HENRI PIRENNE

A KÖZÉPKORI GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM TÖRTÉNETE

GONDOLAT · BUDAPEST, 1983

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
Histoire économique et sociale du Moyen Age
Presses Universitaires de France, Paris, 1969

Fordította
GYÁROS ERZSÉBET

A fordítást az eredetivel egybevetette,
a bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta
KATUS LÁSZLÓ

ISBN 963 281 310 3

Tartalom

HENRI PIRENNE
(1862–1935)

„Az igazán nagy történészek ritkák. Életművének terjedelme, minősége és jelentősége alapján Pirenne-t közéjük sorolhatjuk. Helye ott van Macaulay, Ranke, Mommsen, Fustel de Coulanges, Waitz, Rostovtzeff mellett" — így értékeli Pirenne tudománytörténeti jelentőségét első életrajzírója, F. L. Ganshof, maga is jeles történész.[1] Pirenne életművének legújabb feldolgozója, az amerikai Bryce Lyon pedig úgy véli, hogy, talán Marc Bloch-ot kivéve, nem igen találunk hozzá hasonló tudományos formátumú történészt a XX. században.[2]

Szimbolikus jelentőségűnek is tekinthetjük, hogy Pirenne — akinek egyik főműve éppen a kétnyelvű belga nemzet kialakulásának és egységesülésének folyamatát mutatja be — az ősi vallon ipari városban, Verviers-ben született, de közel fél évszázadon keresztül a flamand nagyváros, Gent egyetemén működött, annak volt világhírű büszkesége.

A vallon posztóipar központjában, Verviers-ben, a XIX. század közepén Jean-Henri Pirenne és Jules Duesberg — aki-

[1] F. L. Ganshof, *Pirenne (Henri). Biographie nationale*, tome trentième, Suppl. t. II. Bruxelles 1959, col. 722.

[2] Bryce Lyon, L'oeuvre de Henri Pirenne après vingt-cinq ans. *Le Moyen Age* 66 (1960) 450. l.

nek családja a XVII. század végén Vesztfáliából vándorolt Liège tartományba — posztógyárat alapított. A két társtulajdonos gyermekei, Lucien-Henri Pirenne és Virginie Duesberg 1861-ben összeházasodtak, s az ő első gyermekükként született 1862. december 23-án Henri Pirenne, a történetíró. Az apa művelt, olvasott, tudományos érdeklődésű ipari vállalkozó, a helyi haladó párt vezetője, a *Le Progrès* nevű újság alapítója; az anya buzgó katolikus. Az egymástól különböző, egymással nem egyszer ellentétes nézetek szabad kinyilvánításának és kölcsönös tiszteletének légkörében nőtt fel az ifjú Henri, aki szellemi fejlődése során sokszínű, de szerves egységgé tudta ötvözni a családi és iskolai környezetben őt érő különböző világnézeti hatásokat. Ebben a környezetben formálódott ki történetírói egyéniségének egyik jellemző vonása: a jelenségek tárgyilagos, érzelmektől és elfogultságoktól mentes megfigyelése és a megértésükre való törekvés.

A helyi középiskola elvégzése után Pirenne 1879-ben beiratkozott a liège-i egyetem jogi karára. Kezdettől fogva érdeklődést tanúsított a történelmi stúdiumok iránt, de hogy végül is nem jogász, hanem történész lett belőle, abban nagy szerepe volt két kiváló tanárának: Godefroid Kurthnak és Paul Fredericqnek. Kurth szemináriumain alakult ki Pirenne-ben a középkor iránti érdeklődés, ott sajátította el a történeti kutatás akkor legkorszerűbb módszertani eljárásait, s itt vált vérévé, hogy a történetírói munka alapja és kiindulása a források tanulmányozása, beható kritikája. Kurth szemináriumában mutatta be első tudományos munkáját Liège-i Sedulius IX. századi költőről, s ezt 1882-ben a Belga Királyi Akadémia ki is adta.[3] Doktori disszertációjával —

[3] Sedulius de Liège, avec un appendice contenant les poésies inédites de cet auteur. *Mémoires de l'Académie royale de Belgique,* 1882.

amelyet 1884-ben nyújtott be, s kibővítve, átdolgozva 1889-ben adott ki[4] — pedig már elindult azon a kutatási területen, amelyen néhány év múlva nemzetközi hírnévre tett szert. Ez a terület a középkori városok kialakulásának, szervezetének és társadalmi szerkezetének vizsgálata (Dinant város alkotmányának története a középkorban).

Egyetemi tanulmányainak befejezése után ösztöndíjjal két évet tölt Németországban és Franciaországban. Lipcsében, Berlinben és Párizsban a legnevesebb német és francia professzorok előadásait és szemináriumait látogatja, s az ő irányításukkal tesz szert alapos jártasságra az oklevéltan, a paleográfia, a középkori gazdaság- és társadalomtörténet, főleg a várostörténeti kutatás problémáiban és módszereiben. Német és francia tanárai és kollégái közül nem eggyel életre szóló barátságot köt, s ettől kezdve egyik fontos feladatának tekinti, hogy közvetítsen a francia és a német történészek között, megismertesse őket egymás eredményeivel, s rávegye őket a közös történeti problémák közös erőfeszítéssel történő feldolgozására. A franciák között — már anyanyelve révén is — mindig otthon volt, s élete második felében különösen az *Annales* alapítóihoz fűzte őt baráti viszony. A német történészek kongresszusait, tudományos rendezvényeit a világháborúig rendszeresen látogatta, s többel közülük évtizedeken át levelezett. Német kollégáinak a világháború alatt tanúsított magatartása nagy csalódást és kiábrándulást jelentett számára. Azt azonban később sem tagadta, hogy tudományos szempontból milyen sokat köszönhet nekik. A gazdaság- és társadalomtörténet és a tömegmozgalmak kutatása iránti érdeklődése Németországban alakult ki, s e téren — mint írta

[4] *Histoire de la constitution de la ville Dinant au Moyen-Age.* Gand 1889.

— különösen Karl Lamprecht „hatása volt nagy eszméim alakulására”.[5] Világosan látta azonban német mesterei korlátait is, elsősorban politikai, nacionalista elfogultságukat.

1885-ben Pirenne hazatért, s a liège-i egyetemen az oklevéltan és a paleográfia oktatására kapott megbízást. A következő évben azonban már megkapta kinevezését a genti egyetemre, először rendkívüli, majd 1889-től rendes tanárként. 46 éves tanári működése során tanított oklevéltant és paleográfiát, történeti földrajzot és gazdaságtörténetet, fő feladata azonban a középkori történelem és Belgium történetének oktatása volt. Ő teremtette meg a nemzetközi hírnévre szert tett „genti történeti iskolát”.

Gentben megtelepedve hamarosan családot alapított. Felesége, Jenny Vanderhaegen nemcsak nyugodt munkakörülményeket nyújtó otthont teremtett számára, hanem tudományos munkái elkészítésében is segítségére volt. „Életem társa egyúttal munkámnak is társa volt, és senki sem fogja sohasem igazán megtudni, ő maga sem, hogy milyen nagy része volt abban, amit alkottam.”[6] Négy fia született, s e valóban sikeres tudós életének nagy fájdalma az volt, hogy közülük háromnak a sírjánál ott kellett állnia. Csak a második fiú, Jacques élte túl apját, s lépett — szintén nemzetközi tekintélyű történetíróként — annak örökébe. Az ő visszaemlékezéseiből ismerjük a szülői ház napirendjét, ahol évtizedeken át szigorúan betartott időbeosztás biztosította az alkotó munka, a pihenés és a családi, társas együttlét kiegyensúlyozott ritmusát. Pirenne délelőttjeit az egyetemen töltötte, „lyukas”

[5] Pirenne levele H. Sproemberghez 1931. május 31-én. Idézi: *The Journal de guerre of* HENRI PIRENNE. Ed. by Bryce and Mary Lyon. Amsterdam—New York—Oxford 1976, 20. l. 12. jegyz.

[6] *Henri Pirenne 1862—1935.* Ministère de l'Éducation Nationale et de la Culture. Liège—Bruxelles 1962, 28. l.

óráiban átment a levéltárba vagy a könyvtárba kutatni, jegyzetelni. Családi körben ebédelt, majd 2-től 4-ig kiadós sétát tett a városban vagy környékén. 4 órától vacsoráig terjedt az alkotó munka, az írás időszaka a könyvekkel körültapétázott dolgozószobában. Vacsora után beszélgetéssel, családi muzsikálással telt az idő, de ilyenkor gyakran hivatalos volt egy-egy tanítvány is a készülő disszertációval kapcsolatos problémák megbeszélésére. A nyári vakációt eleinte a tengerparton töltötte a család, majd pedig a Pirenne szülővárosa közelében fekvő üdülőhelyen, Sart-lez-Spaban épült villában. A délelőtt ilyenkor is munkával, rendszerint a kéziratok sajtó alá rendezésével telt el, délután pedig nagy sétákat, kirándulásokat tettek a környéken.

Tanítványai visszaemlékezései egyöntetűen tanúsítják, hogy Pirenne a nagy hatású, iskolateremtő professzorok közé tartozott. Megvolt az a képessége — amelyről egyébként írásai is tanúskodnak —, hogy élővé varázsolja a múltat, érdekessé, vonzóvá tegye a legszárazabb történeti témát is. Előadásai mindig színesek, érdekesek voltak, s mind az egyetemen, mind a tudományos ülésszakokon lekötötték, magukkal ragadták a hallgatóságot. Az igazi tudósképzés azonban a híres Pirenne-féle szemináriumok keretében folyt, ahol kölcsönös dialógus, élénk vita, közös munka alakult ki a professzor és tanítványai között. A tanteremben vagy a szemináriumi szobában megkezdődött vita gyakran a szomszédos kávéházban folytatódott kávéscsészék és söröspoharak mellett. Pirenne sohasem tetszelgett a tekintélyes és hírneves „professzor" pózában, mindig készségesen és barátságosan rendelkezésére állt tanítványainak és fiatal kollégáinak, bármilyen problémával fel lehetett őt keresni, vitatkozni lehetett vele, ellent lehetett neki mondani.

A tudományos kutatómunka területén először várostörté-

neti tanulmányai szereztek számára nemzetközi elismerést. A 19. század végén egész Európában megnőtt a várostörténet iránti érdeklődés. Pirenne is azzal kezdte, amit akkoriban francia és német kollégáinak egész sora tett: monografikus feldolgozást készített egy belga város, Dinant középkori alkotmányának, jogrendszerének, közigazgatási és bíráskodási szervezetének fejlődéséről. Felismerte azonban, hogy a monográfiák mellett szükség van szintetizáló, általánosító tanulmányokra is. Úgy látta, hogy a helyi eltérések ellenére a középkori európai városfejlődés alapvető tényezői és jegyei azonosak, tehát összehasonlító módszerrel átfogó elemzés alá kell venni a németalföldi, francia és német városokat. Erre tett kísérletet a *Revue Historique* hasábjain 1893 és 1895 között három folytatásban megjelent nagy tanulmánya a középkori városi alkotmányok eredetéről *(L'origine des constitutions urbaines au Moyen Age)*, amelyben már lényegében felvázolja a híres „Pirenne-teóriák" egyikét. Ennek lényege az, hogy a középkori városokat a XI. században kibontakozó nagy szociális átalakulás hozta létre azokon a helyeken, ahol erre a kedvező földrajzi feltételek adva voltak. „A városok spontán módon jöttek létre azoknak a gazdasági okoknak a hatására, amelyeket Európában a kereskedelem és az ipar születése idézett elő... A városok a kereskedők alkotásai, s csak általuk léteznek." A városi jog és a városi alkotmány az eredetileg a kereskedők személyéhez kapcsolódó jogviszonyokból, az ún. *jus mercatorum*ból fejlődött ki. A középkori város Pirenne szerint egy megerősített település *(burgus, castrum)* és egy mellette kialakult kereskedő település *(portus)* egybeolvadásából keletkezett, de a város bölcsője, fejlődésének dinamikus eleme az utóbbi volt: a kereskedő külváros nyelte el, olvasztotta magába a feudális *burgus*t, ő adta az új város jogát és intézményeit, s lakói, a keres-

kedők alkották a kialakuló városi polgárság magvát. Pirenne hangsúlyozza, hogy megállapításai elsősorban a középkori Európa centrumára, a Szajna és a Rajna közti területre érvényesek, s az általa leírt folyamatok legtisztábban a németalföldi városok esetében figyelhetők meg. Több kisebb tanulmány után 1910-ben összefoglaló munkát tesz közzé a németalföldi városok fejlődéséről a kezdetektől a XVII. századig (*Les anciennes démocraties des Pays-Bas*). Ebben még részletesebben és még alaposabban dokumentálva kifejti a középkori városok létrejöttére és fejlődésére vonatkozó téziseit. A kötet igazi újdonsága azonban a városokon belül lezajlott társadalmi küzdelmek, tömegmozgalmak mesteri ábrázolása. A könyvnek ezek a fejezetei igazolják későbbi kijelentését: „ami engem mindenek felett leginkább megragad a történelemben, azok a tömegmozgalmak, amelyeket a tapasztalati megfigyelés elénk tár, s amelyek számomra a történeti fejlődés tudományosan leginkább megfigyelhető valóságainak tűnnek."[7] Pirenne várostörténeti tanulmányai nemcsak a városnak mint intézménynek a fejlődését helyezik új megvilágításba, hanem a kereskedők eredetére, a kereskedelem újjászületésére, valamint a kapitalista jellegű vállalkozásoknak főleg a flandriai és észak-itáliai városokban való korai (XII—XIII. századi) megjelenésére vonatkozó megállapításaikkal jelentősen gazdagítják középkori gazdaságtörténeti ismereteinket is.[8]

[7] Id. levele Sproemberghez. *The Journal de guerre of* HENRI PIRENNE, 21. l.

[8] Pirenne várostörténeti munkái halála után két kötetben összegyűjtve jelentek meg: *Les villes et les institutions urbaines.* Paris—Bruxelles 1939. E kiadvány a folyóiratokban megjelent tanulmányokon és kisebb közleményeken kívül önálló kötetként megjelent várostörténeti írásait is tartalmazza. Ugyancsak kiadták összegyűjtve Pirenne gazdaságtörténeti tanulmányait is *Histoire économique de l'Occident médiéval* címen (Paris 1951).

A várostörténeti kutatásokkal párhuzamosan, az 1890-es években indult Pirenne életművének legnagyobb szabású vállalkozása, Belgium történetének feldolgozása, amely 1899 és 1932 között jelent meg hét kötetben.[9] Marc Bloch teljes joggal állapította meg a 7. kötet megjelenése után, hogy egyetlen országnak sincs saját történetéről olyan könyve, mint amilyennel Pirenne ajándékozta meg Belgiumot. Az első kötethez írt előszavában Pirenne kifejti történetírói hitvallását és programját. Hangsúlyozza, hogy szintézist szándékozik írni, az egységet, a közös elemet kívánja kiemelni egy olyan ország történetében, ahol a középkorban teljesen hiányoztak az államalakulás szokványos kellékei, s ahol az eddigi történetírók nem tudtak egyebet bemutatni, mint teljes politikai és hatalmi zűrzavart és káoszt. Ő azt tekinti feladatának, hogy a grófságok, hercegségek, egyházi fejedelemségek partikuláris történeteinek bonyolult szövetéből kibontsa egy közös történelem fővonalait. Ez eddig azért nem sikerült, mert „sokáig úgy tárgyalták Belgium történetét, mintha a világ a mi határainknál végződne". Pedig a valóságban „egyetlen nép sem volt tartósabban és mélyebben kitéve szomszédai hatásának, mint a miénk", ezért „ha történelmünket meg akarjuk érteni, a környező nagy államok történetének fényénél kell azt tanulmányoznunk, s úgy kell tekintenünk Belgiumot ... mint Nyugat-Európa »mikrokozmoszát«... Nálunk az egység nem a faji közösségből származik, mint Németországban, sem egy örökletes monarchia központosító tevékenységéből, mint Angliában vagy Franciaországban." Belgium területén érintkezett egymással a latin és a germán világ, e vidékek közvetítésével bonyolódott le közöttük az áruk és az eszmék

[9] *Histoire de Belgique.* Bruxelles 1900—1932. Az első négy kötet megjelent németül is: *Geschichte Belgiens.* Gotha 1899—1913.

csereforgalma. A belga nemzeti kultúra a latin és a germán civilizáció elemeiből alakult ki. „A mi nemzeti kultúránk egyfajta szinkretizmus, ahol egymással keveredve és egymás által módosítva megtaláljuk mindkét faj szellemét... Éppen ebben a csodálatos befogadó készségben, ebben a ritka asszimilációs képességben rejlik Belgium eredetisége, ezzel tett Európának igazi szolgálatot." Tehát igenis — minden látszat ellenére — van „belga történelem", s Pirenne hatalmas munkájában ennek feldolgozására vállalkozik. Művében nem a politikai történet foglalja el a főhelyet; elsősorban „Belgium közös civilizációjá"-nak kialakulását és fejlődését kívánja bemutatni, ezért előadása gerincét a gazdaság- és társadalomtörténet, valamint a kultúrtörténet adja.[10]

Pirenne belga története valóban sajátos és eredeti nemzeti történet. Az egységhez vezető fejlődés tényezőit és fővonalait mutatja be; szintézis a szó legigazibb értelmében. Ugyanakkor az összehasonlító történetírás mintapéldája is. Pironne tanulmányaiban, kongresszusi előadásaiban minduntalan hangsúlyozta az összehasonlító módszer fontosságát, s csaknem minden munkájában példát adott e módszer alkalmazására. Saját népe történetét is a nagyobb egész szempontjából szemléli: Európa szemüvegén át látja és láttatja Belgium történetét. A hét kötet egyúttal Európa története is. Felülemelkedik a belga történetírásban addig uralkodó partikularizmuson, de a korabeli európai történetírásra jellemző soven nacionalizmuson is. „Úgy írtam meg Belgium történetét, mintha az etruszkok történetét írtam volna, érzelem és patriotizmus nélkül."[11] A történetíró feladata mindent megfigyelni, megérteni és megmagyarázni. Pirenne elismeri, hogy

[10] H. PIRENNE, *Histoire de Belgique.* Tome I. Bruxelles 1929[5]. XI—XV. l.
[11] BRYCE LYON, *i. m.* 48. l.

ez nem könnyű, hiszen a történetírónak is vannak érzelmi reakciói, de nem engedheti, hogy ezek úrrá legyenek felette a tudományos feldolgozás során. „Nem tagadom, hogy szimpátiával írtam" — vallja be az utolsó kötet előszavában, s azt is hozzáteszi: „a magam részéről meg vagyok győződve, hogy ha szeretjük tárgyunkat, az elősegítheti annak jobb megértését".[12] Ez a téma iránti „szimpátia", ez a tárgyszeretet azonban igen messze esik bármiféle nacionalizmus vagy csoportérdek elfogult érvényesítésétől. Egyébként tanítványainak is gyakran mondogatta, hogy „a történelmet úgy kell szeretni, mint egy asszonyt".[13] A múlt megértéséhez elengedhetetlennek tartotta a jelen ismeretét, az élő valóság szeretetét is. Francia barátja, Marc Bloch meséli el róla a következő történetet. Egyszer együtt utaztak Stockholmba. Megérkezve Pirenne megkérdezte: „Mit nézzünk meg először? Van itt egy új városháza. Kezdjük azzal." S aztán — nyilván némi meglepetést látva tükröződni barátja arcán — hozzátette: „Ha régiségbúvár lennék, csak a régi dolgokat venném észre. De én történész vagyok. Éppen ezért szeretem az életet."[14]

Pirenne munkásságának első, 1914 előtti szakaszában már teljesen kialakulva figyelhetők meg történetírói alkatának, tudományos életművének legjellegzetesebb vonásai: a történeti fejlődés kulcsproblémáinak és fő tényezőinek biztos szemű meglátása és kiemelése a kutató elé torlódó tények, jelenségek és kérdőjelek hatalmas és kusza tömegéből; a nagy összefüggések, a széles időbeli és térbeli horizontok megragadására való készség; a szintetizáló látásmód, az összehason-

[12] H. Pirenne, *Histoire de Belgique.* Tome VII. Bruxelles 1932, IX. l.
[13] Bryce Lyon, *i. m.* 458. l.
[14] Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien.* Paris 1961⁴, 13. l.

lító vizsgálat előnyben részesítése; a problémák határozott, éles exponálása; bátorság eredeti és merész hipotézisek kidolgozására, s azoknak a szakmai közvélemény bírálata, ítélete alá bocsátására. Legjelentősebb munkáit azzal bocsátja útjukra, hogy azok számos kérdésben csak ideiglenes megoldásokat hoznak, s ha túl merésznek tűnő feltevéseket tartalmaznak, azoknak csak az a célja, hogy további kutatásokra ösztönözzenek, vitát provokáljanak, s ezzel hozzájáruljanak kielégítőbb eredmények létrejöttéhez. „Szellemem mindig hajlamos volt az általánosításokra. A történésznél hiba, ha túlságosan könnyen engedi magát ilyesmibe belesodorni. Erre a kísértésre mindig úgy reagáltam, hogy az általánosítások mellett pontos tudományos kutatásokat is végeztem."[15] Az ő szintézisei, általánosításai, merész munkahipotézisei mindig a források igen alapos ismeretére és kritikájára támaszkodtak. Ő volt az, aki Belgiumban meghonosította a korszerű forráskritika és -kiadás módszereit. Életművének igen jelentős részét képezik a forráspublikációk, elsősorban Németalföld középkori gazdaság- és társadalomtörténetére vonatkozóan. Legnagyobb szabású vállalkozása e téren a flandriai posztóiparra vonatkozó oklevelek kiadása, G. Espinas közreműködésével, 4 kötetben.[16]

1912-ben ünnepelték tanári működésének 25 éves jubileumát. Pirenne elmondotta, hogy úgy érzi, ő azon szerencsések közé tartozik, akiknek nem kell harcolniuk balsorssal, nehézségekkel, hanem kedvező körülményektől segítve megvalósíthatják életcéljaikat. „Az én életem nem ismert viharokat,

[15] *Henri Pirenne 1862—1935,* 90. l.
[16] *Recueil de documents relatifs à l'industrie drapière en Flandre.* En collaboration avec G. Espinas. Bruxelles 1906—1924.

amelyek próbára teszik a bátorságot és az energiát, s amelyek egyedül teszik lehetővé, hogy megítéljük egy ember értékét."[17] Az ő életében azonban éppen ekkor, a pálya csúcspontján kerekedtek emberi értékeit próbára tevő viharok.

1914 augusztusában Pirenne a spai villában a *Belgium története* 5. kötetén dolgozott, mikor a németek elözönlötték a semleges Belgiumot. Október 12-én Gentet is megszállták. Pirenne úgy döntött, hogy feleségével és legkisebb fiával helyén marad. Felnőtt fiai fegyvert fogtak, s egyikük már november elején elesett a nyugat-flandriai harcokban. Pirenne keserű kiábrándultsággal olvasta német kollégái és barátai nyilatkozatait, amelyekben állást foglaltak a német imperializmus háborús céljai mellett és igazolni próbálták a semleges Belgium lerohanását. A megszállók egyébként Belgium nyelvterületek szerinti felosztására, s a flamand tartományoknak valamilyen formában a Német Birodalomhoz való csatolására törekedtek. Azt kívánták, hogy a genti egyetemen újra kezdjék meg az oktatást, flamand nyelven. A professzorok túlnyomó többsége megtagadta az együttműködést. Több mint egy évi huzavona után a német katonai kormányzó erőszakos lépésre szánta rá magát: 1916. március 17-én elrendelte az egyetem megnyitását, az ellenállás két vezetőjét, Pirenne-t és Paul Fredericqet pedig mint „veszélyes személyeket" másnap letartóztatta és Németországba vitette. Pirenne előbb a crefeldi tiszti fogolytáborba, majd májusban a holzmindeni civil internáló táborba került. Letartóztatása világszerte felháborodást váltott ki: a pápa, a spanyol király, Wilson amerikai elnök, valamint számos ország akadémiái és egyetemei tiltakoztak és követelték szabadon bocsátását. Holzmindenben kapta az értesítést, hogy a Svéd Akadémia

[17] *Henri Pirenne 1862—1935*, 22—23. l.

külső tagjává választotta. A táborokban egyébként igen élénk társadalmi és szellemi élet folyt a különböző nációkból való foglyok körében, s Pirenne részletes naplófeljegyzéseiben minderről igen szemléletes leírást ad. Az orosz egyetemisták részére előadásokat tartott Európa gazdaságtörténetéről, belga honfitársainak pedig hazájuk történetéről. A „kedvező" alkalmat felhasználva megtanul oroszul, s néhány orosz történeti munkához is hozzájut. Naplójában és leveleiben nyomon követhetjük, milyen érdeklődéssel fedezi fel a középkori orosz történelmet, hogy bukkan ott a nyugatihoz hasonló, vagy attól éppen gyökeresen eltérő társadalmi és politikai intézményekre. „Nagy kedvet érzek rá, hogy egy összehasonlító tablóban nagy vonásaiban felvázoljam az állam kialakulását Nyugaton és az oroszoknál. Volna itt nagyon érdekes anyag az összehasonlításokra. Ismeri az *antrustiones* szerepét a Merovingoknál. Pontosan ugyanezt az intézményt megtalálhatjuk az oroszoknál is, *druzsina* néven. De ott ennek az intézménynek a kifejlődése sokkal teljesebb volt, mint az *antrustiones* esetében. Miért? Azt hiszem, hogy látom az okát, de kissé hosszadalmas és nehéz lenne ezt egy levélben kifejteni... De mindezek a gondolatok szórakoztatnak és lefoglalnak."[18]

1916. augusztus végén Pirenne és Fredericq Jénába kerültek. Itt a városban laktak, szabadon mozoghattak, csupán kétszer hetenként kellett jelentkezniük a főpolgármesternél és a leveleiket cenzúrázták. S ami a legfontosabb: használhatták az egyetemi könyvtárat. 1917. január végén azonban ismét elválasztották őket egymástól, s eldugott kis falvakba tele-

[18] *Uo.* 90. l. — Pirenne németországi internálására vonatkozóan l. visszaemlékezéseit: *Souvenirs de captivité en Allemagne.* Bruxelles 1920, és háborús naplójának az 5. jegyzetben idézett kiadását.

pítették őket. Pirenne Thüringiába került, Kreuzburg-an-der-Werrába. 1917. január 31-én a kreuzburgi „Zum Stern" fogadóban levő szobájában írta le e sorokat: „Egyedül vagyok itt gondolataimmal, s ha nem sikerül úrrá lennem felettük, akkor a szomorúság, az unalom és kedveseim sorsa feletti aggodalom keríti hatalmába őket, s engem a neuraszténiába és reménytelenségbe fognak hajszolni. »Vannak emberek, akik hagyják magukat legyőzni a balsors által, s vannak mások, akiket a balsors megedz. Az utóbbiak közé kell tartoznunk« — írta nekem az én kedves feleségem. Meg fogom ezt kísérelni... Holzmindenben az orosz diákok, akiknek rögtönzött gazdaságtörténeti kurzust tartottam, azt kívánták, hogy adjam ki ezeket az előadásokat. Miért ne kísérelném meg itt felvázolni nagy vonalaiban azt, amit »Európa történetének« lehetne nevezni? A könyvek hiánya nem lehet akadály, hiszen csak egy nagy vázlatról van szó. Már Jénában gondoltam erre, s jegyzeteket is készítettem. Azt hiszem, már láttam is kibontakozni bizonyos vonásokat. Mindenesetre ez is egy elfoglaltság lesz." Szigorú időbeosztást alakított ki, s minden délután 2—3 órát dolgozott a „nagy vázlaton". Így született meg a kreuzburgi száműzetés hónapjai során a legeredetibb és legsajátságosabb pirenne-i mű, amelyet csak a halála után adott ki hagyatékából fia, *Európa története a népvándorlástól a XVI. századig* címen.[19] Egy hatalmas összehasonlító szintézis (több mint 500 lapos) vázlata ez, amelyben teljes mértékben érvényesülnek Pirenne már röviden vázolt történetírói adottságai. Egy ezeréves történeti fejlődés minden fontos problémájával szembenézett, s mindegyikre megpróbálta kidolgozni a maga sajátos válaszát, megoldását az

[19] HENRI PIRENNE, *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle* Bruxelles—Paris 1936. Előszó.

évtizedek folyamán felhalmozott hatalmas anyagismerete és a magányos sétákon végzett elmélkedései alapján. Élete utolsó szakaszában írt műveinek minden jelentős gondolatát megtalálhatjuk ebben a kéziratban.

1918 augusztusában végre megengedték, hogy felesége és legkisebb fia csatlakozhassanak hozzá. A száműzetés azonban már nem sokáig tartott. Mikor 1918 novemberében hazatér, egyike Belgium legtiszteltebb, legünnepeltebb polgárainak, a németekkel szembeni ellenállás, a haza függetlensége és egysége melletti kiállás hőse. Az ünnepelt nemzeti hős póza azonban nem neki való, s azonnal visszatér oktató és kutató munkájához. Egészségét, munkabírását nem törte meg a fogság, ötletekben, gondolatokban, termékeny feltevésekben pedig csak gyarapodott e két és fél esztendő során. A háború befejezését követő másfél évtizedben Pirenne szakmai tekintélye, nemzetközi hírneve csúcspontján áll. Szereplése a nemzetközi történészkongresszusok és egyéb tudományos összejövetelek fénypontja. Előadókörutakat tesz az Egyesült Államokban, Angliában, a skandináv országokban, Észak-Afrikában. 17 tudományos akadémia választja tagjává, 15 egyetem tiszteli meg díszdoktori oklevéllel. A történeti bizottság titkáraként ténylegesen ő irányítja a belga történeti kutatási és forráskiadási tevékenységet.

Vajon milyen volt ez a pályafutása csúcsára ért, tudományos világhírtől, nemzeti tisztelettől övezett tudós mint ember? Idézzük talán a tanítványt: „»Pirenne itt van!« A két háború között azokon a szakmai összejöveteleken, amelyekre mi belgák és franciák — nagyrészt az ő kezdeményezésére és inspirációjára — rendszeres időközönként összejöttünk, ez a jó hír járt körbe a csoportok között, mint a friss lendület ígérete, a jó munka biztosítéka: e hír rögtön megemelte találkozóink hangulatát. Határozott és világos szava, jóakaratú és

baráti alapossága mindig elmélyítette vitáinkat, felhevítette szellemünket; a csíptetős szemüveg alig rejtette el az élénk és egyenes tekintetet: Pirenne, ő volt a fény."[20] Vagy idézzük a jóbarátot, a másik szakmai hírességet, az *Annales* alapítóját, Lucien Febvre-t: „Egyszerűség: ez a jelszava ennek a nagy történésznek, a történelem ezen élő megtestesülésének... Egyszerűség, ez a természete és a lényege... íme ilyen ez a »híresség« — nincs benne semmi az akadémiai gőgből, semmi a pártfogó leereszkedő jóakaratából, semmi a hivatalos tudós merev begombolkozottságából, hanem csupa megbánás nélküli spontaneitás, csupa számítás nélküli jólelkűség."[21]

A háború után részben régebbi kutatásait folytatja, részben újabb problémák megoldásának vág neki. Befejezi a *Belgium történetét*. A 6. és 7. kötettel új területre lép: a 19. század már szinte a jelenkor története, de ezen is a tapasztalt történetíró biztonságával mozog. 1930-ban az utolsó kötethez írt — de végül is ki nem adott — epilógusa mintegy tudományos és politikai végrendeletének tekinthető. Ismét hangsúlyozza, hogy a belga nemzet hivatása a közvetítés két nagy ország, két nagy kultúra között, s ezáltal a tartós béke szolgálata. Belgium történetének minden szép periódusában kozmopolita és európai volt. A hanyatlás időszakaiban visszahanyatlott a kicsinyes partikularizmusba. Sorsa mindig hozzá volt kötve a nagy európai közösség sorsához, s attól függ jövője is.

Belgium történetének tárgyalását 1914-gyel lezárta, de egy külön munkában feldolgozta a világháború négy évének

[20] E. Coornaert, *Henri Pirenne (1862—1935)*; in: H. Pirenne, *Histoire économique de l'Occident médiéval.* Paris 1951, 7. l.
[21] *Henri Pirenne 1862—1935,* 15.l.

történetét is. A Carnegie-alapítvány által kezdeményezett és finanszírozott nagy nemzetközi sorozatban — a világháború gazdaság- és társadalomtörténete — ő írta meg a belga sorozat zárókötetét (*Belgium és a világháború*), amelyben a hat megelőző részmonográfia eredményeire és a saját maga által feldolgozott forrásokra támaszkodva összefoglaló képet rajzol a nemzet életéről a német megszállás idején.[22]

Várostörténeti kutatásainak és a városok kialakulására vonatkozó elméletének végleges összegezését az amerikai egyetemeken tartott előadássorozatában adta meg, amelynek szövege könyvalakban is megjelent, 1925-ben angolul, 1927-ben pedig franciául (*A középkor városai*).[23] Várostörténeti munkáiban mindig nagy figyelmet szentelt a városok lakóinak, a polgároknak, s a polgárság különböző társadalmi rétegeinek, elsősorban a kereskedőknek és a tőkés vállalkozóknak. Közvetlenül a háború kitörése előtt a londoni nemzetközi történészkongresszuson nagy feltűnést keltő előadást tartott a kapitalizmus társadalomtörténetének szakaszairól.[24] Ebben a tőkések eredetét és a tőkés osztály fő jellemvonásait vizsgálja a gazdasági fejlődés különböző korszakaiban. Arra a megállapításra jut, hogy nincs folyamatosság az egyes korok kapitalistái között, s a gazdasági fejlődés minden szakaszának megvan a maga sajátos, az előző korszak kapitalistáitól eredetét és természetét tekintve egyaránt különböző tőkés osztálya. A kereskedők és a kereskedelem tör-

[22] H. PIRENNE, *La Belgique et la Guerre mondiale*. Paris 1928.
[23] H. PIRENNE, *Mediaeval Cities. Their origins and the revival of trade* Princeton 1925; franciául: *Les villes du Moyen-Age*. Bruxelles 1927.
[24] H. PIRENNE, *Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme*. Bruxelles 1922. és az *Histoire économique de l'Occident médiéval* c. gyűjteményben, 15—50. l.

tênetének problémáival munkásságának utolsó szakaszában is gyakran foglalkozott. Tanulmányt írt a középkori francia borkivitelről,[25] s midőn francia barátai, Marc Bloch és Lucien Febvre 1929-ben megindították az *Annales* című folyóiratot, már az első számban érdekes, témáját és szempontjait tekintve úttörő tanulmánnyal jelentkezett a középkori kereskedők műveltségéről és iskolázottságáról.[26] A kereskedők igényei hozták létre az egyház által nyújtott klerikus oktatástól eltérő tartalmú és jellegű világi oktatást, a kereskedelmi „szakoktatás" kezdeteinek feltárása tehát fontos lépésekkel vitte előbbre a középkori laikus műveltség kialakulásának megértését is.

A nagy téma azonban, amely életének utolsó másfél évtizedében szüntelenül foglalkoztatja, amely kutatásainak középpontjában áll, s amellyel legtöbb írása foglalkozik: az ókori gazdaságból a középkori gazdaságba való átmenet problémája. A probléma érlelődését már korábbi írásaiban is nyomon követhetjük. 1922—1923-ban két kisebb cikkben (*Mohamed és Nagy Károly; Egy gazdasági ellentét: Merovingok és Karolingok*)[27] nagy vonalaiban kifejti a híres „Pirenne-tézist", s a középkori városokról írt összegező könyvében is nyilvánvalóan ez az egyike azoknak a „merész hipotéziseknek", amelyekre az előszóban utal. Ismerteti tézisét az 1923-as brüsszeli és az 1928-as oslói nemzetközi történész-

[25] H. Pirenne, Un grand commerce d'exportation au Moyen Age: les vins de France. *Annales d'histoire économique et sociale* 5 (1930) és *Histoire écon. de l'Occident médiéval*, 588—609. l.
[26] H. Pirenne, L'instruction des marchands au Moyen Age. *Annales d'histoire économique et sociale* 1 (1929) és *Histoire économique de l'Occident médiéval*, 551—570. l.
[27] Mahomet et Charlemagne; Un contraste économique, Mérovingiens et Carolingiens. *Histoire écon. de l'Occident médiéval*, 62—82. l.

kongresszuson, valamint különböző külföldi egyetemeken tartott előadásaiban is. A tézisével kapcsolatos részletkérdésekkel egy sor kisebb tanulmányban, cikkben foglalkozik.[28] Végül 1935. május 4-én befejezi a mintegy 300 lapos kéziratot – utolsó írását —, amelyben tézisének részletes kidolgozását és dokumentálását nyújtja. A könyv már csak Pirenne halála után jelenhetett meg *Mohamed és Nagy Károly* címen, tanítványa, F. Vercauteren gondozásában.[29] A címben szereplő két név arra utal, hogy a nagy korszakváltás, az ókorból a középkorba való átmenet — Pirenne szerint — a Mohamed halála és Nagy Károly császárrá koronázása közötti időszakban, azaz a VII. és VIII. században ment végbe. Pirenne utolsó nagy munkája két lényeges megállapítást tartalmaz: „1. A germán népvándorlás nem vetett véget az antik világ földközi-tengeri egységének, sem annak, amit a római kultúrában lényegesnek tekinthetünk, úgy ahogy az még az V. században megmaradt... 600-ban a világ képe minőségileg nem különbözött attól, amilyen 400-ban volt. 2. Az ókori hagyománnyal való szakítást az iszlám gyors és váratlan előretörése eredményezte. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a Nyugat véglegesen elszakadt a Kelettől, s ezzel véget ért a földközi-tengeri egység... A történeti élet tengelye a Földközi-tengerről észak felé helyeződött át."[30]

Nem vitás, hogy Pirenne megállapításai gyökeresen felforgatták a korai középkorról megrögződött hagyományos képet. „Kevés probléma váltott ki annyi kutatást, vitát és kri-

[28] E cikkeket l. az *Histoire économique de l'Occident médiéval* c. gyűjteményes kötetben.
[29] H. PIRENNE, *Mahomet et Charlemagne*. Bruxelles 1937.
[30] *Uo.* 260—261. l.

tikát, mint Pirenne-nek ez a nagyszabású konstrukciója."[31] A történelemnek talán egyetlen korszakát sem vizsgálták ilyen alaposan felül, s egyik körül sem csaptak össze ily hevesen az egymással ellentétes álláspontok. Immár fél évszázada mindenki, aki a középkor gazdaságtörténetével foglalkozik, valamilyen módon kénytelen állást foglalni Pirenne tézisével kapcsolatban: vagy mellette, vagy ellene, vagy — mint a legtöbben teszik — valamilyen áthidaló, közvetítő megoldást keresve az általa oly élesen kisarkítva felvetett problémákra. S a vita még egyáltalán nem tekinthető lezártnak. Az kétségtelen, hogy Pirenne könyve olyan élénk és nagyarányú nemzetközi tudományos kutatómunkát indított el, amelynek eredményei teljesen új megvilágításba helyezték a középkor első századainak gazdasági viszonyait. Az utolsó, posztumusz könyv tehát igazi „pirenne-i" mű: az élettől, a tudományos alkotómunkától búcsúzva még egyszer utoljára — mint valamikor 46 éven át a genti szemináriumi asztal végéről tanítványainak — egy sor lényeges és provokatív kérdést tett fel fiatalabb kollégáinak, az őt követő kutatók nemzedékeinek. Előadta saját válaszát, saját megoldását is e problémákra, de azt — mint mindig — ő maga is csak ideiglenes megoldásnak, merész hipotézisnek tekintette, amely akkor tölti be igazán a feladatát, ha vitára, ellenőrzésre, kritikára hív fel, ha újabb, még elmélyültebb és termékenyebb kutatásokra ösztönöz.

De mielőtt ezt a jövő generációknak feladatot adó utolsó munkáját megírta volna, egy viszonylag nem nagy terjedelmű, de immár az egyetemes történetírás egyik klasszikusává vált munkában mintegy összefoglalta félévszázados tudományos

[31] PHILIPPE WOLFF megállapítása, *L'Histoire et ses méthodes.* Paris 1961, 873. l.

kutató munkájának eredményeit. 1933-ban a Gustave Glotz által szerkesztett nagy francia egyetemes történeti sorozat egyik kötetében jelent meg *A középkori gazdaság és társadalom története,* amelyet méltán tartanak a legnagyobb hatású és legcsodálatosabb pirenne-i szintézisnek. Ebben sűrítve, világosan és élvezetesen kifejtve megtalálható valamennyi gondolat és teória, amelyet ez a nagy tudós a középkori források félévszázados tanulmányozása során kimunkált. Mert „Pirenne-tézis", „Pirenne-teória" nem csak az az egy van, amelyet az imént röviden ismertettünk. Szinte valamennyi témán és problémán, amellyel foglalkozott, amellyel küszködött, otthagyta a maga hasonlíthatatlan és eredeti tudós egyéniségének bélyegét. Van tehát „Pirenne-tézis", a középkori városok és a városi polgárság kialakulásáról, a kapitalizmus korai megjelenési formáiról, a tőkés vállalkozók különböző típusairól, a középkori kereskedőréteg eredetéről, a céhek vezetése alatt álló későközépkori városi „demokráciákról", a 14. század válságáról, a laikus oktatás és műveltség kialakulásáról, s még annyi más középkori gazdasági és társadalmi jelenségről.

Nem sokkal az után, hogy *A középkori gazdaság és társadalom történeté*ben életműve summáját adta, s a *Mohamed és Nagy Károly*ban az utódok számára feladta a nagy kérdéseket, végleg kihullott Pirenne kezéből a toll. A genti egyetemről 1930-ban nyugalomba vonult. Utolsó éveit Brüsszel egyik külső villanegyedében, Uccle-ben töltötte. Két felnőtt fiának rövid idő alatt bekövetkezett halála végleg megtörte az idős tudós életerejét. 1935. május 4-én fejezte be a *Mohamed és Nagy Károly* kéziratának első fogalmazását (minden munkáját kétszer írta meg: először magának, másodszor a kiadás céljára szánt formában), május 28-án meghalt elsőszülött

fia, a filozófus Henri. A halál híre Pirenne-t ágynak döntötte, s 1935. október 24-én, 73 éves korában meghalt.

Pirenne már csaknem 50 éve halott. Mégsem túlzás, ha azt mondjuk, alig van „élőbb" történész, mint ő. Munkái nem tudománytörténeti kuriózumok, hanem újabb és újabb kiadásokban közkézen forognak, nélkülözhetetlen eszközei mind az oktatásnak, mind a tudományos munkának.[32] Tézisei körül a vita még ma is elevenen folyik, eszméivel, megállapításaival ismételten találkozunk minden középkori gazdaságtörténettel foglalkozó munkában. Mintha még most is ott ülne a szemináriumi asztal végén, s csíptetője mögül reánk szegezve élénk, barátságos tekintetét, egymás után tenné fel számunkra az érdekesnél érdekesebb, s fogasnál fogasabb kérdéseket.

Katus László

[32] Pirenne 30 könyvet, 275 tanulmányt és cikket publikált. Műveinek teljes jegyzékét l. F. L. Ganshof—E. Sabbe—F. Vercauteren—C. Verlinden, Bibliographie des travaux historiques d'Henri Pirenne; a *Henri Pirenne, Hommages et Souvenirs* (Bruxelles 1938) c. kötetben.

ELŐSZÓ°

A középkori gazdaság és társadalom történetének összefoglalása Henri Pirenne tollából, amely — legalábbis francia nyelven — most jelenik meg először különálló kötetben, valójában a neves belga történész hozzájárulása egy közös vállalkozáshoz. Része az *Histoire du Moyen Age* (A középkor története) VIII. kötetének a Gustave Glotz szerkesztésében kiadott *Histoire générale* (Egyetemes történelem) 2. szekciójában,[1] ahol a *Le mouvement économique et social* (A gazdasági és társadalmi fejlődés) címet viseli.

Mihelyt e kötet megjelent, Pirenne művét lelkesen fogadták. Marc Bloch, aki e tárgykörben akkoriban kétségtelenül a legilletékesebb bíró volt, a következőképp nyilatkozott: „A Pirenne úr által írt csodálatos gazdaságtörténeti összefoglalás láttán a könyvismertetés írójának becsületesen be kell vallania zavarát. Vajon ismét meg kell-e említeni ama tulajdonságok értékét, amelyek a nagy belga tudós valamennyi

° Az 1963-as kiadás előszava. *(A szerk.)*

[1] Paris, Presses Universitaires de France, 1933. A kötet főcíme: *La civilisation occidentale au Moyen Age du XIe au milieu du XVe siècle.* Pirenne szövegét újra kiadták a posztumusz kötetben: Henri Pirenne, *Histoire économique de l'Occident médiéval,* Desclée de Brouwer, 1951. Fordítások angol (1936), német (1946), holland (1948), valamint szerb-horvát (1958) nyelven.

művét már megjelenésekor a szó szoros értelmében irodalmunk klasszikusává avatják: azt az adatbőséget, amely e dicsősége tetőfokára érkezett írónál — lelkiismeretes gondossága révén — mintául szolgálhat az ifjabb tanítványoknak, azt a fölényes világosságot, azt a nagy összefüggések iránti érzéket, azt a lendületet, vagyis az istenek megannyi ajándékát, amelyet bármely tollforgató megirigyelhet; mindenekfölött az életkedvet, a művészetet, hogy a dolgok mögött mindig felfedezze az embereket? Elemezni? Mi értelme lenne? Mindenki olvasni fogja, s a központi eszmék olyan erővel domborodnak ki, hogy összefoglalásuk csaknem szükségszerűen ismétlés volna. Néhány kételyt feljegyezni a könyv margójára, szélére? Őszintén szólva semmi nem felelne meg jobban egy olyan mester óhajainak, aki valamennyi munkájában, minden dologban mindig ösztönzést látott a kutatásra ... De hogyan is gondolhatnánk arra, hogy néhány sorban állást foglaljunk ily hosszasan érlelt és ily szilárdan alátámasztott elméletekkel szemben? Ez a szakemberek leendő nemzedékeinek feladata lesz. Minden nagy könyv tanítás, s egyben kiindulópont is. Állíthatjuk, hogy ez a mű, amely kutatásainkban szemmel láthatóan korszakhatárt jelöl, mindenképp betölti e kettős szerepet. Tehát a legegyszerűbb megoldást választjuk: köszönetet mondunk."[1]

Azért idézünk ilyen bőségesen Marc Bloch ismertetéséből, mert ő nálunk jobban kifejezi nemcsak az új kiadás jogosultságát, hanem igazolja azt az eljárást is, amelyet ezen új kiadás megvalósításánál szükségesnek véltünk követni.

A *Le mouvement économique et social* (Gazdasági és társadalmi fejlődés), akárcsak Pirenne másik műve, az *Histoire de Belgique* (Belgium története), Marc Bloch tanúsága szerint

[1] *Annales d'histoire économique et sociale,* 7. 1935. 79—80. o.

— „klasszikus". Elmondhatjuk, hogy e mű olvasása — az újabb anyagok közlése s a kiigazítások ellenére — melyeknek szüksége bizonyos részeknél felmerül — továbbra is magával ragadja az egymást követő nemzedékeket. E művet ma még inkább, mint eddig, hozzáférhetővé kell tenni a közönség, s különösen az egyetemi hallgatók számára.

De vajon úgy kell-e kiadni, mint ahogy harminc évvel korábban megjelent? A választ e kérdésre megleljük Lucien Febvre észrevételeiben, aki felmérve Marc Bloch jelentőségét, tíz esztendővel annak elhunyta után ebből az alkalomból felidézte Pirenne példáját:

„Egy nagy történész művéből fennmaradnak a struktúrák, a termékeny munkahipotézisek, az új utak kijelölései. A leírt szöveg? Ritkaság, hogy hosszú éveken át csorbítatlanul él tovább. Nézzék Pirenne művét. Olyan mértékben él, amilyen mértékben lángelmére valló nagy nézeteinek mindegyike tucatnyi történészt ösztönzött kutatásokra, akik hasznosították, részben helyesbítették, aprólékosan átvizsgálták, szemelgették és tisztogatták — s mindezek után még mindig él és hat."[1]

És újabb két tanúbizonyság:

„Kell-e még olvasni Pirenne-t huszonöt évvel a halála után? Válaszolhatnánk-e másként, mint igennel?... Azt az ösztönzést és azt az irányt, amelyet a XX. században ő adott a középkori kutatásoknak, nem felejtik el egyhamar. E mester hatása eleven marad az általa nevelt kutatók, s hála nekik, az ő tanítványaik, valamint az egymást követő nemzedékek során át... Igen, Henri Pirenne-t olvasni kell; nemcsak azért, mert műve figyelemreméltó történésztehetségről

[1] *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations,* 9. 1954. 145. o.

tanúskodik, hanem azért is, mert amin alapszik, még nagyobb: egy kiváló ember gondolkodása."[1]

„A tudósok azon csoportjához tartozik, akiknek életműve, még akkor is, ha már szakmailag részben vagy egészében túlhaladott, továbbra is értékes tanulságokkal gazdagítja a tudósokat és a gondolkodó embereket. Pirenne egyike ama néhány történésznek, akiknek jóvoltából gyarapíthatjuk szellemünket, írásaikon keresztül szenvedélyes párbeszédet folytatva velük."[2]

Hogy Pirenne munkájának a legnagyobb hatékonyságot biztosítsuk, mégis az ő nyomán folytatott történelmi munkán keresztülvetítve kellett bemutatnunk a közönségnek. Az 1933 óta végzett kutatások — gyakran Pirenne közvetlen vagy közvetett ösztönzésére — újabb tényeket tártak fel, szempontokat módosítottak. Ezek nem maradhatnak rejtve a közönség előtt. Tájékoztató kiegészítésre van szükség. De milyen módszert alkalmazzunk?

Pirenne szövege átdolgozásának ötletét azonnal elvetettük. Úgy adtuk ki újra, ahogy 1933-ban megjelent, csupán néhány apró hibát, nyilvánvaló elírást vagy a kefelevonatok javítása során észrevétlen maradt sajtóhibát javítottunk ki.[3]

Ennélfogva magától kínálkozott a lehetőség, hogy egy elég terjedelmes bibliográfiai és kritikai függelék kövesse a

[1] BRYCE LYON, L'oeuvre de Henri Pirenne après vingt-cinq ans, *Le Moyen Age*, LXVI. 1960. 437—493. o.

[2] F. L. GANSHOF, Pirenne (Henri). *Biographie nationale*, 30. köt., Supplément, II. köt. Bruxelles, 1959. 671—723. hasáb 722. hasáb. Kérjük az olvasót, hogy a mester életével és munkásságával kapcsolatban ezt a minden tekintetben kitűnő életrajzot használja.

[3] A leglényegesebb javítások: 61. o.: „ezerkétszáznegyvennyolc" helyesbítve „kétszáznegyvennyolc"; 146. o. „Iley" helyesbítve „Ely"; 167. o. „1380" helyesbítve „1370"; 170. o. „1228" helyesbítve „1328"; 180. o.: „három mérföld" helyesbítve „öt mérföld".

szöveget. Ez az 1933 óta megjelent olyan tanulmányok válogatott bibliográfiájával szolgál majd az olvasónak, amelyek a Pirenne által tárgyalt egyik vagy másik kérdéshez kapcsolódnak. Ahol szükségesnek tűnt, a címhez rövid magyarázó jegyzetet csatoltunk, jelezve az olvasónak, hogy a szóban forgó tanulmány mennyiben erősítette meg, módosította vagy egészítette ki a *Mouvement économique et social* (Gazdasági és társadalmi fejlődés) szerzője által kifejtett nézeteket, vagy haladt újabb utakon.

Nem törekedtünk teljességre. Még azzal sem áltattuk magunkat, hogy minden egyes esetben a legtalálóbban választottunk, vagy pedig minden kritikán felül álló véleményt nyilvánítottunk. Csupán azt reméljük, hogy bizonyos mértékben hasznos munkát végeztünk.

Köszönettel tartozunk kollégánknak, A. E. Verhulst úrnak, akinek agrártörténeti ismeretei nagy segítséget jelentettek munkánkban

Hans van Werveke

MEGJEGYZÉS°

Az előző kiadás óta számos mű jelent meg, amely megérdemli, hogy szerepeljen a bibliográfiai és kritikai függelékben. A függelék tehát ennek figyelembevételével látott napvilágot. A módosítás 1968 februárjában fejeződött be.

Pirenne szövegének két helyén történtek apró javítások. 111. o. 7. s.: „a kölcsönadó" szó helyett „a kölcsönkérő" szó szerepel; 137. o. 37. s.: „öt az egyhez" helyett „egy az öthöz"

° Az 1969-es új kiadáshoz. *(A szerk.)*

szerepel. Mindkét esetben a szövegösszefüggés követelte meg a szavak cseréjét. Még egy javítást említsünk meg, amely már az előző kiadásban is szerepelt, anélkül hogy jelezték volna. 106. o. 6. lj.: „Ami Bruggét illeti, csak egy számadáskönyv töredékeivel rendelkezünk" helyett „Ami Bruggét illeti, hét számadáskönyvvel rendelkezünk" (R. de Roover úr útbaigazítása nyomán).

Az előzőleg felsorolt fordításokhoz (33. o. 1. lj.) ma már csatlakozik az 1967-ben megjelent olasz nyelvű fordítás. Az 1946-ban megjelent német fordítást 1965-ben ismét kiadták.

Az 1962-es előszó végén található, A. E. Verhulst úrnak szóló köszönetemet megismétlem a mostani kiadás alkalmával tett szolgálataiért.

H. v. W.

BEVEZETÉS[1]*

1.

Hogy jobban megértsük a Nyugat-Európában a XI. századdal kezdődően kibontakozó gazdasági fellendülést, mindenekelőtt egy pillantást kell vetnünk az azt megelőző időszakra.

Az ókor gazdasági egyensúlyának felbomlása

A mi szemszögünkből nézve azonnal feltűnik, hogy Nyugat-Európa földjén az V. században alapított barbár királyságok megőrizték az ókori civilizáció legszembeötlőbb és leglényegesebb jellemvonását, a mediterrán jelleget.[2] A Földközi-tenger, amely körül a régi világ valamennyi civilizációja létrejött, amely elősegítette e civilizációk érintkezését, és köz-

[1] A csillagok a bibliográfiai és kritikai függelék vonatkozó részeire utalnak.

[2] Ezt az igazságot általában még azok a történészek is elismerik, akik egyébként azt állítják, hogy az V. századi népvándorlás megdöntötte és átalakította a nyugati civilizációt. Lásd F. Lot, *Histoire du Moyen Age*, Histoire générale, I. köt., 347. o. A. Dopsch (*Wirtschaftlichte und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwickelung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen*, 2. kiad., Wien, 1923—1924. 2 köt.) érdeme annak bizonyítása, hogy a gazdaságtörténetben nincs „cezúra" a germánoknak a római birodalom területén való megtelepülését megelőző és az azt követő időszak között.

vetítője volt eszméiknek és kereskedelmüknek, amelyet a római birodalom végül teljes egészében bekebelezett, s amely felé Bretagne-tól az Eufráteszig valamennyi tartományának tevékenysége irányult, a germán népvándorlás után sem vesztette el hagyományos szerepét. Az Itáliában, Afrikában, az Ibériai-félszigeten és Galliában letelepült barbárok számára továbbra is a Földközi-tenger maradt a bizánci császársággal való közlekedés főútvonala, s az utóbbival fennálló kapcsolatok lehetővé tették annak a gazdasági életnek a folytatódását, amelyet nem tekinthetünk másnak, mint az ókori gazdasági élet közvetlen meghosszabbításának. Ennek bizonyítására elegendő néhány tényre utalnunk: Nyugat, Egyiptom és Kisázsia kikötői között az V. századtól a VIII. századig folytatódott a szíriai hajózás tevékenysége*; a germán királyok megtartották a mediterrán medence egységének eszközét és szimbólumát, a római arany solidust; s végül: a kereskedelem mindenfelől a Földközi-tenger felé irányult, amelyet az emberek még mindig ugyanolyan jogosan nevezhettek volna *mare nostrum*nak, mint a rómaiak.

A VII. század folyamán az iszlám hirtelen színre lépésére, valamint a nagy európai beltenger keleti, déli és nyugati partjainak meghódítására volt szükség ahhoz, hogy annak helyzete teljesen megváltozzék, s e változás következményei döntő befolyást gyakoroltak a történelem egész későbbi menetére.[1] Ettől kezdve a Földközi-tenger, ahelyett hogy az az évezredes kapocs maradna, amely mindeddig összekötötte

[1] H. Pirenne, Mahomet et Charlemagne és Un contraste économique: Mérovingiens et Carolingiens, *Revue belge de philologie et d'histoire*, I. 1922. és II. 1923.; továbbá: *Les villes du Moyen Age*, 7. és köv. o. Bruxelles, 1927. Az e látásmód által kiváltott ellenvetésekkel itt nem foglalkozhatunk. A vita ismertetése megtalálható: H. Laurent, Les travaux de M. Henri Pirenne sur la fin du monde antique et les débuts du Moyen Age, *Byzantion*, VII. 1932. 495. és köv. o.

Keletet és Nyugatot, korláttá válik. A bizánci császárságnak hadiflottája révén sikerül visszaverni a mohamedán támadásokat az Égei-tengeren, az Adriai-tengeren és Itália déli partvidékein, de a Tirrén-tenger teljes egészében a szaracénok birtokába kerül. Az arabok Afrika és az Ibériai-félsziget felől, délről és nyugatról elzárják ezt a tengert, s ezzel egyidejűleg a Baleárok, Korzika, Szardínia és Szicília birtoklása révén hajózási támaszpontokra tesznek szert, amelyek végképp biztosítják számukra a Földközi-tenger nyugati medencéje feletti uralmat. A VIII. század kezdetétől megszűnik az európai kereskedelem e nagy tengeri négyszögben. A gazdasági mozgás most Bagdad felé irányul. A keresztények — írja majd szemléletesen Ibn Khaldun — „többé egy szál deszkát sem úsztathatnak ezen a tengeren".[1] E partvidékeken, amelyeket valamikor az azonos erkölcsök, szükségletek és eszmék közössége kapcsolt össze egymással, most két civilizáció, pontosabban két idegen és ellenséges világ, a Kereszt meg a Félhold világa áll egymással szemben. Az ókor gazdasági egyensúlya, amely túlélte a germán népvándorlást, az iszlám támadása nyomán összeomlott. A Karolingok a Pireneusoktól északra megakadályozták az iszlám terjeszkedését. De nem tudták — s egyébként tehetetlenségük tudatában meg sem próbálták — visszaszerezni a tengert. Nagy Károly birodalma, szöges ellentétben a római Galliával és a Meroving Galliával, kizárólag szárazföldi, vagy ha úgy tetszik, kontinentális birodalom lesz. S ebből az alapvető tényből szükségsze-

[1] Georges Marçais, *Histoire et historiens de l'Algérie,* Paris, 1931. 212. o. találóan írja: „Azóta, hogy Berberia iszlám földdé vált, és az egész középkor folyamán — egyes kivételektől eltekintve — szinte teljesen megszakadtak a kapcsolatok közötte és a keresztény Európa között.... A keleti világ egyik tartományává vált." Ibn Khaldun szövegének megismerését Marçais úr szíves közlésének köszönhetem.

rűen következik egy új gazdasági rend, a korai középkor gazdasági rendje.[1]

Szaracénok és keresztények Nyugaton

Annak a ténynek, hogy a későbbi történelem folyamán a keresztények oly sok mindent átvettek a mohamedánok fejlettebb civilizációjától, nem szabad illúziókat keltenie bennünk a közöttük fennállott kezdeti kapcsolatokat illetően. Igaz, hogy a IX. századtól kezdve a bizánciak és az itáliai partokon létesített előretolt őrállomásaik — Nápoly, Amalfi, Bari és főképp Velence — többé-kevésbé élénk kereskedelmi tevékenységet folytattak a szicíliai, afrikai, egyiptomi és kisázsiai arabokkal. Nyugat-Európa esetében azonban merőben más a helyzet. Itt a két szemben álló vallás kibékíthetetlen ellentéte állandó hadiállapotot tart fenn a keresztények és a mohamedánok között. A szaracén kalózok újra meg újra végigdúlják az Oroszlán-öböl mellékét, a genovai Riviérát, Toscana és Katalónia partjait. 935-ben és 1004-ben kifosztják Pisát, 985-ben lerombolják Barcelonát. A XI. század kezdete előtt a kapcsolat legcsekélyebb nyomát sem találjuk e vidékek, valamint az ibériai és az afrikai szaracén kikötők között. A tengerparton oly nagy a létbizonytalanság, hogy a maguelonne-i püspökség kénytelen átköltözni Montpellierbe. Még a szárazföld sincs védve az ellenség támadásaitól. Tudjuk, hogy a mohamedánok a X. században katonai őrállomást létesítettek az Alpokban, La Garde-Freinet-ben, s innen sarcolják vagy mészárolják le a Franciaországból Itáliába tartó zarándokokat és utazókat. Ugyanebben az idő-

[1] H. Pirenne, Un contraste économique, lásd fentebb, 40. o. 1. lábj.

szakban a Roussillon is rettegésben él a Pireneusokon átcsapó rajtaütésszerű betörések miatt. 846-ban a szaracén bandák Rómáig hatoltak, és megostromolták az Angyalvárat. Ilyen körülmények közepette a nyugati keresztényeknek a szaracénok szomszédsága csak jóvátehetetlen károkat okozhatott. Túl gyengék lévén ahhoz, hogy támadás indítására gondoljanak, félénken elzárkóznak, s átengedik ellenfeleiknek a tengert, amelyre többé ki sem merészkednek. Az igazat megvallva, a IX. és a XI. század között a Nyugat el volt zárva. Bár időnként még menesztenek követeket Konstantinápolyba, s bár meglehetősen sok zarándok igyekszik Jeruzsálem felé, ezek az utazók azonban Illírián és Trácián keresztül jutnak el keservesen céljukhoz, vagy pedig lemennek Dél-Itáliáig, ahonnan Bari görög hajói szállítják át őket az Adriai-tenger túlsó partjára. Nem lehet tehát ezekre az utazásokra hivatkozni — amint ez gyakran történik — annak bizonyítására, hogy a nyugati mediterrán hajózás az iszlám terjeszkedés után is folytatódott. Ez a hajózás teljesen és végképp meghalt.

A kereskedelem eltűnése Nyugaton

A hajózás halálát a kereskedelmi forgalom sem élte túl, hiszen az volt a tápláló ere. Könnyű bizonyítani, hogy amíg a hajózás tevékeny maradt, ez tartotta fenn az itáliai, az afrikai, az ibériai és a galliai kikötőknek és hátországaiknak kereskedelmét. A sajnos csupán szórványosan fellelhető dokumentumokat olvasva nem kételkedhetünk abban, hogy e területeken az arab hódításig egy hivatásos kereskedő osztály bonyolította le a kiviteli és a behozatali kereskedelmet, amelynek jelentőségéről lehet vitatkozni, de létezéséről nem. A ró-

mai városok ennek az osztálynak a révén maradtak üzleti központok, egy olyan kereskedelmi forgalom gyűjtőpontjai, amely a tenger partjaitól észak felé terjedt, legalábbis a Rajna völgyéig, odáig juttatva el a Földközi-tenger partjain kirakott papiruszt, fűszereket, keleti borokat és olajat.[1] *

Amikor az iszlám terjeszkedés miatt a VII. században bezárult a Földközi-tenger, ennek szükségszerű következménye volt a kereskedelmi tevékenység nagyon gyors elsorvadása. A VIII. század folyamán a kereskedelem megszakadása maga után vonja a kereskedők eltűnését.* Ezzel egyidejűleg a kereskedők által fenntartott városi élet is összeomlik. A római városok megmaradnak — kétségtelenül azért, mert az egyházmegyei közigazgatás központjai, s a püspökök továbbra is ott tartják székhelyüket, nagy létszámú papságot gyűjtve maguk köré; de minden gazdasági jelentőségüket s egyben városi közigazgatásukat is elveszítik. Az általános elszegényedés jelei mutatkoznak. Eltűnik az aranypénz, hogy átadja helyét annak az ezüstpénznek, amellyel a Karoling uralkodók kénytelenek helyettesíteni. Az új pénzrendszer, amelyet a régi római arany solidus helyett bevezetnek, nyilvánvaló bizonyítéka az ókori, helyesebben a mediterrán gazdaságtól való elszakadásuknak.

[1] P. Scheffer-Boichorst, Die Syrer im Abendlande, *Mittheilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung,* VI. 1885. 521. és köv. o.; L. Bréhier, Les colonies des Orientaux en Occident au commencement du Moyen Age, *Byzantinische Zeitschrift,* XII. 1903. 11. és köv. o.; J. Ebersolt, *Orient et Occident,* Paris, 1929. 26. és köv. o.; H. Pirenne, Le commerce du papyrus dans la Gaule mérovingienne, *Comptes rendus des séances de l'Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres,* 1928. 178. és köv. o.; Uő., Le cellarium fisci. Une institution économique des temps mérovingiens, *Bull. de la Classe des Lettres de l'Acad. Royale de Belgique,* 1930. 201. és köv. o.

Nyilvánvaló tévedés Nagy Károly uralkodását a gazdasági fellendülés időszakának tekinteni, ahogy azt csaknem mindig teszik. Ez csupán csalóka látszat. Ha összevetjük a Meroving-korszakkal, a Karoling-korszak kereskedelmi szempontból valójában a hanyatlás, vagy ha úgy tetszik, a visszafejlődés időszaka.[1]* Ha Nagy Károly meg is kísérelte volna, akkor sem akadályozhatta volna meg a tengeri kereskedelem eltűnésének és a tenger elzárásának elkerülhetetlen következményeit.

Igaz, hogy ezek a következmények nem sújtották olyan erősen az északi, mint a déli vidékeket. A IX. század első felében Quentovic (ma Étaples a Canche folyó partján) és Duurstede (Utrechttől délkeletre a Rajna mentén) kikötői meglehetősen forgalmasak maradtak, a fríz folyami hajók pedig tovább járják a Scheldét (Escaut), a Meuse-t meg a Rajnát, s az Északi-tenger mentén parti hajózást folytatnak.[2] E tényeket azonban nem szabad az újjászületés jeleinek tekinteni. Mindez csupán meghosszabbítása egy olyan tevékenységnek, amely a római birodalomig nyúlik vissza, s amely a Meroving időkben is fennmaradt.[3] Lehetséges, sőt valószínű, hogy a császári udvar rendszeres jelenléte Aachen-

[1] L. HALPHEN, *Études critiques sur l'histoire de Charlemagne*, Paris, 1921. 239. és köv. o.; H. PIRENNE, i. hely, 1. 40. o. 1. lábj.

[2] O. FENGLER, Quentowic, seine maritime Bedeutung unter Merowingern und Karolingern, *Hansische Geschichtsblätter*, 1907. 91. és köv. o.; H. PIRENNE, Draps de Frise ou draps de Flandre?, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, VII. 1909. 308. és köv. o.; H. POELMAN, *Geschiedenis van den handel van Noordnederland gedurende het Merowingische en Karolingische tijdperk*, Amsterdam, 1908.

[3] F. CUMONT, *Comment la Belgique fut romanisée*, 2. kiad., Bruxelles, 1919.

ben, valamint igen nagyszámú személyzete ellátásának szükségessége hozzájárult a forgalomnak nemcsak a fenntartásához, hanem a fejlődéséhez is a szomszédos területeken, amelyek ezáltal a birodalom egyetlen olyan vidékévé váltak, ahol még némi kereskedelmi mozgás tapasztalható. Egyébként bárhogy áll is a dolog, a normannok hamarosan felszámolták a múltnak ezt az utolsó maradványát. A IX. század vége előtt kifosztották és lerombolták Quentovic és Duurstede városát, olyan lelkiismeretesen, hogy soha többé nem éledtek fel romjaikból.

Azt hihetnénk — s olykor hitték is —, hogy a Duna völgye lépett a Földközi-tenger helyébe mint a Kelet és Nyugat közötti nagy közlekedési útvonal. Valóban az lehetett volna, ha előbb az avarok, majd nem sokkal később a magyarok nem tették volna megközelíthetetlenné. Mindaz, amit a források ezen a tájon sejtetni engednek, csupán néhány, a salzburgi sóbányákból származó sóval megrakott bárka forgalma. Ami pedig az Elba és a Saale partján élő pogány szlávokkal való állítólagos kereskedelmet illeti, az csak kalandorok kétes műveleteire szorítkozott, akik igyekeztek fegyvereket szállítani e barbároknak, vagy megvásárolni azokat a hadifoglyokat, akiket a Karoling csapatok ejtettek rabul a birodalom e veszedelmes szomszédai közül, hogy aztán rabszolgákként ismét eladják őket. Elegendő elolvasni a Karoling királyok rendeleteit, a *capitularé*kat, és meggyőződhetünk arról, hogy ezeken a katonai határőrvidékeken, ahol állandó létbizonytalanság uralkodott, nem folytattak semmiféle normális és rendszeres kereskedelmet.

2.

A TÁRSADALOM MEZŐGAZDASÁGI JELLEGE A IX. SZÁZADTÓL KEZDVE

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a VIII. század végétől kezdve Nyugat-Európa egy tisztán mezőgazdasági vidék állapotába süllyedt vissza. A föld a megélhetés egyetlen forrása, és a gazdagság egyedüli feltétele. A lakosság valamennyi osztálya — a császártól kezdve, akinek a földbirtoka hozamán kívül nincs egyéb jövedelme, a legegyszerűbb jobbágyig — közvetve vagy közvetlenül a föld terményeiből él, vagy úgy, hogy munkájával termeli meg azokat, vagy pedig beéri behajtásukkal és elfogyasztásukkal. Az ingó vagyonnak nincs többé gazdasági haszna. A társadalmi lét teljes egészében a föld tulajdonán vagy birtoklásán alapszik. Ezért lehetetlen, hogy az állam olyan katonai rendszert és közigazgatást tartson fenn, amely nem a földtulajdonra épül. A hadsereg kizárólag a hűbérbirtokok tulajdonosaiból áll, a tisztségviselők pedig a nagybirtokosok közül kerülnek ki. Ilyen körülmények közepette lehetetlenné válik az államfő szuverenitásának megőrzése. Noha ez a szuverenitás elvben fennmarad, ténylegesen eltűnik. A feudális rendszer nem egyéb, mint a közhatalom felaprózódása e hatalom közegei között, akik annak következtében, hogy a földnek egy-egy részét birtokolják, függetlenekké válnak, és a rájuk ruházott hatáskört családi birtokuk egy részének tekintik. Mindent összevéve a feudalizmus megjelenése Nyugat-Európában a IX. század folyamán nem egyéb, mint annak a ténynek a visszahatása a politikai rendben, hogy a társadalom visszatért egy tisztán mezőgazdasági civilizációba.

Gazdasági szempontból e civilizáció legszembeötlőbb és legjellegzetesebb jelensége a nagybirtok. Születése kétségtelenül sokkal régebbre vezethető vissza, és könnyű megállapítani az összefüggést, amely egy igen távoli múlthoz kapcsolja. Galliában már Caesar előtt is léteztek nagybirtokosok, mint ahogy a népvándorlás előtt Germániában is. A római birodalom érintetlenül hagyta a gall nagybirtokokat, s azok nagyon gyorsan alkalmazkodtak a győztes nép nagybirtokainak szervezetéhez. A császárkori gall *villa* a tulajdonos számára fenntartott majorsági földjével és számtalan *colonus*-telkével a gazdálkodásnak azt a típusát képviseli, amelyet az itáliai mezőgazdászok Cato óta leírtak. Ez a nagybirtok, úgy ahogy volt, átvészelte a germán népvándorlás időszakát. A Meroving Franciaország is megtartotta, az egyház pedig a Rajnán túl is meghonosította, amint ezeket a területeket a keresztény hitre térítette.[1]

AZ ÁRUPIACOK HIÁNYA

A nagybirtokszervezet tehát semmiféle tekintetben nem új jelenség. Ami új — ha szabad így fogalmaznunk —, az e szervezet működése a kereskedelem és a városok eltűnésétől kezdve. Amíg a kereskedelem képes volt a föld termékeinek szállítására, amíg a városok piacot biztosítottak e termékeknek, addig a nagybirtok rendszeres külső értékesítési lehetőséggel rendelkezett, következésképp hasznot húzott belőle.

[1] Minderre vonatkozóan megelégszem a M. BLOCH kitűnő művére való utalással: *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 67. és köv. o.

Mint élelmiszerek termelője s mint ipari késztermékek fogyasztója részt vett az általános gazdasági tevékenységben. Más szóval kölcsönös csereállapotban volt a külvilággal. Ez az állapot azonban megszűnik, mivel nincsenek többé sem kereskedők, sem városi lakosok. Kinek adjanak el, ha nincs többé vásárló? Hol értékesítsenek egy olyan terméket, amelyet senki sem keres, mert senkinek sincs rá szüksége? Mindenki a saját földjéből él, senkinek sincs szüksége mások közvetítésére, tehát kereslet híján a földtulajdonos termelő szükségszerűen maga válik termékeinek fogyasztójává. Így valamennyi nagybirtok a gazdálkodás e formájára rendezkedik be, amelyet — elég pontatlanul — zárt uradalmi gazdaságnak neveznek, pedig valójában nem egyéb, mint piacok nélküli gazdaság.

A birtokos nem önszántából, hanem kényszerből vállalta ezt a helyzetet. Ha nem ad el többé, ez nem azt jelenti, hogy nem akar eladni, hanem azt, hogy számára elérhető távolságban nem talál vásárlókat. Jobb híján alkalmazkodnia kellett a helyzethez. A földesúr *(senior, seigneur)* nemcsak arra rendezkedett be, hogy a saját majorsági földjéből és parasztjainak szolgáltatásaiból éljen, hanem arra is, hogy maga állítsa elő a földjei megműveléséhez és cselédjei öltöztetéséhez elengedhetetlen eszközöket és ruhaneműket, mivel azokat máshol nem szerezhette be. Ezért létesültek azok a műhelyek vagy azok a *„gynaeceum"*-ok, amelyek annyira jellemzőek a kora középkori nagybirtokszervezetre, s amelyeknek nincs egyéb céljuk, mint hogy pótolják a kereskedelem meg az ipar hiányát.

Magától értetődik, hogy a dolgok ilyen állapota óhatatlanul ki van szolgáltatva az időjárás véletlencinek. Ha rossz a termés, az éhínségre való tekintettel felhalmozott készletek hamarosan kimerülnek, és töprengeni kell a nélkülözhetetlen gabona megszerzésén. Ilyenkor jobbágyokat menesztenek szerte az országba azzal a megbízatással, hogy néhány szerencsésebb szomszédnál vagy valamely olyan vidéken, ahol bőség uralkodik, vásároljanak gabonát. Hogy elláthassa őket pénzzel, a földesúr a legközelebbi pénzverdében beolvasztatja asztali edényeit, vagy eladósodik egy környékbeli monostor apátjánál. Így aztán időnként a légköri jelenségek hatására kialakul egy alkalmi kereskedelem, amely az utakon és a folyókon még fenntart egy akadozó, gyér forgalmat. Az is előfordul, hogy dúsabb esztendőkben ugyanilyen eszközökkel igyekeznek eladni másutt a szüret vagy az aratás feleslegét. Végül az élet egyik nélkülözhetetlen fűszere, a só csak bizonyos vidékeken található, s ezért el kell menni érte. De ismét hangsúlyozzuk, hogy mindezen esetekben nincs szó semmiféle sajátos kereskedelmi tevékenységről, s főképp nem hivatásos kereskedelemről. Úgy is mondhatnánk, hogy a kereskedőt a körülmények hatására az alkalom szüli. Az adásvétel senkinek sem normális foglalkozása. Ezek csak kisegítő megoldások, amelyekhez akkor folyamodnak, ha szükség van rájuk.

A kereskedelem mint a társadalmi tevékenység egyik ágazata oly tökéletesen megszűnt, hogy minden nagybirtok igyekszik saját eszközeiből fedezni valamennyi szükségletét. Ezért látjuk, hogy a szőlőket nélkülöző vidékek, például Németalföld apátságai igyekeznek adományként szőlőkre szert tenni a Szajna medencéjében vagy a Rajna és a Moselle völ-

gyében, hogy ily módon minden esztendőben biztosítani tudják borszükségletüket.[1]

A HELYI PIACOK

A piacok nagy gyakorisága első pillantásra mintha ellentmondásban volna a korabeli kereskedelem bénultságával. A IX. század kezdetétől fogva ugyanis rohamosan elszaporodnak a piacok, és szüntelenül újabbak létesülnek. De éppen nagy számuk bizonyítja jelentéktelenségüket. Csupán a Párizs melletti Saint-Denis vására (az ún. *foire du Lendit*) vonzza meglehetősen messziről évenként egyszer a zarándokokkal egyidőben az alkalmi eladókat és vevőket is. Ezen kívül csak a kis hetipiacok tömegével találkozunk. Ezeket a környékbeli parasztok látogatják, hogy pénzzé tegyenek néhány tojást, tyúkot, néhány font gyapjút vagy néhány rőf otthon szőtt durva vásznat. Az itt létrejött kereskedelmi ügyletek természete már abból a tényből is eléggé kiviláglik, hogy e piacokon csak *per deneratas* árusítanak, vagyis olyan mennyiségeket adnak el, amelyek nem haladják meg néhány dénár értékét.[2] Mindent összevéve e kis piaci sokadalmak hasznossága csak a környékbeli lakosság házi szükségleteinek kielégítésére korlátozódik, s kétségkívül arra is, hogy — mint még manapság is a kabiloknál — a minden emberrel veleszületett társas ösztönt kielégítse. A piacok jelentették az egyetlen szórakozást, amelyet egy, a földműveléshez kötött,

[1] H. VAN WERVEKE, Comment les établissements religieux belges se procuraient-ils du vin au haut Moyen Age?, *Revue belge de philol. et d'hist.*, II. 1923. 643. és köv. o.

[2] *Edictum pistense*, 20. BORETIUS, *Capitularia*, II. 319. o.

mozdulatlan társadalom kínált. Az, hogy Nagy Károly megtiltotta birtokai jobbágyainak „a piacokon való csatangolást", bizonyítja, hogy az embereket nem annyira a kereskedésre irányuló törekvés, mint inkább a szórakozás vágya vonzotta oda.[1]

A ZSIDÓK

Hivatásos kereskedőket tehát hiába keresünk, ilyeneket nem találunk, vagy ha igen, azok kizárólag a zsidók. A Karoling időszak kezdetétől fogva egyedül ők foglalkoznak rendszeresen kereskedelemmel. Olyannyira, hogy a korabeli nyelvhasználatban a *Judaeus* és a *mercator* szavak csaknem rokon jelentéssel bírnak. Egy bizonyos számú zsidó Franciaország déli részén telepszik meg, többségük azonban a Földközi-tenger mohamedán országaiból érkezik, s az Ibériai-félszigeten át eljut nyugatra és Európa északi részébe. Ezek a Radaniták, akik állandóan úton vannak, s akik révén még fennáll némi felületes kapcsolat a keleti vidékekkel.[2] Az általuk űzött kereskedelem egyébként csakis fűszerekre és értékes kelmékre korlátozódik, s ezeket az árucikkeket szorgalmasan szállítják Szíriából, Egyiptomból és Bizáncból a Karoling birodalomba. A templomok az ő közvetítésükkel szerezhetik be az istentiszteletekhez szükséges tömjént s időnként azokat a pompás kelméket, amelyeknek néhány ritka példányát napjainkig megőrizték a székesegyházak kincs-

[1] *Capitulare de Villis*, 54. Uo. I. 88. o.

[2] Rájuk vonatkozóan lásd IBN KHORDADBEK (850 körül), *Le livre des routes et des pays* c. munkáját BARBIER DE MAYNARD fordításában, *Journal asiatique*, 1865.

tárai. A zsidók importálják a borsot, ezt az oly ritkává lett és oly drága fűszert, amelyet néha pénz gyanánt is használnak, továbbá Keleten gyártott zománc- és elefántcsont munkákat az arisztokrácia fényűzési igényeinek kielégítésére. A zsidó kereskedők vevőköre tehát nagyon szűk. A haszon, amelyre szert tettek, bizonyára nagyon tekintélyes lehetett, gazdasági szerepüket azonban — mindent összevéve — mellékesnek kell tekintenünk. A társadalmi rend semmi lényegeset nem veszített volna, ha eltűnnek.

A TÁRSADALOM JELLEGE A IX. SZÁZADTÓL

Így tehát bármelyik oldaláról tekintjük is, Nyugat-Európa a IX. századtól kezdve lényegében mezőgazdasági társadalomnak tűnik, amelyben a javak cseréje és forgalma a lehető legalacsonyabb fokra süllyedt. A kereskedő osztály eltűnt. Az emberek helyzetét most a földhöz való viszonyuk határozza meg. Ez a föld egy egyházi vagy világi birtokosokból álló kisebbség tulajdonában van, alattuk a telkes parasztok sokasága, szétosztva a birtokok keretei között. Akié a föld, azé a szabadság és a hatalom — ily módon a tulajdonos egyben földesúr *(seigneur)* is. Akinek nincs földje, jobbágyságra van kárhoztatva: a *vilain* szó egyaránt jelöli egy nagybirtok *(villa)* parasztját és a jobbágyot. Nem sokat számít, ha itt-ott, a falusi nép között néhány egyén véletlenül megőrizte földjét, következésképp személyes szabadságát. Általános szabályként a jobbágyság a földművelő nép, vagyis az egész nép természetes állapota. Kétségtelen, hogy számos árnyalat létezik e jobbágyságon belül, amelyben az ókori rabszolgákhoz még nagyon közel álló emberek mellett találkozunk a földjüktől megfosztott kisbirtokosok leszármazottaival vagy olyanok-

kal, akik önként léptek a hatalmasok szolgálatába. A fő tényező nem a jogi állapot, hanem a társadalmi helyzet, s ez süllyeszti a függők, a kizsákmányoltak, de egyben a védettek szerepére is mindazokat, akik a földesúri földön élnek.

Az egyház vezető szerepe

E szigorúan rangsorolt világban az első és a legfontosabb hely az egyházé. Gazdasági s egyben erkölcsi befolyással rendelkezik. Számtalan uradalma kiterjedésénél fogva éppúgy meghaladja a nemesség birtokait, mint ahogy műveltsége révén maga is fölötte áll a nemességnek. Ezenkívül a hívek adományai és a zarándokok alamizsnái jóvoltából csak az egyház rendelkezik olyan pénzvagyonnal, amely lehetővé teszi, hogy éhínség idején pénzt kölcsönözzön a szűkölködő világi személyeknek. Végül egy általános tudatlanságba viszszasüllyedt társadalomban egyedül az egyház őrzi még a kultúra két nélkülözhetetlen eszközét, az olvasást meg az írást, s a királyoknak és a fejedelmeknek szükségszerűen az egyháziak közül kell toborozniuk kancellárjaikat, titkárjaikat, „nótáriusaikat", egyszóval azt a művelt személyzetet, amely nélkül nem boldogulhatnak. A IX. századtól a XI. századig valójában az egyház kezében van az egész felső közigazgatás Az ő szelleme uralkodik itt is, akárcsak a művészetekben. Uradalmainak szervezete oly mintaszerű, amelyre hasztalan törekednének a nemesség birtokai, ugyanis csak az egyházon belül találni olyan embereket, akik képesek birtokösszeírásokat készíteni *(polyptycha)*, számadási könyveket vezetni, kiszámítani, s ennélfogva egyensúlyban tartani a bevételeket és a kiadásokat. Az egyház így nemcsak e kor nagy erkölcsi tekintélye, hanem pénzügyi nagyhatalma is.

Világszemlélete bámulatosan alkalmazkodik annak a kornak a gazdasági körülményeihez, amelyben a föld a társadalmi rend egyedüli alapja. A földet valójában Isten adta az embereknek, módot nyújtva nekik arra, hogy az örök üdvösségre törekedve e lenti világban élhessenek. A munka célja nem a meggazdagodás, hanem hogy abban az állapotban maradjunk, amelyben születtünk, türelmesen várva, amíg a halandó létből átköltözünk az örök életbe. A szerzetesi lemondás az az eszmény, amelyre az egész társadalom tekintetének irányulnia kell. Aki vagyonra áhítozik, az a fösvénység bűnébe esik. A szegénység isteni eredetű, és a gondviselés rendelése. De a gazdagok kötelessége, hogy a szegénységet jótékonysággal enyhítsék, s e téren a monostorok példát mutatnak nekik. A gazdagok tehát termésük feleslegét halmozzák fel a csűrökben, hogy ingyen szétoszthassák az ínséget szenvedők között, mint ahogy maguk az apátságok is ellenszolgáltatás nélkül előlegezik azokat a pénzösszegeket, amelyeket szükség esetén kölcsönkérnek tőlük.

AZ UZSORA TILALMA

„Mutuum date nihil inde sperantes."[°] A kamatra adott kölcsön, vagy — ahogy az ezt a tevékenységet jelölő szakkifejezést használjuk, amely akkoriban vette fel azt a pejoratív jelentését, amelyet mindmáig megőrzött — az uzsora *(usura)* utálat tárgya. A papságnak mindig tiltva volt, s a XI. századtól kezdve az egyháznak sikerült a világi szemé-

° „Adjatok kölcsön, semmit sem várva érte." Idézet Lukács evangéliumából (6, 35). *(A szerk.)*

lyeknek is megtiltania, és törvényszékei hatáskörében tartania. Egyébként a kereskedelem általában cseppet sem kevésbé elítélendő bűn, mint a pénzzel való kereskedelem. Az is veszedelmes a lélek számára, mivel eltéríti végső céljaitól. *„Homo mercator vix aut nunquam potest Deo placere."*[1] °

Könnyen észrevehető, hogy ezek az elvek milyen harmonikusan megfelelnek a tényeknek, s hogy az egyházi eszmény mennyire alkalmazkodik a realitáshoz. Igazolja a dolgok állapotát, amelyből elsősorban maga az egyház húz hasznot. Van-e természetesebb, és — ezekben a századokban, amikor minden nagybirtok önmagában is megáll, és rendszerint egy zárt kis világot alkot — van-e üdvösebb, mint az uzsora, a kereskedelem és az önmagáért való haszon kárhoztatása, ha meggondoljuk, hogy csak az éhség kényszerít valakit a másokhoz való folyamodásra, és ennélfogva ki lenne szolgáltatva a spekulációnak, az uzsorának, a felvásárlásnak — egyszóval a szükség túlságosan is kísértő kihasználásából eredő összes visszaéléseknek, ha éppen ezeket a visszaéléseket nem ítélné el a vallás erkölcs? A gyakorlat nyilvánvalóan távol áll az elmélettől, s igen gyakran maguk a monostorok sem mulasztották el áthágni az egyházi tilalmakat. Az egyház azonban mégis oly mélyen átitatta szellemével a világot, hogy annak hosszú évszázadokra lesz szüksége, amíg megszokja az új módszereket, amelyeket a jövő gazdasági újjászületése követel, s amíg megtanulja hátsó gondolatok nélkül elfogadni a kereskedelmi haszon, a tőke felhasználása és a kamatra adott kölcsön törvényességét.

[1] L. GOLDSCHMIDT, *Universalgeschichte des Handelsrechts*, I. 139. o. Stuttgart, 1891.

° „A kereskedő ember alig vagy sohasem lehet Istennek tetszésére." *(A szerk.)*

I. fejezet
A KERESKEDELEM ÚJJÁSZÜLETÉSE

1. A FÖLDKÖZI-TENGER[1]

A MEDITERRÁN KERESKEDELEM FOLYTATÁSA A BIZÁNCI ITÁLIÁBAN

Az iszlám behatolása a Földközi-tenger medencéjébe a VII. században lezárta a tengert a nyugati keresztények, de nem valamennyi keresztény előtt. Csupán a Tirrén-tenger vált mohamedán beltengerré. Más volt a helyzet a Dél-Itália menti vizeken, valamint az Adriai- és az Égei-tengeren. Már említettük, hogy e partvidékeken a bizánci hajóhadaknak sikerült visszaszorítaniuk az arab inváziót. Konstantinápoly ostromának 719-ben elszenvedett kudarca óta a Félhold többé nem bukkant fel a Boszporuszban. A harc azonban váltakozó szerencsével folytatódott a két szemben álló vallás között. Az arabok, Afrika urai mindenáron meg akarták szerezni Szicíliát, amelyet Siracusa 878-ban történt elfoglalása után teljesen hatalmukba kerítettek. Távolabb azonban nem tudták megvetni a lábukat. Itália déli városai — nyugaton

[1] *Bibliográfia:* W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, a francia kiadást szerk: FURCY-RAINAUD, Leipzig, 1885—1886. 2 köt. (új kiad. 1923.); A. SCHAUBE, *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge*, München—Berlin, 1906.; H. KRETSCHMAYR, *Geschichte von Venedig*, Gotha, 1905—1920. 2 köt.; R. HEYNEN, *Zur Entstehung des Kapitalismus in Venedig*, Stuttgart—Berlin, 1905.; L. BRENTANO, Die byzantinische Volkswirtschaft, *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung* etc., XLI., 1917.; H. PIRENNE, *Les villes du Moyen Age. Essai d'histoire économique et sociale*, Bruxelles, 1927.

Nápoly, Gaeta, Amalfi és Salerno, keleten Bari — továbbra is elismerték a konstantinápolyi császárt. Ugyanezt tette Velence is, amelynek az Adriai-tenger leghátsó zugában sohasem kellett komolyan rettegnie a szaracén terjeszkedéstől.

Kétségtelen, hogy a kapcsolat, amely e kikötőket továbbra is Bizánchoz fűzte, nem volt nagyon szilárd, és szüntelenül gyengült. A normannok letelepülése Itáliában és Szicíliában (1029—1091) végérvényesen megszakította az érintkezést e területekkel. Velence, amelyet a Karoling uralkodóknak a IX. században nem sikerült megszerezniük, annál is szívesebben maradt a bizánci császár fennhatósága alatt, mert ez okosan őrizkedett attól, hogy éreztesse vele hatalmát, s engedte, hogy a város lassanként független köztársasággá alakuljon. Egyébként ha a császárság politikai kapcsolatai nem voltak is túl élénkek a hozzá tartozó távoli itáliai területekkel, kárpótlásul igen eleven kereskedelmet folytatott velük. E tekintetben e vidékek az ő vonzáskörében keringtek, s úgyszólván hátat fordítottak a Nyugatnak, hogy Bizánc felé orientálódjanak. Konstantinápoly körülbelül egymillió főnyi lakosságának élelmezése tartotta fenn kiviteli kereskedelmüket. Ezzel szemben a főváros műhelyei és bazárjai szállították nekik a nélkülözhetetlen selyemszöveteket és fűszereket.* Mert a bizánci birodalomban a városi élet — a velejáró valamennyi luxusszükséglettel együtt — nem tűnt el, amint eltűnt a Karoling birodalomban. Aki az egyik birodalomból a másikba utazott, az valójában egy másik világba került.* A gazdasági fejlődést a bizánci birodalomban nem szakította félbe hirtelen az iszlám előretörés. A tengeri hajózás továbbra is jelentős kereskedelmet táplált, és kézművesektől meg hivatásos kereskedőktől népes városokat tartott fenn. Képzelni sem lehet feltűnőbb ellentétet, mint ami egyfelől Nyugat-Európa — ahol a föld minden, és a kereskedelem semmi —, másfelől

Velence, a föld nélküli és kizárólag kereskedelméből élő város között tapasztalható.

A bizánci Itália és Velence kereskedelme az iszlámmal

Konstantinápoly és a Kelet keresztény kikötői hamarosan megszűntek Itália bizánci városai és Velence hajózásának egyedüli célpontjai lenni. A vállalkozó szellem és a nyereségre törekvés e városokban túl nagy és túl szükségszerű volt, semhogy a vallási aggályok sokáig akadályozhatták volna régi üzleti kapcsolataik felújítását Afrikával és Szíriával, noha ezek a területek most a hitetlenek hatalmában voltak. A IX. század végétől kapcsolatokat létesítenek velük, amelyek egyre élénkebbekké válnak. Ügyfeleik vallása nem sokat számít, feltéve, ha fizetnek. A haszon szeretete, amelyet az egyház elítél, és kapzsiság néven megbélyegez, itt a legnyersebb formában mutatkozik meg. A velenceiek a dalmát tengerparton elrabolt vagy megvásárolt fiatal szláv nőket szállítanak Egyiptom és Szíria háremeinek, s ez a „rabszolga"-kereskedelem[1] nyilván éppolyan nagy mértékben hozzájárult születő jólétükhöz, mint a XVIII. században a feketékkel való kereskedés oly sok franciaországi és angliai hajózási vállalkozó meggazdagodásához. Ehhez járul az épületfa és a vas szállítása, ugyanis az iszlám országai nélkülözik e nyersanyagokat. Mindazonáltal nem kétséges, hogy ez a fa hajók építésére, a vas pedig fegyverek kovácsolására fog szolgálni, amelyeket a keresztények, sőt talán éppen a velencei hajósok ellen fognak felhasználni. A kereskedő most is, mint mindig, csak

[1] Tudjuk, hogy a „rabszolga" jelentésű francia „esclave" szó azonos a „szláv", „Slave" szóval.

a közvetlen hasznot, az előnyös üzletet nézi. A pápa hiába fenyegeti kiközösítéssel a keresztény rabszolgák árusítóit, a császár hiába tiltja meg a hitetlenek háborúban felhasználható tárgyakkal való ellátását, mindez semmit sem számít. Velence, ahová a kereskedők Alexandriából a IX. században magukkal hozták Szent Márk ereklyéit, azok védelmére számítva mindent megenged magának, s gazdagságának szüntelen gyarapodását úgy tekinti, mint az ereklyék iránt tanúsított tiszteletének megérdemelt jutalmát.

Velence gazdasági fejlődése*

És ez a gazdagság megszakítatlan lendülettel növekszik. A lagúnák városa minden eszközzel, meglepő eréllyel és aktivitással igyekszik előmozdítani ezt a tengeri kereskedelmet, amely létének feltétele. Elmondhatjuk, hogy az egész lakosság a kereskedelemnek él, és a kereskedelemtől függ, mint ahogy a szárazföldön az emberek a földtől függenek. Ily módon a jobbágyság, a korabeli parasztok mezőgazdasági civilizációjának elkerülhetetlen következménye ismeretlen e matrózok, kézművesek és kereskedők lakta városban. Csupán a vagyon hoz létre közöttük a jogi állapottól független társadalmi különbségeket. A kereskedelemből származó nyereségek igen korán kialakították a gazdag kalmárok osztályát, akiknek ügyletei már vitathatatlanul kapitalista jelleget mutatnak. A *commenda* társulás már a X. században megjelenik, nyilvánvalóan a bizánci világ szokásjogi gyakorlatából átvéve.

A gazdasági fejlődésről vitathatatlan módon tanúskodik az írás használata, amely minden, bármely csekély fontossággal bíró üzleti tevékenységnél elengedhetetlen. Valamennyi

külföld felé vitorlázó hajó legénységéhez hozzátartozik egy-egy „írástudó" *(clericus)*, s ebből arra kell következtetnünk, hogy a hajótulajdonosok maguk is gyorsan megtanulták a számadási könyvek vezetését, valamint az ügyfeleikkel való levelezést.[1] Az igazat megvallva itt semmiféle rosszallás nem kötődik a nagykereskedelem gyakorlásához. A legtekintélyesebb családok is a kereskedelemnek szentelik tevékenységüket; erre maguk a dózsék mutatnak példát nekik, s mindezt már a IX. század közepétől kezdve teszik, ami csaknem hihetetlennek tűnik Jámbor Lajos kortársai szemében. 1007-ben II. Orseolo Péter jótékonysági alapítványokra fordítja annak az ezerkétszázötven fontnyi összegnek a hasznát, amelyet üzleti vállalkozásokba fektetett. A XI. század végén a város zsúfolva van dúsgazdag patríciusokkal, akik számos hajózási vállalkozásban bírnak részesedéssel *(sortes)*, s akiknek raktárai és kikötőhelyei *(stationes)* a *rivo-alto* és a lagúna szigetei mentén egyre messzebbre nyúló rakodópartokon sorakoznak.

A VELENCEI TERJESZKEDÉS

Velence ekkor már tengeri nagyhatalom. Még 1100 előtt sikerült megtisztítania az Adriai-tengert az ott hemzsegő dalmát kalózoktól, és szilárdan kiterjesztenie hegemóniáját annak a tengernek egész keleti partjára, amelyet saját birtokának tekint, mint ahogy birtoka is marad évszázadokon keresztül. Hogy a Földközi-tengerre vezető kijárat fölötti uralmát megőrizze, 1002-ben a bizánci hajóhaddal együttműköd-

[1] HEYNEN, *i. m.* 82. o. E gyakorlat legrégibb példáját 1110-ből említik, de természetesen régebbi keletű.

ve kiűzte Bariból a szaracénokat. Hetven évvel később, amikor a Guiscard Róbert által Dél-Itáliában megalapított normann állam tengeri konkurrenciával fenyeget, amely éppoly veszélyes Velence számára, mint a görög birodalomra nézve, ismét egyesül az utóbbival, hogy szembeszálljon e veszéllyel, és diadalmaskodjék felette. Róbert halála után (1076) véget érnek a mediterrán terjeszkedés kísérletei, amelyet e zseniális fejedelem elképzelt. A háború Velencének kedvezett, s a város egy csapásra megszabadult Nápoly, Gaeta, Salerno és főképp Amalfi versenyétől, amelyeket az ellenséges állam magába olvasztott, és bukásával magával rántott, átengedve Velence hajósainak a konstantinápolyi és a keleti piacokat.

Velence és a bizánci birodalom

A velencei kereskedők egyébként már régóta vitathatatlan elsőbbséget élveztek e piacokon. 992-ben II. Orseolo Péter dózse aranypecsétes bullát szerzett Baszileion és Konsztantinosz császároktól, s ez mentesítette a velencei hajókat azoktól a túlzott illetékektől, amelyeket eddig az abüdoszi vámnál kellett lefizetniük. A lagúnák és a Boszporusz kikötője közötti kapcsolatok oly elevenek voltak, hogy az utóbbiban velencei kolónia létesült, amely a császároktól jóváhagyott jogi kiváltságokkal rendelkezett. A következő években más települések létesültek Laodikeiában, Antiokheiában, Mamisztrában, Adanában, Tarszoszban, Szataliában, Ephezoszban, Khioszban, Phokaiában, Szelembriában, Hérakleiában, Rodostóban, Adrianopoliszban (Drinápoly), Szalonikiban, Démétriaszban, Athénban, Thébában, Koroniban, Modonban (Methoni) és Korfun. A velencei hajózás tehát a császárság minden pontján utánpótlási és behatolási támaszpon-

tokkal rendelkezett, amelyek biztosították uralmát. Elmondhatjuk, hogy már a XI. század végétől kezdve nagyon kevés kivétellel ő tartja birtokában a szállítások monopóliumát Európa és Ázsia valamennyi olyan tartományában, amellyel Konstantinápoly uralkodói még rendelkeznek.

És a császárok nem igyekeznek szembeszegülni e helyzettel, amely ellen csak saját kárukra vehetnék fel a harcot. Azt a kiváltságot, amelyet Aleksziosz Komnenosz 1082-ben engedélyezett a dózsénak, a velencei elsőbbség végleges jóváhagyásának tekinthetjük. Ettől kezdve a velenceiek az egész császárságban mentesültek a kereskedelemre kivetett adók minden fajtájának fizetése alól. Ily módon még a császár alattvalóinál is előnyösebb helyzetben voltak. Az a kikötés, amely továbbra is vámilletékek fizetésére kötelezte őket abban az esetben, ha külföldi árukat szállítanak, végképp bizonyítja, hogy ettől kezdve valóban ők lettek a tengeri kereskedelem egyedüli lebonyolítói a Földközi-tenger keleti részében. Mert noha meglehetősen keveset tudunk kapcsolataik fejlődéséről az iszlám területeivel a X. század óta, minden jel arra mutat, hogy ezek fejlődése is párhuzamosan haladt a Bizánccal folytatott kereskedelemével, ha nem is egészen ugyanolyan erővel.

2. AZ ÉSZAKI-TENGER ÉS A BALTI-TENGER[1]

A két beltenger, az Európa északi partjait fürösztő Északi- és Balti-tenger, akárcsak megfelelőjük, a déli partok mentén hömpölygő Földközi-tenger a IX. század közepétől a XI. század végéig olyan látványt nyújt, amely — noha mélységesen eltér az imént vázolt képtől — lényeges jellemvonásainál fogva mégis megegyezik azzal. Valójában a parton s úgyszólván a szárazföld szélén itt is olyan tengeri és kereskedelmi tevékenységgel találkozunk, amely éles ellentétet alkot a kontinens agrárgazdálkodásával.

A NORMANN BETÖRÉSEK

Fentebb láttuk, hogy Quentovic és Duurstede kikötőinek forgalma nem élte túl a IX. századi normann támadást. A hajóhadat nélkülöző Karoling birodalom nem tudott úgy védekezni az északi barbárok betörése ellen, mint ahogy a bizánci birodalom tette a mohamedán terjeszkedéssel szemben. Gyengeségét alaposan kihasználták az erélyes skandinávok, akik több mint fél évszázadon keresztül nem szűntek meg rendszeresen sarcolni nemcsak az északi folyók, hanem az

[1] *Bibliográfia:* A. Bugge, Die nordeuropäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter und die Bedeutung der Wikinger für die Entwickelung des europäischen Handels und der europäischen Schiffahrt, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* IV. 1906.; W. Vogel, *Geschichte der deutschen Seeschiffahrt,* Berlin, 1925.; J. Kulischer, *Russische Wirtschaftsgeschichte,* I. Berlin, 1915.; E. Babelon, Du commerce des Arabes dans le nord de l'Europe avant les croisades, *Athénée oriental,* Paris, 1882.; O. Montelius, *Kulturgeschichte Schwedens,* Leipzig, 1906.; K. T. Strasser, *Wikinger und Normannen,* Hamburg, 1928.*

Atlanti-óceánba ömlő folyók torkolatán keresztül is. Szándékosan használjuk itt a rendszeres sarcolás kifejezést, mivel semmi egyéb nem felelne meg ily pontosan a valós helyzetnek.

A normannokat valójában korántsem kell közönséges fosztogatókként elképzelni. Mint a tenger urai, tervszerűen előkészíthették támadásaikat, és nem is mulasztották el ezt megtenni. Céljuk nem a hódítás volt, és nem is lehetett az. Legfeljebb bizonyos településre alkalmas területeket biztosítottak maguknak, mind a kontinensen, mind a brit szigeteken. Betöréseik azonban, amelyek során oly mélyen benyomultak a szárazföldre, alapjában véve nagyszabású rablóhadjáratok jellegét mutatják, s ezek egy vitathatatlan módszert követve bontakoznak ki. Egy megerősített táborrá kiképzett központból indulnak el, s oda térnek vissza, hogy felhalmozzák a szomszédos vidékeken szerzett zsákmányt, addig is, amíg elszállítják Dánia vagy Norvégia felé. A vikingek tehát végső soron kalózok, és tudjuk, hogy a kalózkodás a kereskedelem első állomása. Mindez annyira igaz, hogy már a IX. század végén, amikor felhagynak fosztogatásaikkal, kereskedőkké alakulnak át.*

A SKANDINÁVOK KERESKEDELMI TERJESZKEDÉSE

Hogy megértsük a skandináv terjeszkedést, feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy az nem irányult teljes egészében a Nyugat felé. Noha a dánok meg a norvégok a Karoling birodalomra, Angliára, Skóciára és Írországra vetették magukat, szomszédaik, a svédek viszont Oroszország felé indultak. Hogy a Dnyeper völgyében élő és a besenyőkkel harcban álló szláv fejedelmek hívták-e őket segítségül, avagy önszántuk-

ból, a nyereségvágytól hajtva nyomultak-e a Fekete-tenger bizánci partvidékei felé azon a természetes nagy útvonalon, amelyet a Kherszonészosz és a Pontosz Euxeinosz görög kereskedői már a legősibb időktől fogva követtek, hogy ellássák magukat a Balti-tenger borostyánkövével, azt nem itt kell kutatnunk. Elegendő, ha megállapítjuk, hogy a svédek már a IX. század derekától kezdve a Dnyeper és annak mellékfolyói mentén épp olyan körülsáncolt táborokat létesítettek, amilyeneket dán és norvég testvéreik építettek ugyanebben az időszakban a Schelde (Escaut), a Meuse és a Szajna medencéjében. Ezek az anyaországtól oly távol épült körülkerített helyek — vagy szláv kifejezéssel élve, ezek a *gorod*ok — a hódítók számára állandó katonai helyőrségekké váltak, ahonnan kiterjesztették uralmukat az őket körülvevő kevésbé harcias népekre, hogy szipolyozhassák őket. E megerősített táborokban halmozták fel a legyőzöttekre kivetett hadisarcot, a közülük szerzett rabszolgákat, valamint az őserdőkben szerzett mézet és prémeket. Helyzetüknél fogva azonban hamarosan cseregazdálkodásra kényszerültek.

A skandináv kereskedelem Oroszországban

Dél-Oroszország, ahol berendezkedtek, valójában két magasabb rendű civilizáció területe között helyezkedett el: keleten, a Kaszpi-tengeren túl terült el a bagdadi kalifátus; délen, a bizánci birodalom partjait fürösztő Fekete-tenger Konstantinápoly felé vezetett. A Dnyeper medencéjében letelepült skandinávok azonnal megérezték e kettős vonzást. Az arab, zsidó és bizánci kereskedők, akik már a skandinávok érkezésekor látogatták ezt a vidéket, mutatták nekik a követendő utat, s ők habozás nélkül ráléptek. Az általuk meghódított

ország rendelkezésükre bocsátotta a fényűző életmódot folytató gazdag birodalmakkal való kereskedés céljaira különösen megfelelő termékeket: a mézet, a prémeket és főképp a rabszolgákat, s ezeknek jóvoltából mind a muzulmán háremek, mind a bizánci nagybirtokok és műhelyek olyan nyereséget biztosítottak számukra, amelyről már Velence esetében láttuk, hogy mennyire csábító volt.

Bíborbanszületett Konsztantinosz a X. században jól ábrázolja a skandinávokat, vagyis inkább az oroszokat *(Rós)* — ahogy a szlávok nevezték őket —, amint minden esztendőben a jégolvadás után összevonják hajóikat Kijevben. A hajóraj lassan ereszkedik le a Dnyeperen, ahol hajóikat a part mentén vontatva meg kell kerülniük az útjukat akadályozó zuhatagokat.[1] Amikor elérik a tengert, a partok mentén vitorláznak tovább a hosszú és veszélyes utazás célja: Konstantinápoly felé. Az oroszok ebben a nagy városban külön negyedet foglalnak el, s kereskedelmüket szerződések szabályozzák, amelyek közül a legrégibb a IX. században kelt. Tudjuk, hogy a város csakhamar mély hatást gyakorolt rájuk. Tőle kapták a kereszténységet (957—1015); tőle vették át művészetüket, írásukat, a pénz használatát és politikai szervezetük nagy részét. Ennyi bizonyíték elegendő a Boszporusszal folytatott kereskedelmük fontosságának tanúsítására.

Ugyanebben az időszakban a Volga völgyén keresztül elindultak a Kaszpi-tenger felé, s az ottani kikötőket látogató zsidó és arab kalmárokkal kereskedtek.

[1] W. Thomsen, *Der Ursprung des russischen Staates,* 55. és köv. o. Gotha, 1879. Vö. E. J. Arne, *La Suède et l'Orient,* Uppsala—Paris—Leipzig, 1914. *Archive d'études orientales,* kiadta J.-A. Lundell.

Tevékenységük azonban korántsem csak erre a kereskedelemre korlátozódott. Valójában mindenfajta árut szállítottak észak felé: fűszereket, borokat, selyemszöveteket, ötvösmunkákat stb. Ezeket cserébe kapták mézükért, prémjeikért és rabszolgáikért. Az Oroszországban talált arab és bizánci pénzek meglepő mennyisége mintegy ezüsttel pontozva jelzi a kereskedelmi útvonalakat, amelyek vagy a Volga, vagy a Dnyeper folyók felől összefutva szelték át e területet a Duna, illetve a Botteni-öbölhöz kapcsolódó tavak felé. Itt a Kaszpi-tenger meg a Fekete-tenger irányából érkező kereskedelmi áramlat elérte a Balti-tengert, s azon keresztül haladt tovább. A szárazföldi Oroszország hatalmas térségein keresztül a skandináv hajózás így kapcsolódott össze a keleti világgal.[1] A Gotland-sziget, amelynek földje még Oroszországénál is több lelőhelyét rejti az iszlám vagy görög pénzeknek, úgy tűnik, e kereskedelem nagy állomása és érintkezési pontja volt Észak-Európával. Csábító a feltételezés, hogy a normannok itt cserélték el Angliában és Franciaországban szerzett zsákmányukat az Oroszországból hozott értékes árukkal.* Mindenesetre nem kételkedhetünk Skandinávia közvetítő szerepében, ha tekintetbe vesszük hajózásának meglepő fejlődését a X. és a XI. században, vagyis a dánok meg a norvégok nyugati invázióit követő időszak során. Vitathatatlan, hogy az utóbbiak, felhagyva a kalózkodással, svéd testvéreik példáját követve kereskedőkké alakultak át. Kétségtelenül barbár kereskedőkké, akik — ha úgy hozza az alkalom —

[1] Az oroszországi arab és bizánci pénzleletekkel kapcsolatban lásd E. J. Arne, *i. m.* és R. Vasmer, *Ein im Dorfe Staryi Dedin in Weissrusland gemachter Fund Kufischer Münzen. Fornvännen,* Stockholmi Történeti Akadémia, 1929.

mindig készek arra, hogy ismét martalócokká váljanak, de mégiscsak kereskedőkké, méghozzá „távolsági" kereskedőkké.[1]

A skandináv kereskedelem az Északi-tengeren

Fedélzet nélküli hajóik most minden irányba szállítják a Gotland-szigetre eljutott áruféleségeket. Kereskedelmi települések létesülnek a svéd parton, valamint az Elbától a Visztuláig terjedő vidék e korban még szláv partjain; Dánia déli részén, Haithabunál (Kieltől északra) a legújabb ásatások egy *emporium* létezéséről adtak hírt, amelynek romjai tanúsítják, hogy milyen jelentőséggel bírhatott még a XI. században is.[2] * A kereskedelmi forgalom természetesen az Északi-tengerig terjed, amelynek kikötőit jól ismerik azok az északi hajósok, akik oly hosszú ideig dúlták a hátországot.* Az Elba menti Hamburg, a Waal menti Tiel a X. században a normann hajók által gyakorta látogatott kikötőkké válnak. Anglia még több hajójukat fogadja, és a skandinávok itt folytatott kereskedelme olyan vezető szerepet biztosít számukra, amelynek az angolszászok nem tudnak ellenállni, s amely akkor éri el tetőpontját, amikor Nagy Kanut (1017—1035) egy átmeneti birodalomban egyesíti a nagy szigetet Dániával és Norvégiával. Azokat a kölcsönös hajózási kapcsolatokat, amelyek a Temze és a Rajna torkolatától a Duna torkolatáig

[1] A francia olvasó érdekes részleteket talál a IX. századi svédek kereskedelméről É. de Moreau *Saint Anschaire* c. munkájában, Louvain, 1930.

[2] O. Scheel és P. Paulsen, *Quellen zur Frage Schleswig-Haithabu im Rahmen der fränkischen, sächischen und nordischen Beziehungen,* Kiel, 1930.

és a Botteni-öbölig kialakultak, tanúsítják a Balti-tenger és az Északi-tenger medencéiben talált angol, flamand és német pénzleletek.* A skandináv sagák egybeszerkesztésük késői időpontja ellenére még őrzik a rettenthetetlen hajósok kalandozásainak emlékét, akik Izland és Grönland távoli vidékeire is elmerészkedtek. Vakmerő fiatalemberek csatlakoztak dél-oroszországi honfitársaikhoz; Konstantinápolyban, a császárok testőrségében angolszászokat és skandinávokat találtak. Egyszóval az északi népek abban az időszakban a homéroszi kor görögjeire emlékeztető erélyről és vállalkozó szellemről tettek tanúbizonyságot. Művészetüket barbár eredetiség jellemzi, amelyben mégis kimutatható annak a Keletnek a hatása, amellyel kereskedelmük révén érintkeztek. Az általuk kifejtett energiának azonban nem lehetett jövője. Túl kevesen voltak ahhoz, hogy megőrizzék uralmukat a hatalmas térségben, ahol hajóik cirkáltak, ezért amikor a kereskedelem terjeszkedése elérte a szárazföldet, s ott az övékével vetekedő hajózást hozott létre, át kellett engedniük a helyet a náluk erősebb vetélytársaknak.

3. A KERESKEDELEM ÚJJÁSZÜLETÉSE[1]

Lehetetlen, hogy a kontinentális Európa ne érezte volna meg már idejekorán a perifériáján mutatkozó két nagy kereskedelmi mozgalom nyomását: egyiket a Földközi-tenger nyugati részén és az Adriai-tengeren, a másikat a Baltikumban és az Északi-tengeren. A kereskedelmi tevékenység, mivel megfelel az emberi természetben rejlő kaland- és nyereségvágynak, természeténél fogva fertőző. Egyébként hatása önmagában is oly erőteljesen érvényesül, hogy azokat is magával ragadja, akiket kihasznál. De ő is éppúgy függ az utóbbiaktól az általa létrehozott csereviszonyok, valamint az általa támasztott szükségletek révén. A kereskedelem egyébként nem képzelhető el mezőgazdaság nélkül: mivel önmagában

[1] *Bibliográfia:* lásd W. Heyd, A. Schaube, H. Kretschmayr, H. Pirenne e fejezet 1. §-ának* bibliográfiájában id. műveit; C. Manfroni, *Storia della marina italiana dalle invasioni barbariche al trattato di Ninfeo,* I. köt. Livorno, 1899.; G. Caro, *Genua und die Mächte am Mittelmeer,* Halle, 1895—1899. 2 köt.; G.-J. Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle,* Paris, 1929.; E. H. Byrne, *Genoese shipping in the twelfth and thirteenth century,* Cambridge, Mass., 1930.; R. Davidsohn, *Geschichte von Florenz,* I. köt. Berlin, 1896.; A. Sayous, *Le commerce des Européens à Tunis depuis le XIIe siècle,* Paris, 1929.; E. H. Byrne, Genoese colonies in Syria, *The crusades and other historical essays presented to. D.-C. Munro,* New York, 1928.; L. de Mas-Latrie, *Traités de paix et de commerce... concernant les relations des chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Age,* Paris, 1866.; H. Pirenne, *Histoire de Belgique,* I. köt. 5. kiad., Bruxelles, 1929.; R. Häpke, *Brügges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt,* Berlin, 1908.; H. Pirenne, Draps de Frise ou draps de Flandre, ld. 45. o. 2. lj.; R. L. Reynolds, Merchants of Arras and the overland trade with Genoa, *Revue belge de philol. et d'histoire,* IX. 1930.; uő., The market for Northern textiles in Genoa, 1179—1200, uo. VIII. 1929.; F. Rousseau, La Meuse et le pays mosan en Belgique, *Annales de la société archéologique de Namur,* XXXIX. 1930.*

meddő, kénytelen a mezőgazdaság révén megszerezni azoknak a táplálékát, akiket foglalkoztat, és akiket gazdaggá tesz.

Velence első gazdasági kapcsolatai a Nyugattal

Ennek az elkerülhetetlen szükségszerűségnek a hatása alá került Velence is attól kezdve, hogy megalapították lagúnája homokos szigetein, amelyeken semmi sem terem. Első lakóit tehát a megélhetés rákényszerítette arra, hogy a tengerből nyert sót és halat szárazföldi szomszédaikkal gabonára, borra és húsra cseréljék el, mivel ezeket más módon nem tudták megszerezni. Ezek a kezdetleges csereügyletek azonban szükségszerűen oly mértékben fejlődtek, ahogy a város kereskedelme a lakosságot gazdagítva és megsokszorozva egyszersmind igényesebbé és vállalkozóbb szelleművé tette. A IX. század végén Velence már Verona s főképp a Pó völgyének területét is igénybe vette, mert ez könnyű utat biztosított számára az Itáliába való behatolásra. Egy évszázaddal később kapcsolatai a partvidék és a szárazföld tömérdek pontjára kiterjedtek: Paviára, Trevisóra, Vicenzára, Ravennára, Cesenára, Anconára és sok más helyre.

Nyilvánvaló, hogy a velenceiek, magukkal hozva a kereskedelem gyakorlatát, azt úgyszólván mindenütt meghonosították, ahol megfordultak. Kereskedőik lassanként utánzókra leltek. Források híján egyáltalán nem lehet figyelemmel kísérni a kereskedelem által elvetett csírák növekedését a mezőgazdasággal foglalkozó népesség körében. E csírák növekedését minden bizonnyal gátolta a kereskedelemmel szemben ellenséges egyház, amelynek sehol sem volt oly sok és oly hatalmas püspöksége, mint az Alpoktól délre.

Aurillaci Szent Geraldus (megh. 909) életének egyik különös epizódja igen találóan ábrázolja az egyházi erkölcs összeegyeztethetetlenségét a nyereségvággyal, vagyis az üzleti szellemmel. A római zarándokútjáról visszatérő jámbor apát Paviában velencei kereskedőkkel találkozott, akik rá akarták venni, hogy vásároljon keleti kelméket és fűszereket. Történetesen maga az apát is szert tett Rómában egy pompás *pallium*ra, s élt az alkalommal, hogy megmutassa a kereskedőknek, sőt azt is megmondta, hogy mennyit fizetett érte. A kalmárok gratuláltak az apátnak az olcsó vásárhoz, mert az — szerintük — Konstantinápolyban sokkal többe került volna. Geraldus erre szemrehányásokkal illette önmagát, hogy megkárosította a palást eladóját, és sietett eljuttatni hozzá a különbözetet, amelyet hite szerint nem élvezhetett volna anélkül, hogy a kapzsiság bűnébe ne essen.[1]

Ez a történet csodálatosan ábrázolja azt az erkölcsi konfliktust, amelyet a kereskedelem újjászületése mindenütt kiváltott. Az igazat megvallva ez a konfliktus a középkor folyamán tulajdonképpen soha nem szűnt meg. Az egyház továbbra is, mindvégig az üdvösség veszélyeztetőjének tekintette a kereskedelmi nyereségeket. Aszketikus eszménye, amely oly tökéletesen megfelelt a mezőgazdasági civilizációnak, mindig gyanakvóvá és bizalmatlanná tette azokkal a társadalmi átalakulásokkal szemben, amelyeket egyébként nem tudott megakadályozni, sőt, a szükség arra kényszerítette, hogy alávesse magát azoknak, valójában azonban őszintén soha nem békült meg velük. A kamatra adott kölcsön tilalma minden-

[1] *Vita S. Geraldi aureliacensis* (Clunyi Odó műve, 925 körül), MIGNE, *Patrologia latina*, CXXXIII. 658. hasáb. E szövegről lásd M. F. L. GANSHOF tanulmányát, *Mélanges Iorga*, Paris, 1933. 295. o.

képpen ránehezedett a következő évszázadok gazdasági életére. Megakadályozta, hogy a kereskedők lelkiismereti szabadságukat megőrizve gazdagodjanak, s hogy az üzleti gyakorlatot összeegyeztethessék a vallási előírásokkal. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint oly sok bankár és spekuláns végrendelete, amelyben meghagyták, hogy kártalanítsák a szegényeket, akiket megkárosítottak, s a papságra hagyták javaik egy részét, amelyeket szívük mélyén bűnös szerzeménynek tekintettek. Ha a bűntől nem tudták is megtartóztatni magukat, legalább a hitük csorbítatlan maradt, s ebben bizakodva reménykedtek, hogy az utolsó ítélet napján elnyerik feloldozásukat.

Pisa és Genova

Egyébként megállapíthatjuk, hogy ez a hitbuzgalom mégis nagymértékben hozzájárult a Nyugat gazdasági terjeszkedéséhez. Jelentős szerepet játszott abban a támadásban, amelyet a XI. század kezdetétől fogva a pisaiak és a genovaiak indítottak az iszlám ellen. Ellentétben a velenceiekkel, akikben a nyereségvágy mindennél erősebb volt, náluk a vállalkozó szellem a hitetlenek gyűlöletével párosult, és arra késztette őket, hogy visszahódítsák a szaracénoktól a Tirrén-tenger feletti uralmat.

A két egymással szemben álló vallás közötti harc szüntelenül meg-megújult. A hadiszerencse kezdetben kitartóan a mohamedánoknak kedvezett. 935-ben, majd 1004-ben kifosztották Pisát: nyilván gátolni akarták a tengeri terjeszkedést, amelyet a város oly keservesen készített elő. A pisaiak azonban szilárdan eltökélték, hogy kitörnek, és teret szereznek maguknak. A következő évben a messinai szorosban szétvertek egy szaracén hajóhadat. Az ellenség 1011-ben

bosszút állt: elfoglalta és lerombolta a vakmerő vetélytársak kikötőjét. A pisaiak azonban a pápák buzdítására, valamint ellenfeleik gazdagságának vonzerejétől ösztönözve elhatározták annak a harcnak a folytatását, amely egyidejűleg volt vallásháború és kereskedelmi háború is. A genovaiakkal egyesülve megtámadják Szardíniát, ahol végül megvetik a lábukat (1015). 1034-ben, a sikertől felbuzdulva, nem félnek elkalandozni Afrika partjáig, és ideiglenesen megszerzik Bonát. Valamivel később kereskedőik látogatni kezdik Szicíliát, s hogy megvédelmezzék őket, 1052-ben egy pisai hajóhad erőszakkal benyomul Palermo kikötőjébe, és lerombolja az arzenált.

Ettől kezdve a hadiszerencse határozottan a keresztények mellé szegődik. 1087-ben hadjáratot indítanak Mehdia ellen. E hadjáratban az egyház tekintélyét Modena püspöke képviseli személyes jelenlétével. A hajósok a mennyboltön Gábriel arkangyalt és Szent Pétert látják, amint harcba vezeti őket; elfoglalják a várost, lemészárolják „Mohamed papjait", kifosztják a mecsetet, s csak akkor szállnak ismét hajóra, miután egy előnyös kereskedelmi szerződést csikartak ki a legyőzöttektől. A diadalmas hadjárat után emelt pisai székesegyház csodálatosan jelképezi a pisaiak miszticizmusát és a győzelmeik révén immár feléjük áramló gazdagságot. Palermóból és Mehdiából rabolt oszlopok, nemes márványok, ötvösmunkák, arany és bíbor leplek ékesítik a templomot. Úgy tűnik, mintha e pompával akarták volna tanúsítani a kereszténység visszavágását a szaracénoknak, akiknek gazdagsága megbotránkozást s egyben irigységet keltett.[1]

[1] Egy korabeli heves hangú költemény, amelyet E. du Méril tett közzé (*Poésies populaires latines du Moyen Age*, Paris, 1847. 251. o.), lehetővé teszi, hogy felmérjük, milyen nagy része volt a vallási lelkesedésnek a pisai terjeszkedésben.

A keresztény ellentámadás hatására az iszlám visszavonul, és lemond a Tirrén-tenger feletti uralomról, amelyből mohamedán beltengert csinált. 1096-ban az első keresztes hadjárat megindulása jelezte a szerencse végleges megfordulását. Genova már 1097-ben erősítéssel és élelemmel megrakott hajóhadat küldött az Antiokheiát ostromló kereszteseknek, s a következő évben Tarantói Bohemundtól egy kereskedelmi kiváltságokkal rendelkező *fondacót*° kapott, az elsőt azoknak a kereskedelmi létesítményeknek *(fondachi)* a hosszú sorában, amelyeket később a tengerparti városok szereztek a Szentföld partvidékén. Jeruzsálem bevétele után Genova kapcsolatai gyorsan megsokasodnak a Földközi-tenger keleti részével. 1104-ben a Saint-Jean-d'Acre-ban (Akko) létesített genovai kolóniának Balduin király átengedi a város egyharmadát, egy tengerhez vezető utcát, továbbá hatszáz arany „bezant" évi járadékot a vámból. Pisa a maga részéről egyre növekvő buzgalommal járul hozzá a keresztesek által Szíriában alapított államok ellátásához. És az Itália partjáról kiinduló kereskedelmi fellendülés csakhamar átterjed Provence partvidékére. 1136-ban Marseille e térségben már jelentős helyet foglal el, mivel polgárai települést létesítettek Saint-Jean-d'Acre-ban. Az Oroszlán-öböl túlsó partján Barcelona készíti elő majdani felvirágzását, s mint ahogy a mohamedánok egykor keresztény rabszolgák árusításával foglalkoztak, e város kereskedelmének árucikkei között szerepelnek az Ibériai-félszigeten foglyul ejtett mór rabszolgák is.

° A *fondaco* — arab eredetű szó — olyan kiváltságos jogállással rendelkező kereskedelmi létesítményt (fogadó, raktár, üzlethelyiség) jelöl, melyet az itáliai, majd később más kereskedők építettek a Földközi-tenger kikötőiben. *(A szerk.)*

Ily módon a Földközi-tenger teljes egészében megnyílik, vagy inkább újra megnyílik a nyugati hajózás előtt. Miként a római korban, ismét helyreáll a kapcsolat a kikötők között e lényegében európai tenger egyik végétől a másikig. Az iszlám uralma e vizeken véget ért. A keresztények elvették a hitetlenektől azokat a szigeteket, amelyeknek birtoklása biztosította számukra a Földközi-tenger feletti uralmat: Szardíniát 1022-ben, Korzikát 1091-ben, Szicíliát 1058 és 1090 között.* Lényegtelen, hogy a törökök nemsokára elpusztították a keresztesek alapította rövid életű fejedelemségeket, hogy a Félhold 1144-ben visszahódította az Edesszai grófságot, 1154-ben pedig Damaszkuszt, hogy Szaladin 1183-ban elfoglalta Aleppót, majd 1187-ben Acre-t (Akkót), Názáretet, Caesareát, Szidont, Beirútot, Aszkalont s végül Jeruzsálemet, s hogy a keresztények minden erőfeszítésük ellenére — a legújabb időkig — soha többé nem tudták visszaszerezni az uralmat Szíria fölött, amelyet az első keresztes hadjárat juttatott nekik. A török előrenyomulás — bármily jelentős volt is az egyetemes történelem szempontjából, és bármely súlyosan nehezedett is a továbbiakban a világ sorsára — nem tudta megrendíteni az itáliai városoknak a Közel-Keleten (Levante) kivívott helyzetét. Az iszlám újabb támadása csak a szárazföldre terjedt ki. A törököknek nem volt hajóhaduk, és nem is igyekeztek hajókra szert tenni. Az itáliaiak kereskedelme Kisázsia partjaival korántsem ártott nekik, sőt ellenkezőleg: hasznuk származott belőle. E kereskedelem révén folytatódott a fűszerek szállítása nyugat felé; ezeket Kínából és Indiából karavánok hozták a szíriai vidékek felé, ahonnan az itáliai hajók vitték tovább. Semmi se volt tehát előnyö-

sebb, mint annak a hajózásnak a fennmaradása, amely a török és mongol területek gazdasági tevékenységének fenntartását szolgálta.

A keresztes hadjáratok és az itáliai hajózás

Kétségtelen, hogy az itáliai hajóhadak közreműködtek a keresztes hadjáratokban, sőt egyre tevékenyebben vettek részt azokban mindaddig, amíg Szent Lajos tuniszi veresége (1270) végérvényesen véget nem vetett e vállalkozásoknak, politikai és vallási téren is tartósítva a kudarcot. Elmondhatjuk, hogy Velence, Pisa és Genova támogatása nélkül nem lehetett volna ilyen sokáig folytatni ezeket a hiábavaló vállalkozásokat.

Valójában csak az első keresztes hadjárat valósult meg szárazföldi úton, mivel a Jeruzsálem felé menetelő embertömegek tengeren történő szállítása akkor még kivihetetlen volt. Az itáliai hajók nem járultak hozzá egyébbel, mint a seregek élelmezésével. Vitathatatlan azonban, hogy Itália hajózása — a keresztesek által nagymértékben ösztönözve — azonnal hihetetlen fejlődésnek indul. A hadiszállítók nyereségei minden korban rendkívül jelentékenyek voltak, s nem kételkedhetünk abban, hogy a hirtelen meggazdagodott velenceiek, pisaiak, genovaiak és provence-iak sietve újabb hajókat építettek. A keresztesek által Szíriában alapított fejedelemségek létrejötte biztosította e szállítóeszközök rendszeres igénybevételét, mivel nélkülük a keleti „frankok" nem tudtak volna létezni. Ezért aztán bőkezűen osztogatták a kiváltságokat az itáliai városoknak, amelyeknek szolgálatait nem nélkülözhették. A XI. század végétől a keresztes fejedelemségek segítségével sorra létesültek az itáliai kikötőváro-

sok *fondacoi*, azaz kereskedőtelepei végig Palesztina, Kisázsia és az égei-tengeri szigetek partjai mentén.

Sőt, hamarosan katonai hadműveletekhez is felhasználják őket. A második keresztes hadjárat során az itáliai hajók Anatólia partvidéke mentén szállítják a Szentföld felé VII. Lajos és III. Konrád csapatait. A harmadik keresztes hadjárat jellegzetes bizonyítékkal szolgál az itáliai és a provence-i hajók űrtartalmának növekedésére, mivel alkalmassá váltak Oroszlánszívű Richárd és Fülöp Ágost csapatainak szállítására. Ettől kezdve valamennyi későbbi hadjárat kizárólag tengeri úton bonyolódott le. Tudjuk, hogyan használták ki a helyzetet a velenceiek, amikor saját hasznukra Konstantinápoly felé térítették a negyedik keresztes hadjáratra már felszerelt hajóhadat, amelynek vezérei képtelenek lévén megfizetni az átkelésért követelt árat, kénytelenek voltak átengedni nekik az irányítást, s a hajókat végül Konstantinápoly ostromához és elfoglalásához használták fel. A Boszporusz partján akkor alapított rövid életű latin császárság nagyrészt a velencei politika alkotása volt, s amikor eltűnt (1261), Velencének bele kellett törődnie abba, hogy a genovaiak — akik hogy megtáncoltassák Velencét, erélyesen munkálkodtak Palaiologosz Mihály restaurációján — Levantén elvitassák tőle a gazdasági elsőbbséget.*

Az itáliaiak vezető szerepe a Földközi-tengeren

Mindent összevéve megállapíthatjuk, hogy a keresztes hadjáratok tartós és egyébként lényegbevágó eredménye az volt, hogy az itáliai városoknak — s kisebb mértékben Provence és Katalónia városainak — adta a Földközi-tenger fölötti uralmat. Ha nem sikerült is elragadniuk az iszlámtól a

szent helyeket, ha a kezdeti hódításokból mindössze néhány helyőrség maradt is meg Kisázsia partján és a szigeteken, a keresztes hadjáratok legalább lehetővé tették a nyugat-európai tengeri kereskedelemnek nemcsak azt, hogy a saját hasznára monopolizálja a Boszporusztól és Szíriától a Gibraltári-szorosig terjedő teljes kereskedelmi forgalmat, hanem azt is, hogy ebben a térségben olyan gazdasági és — a pontosabb kifejezést használva — kapitalista tevékenységet fejlesszen ki, amely lassanként az Alpoktól északra elterülő vidékek mindegyikére átterjedt.

A BIZÁNCI HAJÓZÁS HANYATLÁSA

Az iszlám a XV. századig tétlenül nézte e diadalmas terjeszkedést, a harcképtelen bizánci császárság pedig kénytelen-kelletlen behódolt előtte. A XII. századtól kezdve megszűnt a Földközi-tenger keleti részén még élvezett elsőbbsége; Igen gyorsan a tengerparti városok befolyása alá kerül, s azok ott most tetszésük szerint irányítják a kivitelt és a behozatalt. A császár, hogy lerázza az igát, olykor megpróbálja kijátszani a pisaiakat vagy a genovaiakat a velenceiekkel szemben, vagy engedi, hogy a csőcselék válogatás nélkül lemészárolja e gyűlöletes idegeneket, mint például 1182-ben, de nem tud meglenni nélkülük, s — bárhogy álljon is a dolog — átengedi nekik kereskedelmét, még nagyobb mértékben, mint ahogy a XVII. században Spanyolország tette, amikor kereskedelmét át kellett engednie a hollandoknak, az angoloknak és a franciáknak.

A felvirágzó tengeri kereskedelem már kezdettől fogva igyekezett behatolni a szárazföld belsejébe. Ettől fogva nemcsak a terményei iránti kereslet által ösztönzött mezőgazdaság kapcsolódik be egy szervezetét megújító cseregazdálkodásba, hanem szemtanúi vagyunk egy kivitelre orientált ipar megszületésének is. Először a lombardiai síkság elevenedik meg, amely csodálatosan jó helyzetet foglal el olyan hatalmas kereskedelmi gócpontok között, mint Velence, Pisa és Genova.* A vidék és a városok egyaránt részt vesznek a termelésben, az előbbi gabonájával és borával, az utóbbiak len- és gyapjúszöveteikkel. Luccában már a XII. században selyemszöveteket gyártanak, amelyek nyersanyaga a hajózás révén jut el a városba. Toscanában Siena és Firenze az Arno völgyén át érintkezik Pisával, és megérzi gazdagságának áramlatait. Genova mögött a kereskedelmi fellendülés átterjed az Oroszlán-öböl partjára, majd eléri a Rhône medencéjét. Provence-ban Marseille, Montpellier, Narbonne kikötőinek kisugárzása terjed, akárcsak Katalóniában Barcelonáé.

E tengermelléki területek terjeszkedése olyan erős, hogy már a XI. századtól kezdve elnyúlik észak felé, s kezd átcsapni az Alpok hágóin, amelyeket a X. században a La Garde-Freinet-i szaracénok oly veszedelmesen lezártak. Az itáliai kereskedelem a Brenner-hágón keresztül Velencéből terjed Németország felé, a Septimer- és a Szent Bernát-hágón át eléri a Saône és a Rajna völgyét, a Mont Cenis-hágón át pedig a Rhône völgyét. A sokáig járhatatlan Szent Gotthárd-hágó szintén közvetítő úttá válik, midőn a hegyszorosok szikláihoz erősített híd lehetővé teszi rajta az átkelést.[1] Fran-

[1] Ez az első függőhíd, amelynek létezéséről tudunk. Valószínűleg a XIII. század kezdetén készítették.

ciaországban már a XI. század második felétől tudomásunk van itáliaiak jelenlétéről. Több mint valószínű, hogy e korban már látogatták a champagne-i vásárokat, s itt találkoztak azzal a kereskedelmi áramlattal, amely Flandria partjairól kiindulva dél felé irányult.[1]

Kereskedelem az Alpoktól északra

A Földközi-tenger medencéjében végbement gazdasági újjászületésnek megfelel az Északi-tenger partján egy olyan jelenség, amely bár kiterjedésénél és módozatainál fogva különbözik az előbbitől, mégis ugyanazon okokból keletkezik, és ugyanazon következményeket bontakoztatja ki. Az északi hajózás — amint fentebb láttuk — a Rajna, a Meuse és a Schelde (Escaut) ágai alkotta torkolatöbölben olyan kereskedelmi állomást hozott létre, amelynek vonzereje, a folyók mentén haladva, csakhamar nagymértékben kiterjedt. Tiel a XI. században már olyan kereskedővárosnak tűnik, amelyet számos kalmár látogat, és a Rajna völgyén keresztül kapcso-

[1] VII. Gergely Reimsi Manasséhoz 1074-ben írt levelében megbélyegzi I. Fülöp király viselkedését, azzal vádolva, hogy „mercatoribus qui de multis terrarum partibus ad forum quoddam in Francia nuper convenerant... more praedonis infinitam pecuniam" [„azoktól a kereskedőktől, akik sok országból egy bizonyos vásárra Franciaországban összejöttek... rabló módjára végtelenül sok pénzt"] elvett. P. Jaffé, *Monumenta Gregoriana,* 115. o. A pápa egy második levelében „Italiae negociatores"-nak [„itáliai kereskedők"-nek] nevezi ezeket a kereskedőket (uo. 132. o.), egy harmadik levélben „Italis et aliarum provinciarum mercatoribus"- [„Itália és más tartományok kereskedői"]-ként említi őket. (uo. 147. o.). A pápa kitartó sürgetése a nemzetközi kereskedelem e korban kibontakozó fejlődése bizonyítékának tekinthető. Ha az eset a középszerű lendit-i vásáron *(foire du Lendit)* történt, ahogy A. Schaube véli (*i. m.* 91. o.), nem nagyon érthető a kereskedők által elszenvedett veszteségek nagysága.

latban van Kölnnel és Mainzcal, ahol ettől kezdve fellelhetők a kereskedelmi tevékenység kétségbevonhatatlan nyomai. Ezt kellőképpen bizonyítja az a hatszáz *mercatores opulentissimi,*[°] akiket 1074-ben Hersfeldi Lambert említ meg Kölnnel kapcsolatban. Ez akkor is sokat jelent, ha netán kételkedünk a megadott szám nagyságában, s ha nem is tudjuk, hogy a krónikásnak milyen elképzelései voltak a gazdagságról.[1] Ugyancsak ebben a korban a Meuse völgyében olyan kereskedelem bontakozott ki, amely Maastricht, Liège, Huy és Dinant városokon át Verdunig terjed. A Schelde (Escaut) összeköti Cambrai-t, Valenciennes-t, Tournai-t, Gentet és Antwerpent a tengerrel meg a nagy folyókkal, melyeknek torkolatai Zeeland szigetei között találkoznak. A flamand part északi részén, a napjainkban már feltöltött bevágás, a Zwijn-öböl mélyén a hajók olyan kényelmes kikötőt találtak Bruggében, hogy a XI. század végétől kezdve Tiel rovására ezt részesítették előnyben, s ezzel biztosították a város dicső jövőjét.

Bizonyos, hogy a X. század végén Flandria a skandináv hajósok közvetítésével szoros kapcsolatokat tartott fenn az Északi- és a Balti-tenger mellékén elterülő vidékekkel. Dániában, Poroszországban, sőt Oroszországban is találtak olyan pénzeket, amelyeket II. Arnoul és IV. Balduin (965—1035) grófok verettek. Flandria kereskedelme Angliával természetesen még élénkebb volt. A londoni vámjegyzék 991 és 1002 között a városban kereskedő külföldiek között a flamandokat is megemlíti.[2]

A La Manche csatornát nem látogatták olyan gyakran,

[°] Igen gazdag kereskedő *(A szerk.)*
[1] *Lamperti Hersfeldensis opera,* kiadta O. HOLDER-EGGER, 192. o.
[2] F. LIEBERMANN, *Die Gesetze der Angelsachsen,* I. köt. 232. o.

mint az Északi-tengert. Mégis felfedezhető itt egy rendszeres kapcsolat a normann és az angol part között Rouenon és a Szajna torkolatán keresztül. Innen a kereskedelmi forgalom a folyón haladt felfelé Párizs irányába, majd onnan tovább Champagne és Burgundia határvidékéig. A távolabb eső Loire és Garonne csak később érezte meg az északi tengereken tapasztalható kereskedelmi megújulás hatásait.

A FLAMAND POSZTÓIPAR

A flamand vidék csakhamar kiváltságos helyet foglalt el, s ezt a helyét a középkor végéig megőrizte. És itt egy újabb tényezővel találkozunk: az iparral, amelynek tevékenysége sehol sem állapítható meg ilyen korai időpontban és ilyen meglepő eredményességgel.

Már a Leie (Lys) és a Schelde (Escaut) völgyében élő kelta törzsek, a morinusok (Morini) és a menapiusok (Menapii) feldolgozták a nyirkos legelőkben bővelkedő országban található tömérdek birka gyapját. Kezdetleges posztóiparuk a hosszú római megszállás alatt tökéletesedett, mivel a hódítóktól megtanulták a mediterrán technika eljárásait. A fejlődés olyan gyors ütemű volt, hogy az i. sz. II. században szöveteiket már Itáliába exportálták.[1] A frankok, akik az V. században elözönlötték e területet, folytatták elődeik hagyományát. A IX. századi normann betörésekig a németalföldi folyókon a fríz hajósok állandóan szállították a *pallia fresonicá*nak nevezett, Flandriában szőtt kelméket, s azok szép színeik miatt oly divatosakká váltak, hogy Nagy Károly

[1] Camille JULLIAN, *Histoire de la Gaule*, II. köt. 282. és köv. o.

sem talált ennél megfelelőbb ajándékot Harun al Rasid kalifa számára.[1]*

A skandináv betörések miatt a kereskedelem megsemmisült, s ez a kivitel természetesen megszűnt. De amikor a X. század folyamán a fosztogatók hajósokká alakultak át, és árukat kereső hajóik ismét felbukkantak a Meuse, a Rajna meg a Schelde hullámain, a posztógyártás újra piacokat talált, és termékeit tüstént odairányította. A flamand posztót finomsága miatt hamarosan mindenütt nagyra értékelték az északi hajósok látogatta partok mentén. Az állandó keresléttől ösztönözve gyártása soha nem ismert arányokat ért el. Már oly jelentős volt, hogy a X. század végén, amikor a hazai gyapjú nem elégítette ki többé szükségletét, Angliába kellett menni nyersanyagért.

A posztókereskedelem

Az angol gyapjú finomabb minősége természetesen a szövetek minőségét is javította, s a flamand posztó növekvő hírneve még inkább elősegítette elterjedését. A XII. század során Flandria teljes egészében a takácsok és a posztóványolók országa lesz. A gyapjú feldolgozása, amely eddig a vidéken történt, most a mindenfelé létesülő kereskedőtelepüléseken összpontosul, és azokban egy szüntelenül növekvő kereskedelmet táplál. Gent, Brugge, Ieper (Ypres), Lille, Douai és Arras a gyapjúfeldolgozásnak köszönheti kezdődő gazdagságát. A posztó ekkor már a tengeri kereskedelemnek is jelentős árucikke, s lassan meghatározójává válik egy erőteljes szárazföldi kereskedelmi áramlatnak. Flandria posztói a tengeren át már a XII. század kezdetétől fogva eljutnak a nov-

[1] H. Pirenne, *Draps de Frise ou draps de Flandre*, V. köt. 45. o. 2. lj.

gorodi vásárba.[1] Ugyanebben a korban a posztó hírére Flandriába vonzott itáliaiak ott helyben cserélik el az Alpoktól délre fekvő vidékekről hozott fűszerekre, selyemszövetekre és ötvösmunkákra. De maguk a flamandok is előszeretettel látogatják a nevezetes champagne-i vásárokat, ahol félúton az Északi-tenger és a hegyek között találkoznak a lombardiai és toscanai vásárlókkal. Posztóik az utóbbiak közvetítésével meglepő mennyiségben indulnak útnak Genova kikötője felé, ahonnan a hajók *panni francesi* (francia szövetek) néven szállítják őket a levantei kikötőkbe.

Kétségtelen, hogy posztót nem csak Flandriában készítettek. A gyapjúszövés természeténél fogva házi munka, amelynek létezése már a történelem előtti időktől kezdve bizonyított, és mindenütt találkozunk vele, ahol gyapjú van, vagyis minden országban. Elegendő volt tehát gyártásának előmozdítása és technikájának tökéletesítése, hogy egy valódi ipar eszköze váljék belőle. Ez meg is történt. A genovai nótáriusok iratai már a XII. századtól kezdve egy sor olyan város nevét említik, amelyek szövetekkel látták el a kikötőt: Amiens, Beauvais, Cambrai, Liège, Montreuil, Provins, Tournai, Châlons stb.*

Flandria azonban — s nem sokkal utána a vele szomszédos Brabant is — páratlan helyet foglalt el vetélytársai között.* Közelebb lévén Angliához, alkalmuk nyílt arra, hogy ők — ellentétben az utóbbiakkal — olcsóbban és nagyobb mennyiségben szerezzék be a kiváló nyersanyagot, amellyel a nagy sziget látta el kézműveseiket. A XIII. században vezető szerepük megsemmisítővé válik. Erről fogalmat alkothatunk magunknak abból, hogy iparuk milyen csodálatot vált ki a

[1] H. Pirenne, Draps d'Ypres à Novgorod au commencement du XIIe siècle, *Revue belge de philol. et d'histoire*, IX. 1930. 563. o.

külföldiek körében. A középkori Európában soha egyetlen vidék sem mutatja majd azt az ipari ország jelleget, amely a Schelde medencéjét megkülönbözteti másoktól. E tekintetben annyira elüt Európa többi részétől, hogy helyzete a XVIII. és XIX. századbeli Angliáéra emlékeztet. Kelméinek kidolgozása, rugalmassága, puhasága és színezése utolérhetetlen.* A flamand és a brabanti posztó valóban luxuskelme volt. Ez biztosította sikerét és elterjedését világszerte. Egy olyan korban, amelyben a szállítóeszközök meglehetősen fejletlenek voltak ahhoz, hogy alkalmasak legyenek az olcsó termékek tömeges forgalmazására, a nagykereskedelemben az első helyet a nagy értékű és közepes súlyú árucikkek foglalták el. Végső soron Flandria posztóinak sikerét — akárcsak a fűszerekét — magas áruk és exportálásuk könnyűsége magyarázza.

Éles ellentétben az itáliai városokkal, Flandria és Brabant minél inkább iparosodott, annál kevésbé érdeklődött a tengeri kereskedelem iránt, holott földrajzi helyzeténél fogva látszólag erre volt kijelölve.* A tengeri kereskedelmet átengedték a külföldi hajósoknak, akiket iparuk egyre nagyobb számban vonzott Brugge kikötőjébe: a XI. században a skandinávoknak, majd később a német Hanza-városok hajósainak. Ebből a szempontból önkéntelenül adódik az összehasonlítás a modern Belgiummal, már amennyire a gazdasági fejlődést tekintve összevethető a középkor a mi korunkkal. Az egykori Flandria és Brabant területén a mai Belgium vajon nem ugyanazt a paradox látványt nyújtja-e: rendkívüli termelékenységű ipar és viszonylag jelentéktelen nemzeti hajópark egyidejű létezését?

II. fejezet
A VÁROSOK

1. A VÁROSI ÉLET ÚJJÁSZÜLETÉSE[1]

A VÁROSI ÉLET ELTŰNÉSE A VIII. SZÁZADBAN

Amíg a mediterrán kereskedelem továbbra is hatókörébe vonzotta Nyugat-Európát, a városi élet nem szűnt meg sem Galliában, sem Itáliában, sem az Ibériai-félszigeten, sem Afrikában. Amikor azonban az iszlám betörés Afrika és az

[1] *Bibliográfia:* H. PIRENNE, *Les villes du Moyen Age.* 57. o. 1. lj.; G. VON BELOW, *Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung,* Düsseldorf, 1892.; K. HEGEL, *Städte und Gilden der germanischen Völker im Mittelalter,* Leipzig, 1891. 2 köt.; Uő., *Die Entstehung des deutschen Städtewesens,* Leipzig, 1898.; F. KEUTGEN, *Untersuchungen über den Ursprung der deutschen Stadtverfassung,* Leipzig, 1895.; S. RIETSCHEL, *Die civitas auf deutschem Boden,* Leipzig, 1894.; Uő., *Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältniss,* Leipzig, 1897.; VON BEYERLE, Burgus u. Burgenses, *Zeitschrift für Rechtsgeschichte,* Germ. Abth., 1929.; G. ESPINAS, *La vie urbaine de Douai au Moyen Age,* Paris, 1913. 4 köt.; C. GROSS, *The gild merchant,* Oxford, 1890. 2 köt.; F. W. MAITLAND, *Township and borough,* Cambridge, 1898.; C. PETIT-DUTAILLIS, L'origine des villes en Angleterre, W. STUBBS francia nyelvű fordításában, *Histoire constitutionnelle de l'Angleterre,* I. köt. Paris, 1907.; C. STEPHENSON, The origin of the English towns, *American historical review,* XXXII. 1926.; Uő., The Anglo-Saxon borough, *English historical review,* 1930.; Uő., *Borough and town, a study of urban origins in England,* Cambridge, Mass., 1933.; H. PIRENNE, Les villes flamandes avant le XIIe siècle, *Annales de l'Est et du Nord,* I. 1905.; Uő., *Les anciennes démocraties des Pays-Bas,* Paris, 1910.; G. DES MAREZ, *Étude sur la propriété foncière dans les villes du Moyen Age et spécialement en Flandre,* Gand, 1898.; L. VON HEINEMANN, *Zur Entstehung der Stadtverfassung in Italien,* Leipzig, 1896.; G. MENGOZZI, *La città italiana nell' alto medio evo,* 2. kiad. Firenze, 1931.*

Ibériai-félsziget partjának meghódítása után elzárta a Tirrén-tenger kikötőit, a városi tevékenység igen gyorsan megszűnt. Dél-Itáliát és Velencét kivéve, ahol a bizánci kereskedelem jóvoltából fennmaradt, másutt mindenütt nyoma veszett. A városok fizikailag léteztek ugyan, de elvesztették kézművesekből és kereskedőkből álló lakosságukat, s velük együtt mindazt, ami túlélte a római birodalom városszervezetét.

A PÜSPÖKI VÁROSOK

Azok a „városok" *(civitates),* amelyek mindegyikében egy-egy püspök székelt, már nem voltak egyebek, csupán egyházmegyéik egyházi közigazgatásának központjai. Így megőrizték vallási szempontból kétségkívül nagy jelentőségüket, de gazdasági szempontból szerepük nem volt jelentős. Legfeljebb csak egy, a környékbeli parasztok által ellátott kis helyi piac szolgált a székesegyházban és a templomokban vagy a város körül csoportosult monostorokban nagy számban található papok, valamint a szolgálatukban dolgozó jobbágyok napi szükségleteinek a fedezésére. Az év nagy ünnepein az egyházmegye lakosságának és a zarándokoknak az odasereglése okozott némi mozgást. Mindebben azonban a megújulás semmiféle csíráját sem fedezhetjük fel. A püspöki városok valójában csak a vidék révén létezhettek. A falaik között tartózkodó püspök vagy az apátok tulajdonában levő uradalmak jövedelmei és szolgáltatásai fedezték létfenntartásuk szükségleteit. Létük tehát lényegében a mezőgazdaságon alapult. Nemcsak az egyházi közigazgatás központjai voltak, hanem ugyanakkor az uradalmi közigazgatás központjai is.*

Háborús időkben e városok régi körfalai nyújtottak menedéket a környék lakosságának. De a Karoling birodalom felbomlásakor kezdődő létbizonytalanság időszakában a védekezés szükséglete — amely elsőrendű szükségletévé vált azoknak az embereknek, akiket délen a szaracén betörések, északon és nyugaton a normann támadások szorongattak, s ezekhez a X. század kezdetén még hozzájárultak a magyar lovasság félelmetes rajtaütései — mindenfelé újabb menedékhelyek építését tették szükségessé. Nyugat-Európát e korban a feudális urak építette s az embereiknek menedékül szolgáló várak lepik el. Ezek a várak vagy — hogy azt a kifejezést használjuk, amellyel általában jelölik őket — ezek a *burgus*ok° rendszerint árokkal körülvett föld- vagy kősáncból álltak, amelybe kapukat vágtak. A fal építéséhez és karbantartásához a környékbeli parasztokat veszik igénybe. A sáncon belül állomásozik a lovagokból álló állandó helyőrség. A földesúr lakóhelye a lakótorony *(donjon)*, a vallási szükségleteket egy kanonoki templom elégíti ki, végül csűrökben és hombárokban tárolják a gabonát, a füstölt húsokat és az uradalmi parasztoktól beszedett mindenfajta járandóságot. Így biztosítják a helyőrség élelmezését, valamint azokét az emberekét, akik veszély esetén állataikkal együtt az erődben zsúfolódnak össze. A világi vár *(burgus)* tehát, akárcsak az egyházi város *(civitas)*, csupán a földnek köszönheti megélhetését. Egyiküknek sincs semmiféle saját gazdasági tevékenysége. Mindkettő összefügg a mezőgazdasági civilizációval. Korántsem állnak szemben ezzel a civilizációval, sőt épp az ellenkezőjét állíthatjuk: ők gondoskodnak a védelméről.

° Ezeket a megerősített helyeket a korabeli források gyakran a *castrum, castellum* szóval is jelölik. *(A szerk.)*

A kereskedelem újraéledése csakhamar alapvetően megváltoztatta az egyházi városok és a várak jellegét. A fellendülés hatásának első tüneteit a X. század második felében észleljük. A kereskedőket vándor életmódjuk, a mindenfajta kockázat, amelynek ki voltak téve abban a korban, amikor a fosztogatás a kisnemesség létfenntartási módjainak egyike volt, már kezdettől fogva arra késztette, hogy az általuk járt folyók vagy természetes utak mentén emelkedő körfalak védelmét keressék. Nyáron átmeneti szálláshelyül, a zord évszakban pedig telelőhelyül szolgáltak számukra ezek a megerősített helyek. A legelőnyösebb fekvésűek — akár egy torkolat vagy egy kis öböl mélyén, akár két folyó találkozásánál, vagy olyan helyen, ahol a folyó hajózhatatlanná vált, tehát a hajók rakományát partra kellett tenni, mielőtt továbbszállították volna — átmeneti vagy huzamosabb tartózkodási helyévé lettek mind a kereskedőknek, mind az áruknak.

Az egyre intenzívebbé váló kereskedelmi forgalom következtében egyre nagyobb számban odaáramló és egyre alkalmatlanabb új jövevények számára a *civitas*ok és a *burgus*ok kínálta terület csakhamar elégtelennek bizonyult. Kénytelenek voltak tehát a falakon kívül megtelepedni, és közvetlenül a régi *burgus* mellé egy újat *(novus burgus)* építeni, vagyis — hogy azt a kifejezést használjuk, amely ezt egész pontosan megjelöli — egy *forisburgus*t (franciául: *faubourg*), azaz külső *burgus*t, külvárost. Ily módon az egyházi városok és a feudális erődítmények mellett kialakultak a kereskedőtelepülések, amelyek lakói a belső városban élő emberek életmódjával teljesen ellentétben álló életmódot folytattak.

A *portus* szó, amelyet a X. és a XI. századi szövegekben gyakran alkalmaznak e településekre, nagyon találóan jellemzi természetüket.[1] E kifejezés valójában egyáltalán nem a mai értelemben vett kikötőt jelenti, hanem olyan helyet, amelyen keresztülhalad az áru, tehát az átmenő forgalom valamely különösen élénk pontját. Innen kapták Flandriában és Angliában a *portus* lakói a *poorters* vagy *portmen* nevet, amely sokáig a polgár *(bourgeois)* szinonimája volt, s az utóbbinál jobban megfelelt valódi mivoltuknak, hiszen ez az ősi polgárság kizárólag kereskedelemből élő emberekből állt.*

S ha már a XI. század vége előtt mégis a polgár *burgensis, bourgeois* szóval jelölik őket — pedig ez az elnevezés sokkal inkább illene a régi *burgus* lakóira, amely körül ezek a kereskedők tömörültek —, ennek az a magyarázata, hogy magát ezt a kereskedőtelepülést is már nagyon korán körülvette a biztonságához nélkülözhetetlen fal vagy palánk, s így az is *„burgus"* lett.* A szó jelentésbővülése annál is inkább érthető, mivel az új *burgus* csakhamar fontosabb lett a réginél. A kereskedelmi élet legtevékenyebb központjaiban — például Bruggében — a XII. század kezdetén az új *burgus* már mindenfelől körülzárja azt az erődöt, amely a kezdet kezdetén tömörülési pont gyanánt szolgált számára. A járulékos vált a lényegessé, az újonnan jöttek háttérbe szorították a régi lakókat. Ilyen értelemben tökéletesen igaz az az állítás, hogy a középkori város — és következésképp a modern város bölcsője — annak a *civitas*nak vagy *burgus*nak a külvárosában *(forisburgus)* volt, amely helyét meghatározta.*

[1] H. PIRENNE, Les villes flamandes avant le XIIe siècle, *Annales de l'Est et du Nord*, L. 1905.

A kereskedők áramlása a kedvező helyekre hamarosan maga után vonta a kézművesek odaáramlását is. Az ipar koncentrációja éppolyan régi jelenség, mint a kereskedelemé. A flamand vidéken ez különösen tisztán figyelhető meg. A kezdetben vidéken folytatott posztókészítés magától vándorolt a termékei számára kínálkozó értékesítőhelyekre. A takácsok itt megtalálták a kereskedők által importált gyapjút, a posztóványolók meg a kelmefestők a szappant és a színezőanyagokat. A vidéki kézművesség átalakulását városi iparrá valóságos forradalom kísérte, amelynek a részleteit, sajnos, nem ismerjük. A mindaddig az asszonyoknak fenntartott elfoglaltságnak minősülő szövés a férfiak kezébe ment át. Ugyanakkor a régi, kis méretű *pallium*ok átadták helyüket az export követelményeinek jobban megfelelő, hosszabb posztóvégeknek, amelyek napjainkig is használatban maradtak a posztógyártásban. És joggal feltételezhető, hogy ugyanebben a korban egy új szerkezet került a takácsok szövőszékeire, noha csak arra szolgált, hogy lehetővé tegye a 20—60 rőfnyi láncfonalak feltekerését a lánchengerre.

A Meuse völgyének fémiparában a flamand posztógyártással azonos fejlődés állapítható meg. A rézművesség, amely talán a római uralom alatt erőteljesen kifejlődött bronzművességre nyúlik vissza, hatalmas ösztönzést kap, amint a folyón a hajózás ébredése megnyitja számára a kivitelre való termelés lehetőségét. És ezzel egyidejűleg Namur, Huy és elsősorban Dinant városokban összpontosul, ahonnan a „rézverő kereskedők” a XI. században Szászország bányáiba mennek rezet szerezni.[1] A Tournai vidékén bőségesen talál-

[1] V. ROUSSEAU, *i. m.* 89. és köv. o.

ható kiváló minőségű kövek faragása hasonlóképp a városban összpontosul. A keresztelőmedencék gyártása itt annyira fellendül, hogy e termékekkel még Southamptonban és Winchesterben is találkozunk.[1] Itáliában ugyanez a helyzet. A keleti területekről tengeri úton behozott selyemszövés Luccában összpontosul. Milánó és a lombardiai városok a barhent készítésére specializálódnak, és példájukat csakhamar követi Toscana.

2. A KERESKEDŐK ÉS A POLGÁRSÁG[2]

A KERESKEDŐ OSZTÁLY URADALMI EREDETÉNEK HIPOTÉZISE

Az alapvető különbség, amely a születő városok kereskedőit és kézműveseit szembeállítja azzal a mezőgazdasági társadalommal, amelyben megjelennek, nem egyéb, mint az, hogy életmódjukat már nem a földhöz való kapcsolataik határozzák meg. E tekintetben ők a szó legszorosabb értelmében véve a gyökértelenek osztálya. A kereskedelmi és az ipari tevékenység, amely mindaddig csak azoknak a nagybirtokokon élő alkalmazottaknak volt esetleges vagy időszaki elfoglaltsága, akiknek létfenntartását az őket alkalmazó földesurak biztosították, most független foglalkozássá válik. Akik ezeket a foglalkozásokat űzik, vitathatatlanul „új emberek".

[1] P. ROLLAND, L'expansion tournaisienne aux XIe et XIIe siècles. Art et commerce de la pierre, *Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique*, 1924.

[2] *Bibliográfia:* Lásd fentebb, 88. o. 1. lj. Továbbá: W. VOGEL, Ein seefahrender Kaufmann um 1100, *Hansische Geschichtsblätter*, XVIII. 1912.; H. PIRENNE, Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme, *Bull. de l'Acad. royale de Belgique*, Cl. des Lettres, 1914.

Sokáig erőlködtek, hogy valamiféle közvetlen összefüggést állapítsanak meg az utóbbiak, illetve a földesúri „udvarok" házi műhelyeihez kötött szolgaszemélyzet vagy ama jobbágyok között, akiknek feladata éhínség idején e személyzet élelmezése, bőség idején pedig termelésük fölöslegének birtokon kívüli értékesítése volt.[1] Sem a források, sem a valószínűség nem teszi hihetővé ezt az állítólagos fejlődést. Kétségtelen, hogy a földesurak a születő városokban itt-ott eléggé sokáig megőrizték bizonyos gazdasági előjogaikat, például azt a polgárságra kényszerített kötelezettséget, hogy az ő kemencéiket vagy az ő malmaikat használják, boruk értékesítésének monopóliumát a szüret utáni néhány napon, sőt bizonyos szolgáltatásokat, amelyeket a maguk hasznára igényeltek a kézműves céhektől. E jogok helyi továbbélése azonban korántsem bizonyítja a városi gazdaság uradalmi eredetét. Épp ellenkezőleg: mindenfelé az tapasztalható, hogy a városi gazdaság már megjelenésekor a szabadságban nyilvánul meg.

De azonnal felmerül egy kérdés. Egy kizárólag mezőgazdasági társadalomban, amelyben a jobbágyság a nép természetes állapota, vajon hogyan magyarázható a szabad kereskedők és kézművesek osztályának kialakulása? Hézagos adataink nem teszik lehetővé, hogy azzal a kimerítő alapossággal válaszoljunk, melyet a kérdés súlyossága megkövetelne. A fő tényezőket azonban meghatározhatjuk.

[1] R. Eberstadt, *Der Ursprung des Zunftwesen und die älteren Handwerkerverbände des Mittelalters*, Leipzig, 1915. és kevésbé abszolút értelemben, F. Keutgen, *Ämter und Zünfte*, Jena, 1903.

Mindenekelőtt vitathatatlan, hogy a kereskedelem és az ipar művelői kezdetben a föld nélküli emberek közül kerültek ki, akik egy olyan társadalom — mondhatni — peremén éltek, amelyben csakis a föld biztosította a megélhetést. Márpedig ezek az emberek nagyon sokan voltak. Nem számítva azokat, akik éhínség vagy háború idején elhagyták szülőföldjüket, hogy másutt keressék létfenntartásuk lehetőségeit, és nem tértek vissza többé, tekintetbe kell venni mindazon személyeket, akiket maga a nagybirtokszervezet nem tudott táplálni. A parasztok telkeit úgy mérték ki, hogy biztosítsák a rájuk nehezedő szolgáltatások rendszeres teljesítését. Előfordult tehát, hogy egy-egy nagycsaládos paraszt kisebb fiai kénytelenek voltak elhagyni apjukat, hogy az le tudja róni járandóságait a földesúrnak. Ettől kezdve ők is növelték az országot járó emberek tömegét, akik apátságról apátságra vándoroltak, hogy részesüljenek a szegényeknek szánt alamizsnából, aratáskor vagy szüretkor elszegődtek a parasztokhoz, háborús időben pedig zsoldosnak csaptak fel a feudális csapatoknál.

Ezek az emberek nem mulasztották el kihasználni azokat az új megélhetési lehetőségeket, amelyeket a tengerpartok mentén és a folyók torkolatánál a hajók meg a kereskedők érkezése kínált nekik. A kalandvágytól hajtva bizonyára sokan vállaltak munkát a matrózokat kereső velencei vagy skandináv hajókon, mások a *portus*ok felé egyre gyakrabban igyekvő kereskedő karavánok között találtak munkalehetőséget. A legjobbak közülük, ha a szerencse is melléjük szegődött, nem szalaszthatták el azokat a meggazdagodási lehetőségeket, amelyeket a kereskedelmi élet a tetterős és értelmes szegény ördögök számára oly bőségesen kínál. Csupán a

valószínűség is elegendő lenne, hogy meggyőződjünk erről, ha Finkley-i Szent Godrik története nem szolgálna becses példával arra, hogy milyen módon keletkeztek akkoriban az „újgazdagok”.[1]

FINCHALE-I GODRIK

Finchale-i Godrik a XI. század alkonyán szegény parasztok fiaként látott napvilágot Lincolnshire-ben, s mert nyilván rákényszerült szülei telkének elhagyására, ügyeskednie kellett, hogy megélhessen. Mint minden idők oly sok más nyomorultja, ő is a fövenyparton kószálva leste a hullámok által partra vetett roncsokat. A hajótörések igen gyakoriak voltak, s egy szép napon a szerencsés véletlen váratlan leletet juttatott neki. Ez lehetővé tette, hogy sebtében összeszedjen egy vándorkereskedéshez szükséges, ócska portékákból álló árukészletet. Már összegyűjtött néhány garast, amikor alkalma nyílt, hogy egy kereskedőcsapathoz csatlakozzék. Az üzlet olyan jól ment, hogy nemsokára elég tekintélyes nyereségre tett szert ahhoz, hogy ő is betársuljon a kereskedőkompániába, s közösen hajót béreljenek, és part menti hajózást folytassanak Anglia, Skócia, Flandria és Dánia partjai mellett. A vállalkozás a társaság óhajának megfelelően alakult. Ügyleteik során olyan élelmiszereket szállítottak külföldre, amelyekről tudták, hogy ott ritkák, az ott beszerzett árukat viszont olyan helyre vitték, ahol a legnagyobb volt

[1] E személlyel kapcsolatban lásd Vogelnak a Bibliográfiában említett közleményét, 94. o. 2. lábj. A *Libellus de vita et miraculis S. Godrici, heremitae de Finchale, auctore Reginaldo monacho dunelmensi*t 1847-ben Londonban adta ki STEVENSON a Surtees Society számára.

irántuk a kereslet, következésképp a legkedvezőbb nyereségekre számíthattak.

Az első kereskedelmi nyereségek

Godrik sikeres pályáját bizonyára sokan mások is befutották. Egy olyan korban, amelyben állandósultak a helyi éhínségek, elég volt nagyon csekély mennyiségű gabonát olcsón beszerezni azokon a vidékeken, ahol bőséges volt az aratás, hogy mesés nyereségekre tegyenek szert, s a hasznot azután, ugyanezt a módszert követve, könnyen megsokszorozhatták. A spekuláció, amely az effajta ügyletek kiindulópontja, tehát nagymértékben hozzájárult az első kereskedelmi vagyonok keletkezéséhez. Egy alkalmi kis vándorárus, egy matróz vagy egy révész, egy kikötői rakodómunkás megtakarított pénze elegendő alaptőkének bizonyult, amennyiben az illető jól tudta forgatni.[1]

Az is előfordult, hogy némelyik földbirtokos jövedelmeinek egy részét a tengeri kereskedelembe fektette. Csaknem bizonyos, hogy a liguriai part nemesei kölcsönözték a szükséges pénzösszegeket a genovai hajók építéséhez, és részesültek a rakományok földközi-tengeri kikötőkben történt értékesítésének nyereségeiből. Nyilván ugyanez volt a helyzet a többi itáliai városban is, legalábbis erre következtethetünk, ha tekintetbe vesszük, hogy Itáliában a nemesség zöme mindig a városokban lakott — eltérően az Alpoktól északra fekvő területek nemességétől. Ebből kiindulva mi sem természetesebb, mint annak a feltételezése, hogy a nemesség tagjai

[1] Néhány példát, amelyeknek száma könnyen szaporítható, lásd Lés Périodes de l' histoire sociale du capitalisme c. munkámban, *Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique*, 1914.

közül némelyek valamely módon érdeklődtek a körülöttük kibontakozó gazdasági megújhodás iránt. Ilyen esetekben a földtőke vitathatatlanul hozzájárult az ingó tőke kialakulásához. Egyébként a nemesség hozzájárulása másodlagos volt, és ha hasznot húzott is a kereskedelem fellendüléséből, bizonyos, hogy a folyamatot nem ő indította el.

A hajózás hatása a kereskedelemre

Az első ösztönzés kívülről jött: délen a velencei, északon a skandináv hajózás részéről. Másképp nem érthetnénk, hogy — kívülről jövő ösztönzés és példa hiányában — a mezőgazdasági civilizációban megmerevedett Nyugat-Európa hogyan tudta volna magától oly gyorsan megtalálni a helyét egy új életformában. Az egyháznak, az akkori idők legnagyobb földbirtokos hatalmának a kereskedelemmel szemben tanúsított nemcsak passzív, hanem ellenséges magatartása szolgáltatja erre a legmeggyőzőbb bizonyítékot.

Ha a kereskedelmi kapitalizmus keletkezésének kezdeteibe nem is igen tudunk bepillantani, sokkal könnyebb nyomon követni fejlődését a XII. század során. Kibontakozása viszonylagos erejét és gyorsaságát tekintve túlzás nélkül összevethetjük azzal a jelenséggel, amely a XIX. században tapasztalható a nagyipar területén. A felkínálkozó új életforma az ígérkező nyereségek csábításának jóvoltából ellenállhatatlan vonzerőt gyakorolt a föld nélküli emberek kóbor tömegére.

Ez aztán valóságos elvándorlási mozgalmat eredményezett a falvakból a születő városokba. Hamarosan már nem csak a Godrik-féle csavargók igyekeznek a városok felé. Túl nagy volt a kísértés, s ezért igen sok jobbágy úgy döntött,

hogy megszökik a földbirtokról, ahol született, s mint kézműves vagy mint az országszerte ismertté vált kereskedők alkalmazottja a városban települ meg. A földesurak úgyszólván vadásztak a szökött jobbágyokra, s ha sikerült elcsípni valamelyiket, azt visszavitték telkére. De sokaknak sikerült megmenekülni volt gazdáik hajszája elől, s minél inkább növekedett a városi lakosság száma, annál veszélyesebbé vált kiragadni onnan az ott élő emberek védelme mögé bújt szökevényeket.

Az első kereskedelmi vagyonok

A városokban összpontosult ipar egyre nagyobb méretekben kivitelre dolgozott. Az exportipar fejlődése viszont megsokszorozta a kereskedők számát, és növelte üzleteik terjedelmét és profitját. A kereskedelmi fellendülésnek ebben az időszakában a fiatal embereknek nem volt nehéz kisegítő alkalmazottként állást találni néhány gazdag főnöknél, betársulni üzleteikbe és végül saját vagyont szerezni. Cambrai püspökeinek gestái igen részletesen tárgyalják egy bizonyos Werimbold történetét, aki Burchard püspök (1114—1130) idején egy dúsgazdag kereskedő szolgálatába szegődve nőül vette annak leányát, s úgy felvirágoztatta apósa üzletét, hogy meggazdagodván, sok földet vásárolhatott a városban, ott „palotát" építtetett magának, az egyik városkapunál megváltotta az ott szedett vámot, saját költségére hidat építtetett, s végül javai zömét az egyházra hagyta.[1]

Bizonyos, hogy e korban a nagy vagyonok keletkezése megszokott jelenség volt minden olyan központban, ahol a

[1] *Gesta episcoporum cameracensium,* kiadta Ch. de Smedt, 125. o.

kiviteli kereskedelem kifejlődött. S mint ahogy valaha a földbirtokosok földadományokkal halmozták el a monostorokat, most a kereskedők arra használták fel vagyonukat, hogy plébániatemplomokat, ispotályokat, menhelyeket alapítsanak, egyszóval — üdvösségükre való tekintettel — megszaporítsák a polgártársaik javát szolgáló vallási vagy jótékonysági intézményeket.

Sőt még az is valószínű, hogy sokukat a miszticizmus ösztönözte a vagyonszerzésre, s ezt a vagyont Isten szolgálatára kívánták szentelni. Nem szabad elfelednünk, hogy Pierre Waldo (Petrus Waldus), aki 1173-ban megalapította a „lyoni szegények" társaságát, amelyből hamarosan kiemelkedett a valdensek szektája, kereskedő volt, s hogy csaknem ugyanabban az időben született Assisiban Szent Ferenc, egy másik kereskedő házában.[1] Más — és inkább földi becsvágytól hajtott — meggazdagodott emberek úgy igyekeztek magasabbra emelkedni a társadalmi ranglétrán, hogy leányaikat lovaghoz adták nőül. És ugyancsak nagy vagyonnal kellett rendelkezniük, hogy e lovagoknál elnémítsák a nemesi szellem viszolygását.

Ezek a nagykereskedők, vagy helyesebben, ezek az újgazdagok természetesen a polgárság vezetői voltak, mivel maga a polgárság sem egyéb, mint a kereskedelmi újjászületés teremtménye, s mert kezdetben a *mercator* és a *burgensis* kifejezéseket rokon értelmű szavak gyanánt használták. De ez a társadalmi osztályként kifejlődő polgárság egyúttal jogi osztályt is alkot, amelynek most feltétlenül el kell ismernünk merészen eredeti természetét.

[1] A *Vie de saint Guidon* (XI. század) elmondja, hogy a szent kereskedelemmel foglalkozott, hogy több pénze legyen alamizsnálkodásra, *Acta Sanct. Boll.*, sept., IV k. 42. o.

3. A VÁROSI INTÉZMÉNYEK ÉS A VÁROSI JOG[1]*

A polgárság és a mezőgazdasági társadalom

A polgárság szükségletei és törekvései túlságosan összeférhetetlenek voltak Nyugat-Európa hagyományos szervezetével, s ezért eleinte heves ellenállást váltottak ki. Ezek mindenestől szöges ellentétben állottak egy olyan társadalom érdekeivel és eszméivel, amely felett anyagi téren a nagy földbirtokok tulajdonosai, szellemi téren pedig a kereskedelemmel szemben legyőzhetetlen idegenkedést tápláló egyház uralkodtak.[2] Igazságtalan volna — amint azt oly sokszor tették — a „feudális zsarnokságnak" vagy a „papi gőgnek" tulajdonítani egy magától értetődő ellentétet. Mint mindig, most is az történt, hogy a dolgok adott állapotából hasznot húzó személyek igyekeztek azt megvédelmezni, nem csak azért, mert az biztosította érdekeiket, hanem azért is, mert elengedhetetlennek tűnt szemükben a társadalmi rend megőrzéséhez.

E társadalommal szemben egyébként a polgárság korántsem tanúsít forradalmi magatartást. Nem tiltakozik sem a tartományi fejedelmek hatalma, sem a nemesség kiváltságai ellen, s főképp nem az egyház ellen. Sőt, ő maga is az életformájának oly élesen ellentmondó aszketikus erkölcs hirdetője. Csupán helyet kér magának a társadalomban, és követelései nem haladják meg legnélkülözhetetlenebb szükségleteinek mértékét.

[1] *Bibliográfia,* lásd fentebb, 88. o. 1. lábj.

[2] A fentebb 101. o. 1. lábj. idézett *Vie de saint Guidon,* a kereskedőt, aki azt tanácsolta a szentnek, hogy kereskedjék, *diaboli minister*nek [az ördög szolgájának] nevezi.

E szükségletek között a legnélkülözhetetlenebb a szabadság. Valóban, szabadság nélkül — vagyis a helyváltoztatás, a kötelezettségvállalás, a javai fölötti rendelkezés joga nélkül —, amelynek gyakorlását a jobbágyság kizárja, hogyan lehetne kereskedni? Ha tehát szabadságot követelnek, kizárólag a vele járó előnyökért teszik. Semmi nem idegenebb a polgárok szellemétől, mint az, hogy természetes jognak tekintsék a szabadságot — az ő szemükben ez csak egy hasznos jog. Egyébként sokan közülük ténylegesen rendelkeznek vele; ezek valamennyien nagyon messziről jött bevándorlók, ezért senki sem ismerheti földesuraikat, s mivel a jobbágyság nem vélelmezhető, természetesen szabadoknak számítanak, noha olyan szülőktől származnak, akik nem voltak szabadok. A ténynek azonban szükségszerűen joggá kell átalakulnia. A parasztoknak, akik betelepülnek a városokba, hogy ott új megélhetési lehetőségeket találjanak, biztonságban kell érezniük magukat, egyiküknek sem szabad attól félnie, hogy erőszakkal visszaviszik arra a birtokra, ahonnan megszökött, nem szabad többé rettegnie a robottól, s főképp nem azoktól a jobbágyokra nehezedő gyűlöletes jogoktól, mint amilyen az a kötelezettség, hogy csak jobbágyi állapotú nőt vehetnek feleségül, s főleg az, hogy örökségük egy részét a földesúrra kell hagyniuk.

A XII. század során kénytelen-kelletlen engedni kellett e gyakran veszedelmes felkelések által alátámasztott követeléseknek. A legkonokabb maradiak, mint például 1115-ben Nogent-i Guibert, arra kényszerültek, hogy szalvakban álljanak bosszút a „förtelmes kommunákon”, ameyeket a jobbágyok hoztak létre feudális uraik ellen, hogy kivonják magukat hatalmuk alól, és elvegyék tőlük a legtörvényesebb

jogokat.[1] A szabadság a polgárság jogi állapotává válik. Olyan mértékben, hogy a szabadság már nemcsak személyes kiváltság, hanem a város földjéhez szorosan hozzátartozó területi kiváltság, mint ahogy a jobbágyság az uradalmi föld velejárója. E szabadság élvezéséhez most már elegendő, ha valaki egy évet és egy napot tölt a város falain belül. „Die Stadtluft macht frei" — mondja a német közmondás: a város levegője szabaddá tesz.

A JOG ÁTALAKULÁSA A VÁROSOKBAN

Noha a szabadság a polgárság első számú szükséglete, más szükségletei is vannak. A hagyományos jog, mereven formalista eljárásaival, istenítéleteivel, jogi párbajaival, a falusi lakosság tagjai közül toborzott bíráival, amely nem ismer más szokásjogot, mint azt, amely lassan formálódik ki, hogy szabályozza a föld megműveléséből vagy tulajdonából élő emberek kapcsolatait, nem elégíthet ki egy olyan népességet, amelynek léte a kereskedelmen és a mesterségek gyakorlásán alapul. Itt egy gyorsabban intézkedő jogra van szükség, gyorsabb és a véletlentől függetlenebb bizonyítási eszközökre, s végül bírákra, akik maguk is jártasak az ítél-

[1] GUIBERT DE NOGENT, *Historie de sa vie,* kiadta G. BOURGIN, Paris, 1907. 156. o. A XIII. század kezdetén Jacques de Vitry még prédikál a *violente et pestifere communitates* [az erőszakos és veszedelmes kommunák] ellen. A GIRY, *Documents sur le relations de la Royauté avec les villes en France,* Paris, 1855. 59. o. Angliáról pedig Richard de Devizes a következőket mondja: „*Communia est tumor plebis, timor regni, tepor sacerdotii*" [„A kommuna a nép felfuvalkodottsága, az ország réme, a papság közömbössége"]. W. STUBBS, *Select charters,* Oxford, 1890. 252. o.

kezésük alá eső személyek szakmai foglalkozásában, s a tárgy ismeretében dönthetnek jogvitáikban.

A dolgok erejénél fogva már nagyon korán, de legkésőbb a XI. század kezdetén kialakult a *jus mercatorum,* vagyis egy kezdetleges kereskedelmi jog. Ez a gyakorlat során keletkezett jogszokások együttese, egyfajta nemzetközi szokásjog, amelyet a kereskedők alkalmaznak maguk között ügyleteikben. Erre azonban, mindenfajta törvényes megerősítés híján, nem lehet hivatkozni a meglevő bírói joghatóságok előtt. Ezért a kereskedők megegyeznek, hogy maguk közül választanak döntőbírákat, akiknek megvan a szükséges szakértelmük, hogy megértsék és eldöntsék peres ügyeiket. Kétségtelen, hogy itt kell keresni azoknak a törvényszékeknek az eredetét, amelyeket az angol jog roppant érzékletesen a *courts of piepowders,* a „poroslábúak bíróságai" kifejezéssel jelöl, mivel a gyors igazságszolgáltatásért hozzájuk forduló kereskedők lábát még az út pora borítja.[1]

A VÁROSOK BÍRÁSKODÁSI ÉS KÖZIGAZGATÁSI ÖNKORMÁNYZATA*

Ez az alkalmi igazságszolgáltatás hamarosan állandó és a közhatalom által elismert igazságszolgáltatássá alakul. Ieperben Flandria grófja már 1116-ban eltörölte a párbaj formájában lezajló istenítéletet, és bizonyos, hogy ez idő tájt városai többségében eltűrte a helyi esküdtbíróságok *(échevinage)*

[1] „Extraneus mercator vel aliquis transiens per regnum, non habens certam mansionem infra vicecomitatum sed vagans, qui vocatur piepowdrous" [„Külföldi kereskedő, vagyis olyasvalaki, aki keresztül-kasul jár az országban, akinek nincs biztos hajléka a járáson belül, hanem kóborló, akit *piepowdrus*nak neveznek"] (1124—1153). CH. GROSS, The Court of piepowder, *The Quarterly Journal of Economics,* XX. 1906. 231. o. 4. lábj.

intézményét, amelyek tagjai a polgárok közül kerültek ki, és peres ügyeikben csakis ők ítélkezhettek. Egyébként valamivel korábban vagy valamivel később ugyanez történik minden országban. Itáliában, Franciaországban, Németországban és Angliában a városok elnyerik a bíráskodási önkormányzatot, s ezáltal megannyi, a területi szokásjogtól független törvénykezési kis szigetté válnak.

És bíráskodási önkormányzatuknak megfelel közigazgatási önkormányzatuk. A városi települések kialakulása ugyanis igen sok építkezési és védelmi munkálatot tesz szükségessé, s ezek elvégzéséről — a hagyományos hatóságok tétlensége miatt, amelyeknek sem lehetőségük, sem kedvük nem volt segíteni őket — saját maguknak kell gondoskodniuk. Ez a tény határozottan tanúsítja a polgárság energiáját és újító szellemét, mivel pusztán a maga kezdeményezéséből sikerült létrehoznia a városszervezetet, amelynek első körvonalai már a XI. században kibontakoznak, a XII. században pedig már birtokában van lényeges szerveinek. A polgárság által létrehozott mű annál is inkább csodálatosnak tűnik, mert eredeti alkotás. A dolgok korábbi állapotában semmi nem szolgálhatott neki mintául, mivel valamennyi szükséglet, amelyet ki kellett elégítenie, merőben új szükséglet volt.

A VÁROSFAL

E szükségletek között a legsürgetőbb a védekezésé volt. A kereskedők és áruik valóban túlságosan kísértő prédának tűntek, ezért erős védőfallal körülvéve biztonságba kellett helyezni őket a fosztogatóktól. Így tehát a sáncfal építése volt a városok által végzett első közmunka, amely a középkor végéig a legsúlyosabban terhelte pénzügyeiket. Valójában

mindegyik város számára éppen a falépítés volt a pénzügyi szervezet kiindulópontja. Innen ered például az „erősség" (*firmitas*) elnevezés, amely Liège-ben mindig a kommunális adót jelölte, továbbá sok más városban a városi törvényszék által kirótt pénzbírságok egy részének felhasználása a fal építéséhez (*ad opus castri*). Az a tény, hogy a városi címerpajzsok tetejét még napjainkban is falkoszorú ékesíti, mutatja a védfalnak tulajdonított alapvető fontosságot. A középkorban nem volt város, amely ne megerősített város lett volna.

A VÁROSI PÉNZÜGYEK

Hogy a város megerősítésének állandó szüksége által megkövetelt költségeket fedezni tudják, pénzforrásokat kellett teremteni. Ugyan hol találhatnának ilyen forrásokat, ha nem magában a polgárok testületében? A polgárság valamennyi tagja egyformán érdekelt volt a közös védekezésben, ezért mindenkit egyformán alávetettek a költségtérítések kötelezettségének. Az egyes polgárokra eső részt vagyonuk arányában állapították meg, s ez nagy újítás volt. Ez az adófizetők képességeivel arányban álló és közhasznú célra fordított szolgáltatás valójában a földesúri adót helyettesítette, amelyet önkényesen és csupán a földesúr érdekében hajtottak be. Ily módon az adó visszanyeri a feudális korszak során eltűnt közcélú rendeltetését.*

A VÁROSI HATÓSÁGOK

Hogy ezt az adót kivessék és beszedjék, továbbá hogy gondoskodjanak a városi lakosság szüntelen gyarapodásával

egyre növekvő folyó szükségletekről — rakpartok és piacok létesítéséről, hidak, raktárak, plébániatemplomok építéséről, a mesterségek gyakorlásának szabályozásáról, az élelmiszerek felügyeletéről stb. —, már idejekorán meg kellett választani egy tisztviselőkből álló tanácsot, illetve hagyni kellett, hogy ilyen megalakuljon. A tanácsok tagjait Itáliában és Provence-ban konzuloknak, Franciaországban esküdteknek *(jurati)*, Angliában *alderman*eknek nevezték. A lombardiai városokban a XI. századtól kezdve jelennek meg, Lucca konzuljait már 1080-ban említik. Ezek a tanácsok a következő évszázadban mindenütt a közhatalom által jóváhagyott intézményekké válnak, és szorosan hozzátartoznak minden városszerkezethez. Sok helyen — például a németalföldi városokban — a városi tanácsosok *(échevins)* egy személyben töltik be a polgárság bíráinak és közigazgatási elöljáróinak a szerepét.

A VÁROSOK ÉS A FEJEDELMEK

A világi fejedelmek hamarosan megértették, milyen előnyöket biztosít számukra a városok növekedése. Mert amilyen mértékben a városok élénkebbé tették a forgalmat az utakon és a folyókon, s kereskedelmi ügyleteik megsokszorozódása megkívánta a pénz mennyiségének megfelelő növelését, oly mértékben gyarapították egyre bőségesebben a nagy hűbérurak kincstárát a mindenféle út-, híd- és kikötővámokból, valamint a pénzverésből származó jövedelmek. Nem meglepő tehát, ha ezek a nagyurak általában jóindulatú magatartást tanúsítanak a polgárság iránt. Mivel egyébként rendszerint vidéki kastélyaikban éltek, alig volt kapcsolatuk

a városi lakossággal, s ily módon az összeütközés számos forrását elkerülték.

Más volt a helyzet az egyházi fejedelmekkel. Csaknem valamennyien olykor nyílt harccá fajuló ellenállást fejtettek ki a városi mozgalommal szemben. Mivel a püspökök kénytelenek voltak városaikban, az egyházmegyei közigazgatás központjaiban tartózkodni, ez szükségszerűen arra késztette őket, hogy megőrizzék ottani hatalmukat, s annál is elszántabban szembeszálljanak a polgárság törekvéseivel, mert azokat az egyház szemében oly gyanús kereskedők robbantották ki és irányították. A XI. század második felében a császárok és a pápaság viszálya alkalmat adott Lombardia városi lakosságának, hogy fellázadjon szimóniás főpapjai ellen. Innen a mozgalom a Rajna völgyén keresztül átterjed Kölnre. 1077-ben Cambrai-ban a II. Gérard püspök ellen felkelt város megalapítja az Alpoktól északra elterülő vidékek legrégibb „kommunáját". Ugyanez történik a liège-i egyházmegyében. 1066-ban Théoduin püspök egy szabadságlevelet kénytelen adni Huy polgárainak, s ez az alapokmány évekkel megelőzi mindazokat, amelyeknek szövege fennmaradt a német-római császárság más területein. Franciaországban városi felkeléseket említenek: 1099 körül Beauvais-ban, 1108 és 1109 között Noyonban, 1115-ben Laonban.

A polgárság kiváltságai

Így tehát szépszerével vagy erőszakkal a városok megszerezték vagy kierőszakolták az ott lakó emberek életmódja által megkövetelt városi alkotmányokat: némelyik már kezdetben, a többi a XII. század folyamán. Ezek az alkotmányok a *novus burgus*okban, a *portus*okban keletkeztek, ahol a keres-

kedők és a kézművesek tömörültek, s hamarosan annyira kifejlődtek, hogy kiterjedtek az „óvárosok” *(vetus burgus)* meg a püspöki városok *(civitas)* lakosságára is. Ez utóbbiak ősi falai — amelyeket minden oldalról közrefogtak az új negyedek — éppúgy romba dőltek, mint maga az ősi jog. Ettől kezdve a városfalon belül élő emberek mindegyike részesül a polgárság kiváltságaiból — a papság kivételével.

A polgárságot tehát lényegében az jellemzi, hogy a lakosság többi rétege között valóban kiváltságos osztályt alkot. Ilyen szempontból a középkori város szöges ellentétben áll az ókori városállammal vagy napjaink városával, amelyeket csak lakóinak sűrűsége és közigazgatásuk bonyolultsága különböztet meg egyéb településektől. Ettől eltekintve sem a köz-, sem a magánjogban semmi nem különbözteti meg lakóiknak az államban elfoglalt helyzetét. Ezzel szemben a középkori polgár minőségileg különbözik mindazoktól, akik a városfalon kívül élnek. Amint valaki átlépi a kapukat és az árkot, egy másik világba, pontosabban szólva egy másik jogi területre lép be. A polgárjog megszerzése a lovaggá ütéssel vagy a papi tonzúrafeladással azonos következményeket von maga után, olyan értelemben, hogy sajátos jogi státust ad. A polgár, akárcsak a pap vagy a nemes, mentesül az általános jog hatása alól, s azokhoz hasonlóan egy sajátos rendhez *(status)* tartozik — ahhoz, amelyet később a „harmadik rend” kifejezéssel jelölnek.

A város területe nem kevésbé kiváltságos, mint lakói. A város menedékhely, *immunitas,* amely az odamenekülőnek olyan oltalmat nyújt a külső hatalmak ellen, mintha templomban keresett volna menedéket. Egyszóval a polgárság minden tekintetben kivételes osztály. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez az osztály híjával van az általános osztályszellemnek. Minden város úgyszólván egy önmagának élő,

előjogaira féltékeny és valamennyi szomszédjával szemben álló kis hazát alkot. Nagy ritkán a közös veszély vagy egy kitűzött közös cél rá tudta kényszeríteni városi partikularizmusára a szövetkezések vagy ligák szükségességét, mint például a német Hanza-városok esetében. A városi politikát általában ugyanaz a szent önzés határozza meg, amely később az államok politikáját is ösztönzi. A vidéki népességet a polgárság csak kizsákmányolás tárgyának tekinti. Korántsem igyekszik részeltetni őket szabadságjogaiban, sőt ezeknek élvezetét következetesen és makacsul megtagadja tőlük. S e tekintetben semmi nem ellentétesebb a modern demokráciák szellemével, mint az az elzárkózás, amellyel a középkori városok állhatatosan védelmezték kiváltságaikat, különösképp azokban a korszakokban, amikor majd a céhek tagjai irányítják őket.

III. fejezet
A FÖLD ÉS A FALUSI OSZTÁLYOK

1. A NAGYBIRTOKSZERVEZET ÉS A JOBBÁGYSÁG[1]

A VIDÉK SZÁMBELI FÖLÉNYE A VÁROSOK FELETT

A polgárság befolyása a középkor valamennyi szakaszában annál is inkább meglepő, mert kirívó ellentétben áll számbeli jelentőségével. A városokban csak a népesség kisebb része, sőt olykor csupán elenyésző kisebbsége élt. A XV. századnál korábban statisztikai adatok hiányában természetesen hasztalan volna bármiféle pontosságra igényt tartani. Való-

[1] *Bibliográfia:* Inama-Sternegg, Lamprecht, H. Sée és M. Bloch az általános bibliográfiában említett művein kívül lásd még: K. LAMPRECHT, *Étude sur l'état économique de la France pendant la première partie du Moyen Age*, ford. MARIGNAN, Paris, 1889.; L. DELISLE, *Études sur la condition de la classe agricole et l'état de l'agriculture en Normandie au Moyen Age*, 2. kiad. Paris, 1903.; A. HANSAY, *Étude sur la formation et l'organisation économique du domaine de Saint-Trond jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Gand, 1899.; L. VERRIEST, *Le servage dans le comté de Hainaut. Les sainteurs. Le meilleur catel*, Bruxelles, 1910. (Mém. de l'Acad. de Belgique); G. DES MAREZ, Note sur le manse brabançon au Moyen Age, *Mélanges Pirenne*, Bruxelles, 1926.; F. SEEBOHM, *The English village community*, London, 1883.; P. VINOGRADOFF, *The growth of the manor*, London, 1905.; Uő., *English society in the eleventh century*, Oxford, 1908.; G. G. COULTON, *The medieval village*, Cambridge, 1925.; G. F. KNAPP, *Grundherrschaft und Rittergut*, Leipzig, 1897.; W. WITTICH, *Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland*, Leipzig, 1896.; O. SIEBECK, *Der Frondienst als Arbeitssystem*, Tübingen, 1904.; R. CAGGESE, *Classi e comuni rurali nel medio evo italiano*, Firenze, 1907—1908. 2 köt.; H. BLINK, *Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland*, Groningen, 1902—1904. 2 köt.; G. ROUPNEL, *Histoire de la campagne française*, Paris, 1932.*

színűleg nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a XII. századtól a XV. századig a városi lakosság számaránya egész Európában soha nem emelkedett magasabbra az össznépesség egytizedénél.[1] Ennél magasabb arányszámmal csak néhány vidéken, például Németalföldön, Lombardiában vagy Toscanában találkozunk. Bárhogy is van, teljes joggal állíthatjuk, hogy a középkori társadalom demográfiai szempontból lényegében mezőgazdasági társadalom.

A NAGYBIRTOKOK

Erre a társadalomra a nagybirtok oly mélyen rányomta bélyegét, hogy ennek nyomai sok országban csak a XIX. század első felében tűntek el. Nem feladatunk itt visszatérni annak az intézménynek az eredetéhez, amelyet a középkor az ókortól örökölt. Beérjük azzal, hogy leírjuk olyannak, amilyen fénykorában, a XII. században volt, vagyis abban az időszakban, amikor még nem érezte meg a városok átalakító hatását.[2] Nyilván szükségtelen hozzáfűzni, hogy az uradalmi szervezet nem terjedt ki a falusi nép egészére. Volt egy bizonyos számú szabad kisbirtokos, és a félreeső vidékeken olyan

[1] F. LOT, L'État des paroisses et des feux de 1328, *Bibliothèque de l'École des Chartes*, XC. 1929. 301. o. úgy véli, hogy a XIV. század kezdetén Franciaország városi lakossága a teljes népesség minimum egytizedét, maximum egyhetedét alkotta. De Brabanttal kapcsolatban J. CUVELIER, *Les dénombrements de foyers en Brabant*, cxxxv. o. megállapítja, hogy 1437-ben az egész nagyhercegség házainak kétharmada a falvakban volt.

[2] Talán nem kell felhívnom a figyelmet arra, hogy a nagybirtok szervezete vidékek szerint jelentősen különbözött egymástól, tehát itt csak általános vonásainak felvázolására szorítkozva, nagyon általánosítva és némileg sematikusan ábrázolhatjuk.

falvakkal találkozunk, amelyek többé-kevésbé kicsúsztak a nagybirtok fennhatósága alól. Ezek azonban csak kivételek, amelyekkel nem kell számolnunk, minthogy csupán rövid áttekintést szándékozunk adni Nyugat-Európa általános fejlődéséről.

Területét illetően, a középkori nagybirtokok mindegyike olyan terjedelmű volt, amely bőven igazolja elnevezésüket. Úgy tűnik, hogy egy nagybirtok átlagos mérete háromszáz telek *(mansus)*, azaz kb. négyezer hektár lehetett, de sok közülük bizonyára jóval nagyobb volt. A földek azonban soha nincsenek egy tagban. A szétszórtság a szabály. Egyazon földbirtokos *villá*it annál tágasabb térségek választják el egymástól, minél távolabb vannak az uradalom központjától. Saint-Trond monostora például olyan uradalommal rendelkezett, amelynek főtömege a monostor körül csoportosult, de északon Nimègue, délen Trèves környékéig terjedő, távol eső függvények tartoztak hozzá.[1] E szétszórtság természetes következménye volt a birtokok egymásba fonódása. Emiatt gyakran előfordult, hogy egy falu két vagy három földesúrtól függött. A helyzet még inkább bonyolódott, ha egy birtok — mint az gyakorta megesett — különböző fejedelmeknek alárendelt vidékekre vagy különböző nyelvű területekre terjedt ki. Az ilyen összetett birtokagglomerációk az egyház birtokainak esetében a jótevők sokaságának folyamatos adományai, a nemesség birtokainak esetében pedig a házasságok vagy öröklések véletlene következtében jöttek létre. A nagybirtok kialakulását semmiféle egységes terv nem irányította. Olyan volt, amilyenné a történelem formálta, függetlenül minden gazdasági megfontolástól.*

[1] Ennek az uradalomnak a térképét a XIII. században lásd H. Pirenne, *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel, polyptyque et comptes de l'abbaye de Saint-Trond au milieu du XIII*[e] *siècle*, Bruxelles, 1896.

Bármilyen szétszórt volt a nagybirtok, mégis nagyon erős szervezettel rendelkezett, amely lényegét illetően minden országban azonos volt. A nagybirtok központjában volt a földbirtokos szokásos lakóhelye, ott volt a templom, székesegyház, apátság vagy vár. E központtól függtek a különböző körzetek, s ezek mindegyike egy vagy több *villát* (falut) foglalt magába. Minden egyes körzet maga is egy-egy *curtis* (román nyelvű országokban *cour*, a germán nyelvűekben *hof*, Angliában *manor*) illetékessége alá tartozott, ahol a gazdasági épületek csoportosultak — csűrök, marha- és lóistállók stb. —, s ahol a szolgálatukra rendelt szolgaszemélyzet *(servi quotidiani, dagescalci)* lakott. Itt lakott az igazgatással megbízott alkalmazott is, a *villicus* vagy *major* (a kontinensen *maire, mayer;* Angliában *seneschal, stewart* vagy *bailiff*). Ez az alkalmazott, akit a *ministeriális*ok, vagyis a feudális úr házához bizalmi emberként beosztott jobbágyok közül választottak, kezdetben elmozdítható volt, de idővel — a középkor mezőgazdasági szakaszára jellemző általános fejlődésnek megfelelően — örökösödési jogcímen bírta tisztségét.

A jobbágytelkek és a földesúri majorság

Az egy-egy udvarház *(curtis)* vagy uradalom hatáskörébe tartozó földek együttese három részre oszlott: a tulajdonképpeni uradalomra *(domaine)*, a jobbágytelkekre *(tenures)* és a közös használatban levő földekre *(communs)**. Az uradalom *(domaine, dominium)* vagy *demesne (terra indominicata, mansus indominicatus)* alkotta a földesúri majorságot *(réserve seigneuriale)*. A majorságot a kizárólagosan a földesúr hasz-

nálatára fenntartott földek együttese alkotta. Hogy milyen arányban részesedett az egész nagybirtok területéből, azt nem lehet pontosan meghatározni, mert ez uradalmanként jelentősen eltérő volt. E földek általában szétszórt parcellák formájában oszlottak el a telkes jobbágyok parcellái között. Ez utóbbiak terjedelme viszont minden egyes *villá*ban figyelemreméltó állandóságot mutatott, noha vidékenként néha igen jelentős eltérések mutatkoztak.* Ezek a telkek valójában egy-egy család eltartására elegendő mennyiségű földdel rendelkeztek, s ebből következett, hogy a talaj termékenységi foka szerint egyik helyen nagyobbak, másik helyen kisebbek voltak.[1] E telkeket latinul *mansus (manse, mas)*, németül *hufe*, angolul pedig *virgate* vagy *yardland* névvel jelölték. Minden telek robottal és csaknem mindig természetben teljesítendő szolgáltatásokkal volt megterhelve a földesúr javára. Minden telek biztosította a rajta ülő paraszt számára a használati jogot a megművelt földek körüli természetes rétekre, mocsarakra, hangafűvel benőtt pusztákra és erdőkre, amelyeknek együttesét a forrásokban *communia, warescapia* néven említik. E közösen használt földekben hiába próbálták felfedezni egy állítólagos kollektív tulajdon nyomait. Tulajdonjoguk valójában legelsősorban a földesurat illette.*

[1] Des Marez-nek a Bibliográfiában említett munkája szerint (112. o. 1. lábj.) a telek Brabantban rendszerint tíz-tizenkét *bonnier*-ből [régi francia földmérték — *A szerk.*] állt, amely a *bonnier*-k különböző méretét tekintve 8-15 hektárnyi területnek felel meg. Marc BLOCH, *i. m.* 159. o. szerint Franciaországban a telkek mérete 5 és 30 hektár között ingadozik, átlagterjedelmük tehát 13 hektár körül lehet.

A földbirtokost kivéve mindenki, aki egy udvar *(curtis)* vagy egy *villa* területén élt, jobbágy, vagy ha úgy tetszik, jobbágyhoz hasonló állapotú személy volt.* Az ókori rabszolgaság ugyan eltűnt, de nyomai még felismerhetők a *servi quotidiani*, a *mancipia* elnevezésű szolgák helyzetében, akiknek még a személyével is a feudális úr rendelkezett: az ő szolgálatában álltak, és ő tartotta el őket. Közülük kerültek ki a földesúri majorság dolgozói, a pásztorok, a juhászok és azok a mindkét nembeli munkások, akik a *gynaeceum*okban dolgoztak. Kivétel nélkül *gynaeceum*nak nevezték azokat az uradalmi műhelyeket, ahol az uradalom területén termelt lent vagy gyapjút dolgozták fel, s ahol a bognárok, kovácsok, serfőzők stb. is dolgoztak. A személyes szolgaság állapota kevésbé élesen jelentkezett a telkekre *(mansus)* ültetett parasztok — vagy a XII. századig oly gyakori kifejezést használva: a *casati* — esetében. De azért az ő helyzetüknek is számtalan árnyalata volt. Tény azonban, hogy végül mindegyikük megszerezte az általa művelt föld örökölhető birtoklását, jóllehet kezdetben e földet csak nagyon bizonytalan jogcímen birtokolhatták. A telkes parasztok között még egykori szabad emberek is akadtak, bár szabadságukat erősen korlátozta a telküket terhelő robotmunkák és szolgáltatások teljesítésének kötelezettsége.* A kolostori birtokon az uradalmi népesség körében kialakult az ún. *cerocensuales* kiváltságos osztálya. Többségük olyan szabad származású özvegyasszonyok ivadéka volt, akik az apátságok pártfogása alá helyezték magukat, s átengedték azoknak földjeik tulajdonjogát azzal a feltétellel, hogy haszonélvezetét az év nagy egyházi ünnepei al-

kalmával beszolgáltatott viasz fejében megőrzik.[1]* A tulajdonképpeni telkes parasztoktól kissé különböztek a *cotarii* vagy *bordarii* névvel jelölt, egy-egy talpalatnyi földdel rendelkező jobbágyok, akik mint mezőgazdasági munkások a földesúr vagy a telkes parasztok szolgálatába szegődtek.*

A NAGYBIRTOKOK BÍRÁSKODÁSI ÉS VALLÁSI EGYSÉGE

Az uradalom népességének függő helyzetét a földesúrral szemben még inkább erősítette az a tény, hogy az utóbbi bíráskodási hatalmat gyakorolt felette. Ennek a tulajdonképpeni értelemben vett jobbágyok kivétel nélkül valamennyien alá voltak vetve. Ami a többi telkes parasztot illeti, gyakorta előfordult, hogy bűncselekmények vagy vétségek esetén a rendes nyilvános bíróságok ítélkeztek felettük. A földesúri jogszolgáltatás hatásköre különböző országokban attól függött, hogy a hűbérrendszer milyen mértékben bitorolta a királyi felségjogokat. Maximumát Franciaországban érte el, minimumát pedig Angliában. De mindenütt kiterjedt legalábbis a jobbágytelkekkel, a robottal, a szolgáltatásokkal és a föld megművelésével kapcsolatos ügyekre. Minden uradalomnak megvoltak a maga földesúri törvényszékei, amelyek parasztokból álltak a *maire (major)* vagy a *villicus* elnöklete alatt, s a földesuraság saját szokásjoga alapján ítélkeztek, vagyis azon hagyományos szokások alapján, amelyeket a földesúr által összehívott és megkérdezett lakosság időnként emlékezetébe idézett és írásba foglalt *(recordum, recordatio, recorder,* illetve *Weistümer).*

[1] Hainaut-ban és a szomszédos vidékeken *sainteur (sanctuarius)* névvel jelölték őket.

Az uradalmi körzetek mindegyike nemcsak bíráskodási, hanem vallási egységet is alkotott. A földesurak főbb udvarházaik közelében kápolnát vagy templomot építettek, földadományokkal látták el, s maguk nevezték ki a plébániai teendőket ellátó papokat. Ide nyúlik vissza igen sok falusi egyházközség eredete, olyannyira, hogy az egyházszervezet, amelynek egyházmegyéi oly sokáig megőrizték a római városok határvonalait, egyházközségeinek elrendeződése révén néhol még napjainkig is megörökíti a korai középkor számos földesuraságának határait.

A NAGYBIRTOK SZERVEZETÉNEK PATRIARCHÁLIS JELLEGE

Mindebből az következik, hogy a nagybirtok nemcsak gazdasági, hanem társadalmi intézmény is volt. Hatalmát rákényszerítette lakóinak egész életére. Ezek a lakók jóval többek, mint földesuruk egyszerű telkes parasztjai *(tenancier)*: a szó legszorosabb értelmében az ő emberei *(homines)* voltak, és nagyon helyesen jegyezték meg, hogy a földesúri hatalom sokkal inkább a földesúr vezetői, semmint földbirtokosi minőségén alapult. Mindent összevetve a nagybirtok szervezete lényegét tekintve patriarchális szervezetnek tűnik. Maga a nyelv is erről tanúskodik. A földesúr francia elnevezése „seigneur" *(senior)*, vagyis az „idősebb", a „család" legidősebb tagja, akinek hatalma kiterjed az általa oltalmazott *familiá*ra. Mert kétségtelenül oltalmazza e *familia* tagjait. Háborús időkben megvédi őket az ellenségtől, és menedéket nyújt nekik vára falai között. Egyébként nem a legnyilvánvalóbb érdeke-e, hogy megvédelmezze őket, hiszen az ő munkájukból él? Az a kép, amelyet a földesúri kizsákmányolásról szoktunk alkotni magunknak, egy kissé leegyszerűsített. Az

ember kizsákmányolása feltételezi azt a szándékot, hogy a végsőkig fokozott teljesítmény érdekében szerszámként használják fel őt. Erre jól ismert példákkal szolgál az ókori mezőgazdasági rabszolgaság, a négerek rabszolgasága a XVII. és a XVIII. századi gyarmatokon vagy a nagyipar munkásainak helyzete a XIX. század első felében. De mennyire különbözik mindez a középkori nagybirtoktól, ahol az egyes személyek jogait és kötelességeit a mindenható szokásjog határozza meg, s ezáltal megakadályozza azt, hogy a gazdasági túlsúly szabad érvényesítése révén a kizsákmányolás oly könyörtelen szigorral nyilvánuljon meg, mint amilyenre a profit ösztönzése hajtja!

A nagybirtokok gazdasági jellege

Márpedig a profit eszméje, sőt még a lehetősége is összeegyeztethetetlen a középkori nagybirtokos helyzetével. Piacok híján semmiféle lehetősége nincs arra, hogy eladásra termeljen, tehát nem kell arra törekednie, hogy embereiből és földjéből többletterméket csikarjon ki, hiszen az csak alkalmatlan terhet jelentene számára. Mivel saját maga kénytelen elfogyasztani jövedelmeit, beéri azzal, hogy a szükségleteihez szabja azokat. Létét egy olyan szervezet hagyományos működése biztosítja, amelyet esze ágában sincs megjavítani. Megfigyelhető, hogy a XII. század közepe előtt a birtokában levő földterület legnagyobb részét hangabozótos puszták, erdők és lápok borítják. Sehol sincs nyoma a legcsekélyebb erőfeszítésnek sem, hogy szakítsanak a nyomásos gazdálkodás sok évszázados eljárásaival, hogy a talaj sajátosságainak megfelelő gazdálkodást folytassanak, vagy tökéletesítsék a mezőgazdasági eszközöket. Az egyház és a nemesség hatal-

mas ingatlantőkéje végső soron virtuális termelőképességéhez mérten csak jelentéktelen földjáradékot jövedelmez.*

Szeretnénk tudni, de sajnos, nem tudhatjuk, hogy ezeken a birtokokon, amelyeken tulajdonosaik nem a profit szándékával gazdálkodtak, mennyi lehetett a paraszt nyeresége, amikor egész éven át minden héten egy—három napot dolgozott a földesúri majorságban, s amikor a szokásos időpontokban lerótta a saját földjére kiszabott természetbeni szolgáltatásokat. Ez a nyereség nyilván nagyon kevés volt, esetleg egyenlő a semmivel. Ez a nagyon kevés azonban elegendő volt azoknak az embereknek, akik a földesurukhoz hasonlóan nem gondoltak arra, hogy szükségleteiknél többet termeljenek. Mivel földje örökölhető volt, s nem lehetett onnan elűzni, a paraszt élvezte a biztonság előnyét. Másrészt viszont a mezőgazdasági rendszer megtiltott számára minden átmeneti nekibuzdulást, valamint az egyéni gazdálkodás bármely lehetőségét.

A mezőgazdasági rendszer

E rendszer szükségszerű következménye volt a közös munka. Ez vonatkozik arra a két nagy művelési rendszerre, amelynek eredete kétségtelenül a történelem előtti időkig nyúlik vissza: az egyikben a szántóföld dűlőnként egymással párhuzamos, hosszú és keskeny sávparcellákra volt felosztva *(„système des champs allongés")*, a másikban viszont a parcellák szabálytalanul szétszórva feküdtek *(„système des champs irréguliers")*. Mindkét rendszerben két- vagy háromnyomásos gazdálkodást folytattak, vagyis évente a művelt terület felét vagy harmadát ugaron hagyták, s a nyomásos gazdálkodás mindenkit arra kényszerített, hogy alávesse magát

a közösségnek. Ugyanannak a dűlőnek *(quartier, gewann)* valamennyi parcelláját közösen kellett felszántani, bevetni, majd aratás után „szabad legeltetésre" *(vaine pâture)* hagyni. A parcellák egymásba fonódása megkövetelte, hogy nyitottak maradjanak, amíg a gabona csírázni nem kezd, amikor is ideiglenes kerítést húztak köréjük. A termés betakarítása után a közösség nem veszti el jogait. A falu valamennyi állata egyetlen nyájat alkotva legel a kalászaitól megfosztott és kerítésétől megszabadított szántásokon.*

Ilyen körülmények között minden egyes ember tevékenysége az összesség tevékenységétől függ, és amíg ez a helyzet fennállt, a telektulajdonosok gazdasági egyenlősége általános szabály kellett legyen. Betegség vagy megrokkanás esetén a szomszédok segítettek. Kétségtelen, hogy a takarékosságra való hajlam, amely a jövőben a paraszt egyik jellemvonása lesz, semmiféle alkalmat nem talált a megnyilvánulásra. Ha egy család túlságosan népes volt, a fiatalabb fiúk a zsellérek *(cotarii)* csoportjába léptek, vagy az országot járó kóborlók tömegét szaporították.

A FÖLDESÚRI JOGOK

A földesúri jogok még inkább gátolták az egyéni tevékenységet, bár igaz, hogy különböző fokon, a személyektől függően. A tulajdonképpeni jobbágyok egy bizonyos adó lerovása nélkül nem köthettek házasságot, és engedély nélkül nem vehettek feleségül a birtokon kívülről származó nőt. Elhalálozásuk esetén örökségük egésze vagy egy része a földesurat illette (ez volt az ún. „holtkéz", latinul *manus mortua,* illetve *corimedis,* franciául *morte-main, meilleur catel*). Ami a robotmunkákat és a természetbeni szolgáltatásokat illeti,

ezekre valamennyi telkes jobbágy kötelezve volt — azaz helyesebben: ezeket minden telek után le kellett róni, mert ezek végül is személyes kötelezettségből dologi teherré alakultak át. Ebből a szempontból különböző telekkategóriákat megkülönböztettek meg: *mansi serviles, lidiles, ingenuiles,* s ezeknek a kötelezettségei aszerint különböztek, hogy eredetileg szolga rendű jobbágy *(serf de corps, servus de corpore),* félszabad *(litus, lidis, letus)* vagy szabad ember *(ingenuus)* foglalta-e el. A földesúr által szükség esetén az embereitől követelt adó *(tallia, taille)* kétségkívül a legsúlyosabb és a leggyűlöletesebb volt azon terhek közül, amelyek rájuk nehezedtek. Ez az adó nemcsak egy minden jogalapot nélkülöző dézsma volt, hanem — önkényes lévén — természetszerűen alkalmat adott a legsúlyosabb visszaélésekre. Nem ez volt a helyzet az ún. „banalitások" esetében, amelyek arra kötelezték a parasztokat, hogy gabonájukat csak a földesúr malmában őröljék meg, sörüket csak az ő sörfőző házában készítsék el, vagy szőlőjüket az ő présházában préseljék ki. Azok az illetékek, amelyeket mindezekért fizetni kellett, legalább ellenszolgáltatásként lehetővé tették olyan berendezések használatát, amelyek költségeit a földesúr viselte.

Befejezésül meg kell állapítanunk, hogy a földesúr nem volt egyedüli haszonélvezője valamennyi szolgáltatásnak, amelyeket a birtokán leróttak. Gyakran megtörtént, hogy földjei „bíráskodási" jogokkal voltak terhelve, azaz olyan jogokkal, amelyek nem a tulajdonjogból, hanem a szuverenitásból eredtek. Így volt ez igen gyakran például a parasztok learatott gabonájából a földesúrnak beszolgáltatandó rész *(champart, campipara, medem)* esetében, amelyet úgy tekinthetünk, mint a római közadó távoli, földre kivetett csökevényét. Sok földtulajdonos ezt a terménydézsmát a maga javára kobozta el. De az is sokszor megesett, hogy a tartományi fejedelem

vagy valamely más arra jogosult személy javára szedték be. Az egészen más természetű tized (*dîme*) sokkal keservesebb s főképp sokkal általánosabb terhet jelentett. Elméletileg az egyháznak kellett volna behajtania. Valójában sok feudális úr magának kaparintotta meg. A paraszt szemében egyébként nem sokat számított a földjét terhelő szolgáltatások eredete, mivel azok természetüktől függetlenül kivétel nélkül őt sújtották.*

2. A MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA A XII. SZÁZADTÓL KEZDVE[1]*

A NÉPESSÉG NÖVEKEDÉSE

A X. század közepétől kezdve Nyugat-Európában, ahol már nem kellett rettegni a fosztogató szaracénoktól, normannoktól és magyaroktól, emelkedni kezd a népszaporulat. Ennek pontos adatait nem ismerjük, de eredményei határozottan kimutathatók a következő században.* Vitathatatlan,

[1] *Bibliográfia:* lásd feljebb 112. o. 1. lábj., továbbá: ED. BONVALOT, *Le tiers état d'après la charte de Beaumont et ses filiales,* Paris, 1884.; M. PROU, Les coutoumes de Lorris et leur propagation au XIIe et au XIIIe siècle, *Nouv. Rev. hist. du droit français,* VIII. 1884.; L. VANDERKINDERE, La loi de Prisches, *Mélanges P. Fredericq,* Bruxelles, 1904.; M. BATESON, The laws of Breteuil, *English hist. review,* XV. 1900.; F. GOBLET D'ALVIELLA, *Histoire des bois et forêts en Belgique,* I. köt. Bruxelles, 1927.; A. SCHWAPPACH, *Grundriss des Forst- und Jagdwesens Deutschlands,* Berlin, 1892.; E. DE BORCHGRAVE: *Histoire des colonies belges qui s'établirent en Allemagne pendant le XIIe et le XIIIe siècle,* Bruxelles, 1865. (Mém. Acad. de Belgique); R. SCHROEDER, *Die Niederländischen Kolonien im Nord-deutschland zur Zeit des Mittelalters,* Berlin, 1880.; E. O. SCHULZE, *Niederländische Siedelungen in den Marschen an der unteren Weser und Elbe im XII. und XIII. Jahrhundert,* Hannover, 1889.

hogy a nagybirtokszervezet lassan már nem felel meg a növekvő természetes szaporulatnak. Egyre több személy kénytelen elhagyni az apai telkeket, hogy új megélhetési források után nézzen. Különösen a kisnemesek nem tudnak mit kezdeni a fiatalabb fiúk sokaságával, mivel hűbérbirtokuk csak a legidősebb fiúra szállhat. Tudjuk, hogy az előbbiek közül kerültek ki a normann kalandorok, akik meghódították Dél-Itáliát, követték Vilmos herceget Angliába, és ők alkották az első keresztes hadjárat katonáinak zömét. Az elvándorlás a falvakból a születő városok felé, valamint a kereskedők meg a kézművesek új osztályának kialakulása, amely ugyanabban az időszakban megy végbe, érthetetlen volna a népesség számának jelentős növekedése nélkül. Ez a növekedés még szembeszökőbb a XII. századtól kezdve, és megszakítás nélkül folytatódik a XIII. század végéig.

Mindez két fontos jelenséget eredményez: egyrészt Európa régen elfoglalt területei intenzívebb népesedését, másrészt az Elba és a Saale jobb partján levő szláv országok német kolonizációját. Végül a népesség növekvő sűrűségével és kifelé való terjeszkedésével együtt jár gazdasági helyzetének és jogi viszonyainak mélyreható átalakulása. Országonként eltérő ütemben olyan fejlődés indul meg, amely részleteinek változatossága ellenére mégis ugyanazt az általános irányzatot követi az egész Nyugaton.

A cisztercita uradalmak

Amint fentebb láttuk, a nagybirtokok patriarchális szervezete egyáltalán nem ismerte a profit fogalmát. Funkciója csak az volt, hogy biztosítsa a földesúr és emberei létfenntartását. E szervezet működését a szokásjog szabályozta,

amely változtathatatlan módon rögzítette minden egyén jogát és kötelességét, s ezért képtelen volt alkalmazkodni a társadalmat befolyásoló új körülményekhez.

Sehol nem tapasztalható a nagybirtokosok kezdeményezése, hogy az uradalom szervezetét összhangba hozzák a környező világ változásaival. Nyilvánvalóan megzavarják őket az új jelenségek. Hagyják magukat sodortatni az eseményekkel, anélkül hogy megpróbálnák kihasználni a rendelkezésükre álló hatalmas földtőke biztosította előnyöket. Szemmel láthatóan nem tőlük, hanem embereiktől indulnak ki azok a változások, amelyek a leghaladóbb országokban már a XII. század első felében nyilvánvalóvá teszik a földesúri rendszer hanyatlását. Mindez azonban csak a világi arisztokrácia, a püspökök és a Benedek-rendi monostorok régi uradalmaira nézve érvényes, amelyek a Karoling-korszak idején uralkodó elvek szerint voltak szervezve. A cisztercita apátságok viszont, amelyeket a XI. században, vagyis egy olyan időszakban alapítottak, amikor már kezdtek jelentkezni a hagyományos egyensúly felborulásának első tünetei, egy mindaddig ismeretlen gazdasági adminisztrációt alakítanak ki.* Mivel a ciszterciták megjelenésének időszakában már minden megművelhető terület foglalt, csaknem mindig művelés alá nem fogott, puszta területeken telepednek meg, erdők, hangás bozótok és mocsarak között. Jótevőik nagylelkűen átengedik nekik a birtokaikon bőven található pusztaságokat, amelyek egyébként lehetővé teszik a szerzeteseknek, hogy reguláik előírásainak megfelelően a saját kezük munkájából éljenek. Eltérően a Benedek-rendi monostoroktól, amelyek általában bőven rendelkeztek megművelt és gazdaságilag hasznosított földekkel, a ciszterciták már kezdetben a szűzföldek feltörésének szentelték magukat. Egyébként e feladathoz segítségül laikus vagy szolgálótestvéreket *(conversi)* vet-

tek maguk mellé, s rájuk bízták azoknak a nagy mezőgazdasági üzemeknek *(grangia)* a művelését, amelyeknek kialakítása a ciszterciták mezőgazdaságának az újítása volt. Ezek tekintélyes, rendszerint 200—300 hektár terjedelmű gazdaságok voltak, s ahelyett hogy jobbágytelkekre osztották volna fel, egy szerzetes *(grangiarius)* felügyelete alatt a szolgálótestvérek *(conversi)*, vagy pedig kívülről jött és mezőgazdasági munkásként alkalmazott emberek művelték meg őket. A jobbágyság, amely mindaddig a parasztok természetes állapota volt, jóformán teljesen eltűnt a cisztercita földeken. A robotmunkával vagy az örökletes *villicus*ok nehézkes és ügyetlen felügyeletével sem találkozunk többé. Semmi nem különbözik jobban a régi nagybirtokok földesúri majorságától, mint a cisztercita rend központilag igazgatott, egybefüggő, ésszerűen művelt szép gazdaságai. A monostorok által termővé tett „új földeknek" *(terrae novae)* ily módon megfelel az újszerű gazdaságszerkezet. Itt egy olyan rendszerrel állunk szemben, amely kiváló érzékkel tudta kihasználni a népesség számának növekedését. Ez a rendszer ahhoz a munkaerő-feleslegheh folyamodott, amelynek foglalkoztatását a földek régi felosztása nem tette lehetővé. Minden bizonnyal közülük toborozták szolgálótestvéreiket *(conversi)*, akiknek száma a XIII. század második feléig állandóan növekszik. Dunes apátságában 1150 körül harminchatan, száz évvel később kétszáznegyvennyolcan voltak. És mellettük a „vendégek" *(hospites)* által végzett szabad munka részesedése ugyanilyen arányban növekszik.[1]

[1] A cisztercita uradalmak szervezetéről lásd például *Le polyptyque de l'abbaye de Villers* (a XIII. század közepén), kiadta É. DE MOREAU és J. B. GOETSTOUWERS, *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, XXXII. és XXXIII. 1906—1907.

A XII. századtól kezdve egyre gyakrabban felbukkanó „vendégek” *(hospites)* kifejezés jól jellemzi a földművelő osztályon belül akkor végbemenő folyamatot. Mint ahogy elnevezése is mutatja, egy újonnan érkezettről, egy idegenről van szó. A *hospes* végső soron amolyan telepesféle; megművelhető új földeket kereső bevándorló. Vajon honnan jön? Vitathatatlan, hogy vagy ama kóbor lények tömegéből, akiknek soraiból — amint fentebb láttuk — ugyanabban az időszakban a városok első kereskedői és első kézművesei kerültek ki, vagy pedig a nagybirtok népességéből, amelynek jobbágyi állapotából kiszakadtak. A „vendég” szabályos állapota ugyanis a szabadság. Kétségtelen, hogy csaknem mindig nem szabad szülőktől származik. De amint eltávolodhatott „származási” helyéről, és megmenekülhetett a földesúri üldözéstől, ki ismerhetné fel eredeti jogi állapotát? Többé senki nem követeli vissza személyét, tehát egyedül önmagától függ.

Az első termősített földek

E vendégeknek a gazdátlan földek fölös bőségben kínálkoznak, mivel a hatalmas pusztaságokat, erdőket, hangás bozótokat, mocsarakat magánszemély nem sajátíthatja ki, azok csak a területi fejedelmek joghatósága alá tartoznak.* Hogy ott letelepedhessen valaki, elegendő az egyszerű engedély. S miért tagadnák meg ezt az engedélyt, ha az új jövevények nem sértenek meg semmiféle régi jogot? Minden jel arra mutat, hogy az idegenek az új országokba érkezett telepesekhez hasonlóan önként láttak neki a szűzföld feltörésé-

hez, az erdő- és bozótirtáshoz, a mocsarak kiszárításához. Például a liège-i hercegpüspök fennhatósága alatt álló „theux-i erdő" tágas térségein már a XII. század kezdetén szabad bevándorlók települtek le, anélkül hogy a püspök hívta volna őket. Előttük még senki nem hatolt be ezekre a puszta területekre, amelyek benépesítése annyira a szabad úttörők műve volt, hogy a jobbágyság az ancien régime végéig mindig ismeretlen volt azon a vidéken, ahol leszármazottaik fennmaradtak.

Az „új városok"

Egyébként magától értetődik, hogy a föld elfoglalásának ez a kezdetleges módja nem tarthatott sokáig. Azoknak a szűzföldeknek a birtokosai, amelyek az uradalmak közös használatában levő földjein *(communia)* kívül léteztek, siettek kihasználni a munkaerő egyre nagyobb arányú növekedésével járó előnyt. Csakhamar eszükbe jutott az a roppant egyszerű ötlet, hogy e földekre *hospes*eket csalogassanak, s ott földbér fejében letelepítsék őket. A benépesítésnek végső soron *mutatis mutandis* azt a módszerét alkalmazták, amelyre az amerikai *Far West* a XIX. században oly sok példával szolgált. A XI. és a XII. századbeli „új városok" valóban a legapróbb részletekig feltűnően hasonlítanak az amerikai vállalkozók által egy-egy vasútvonal mentén eleve kijelölt *town*okhoz. Mindkét esetben a legkedvezőbb anyagi és személyi feltételekkel igyekeznek az új városokba édesgetni a bevándorlókat, s hogy odacsalogassák őket, mindkét esetben a reklámhoz folyamodnak. A leendő „új város" alapokmányának szövegét országszerte kihirdetik, mint ahogy napjainkban a sajtó teszi, amikor nyilvánosságra hozza az ala-

kuló *town* jövőjét, erőforrásait és előnyös tulajdonságait ecsetelő cikkeket.

Az „új város" *(villa nova, ville neuve)* elnevezés° épp olyan sokatmondó, mint azoké a *hospes*eké, akiknek szánják. Világosan jelzi, hogy új jövevényeknek, idegeneknek, bevándorlóknak, egyszóval telepeseknek készült. Már e tekintetben is a legélesebb ellentéte a nagybirtoknak. Ez annál is figyelemreméltóbb, mert az „új város" alapítója csaknem mindig egy vagy több földesúri uradalom tulajdonosa. Tehát ismeri annak szervezetét, s mégis gondosan őrizkedik attól, hogy azt utánozza. S ugyan miért járna el így, ha nem azért, mert a földesúri uradalom szervezetét alkalmatlannak tartja arra, hogy kielégítse azoknak az embereknek az óhajait és szükségleteit, akiket az új városba szándékozik csábítani? A régi uradalmak és a fiatal „új városok" között sehol sem leljük a legcsekélyebb nyomát sem valamiféle kapcsolatnak; a legcsekélyebb erőfeszítés sem történik, hogy az utóbbiakat az uradalmak *curtis*aihoz csatolják, vagy alávessék a *villicus*ok jogszolgáltatásának. Valójában semmiféle szerves összefüggés nincs az uradalom és az „új város" között. Két különböző világot alkotnak.

Mezőgazdasági szempontból mindenekelőtt a szabad munka jellemzi az „új városokat". Alapítóleveleikből, melyeknek száma a XII. század kezdetétől a XIII. század végéig oly tekintélyes, mindenütt ugyanezt a benyomást nyerjük. A személyes jobbágyság e településeken teljesen ismeretlen. Sőt mi több, a kintről jött jobbágyok egy évi és egy napi ott-

° A középkori latin *villa* és a belőle származó francia *ville* eredetileg falut, mezőgazdasági települést jelölt. A *villa nova* vagy *ville neuve* tehát középkori értelemben sem város, hanem olyan agrártelepülés, amely lakói jogi státusa révén lényegesen különbözik az uradalmi falutól, s közelebb áll az „igazi" városokhoz. *(A szerk.)*

tartózkodás után még akkor is szabaddá válnak, ha az alapító olykor saját uradalmának jobbágyait kivonja is e szabály alól, mert attól tart, hogy földjei elnéptelenednek az új város javára. A robottal ugyanaz a helyzet, mint a jobbágysággal. A robot egyébként a földesúri majorság megművelésére szolgál, s ilyen földesúri használatra fenntartott föld az „új városokban" nincs többé. Ezek földjét teljesen a parasztok telkei foglalják el, és valamennyi paraszt a saját földjére összpontosítja egész munkáját. Legfeljebb némi kollektív munkaszolgáltatás terheli néhol a lakosságot. Ilyen például Lorris alapítóokmányában (1155) az a kötelezettség, hogy a király borát évenként egyszer Orléans-ba kell szállítani.

Ami az olyan ősi földesúri jogokat illeti, mint a holtkéz *(manus mortua: morte-main)*, a *meilleur catel* és a *formariage (forismaritagium)*,° ezek természetesen szóba se jöhetnek. A fejadó *(taille)*, valamint a kötelező katonai szolgálat fennmarad, de közteher jelleget ölt, s különben is mindkettőt korlátozzák és szabályozzák. A présház vagy a malom kötelező használata nem szűnt meg, de ez a jog egyáltalán nem befolyásolja az érintett személyek társadalmi helyzetét, s gyakorlata nem tekinthető kizsákmányolásnak. Ugyan ki építette volna fel ezeket a nélkülözhetetlen létesítményeket, ha nem a földesúr?

Feltétlenül megjegyzendő, hogy az „új városban" élő paraszt szöges ellentéte az uradalmi parasztnak, s ugyanakkor közel áll a polgárhoz. A helyzetét szabályozó oklevelek a városi jog közvetlen befolyása alatt készültek, s az „új városok"

° Az örökös nélkül elhalt jobbágy — ilyen esetben a földesurat illető — javaiért fizetett örökösödési illeték a *manus mortua*. Az elhalt jobbágy állatainak és ingóságainak a földesurat illető része a *meilleur catel*. A *forismaritagium* az az illeték, amit a jobbágy fizetett a földesúrnak, ha a földesúri birtokon kívülről hozott feleséget. *(A szerk.)*

lakói jogi szempontból igen gyakran polgároknak minősültek. A polgárok példája nyomán valójában a szükségleteiknek megfelelő közigazgatási önkormányzatot kaptak. Az „új városok" élén álló *„maire"* *(major)* hivatali jellege már semmiben sem hasonlít a nagybirtokok élére állított *villicus*éhoz. A *maire* a falu érdekeinek védelmezője, s a parasztok egyébként is gyakran beleszólnak kinevezésébe, mint például a beaumont-en-argonne-i chartában (1118) rögzített jogok alapján felszabadított számos „új városban". Hasonlóképp, és ismét a városok mintájára, az „új városok" mindegyikében külön városi tanács működik: az ottani lakosság joghatósága és törvényszéke. Az új falusi osztály ily módon húzott hasznot abból a fejlődésből, amelyet a polgárság korábban megtett.

A városok korántsem a falvakból keletkeztek, mint ahogy gyakran hitték. Épp ellenkezőleg: a szabad falvakat ruházták fel városi joggal, a rájuk alkalmazható mértékben. Ugyanilyen különös, hogy legtöbbször nagy városok, nem pedig másodlagosan keletkezett és félig falusias városok jogai terjedtek el a vidéken. Brabantban például a hercegek Louvain városjogát használták fel az 1160-ban Baisynek, 1216-ban Dongelbergnek, 1222-ben Wavrénak, 1228-ban Courrières-nek és 1251-ben Merchtemnek adott alapítólevelekben. Néhány „új város" alapítólevele oly kiválóan használhatónak bizonyult, hogy kisugárzásuk rendkívül erős volt. A Lorris alapítólevelében foglalt jogokat 1155-től kezdve Gâtinais és Orléanais 83 helységének adták meg; a beaumont-i jogot 1182-től Champagne-ban, Burgundiában és Luxembourgban több mint 500 falunak és mezővárosnak, a prisches-it (1158) pedig Hainaut és Vermandois számos új városának. Ugyanígy a normandiai Breteuil alapítólevele a XII. század

folyamán Angliában, Walesben, sőt Írországban terjedt el széles körben.*

Mégse menjünk azonban túl messze, és őrizkedjünk attól, hogy az „új városok" parasztját a kelleténél közelebb hozzuk a tulajdonképpeni városok polgárához. E paraszt személyi szabadságát korlátozzák azok a jogok, amelyeket a földbirtokos továbbra is megőriz a falu földjére. A vendég valójában csak a föld örökölhető haszonélvezetét kapja a földbér *(cens, census)* fejében, de maga a birtok továbbra is a földesúr tulajdona, s a parasztok telkeivel kapcsolatos minden peres ügy a földesúri jogszolgáltatás alá tartozik. Nagyon szabatosan azt mondhatnánk, hogy az „új városokban" a kisgazdaság és a nagybirtok egymást fedi. Az utóbbi alkotja a földbirtokstruktúra egész épületének jogi alapját. Jóllehet az emberek helyzetét nem határozza meg többé, de továbbra is meghatározza a földét. Kétségtelen, hogy hosszú távon a paraszt birtoklása annyira megszilárdul, hogy földje szinte valódi tulajdonnak tűnik, amelyet egy egyszerű jogbiztosító adó terhel a földesúr javára. Az is igaz viszont, hogy az ancien régime végéig soha nem szabadul meg teljesen az őt béklyózó kötelékektől.

Az „új városok" létrejötte csak egyik megnyilvánulása a szűzföldek feltörése nagy munkájának, ami a XI. század végétől átalakította Európa földjét. Egyébként ezekkel az „új városokkal" — a fentebb említett összes jellegzetességekkel együtt — csak Franciaország északi részén, a Loire és a Meuse között találkozunk. A Loire-tól délre hozzájuk hasonló települések az erődített városok *(bastides)*, amelyek szintén a fejedelmek vagy a nagy földesurak kezdeményezésére keletkeztek. Az Ibériai-félszigeten, a keresztények által a muzulmánoktól visszahódított területeken az ún. *poblationes* a katonai határvidékek betelepítésének ettől meglehető-

sen eltérő jellegét mutatják. Ami Itáliát illeti, úgy tűnik, hogy ott a földművelés fejlődése elsősorban a népesség számának egyszerű növekedése révén ment végbe az ókorból származó régi mezőgazdasági keretek között, amelyeket a szaracén pusztítások és a X. század belháborúi végén újra birtokukba vesznek az emberek. Az említett árnyalatok ellenére azonban az általános jelenség mindenütt ugyanaz. A régi Karoling birodalom egész területén az egyre sűrűbb népesség megsokasítja a lakott központok számát, amelyekből kiindulva a szabad munka energikusan előretör a pusztaságokon át új szántóföldek meghódítására.

Gátépítési munkálatok

Ugyanebben az időszakban Németalföldön megkezdődik a küzdelem a tenger és a folyók vize ellen.* Vitathatatlan, hogy az első lecsapolási vállalkozásoknak az itt különös erővel jelentkező túlnépesedés volt a kiváltó oka. A források alapján határozottan állíthatjuk, hogy a XI. század során Flandria grófsága már csak nehezen tudta élelemmel ellátni lakosait. Tudjuk, hogy 1066-ban igen sok flamand lépett Hódító Vilmos seregébe; ezek a katonák a hadjárat után Angliában maradtak, s honfitársaik mintegy száz éven át csapatostul és folyamatosan csatlakoztak hozzájuk.

Valamivel később Flandria küldte az egyik legnépesebb sereget az első keresztes hadjáratba. És a szomszédos tartományok fejedelmei megint csak ebből az országból toborozták azokat a zsoldosokat, akik *geldungi,* „útonállók" vagy „brabantiak" néven a XI. és a XII. század hadtörténelmében ugyanazt a szerepet játszották, mint a svájciak a XVI. szá-

zadában.[1] Végül a flamand városok oly rendkívül gyors növekedése ugyanebben az időszakban vajon nem feltételezi-e a falusi lakosság jellegzetes áramlását a városi központok felé? Az újabb megélhetési eszközök felkutatásának ugyanez a szükséglete indította el a legrégibb gátépítési munkálatokat. Flandria grófjai idejekorán közbeléptek, hogy pártolják és támogassák ezt a vállalkozást. Már csak azért is, mert a mocsarak *(meersen, broeken)* és a hordalékföldek a fejedelem fennhatósága alá tartoztak, akinek semmi nem lehetett kedvezőbb, mint e földek művelés alá vétele. V. Balduin (1035—1067) uralkodása alatt az e téren elért haladás már eléggé tekintélyes volt ahhoz, hogy a reimsi érsek üdvözölhesse a grófot, amiért mindaddig terméketlen területeket termőfölddé alakított át, ahol hatalmas nyájak legelésztek. Ettől kezdve a tenger mellékére lépten-nyomon tehénistállókat és juhaklokat *(vaccariae, berceriae)* telepítenek, s ezek a század végén már olyan tekintélyes jövedelmet hoznak, hogy igazi könyvelést vezetnek róluk az ezzel megbízott „nótáriusok".

Ennyi elegendő annak bizonyítására, hogy Flandria tengerparti „új földjein" a grófok nem honosították meg az uradalmi rendszert. A lecsapolandó vagy gátak közé szorítandó térségeket — akárcsak az ország belsejében az „új városok" földjét — átengedték az ott megtelepülő vendégeknek. A vendégek jogi helyzete, akárcsak az új városokéban, olyan volt, mint a szabad embereké: csupán pénz- vagy ter-

[1] H. PIRENNE, *Histoire de Belgique,* I. köt. 5. kiad. 156. o. A Flandriával szomszédos újlatin nyelvű vidékek is rendkívül népesnek tűnnek a XII. században, és számos kivándorlót küldenek Sziléziába, sőt Magyarországra. Esztergom városa — úgy látszik — nekik köszönheti keletkezését. A XII. században itt egy főképp Lotaringiából és Artois-ból érkezett emberek lakta *vicus latinorum* volt. K. SCHÜNEMANN, *Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa,* Breslau, 1929.

mészetbeni szolgáltatásra voltak kötelezve. A tenger elleni harc követelte sajátos feltételek azonban ezeket az embereket sokkal szorosabb együttműködésre késztették, mint a szárazföldi parasztokat. Noha a víziendszer szabályozása és a gátak karbantartása céljából egyazon tengerparti körzetben alakult kötelező társulásokat *(wateringues)* nem említik a legkorábbi szövegek, mégsem kétséges, hogy kezdettől fogva létezniük kellett. A XII. században már mindenütt, a Schelde torkolatában és az Északi-tenger partja mentén, *polder*ekkel találkozunk. Ezzel a szóval jelölik a gátakkal elkerített és a hullámoktól véglegesen elhódított hordalékföldeket. Ebben az időszakban az apátságok a gróf példáját követve erélyesen nekiláttak, hogy birtokaik mocsaras részein visszaszorítsák a vizet. Ezen a téren elsősorban a ciszterci rend apátságai tűntek ki. A XIII. század közepén csupán Hulst területén a dunes-i apátság 5000 mérték *(mensura)* gáttal elzárt és 2400 mérték *(mensura)* gát nélküli földdel rendelkezett (vagyis kb. 2200, illetve 1100 hektárral).

Flamand telepesek Németországban

Flandria északi részén, Zeeland és Holland grófságban ugyanilyen tevékenység tapasztalható. Írott források híján a részleteket nem ismerhetjük. De az ott elért eredmények s azoknak híre elegendő ahhoz, hogy ne kételkedhessünk abban az előrehaladásban, amelyet ott megvalósítottak. A németalföldi emberek olyan híres gátépítők voltak, hogy a német fejedelmek a XII. század kezdetétől őket hívták meg az Alsó-Elba partvidékének kiszárítására, s onnan hamarosan eljutottak Brandenburgba és Mecklenburgba, ahol a talaj konfigurációja részben még napjainkban is őrzi munkájuk

nyomát. A fejedelmek, akik behívták őket, természetesen meghagyták személyes szabadságukat, és a saját hazájukban szokásos feltételekkel átengedték nekik a földet. *Flämisches Recht*nek (flamand jognak) nevezték ezt a magukkal hozott jogot, amely Németországban tanúbizonyságot tett a gátépítők által oly erőteljesen képviselt szabad parasztok osztályának létezéséről. Ettől az időszaktól kezdve a *flämisches Recht* megadása a falusi lakosság szemében egyenértékű volt a felszabadítással.*

Az Elbán túli területek német kolonizációja

A flamand telepesek eljutottak Türingiába, Szászországba, Lausitzba, sőt Csehországba is. Tehát ők tekinthetők ama hatalmas gyarmatosító terjeszkedés előfutárainak, amelyet Németország az Elba és a Saale jobb partján levő területeken tervezett. Az itteni telepítés nem volt egyéb, mint a hódítás folyománya és következménye. Szászország hercegei és Brandenburg őrgrófjai visszaszorították és lemészárolták e vidékek szláv lakosságát, utat nyitva a német foglalásnak. Egyébként bizonyos, hogy ez a foglalás nem lehetett volna sem olyan kiterjedt, sem olyan erőteljes, mint amilyen volt, ha az anyaország földje ebben az időszakban nem lett volna már túlságosan szűk lakói számára. Szászországból és Türingiából indultak el az Elba és a Saale között megtelepült parasztok, őket hamarosan követték a vesztfáliaiak, és velük együtt özönlötték el Mecklenburgot, Brandenburgot és Lausitzot. Mecklenburgot már a XII. század végén, Brandenburgot pedig a XIII. században teljes mértékben betelepítették. A német lovagrend feladata volt, hogy 1230-tól kezdve fegyveresen egyengesse egy újabb német előrenyomu-

lás útját Kelet-Poroszországban, Livóniában és Litvániában, s hogy ennek végső pontját a Finn-öbölig terjessze ki. Ezalatt a bajorok és a Rajna-vidékiek eljutottak Csehországba, Morvaországba, Sziléziába, Tirolba és Magyarország határvidékeire, s e területek régi szláv lakói fölé vagy mellé települtek.*

A telepítési mozgalmat ügyesen és erélyesen irányították. A fejedelmek a meghódított földeket *locator*ok közt osztották szét. Ezek valóságos telepítési ügynökök voltak, akiknek az volt a feladatuk, hogy embereket hozzanak, és osszák szét közöttük a földeket. A cisztercita monostorokat nagylelkű birtokadományokkal látták el ezeken a „barbároktól" szerzett területeken, s ők ott azonnal berendezték majorságaikat és gazdaságaikat *(grangia)*. A lakosok helyzete nagyjából ugyanaz volt, mint ami Észak-Franciaországban az „új városok" *hospes*eit jellemezte. Vajon a gyarmatosító Németországból bevándoroltak nem voltak-e maguk is vendégek, sőt elsősorban ők vendégek ezen az idegen földön, ahol a szlávok helyét foglalták el? Földjüket szerény földbér *(census)* ellenében örökösödési jogcímen kapták, és személyes szabadsággal rendelkeztek, ami egyébként elengedhetetlen minden újonnan betelepített területen. Az új Németország ily módon nemcsak földjének megoszlása révén állt szemben a régi Németországgal, hanem lakóinak helyzete következtében is.

A VÁROSOK BEFOLYÁSA A FALVAK HELYZETÉRE

A falusi osztályok mélyreható átalakulása a XII. és a XIII. század folyamán nem csak a fokozódó népsűrűség következménye. Nagyrészt a kereskedelem újjászületésének és a városok növekedésének tulajdonítható. A régi uradalmi

szervezetnek, ami olyan időszakban keletkezett, amikor az árupiacok hiánya miatt a föld terményeit helyben kellett elfogyasztani, szükségszerűen össze kellett omolnia, midőn az állandó piacok biztosították e termények rendszeres értékesítését. Márpedig ez történt akkor, midőn a városok — ha szabad e kifejezéssel élni — kezdték felszívni a vidék termelését, amely létfenntartásukat biztosította. Teljességgel pontatlan úgy elképzelni az első városi településeket, mint félfalusi lakóhelyeket, amelyek maguk képesek gondoskodni élelmezésükről. A polgárság már kezdetben úgy jelenik meg, mint kézművesekből és kereskedőkből álló osztály, s ezt a jellegét legnagyobb gócaiban mindig megőrizte. A XVIII. századbeli fiziokraták szóhasználatával élve ez tehát egy haszontalan osztály, mivel semmit sem termel, ami közvetlenül szolgálhatná az élet fenntartását. Ennél fogva napról napra való léte, mindennapi kenyere a körülötte levő parasztoktól függ. Az utóbbiak mindeddig csak saját maguk és földesuruk számára szántottak és arattak. Most pedig arra ösztönzik őket — mégpedig a városok számának és fontosságának növekedésével egyre fokozottabb mértékben —, hogy felesleget, többletet termeljenek a polgárok fogyasztására. A gabona kikerül a csűrökből, s bekerül az áruforgalomba, akár maga a paraszt szállítja a szomszédos városba, akár helyben adja el a gabonával üzletelő kereskedőknek.

A PÉNZFORGALOM FEJLŐDÉSE ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A föld termékeinek e mobilitásával szükségszerűen együtt jár a pénzforgalom fejlődése a falvakban. A „fejlődés" szót használom, és nem a „kezdet" kifejezést, mivel semmi nem lenne tévesebb, mint azt hinni — amint oly gyakran tet-

ték —, hogy a középkor első századai, vagyis a VIII. századot követő századok a nem pénzben, hanem természetben történő cserekereskedelem időszaka lettek volna. Az igazat megvallva az, amit naturálgazdálkodásnak *(Naturalwirtschaft)* nevezünk, soha nem uralkodott kizárólagosan. Kétségtelen, hogy azokat a szolgáltatásokat, amelyekkel a nagybirtokok *famíliá*ja tartozott a földesúrnak, általában a föld terményeivel rótták le. Ennél mi sem érthetőbb és gyakorlatiasabb egy olyan rendszerben, amelyben e szolgáltatásoknak nem volt más célja, mint a földbirtokos élelmezése; ám amint a termés cseretárggyá válik, az ára pénzben fejeződik ki, és pénzben fizetődik meg. Ez így volt már az időszaki kereskedelemben is, amelyhez éhínség idején kellett folyamodni. Nem tapasztaljuk, hogy a nélkülözött gabonát valaha is csere útján szerezték volna be, ahelyett hogy készpénzért vásárolták volna. Egyébként elegendő fellapozni a Karoling-kori *capitularé*kat, hogy meggyőződjünk a pénz rendszeres használatáról a korabeli kis piacokon dénárokban *(per deneratas)* lebonyolított jelentéktelen kis ügyletekben is. Noha igaz, hogy a pénz használata igen korlátozott volt, de ez nem azt jelenti, hogy nem ismerték, hanem arra utal, hogy a kor gazdaságszerkezete, amely összeegyeztethetetlen volt egy igazi kereskedelmi tevékenységgel, nagyon kevés dologra korlátozta. De amint a kereskedelmi tevékenység ismét szabályszerűvé és rendszeressé vált, a pénzforgalom, amely sohasem tűnt el, épp olyan mértékben fejlődött, mint az áruforgalom. A természetbeni szolgáltatások nem szűntek meg — ezek egyetlen korban sem szűntek meg, még a miénkben sem —, de alkalmazásuk szűkebb körűvé vált, mivel hasznosságuk csekélyebb volt egy olyan társadalomban, ahol egyre növekedett a kereskedelmi forgalom. Nem az történt tehát, hogy pénzgazdálkodás *(Geldwirtschaft)* váltotta fel a

naturálgazdálkodást, hanem egész egyszerűen arról volt szó, hogy a pénz fokozatosan újra elfoglalta helyét mint értékmérő és csereeszköz.[1]

A pénzmennyiség még használatának általánossá válása következtében is növekedett. A forgalomban levő pénzkészlet mérhetetlenül jelentékenyebb volt a XII. és a XIII. században, mint a IX. századtól a XI. század végéig. Ez pedig az árak emelkedését eredményezte, amely természetesen mindenütt a termelők javát szolgálta. Márpedig ez az áremelkedés együtt járt egy mind költségesebb igényeket támasztó életformával. Mindenütt, ahol a kereskedelem elterjedt, felkeltette a magával hozott új fogyasztási cikkek iránti vágyat.

Mint mindig, az arisztokrácia most is a társadalmi rangjának megfelelő fényűzéssel, de legalábbis kényelemmel akarta magát körülvenni. Ha például egy XI. századbeli lovag életét összehasonlítjuk egy XII. századbeli lovagéval, azonnal szembeötlik, hogy a táplálkozás, a ruházkodás, a bútorzat és főképp a fegyverkezés igényelte kiadások milyen mértékben növekedtek egyik időszaktól a másikig. Ez még rendjén lett volna, ha a jövedelmek is hasonló arányban emelkedtek volna. De a földbirtokosok nemesi osztályában a dráguló élet okozta válság kellős közepén a jövedelmek olyanok maradtak, amilyenek annak előtte voltak. A föld szolgáltatásai változatlanok maradtak, minthogy a szokásjog rögzítette őket. A földbirtokosok nyilván csak annyit kaptak embereiktől, hogy továbbra is úgy élhessenek, mint addig, de korántsem úgy, ahogy most szerettek volna élni. Egy elévült gazdasági rendszer áldozatai voltak, amely megaka-

[1] H. VAN WERVEKE, Monnaie, lingots ou marchandises? Les instruments d'échange aux XIe et XIIe siècles, *Annales d'histoire économique et sociale,* 1932. 452. és köv. o.

dályozta őket abban, hogy földtőkéjükből annak értékével arányos járadékot húzzanak. A hagyomány megtiltotta számukra nemcsak a lehetőségét, hanem még a gondolatát is annak, hogy növeljék telkes parasztjaik szolgáltatásait vagy jobbágyaik robotját, hiszen azok — az évszázados szokás által szentesítve — olyan jogokká váltak, amelyeket nem sérthettek meg anélkül, hogy ne idézték volna elő a legveszedelmesebb gazdasági és társadalmi visszahatásokat.

A nagybirtokszervezet átalakulása

Igen sok nemes, aki épp annyira nem tudott ellenállni új szükségleteinek, mint amennyire képtelen volt megtalálni e szükségletek kielégítésének eszközeit, kezdetben eladósodott, aztán tönkrement. A XIII. század közepén Thomas de Cantimpré elmondja, hogy abban az egyházközségben, ahol született, a lovagok száma, amely még az előző század végén is hatvan körül volt, egy vagy két főre csökkent.[1] És ez minden bizonnyal csak egy általános jelenség helyi megerősítése. A változást még az egyház is megérezte. A roueni érsek, Eudes Rigaud ugyanebben az időszakban feljegyzi, hogy egyházmegyéje kis monostorainak zöme különösen nehéz helyzetben van.[2]

A világi és egyházi nagybirtokosok természetesen jobban állták a válságot. De ennek ára a hagyományos birtokszervezettől való többé-kevésbé teljes elszakadás volt. Ez a szer-

[1] Thomas de Cantimpré, *Bonum Universale de apibus,* II. köt. 49., 466. o. az 1605. évi douai-i kiadásból.

[2] *Journal des visites pastorales d'Eudes Rigaud, archevêque de Rouen (1248—1269),* kiadta Th. Bonnin, Rouen, 1852.

vezet túlságosan meggyökeresedett ahhoz, hogy átalakulhasson, de legalább kevésbé költségessé, illetve részben jövedelmezőbbé lehetett tenni. A kereskedelem újjáéledése óta sok intézménye feleslegessé, haszontalanná vált. Mi szükség volt még azokra a házi műhelyekre *(gynaecea)*, amelyek minden nagyobb „udvar" székhelyén lekötöttek néhány tucat jobbágyot, akik a szomszédos város kézműveseinél sokkal rosszabb minőségben gyártottak kelméket vagy mezőgazdasági szerszámokat?

Ezeket a műhelyeket a XII. század során csaknem mindenütt megszüntették. És a szőlőskerteket nélkülöző területek monostorait ugyanez az ok késztette arra, hogy eladják a szőlőtermő vidékeken birtokolt távol eső uradalmaikat.[1] Amióta a piacon is beszerezhették a bort, ugyan miért folytattak volna költséges szőlőtermelést a saját földjeiken? Ami a saját kezelésben tartott földesúri majorságot illeti, annak a lehető legnagyobb részét célszerű volt paraszti telkekké átalakítani, mert robotban művelve hozama nemigen volt kifizetődő, s érdemesebb volt a majorsági földet pénzbeli szolgáltatások ellenében szétosztani, mint termését felhalmozni, és megkockáztatni, hogy a gabona megromlik, vagy esetleg tűz emészti el.

A legelőrelátóbb „gazdálkodók" ettől kezdve nyilvánvalóan azt a célt tűzik maguk elé, hogy amennyire csak lehetséges, növeljék pénzjövedelmeiket. Ez pedig természetesen a jobbágyság megszüntetésére vagy enyhítésére készteti őket. Pénzért felszabadítani egy jobbágyot kétszeresen gyümölcsöző üzlet, mivel az illető előbb fizet a szabadságáért, és —

[1] 1264-ben Saint-Trond apátja eladja a himmerode-i monostornak a Moselle melletti Pommerenben és Briedelben fekvő szőlőit. Az erre vonatkozó szövegeket lásd LAMPRECHT, *Deutsches Wirtschaftsleben,* III. köt. 24. és köv. o.

bár ezáltal személyében megszűnt a földesúr tulajdona lenni — továbbra is megműveli telkét. Ha akarja, a földesúr számára még előnyösebb feltételek mellett megtarthatja a földjét, ha pedig inkább el akar menni, mi sem egyszerűbb, mint egy másik gazdálkodóval pótolni őt. Bármily nagy volt is azonban a XII. század folyamán a felszabadítások száma, ez — amint tudjuk — mégsem vetett véget a jobbágyi osztály létének. A jobbágyság azonban — ha fenn is maradt — sokat veszített eredeti természetéből. A parasztoknak megengedték, hogy pénzzel megválthassák a robotot és az őket terhelő különféle szolgáltatásokat.* Jóllehet az olyan kifejezések, mint *morte-main, meilleur catel, formariage,* néhol az *ancien régime* végéig fennmaradtak, a realitások, amelyeket jelölnek, erősen megszelídültek. Még ha létezik is a robot, már csak eléggé könnyű szolgáltatásokból áll az egykor vele járó kötelezettségekhez képest. A földesuraságok sehol sem tűntek el, de az emberek feletti hatalmuk mindenütt csökkent, és hajdani patriarchális jellegükből csak vajmi kevés maradt. Minél inkább előrehalad a fejlődés, a nagybirtokos annál inkább megközelíti egy földjáradékból élő *landlord* helyzetét.

A felszabadított parasztok zöme földbérlő lett, akinek a földet egy csaknem mindig örökletes földbér *(census, cens)* fejében engedték át. A XIII. század során azonban a meghatározott időre szóló bérlet terjed el a legfejlettebb területeken. Sok régi „udvart" bérbe adnak gazdag földművelőknek. Eudes Rigaud azt tanácsolja egyházmegyéje apátjainak, hogy földjeiket a lehető leggyakrabban adják bérbe.[1] Dél-Francia-

[1] Lásd 142. o. 2. lábj.-ben idézett *Journal*ját. 1268-ban azt tanácsolja egy apátnak: „quod quam melius posset, maneria ad firman traderet" [„hogy a legjobban tenné, ha az uradalmakat bérbe adná"] (607. o.). Ő maga több uradalmat ad bérbe két, három vagy négy évre polgároknak és papi személyeknek. Uo. 766. és köv. o.

országban, például Roussillonban főképp két évtől hat évig terjedő földbérletek szokásosak. Mellettük a feles vagy részes bérletek is széles körben elterjedtek.[1]*

A KERESKEDELEM HATÁSA A FALVAKRA

Nagyon jellemző az a megállapítás, hogy a földesúri rendszer enyhülése arányban állt a kereskedelem fejlődésével. Más szóval ez a folyamat sokkal gyorsabb volt a nagy városokkal és intenzív kereskedelemmel bíró területeken — Lombardiában, Toscanában, Észak-Franciaországban, Flandriában vagy a Rajna partvidékén —, mint Németország középső részén vagy Angliában, ahol csupán a XIII. század végén kezd átalakulni a nagybirtokrendszer, míg a flamand térségben már a XII. század közepétől kezdve megsokasodnak felbomlásának tünetei. Úgy tűnik, hogy a gazdasági fejlődés itt sokkal tökéletesebben maga után vonta a jobbágyság megszűnését, mint bárhol másutt. 1335-ben Ieper városi tanácsosai joggal írhatták, hogy „...soha nem hallottunk jobbágyi állapotú emberekről, sem holtkézről, sem bármiféle hasonló állapotról."[2]

A kereskedelem növekvő befolyásának eredménye volt az is, hogy legalább az átmenő forgalom országútjai mentén és a kikötők hátországában a növényi kultúrák a talaj és az éghajlat jellegének megfelelően oszlottak el. Amíg a kereskedelmi forgalom nem létezett, vagy jelentéktelen volt, arra kellett törekedni, hogy minden nagybirtokon a lehető legválto-

[1] J.-A. Brutails, *Étude sur la condition des populations rurales du Roussillon au Moyen Age,* 117. és köv. o.
[2] Beugnot, *Les Olim,* II. köt. 770. o.

zatosabb gabonaféléket termeltessék, mivel azokat a piacokon nem lehetett beszerezni. A XII. századtól kezdve viszont a kereskedelem fejlődése ésszerűbb gazdálkodásra ösztönöz. Mindenütt, ahol kivitelre lehet számítani, minden földből azt akarják kihozni, amit a legcsekélyebb költséggel és a legjobb minőségben képes nyújtani. A XII. századtól kezdve Angliában a cisztercita apátságok gyapjútermelésre szakosodnak, a *pastelt*, festőfűzet, ezt a középkori indigót Dél-Franciaországban, Picardiában, Alsó-Normandiában, Türingiában és Toscanában termesztik, a szőlő főképp a gabona rovására terjed el minden olyan területen, ahol a tőkék nemes, bőséges és könnyen szállítható bort adnak. Salimbene már nagyon helyesen jegyezte meg, hogy az Auxerre völgyének falusi lakosai azért „nem vetnek és nem aratnak”, mert folyójuk Párizsba szállítja az ott „kiválóan” elkelő borukat.[1] Bordeaux vidéke a maga részéről kétségtelenül legtipikusabb példája az olyan tájnak, ahol a kereskedelem határozta meg a mezőgazdálkodást. Borait a Gironde deltáján és La Rochelle kikötőjén át egyre nagyobb mennyiségben exportálja az Atlanti-óceán partvidékei felé, Angliába, az Északi- és a Balti-tenger medencéjébe. A XII. század végén Brugge kikötőjéből már Liège-be is eljutnak, ahol versengnek a rajnai és moselle-i borokkal. Európa másik végén Poroszország gabonát termeszt, amelyet a Hanza hajói szállítanak Észak-Európa valamennyi kikötőjébe.

A föld mobilitásának fejlődése

Végül meg kell állapítanunk, hogy a gazdasági tevékenység fokozottabb intenzitása olyan mobilitást ad a földnek,

[1] Marc Bloch, *i. m.* 23. o.

amely felforgatja annak hagyományos megoszlását. A telkek (*mansus, manse*), *Hufé*k kezdeti egyenlősége helyett lassan kialakulnak az egyazon paraszt által megszerzett parcellákból álló s csak egyetlen egyéni gazdaságot alkotó, különböző kiterjedésű paraszti telkek. Most, hogy a paraszt a szomszédos városban piacot talál áruinak, a haszonszerzés vágyával együtt a takarékosságra való hajlam is kialakul benne. A megtakarított pénznek pedig nincs jobb felhasználási módja a földszerzésnél. Ezt a földet azonban már a polgárság is keresi. A városok gazdag kereskedőinek a föld biztosítja a kereskedelemből származó nyereségek befektetésének legjobb lehetőségét. A XIII. században közülük igen sokan úrbéres földeket vásárolnak vidéken. Flandriában a tőkések a *polder*ek lecsapolása iránt érdeklődnek. Itáliában a sienai és firenzei bankárok földesúri birtokokat szereznek, s a XIV. században a franciaországi, angliai és flandriai ügyleteik vitelével megbízott üzlettársaik sem mutatnak kisebb étvágyat a földtulajdonra.

Mégse általánosítsunk túlzottan: e jelenségek csak ama ritka vidékeken tapasztalhatók, ahol a kapitalizmus valamennyi következményével együtt kifejlődött. Valójában a mezőgazdasági szervezetnek és a falusi osztályok társadalmi állapotának átalakulása nagyon lassú volt Európa minden részén, ahová nem hatoltak be a nagy kereskedelmi útvonalak. Egyébként még ott is, ahol a leggyorsabb volt a fejlődés, a múlt hatása erős marad. Úgy tűnik, hogy a megművelt föld területe nagyobb, mint bármely korábbi időszakban, de még végtelenül távol van jelenlegi kiterjedésétől. A gazdálkodási módszerek mintha változatlanok maradtak volna, a „trágya" használatát csak bizonyos kiváltságos vidékeken ismerik, és mindenütt hívek maradnak a hagyományos vetésforgók alkalmazásához. Bármennyire enyhült is a jobbágy-

ság, a paraszt továbbra is alá van vetve a földesúri jogszolgáltatásnak, a tizednek, a banalitásoknak, valamint a hatalom valamennyi visszaélésének, amelyektől a közhatóságok nem védik meg, vagy rosszul védik. Mindent összevéve a falusi tömeg, amely lélekszámánál fogva a népesség túlnyomó többségét alkotja, csak teljesen passzív szerepet játszik. A parasztnak nincs helye a társadalmi hierarchiában.

IV. fejezet

A KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE A XIII. SZÁZAD VÉGÉIG

1. A FORGALOM[1]

A VÁMOK

A középkor kereskedelmi elevensége még figyelemreméltóbbnak tűnik, ha az emberek és az áruk forgalmát gátló akkori nehézségekre gondolunk. Semmi nem siralmasabb, mint az utak állapota a IX. századtól kezdve. Ami a római birodalom csodálatos úthálózatából még megmaradt, addigra végképp eltűnt. Pedig a vámok, melyek jövedelmét az utak karbantartására kellett volna fordítani, nem szűntek meg, sőt, sok újfajta vámot léptettek életbe, s ezeket az előbbiekkel összekeverve a *teloneum* (franciául: *tonlieu*) ókori elnevezéssel jelölik. Mindez azonban csak egy régi közhasznú rendeltetésétől teljesen megfosztott adó meddő és bosszantó csökevénye. A területi fejedelmek által jogtalanul bitorolt középkori *teloneum* az átmenő forgalmat kíméletlenül terhelő egy-

[1] *Bibliográfia:* A. SCHULTE, *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien,* Leipzig, 1900. 2 köt.; W. VOGEL, *i. m.* 64. o. 1. lábj.; W. GÖTZ, *Die Verkehrswege im Dienste des Welthandels,* Stuttgart, 1888.; P. H. SCHEFFEL, *Verkehrsgeschichte der Alpen,* Berlin, 1908—1913. 2 köt.; J. E. TYLER, *The Alpine passes in the Middle Ages (1162—1250),* Oxford, 1890.; R. BLANCHARD, *Les Alpes françaises,* Paris, 1925.; CH. DE LA RONCIÈRE, *Histoire de la marine française,* Paris, 1899—1920. 5 köt.; E. H. BYRNE, *i. m.* 71. o. 1. lábj.; ED. VON LIPPMANN, *Geschichte des Magnetnadels bis zur Einführung des Compasses,* Berlin, 1932.; A. BEARDWOOD, *Alien merchants in England (1350—1377). Their legal and economic position,* Cambridge, Mass., 1931.

szerű pénzügyi illetékké vált. Egyetlen dénárt sem fordítottak belőle az utak rendbehozására vagy a hidak újjáépítésére. Ez a vám úgy nehezedik a kereskedelemre, mint a földesúri jogok a földre. A kereskedő, aki lerója, pusztán „sarcnak" (*„exactio"*), „rossz szokásnak", javai igazságtalan megdézsmálásának, egyszóval visszaélésnek tekinti, s a valóságban nem is volt egyéb. A forgalomra kényszerített béklyók közül ennél a vámnál nincs sem kellemetlenebb, sem általánosabb.*

Könnyen érthető, ha a születő városok első követeléseinek egyike a *teloneum* eltörlése volt polgárai érdekében, akár részlegesen, akár a fejedelmük joghatósága alá tartozó egész területen, mint ahogy előttük oly sok apátság elnyerte e kiváltságot uralkodói jámborsága jóvoltából. A XII. századtól kezdve a legtehetősebb közösségeknek még a kereskedőik által látogatott idegen országokban is sikerült megszerezniük az útvámtól való mentesség előjogát.[1] De az ilyen mentesítések tekintélyes száma ellenére a belső vámok továbbra is akadályozták a forgalmat minden útvonalon. A XIV. század végén a Rajnán még 64, az Elbán 35, a Dunán — csupán Alsó-Ausztria területén — 77 vámszedő hely volt.[2]

Az utak állapota

Az utak rossz állapota mellett tehát még a pénzügyi kizsákmányolás is lassította és zavarta az átmenő forgalmat.

[1] 1127-ben Normandiai Vilmos megígérte Saint-Omer polgárainak, hogy Anglia királyától megszerzi számukra a mentesítést az útvám alól. Ugyanabban az időszakban Galbert de Bruges arról tudósít, hogy a városok milyen fontosságot tulajdonítottak az útvám eltörlésének.

[2] Kulischer, *i. m.* I. köt. 301. o. 1271-ben huszonkét vámot számoltam meg a Scarpe és a Schelde (Escaut) folyón Douai és Rupelmonde között. Warnkoenig-Gheldolf, *Histoire de la Flandre et de ses institutions,* II. köt. 460. és köv. o.

Télen csaknem lehetetlenné vált a közlekedés a vízzel és sárral borított utak kátyúiban. Az utak gondozását átengedték a környéken lakó személyeknek vagy azoknak, akiknek érdekükben állt a karbantartásuk. Semmi jelét nem látjuk annak, hogy a lombardiai hatóságok törődtek volna az Alpok hágóinak javításával, amelyek roppant fontosak voltak Itália Észak-Európával való kapcsolata szempontjából. Az átjárók állapotának javulása — úgy látszik — csak az utasok, zarándokok és kereskedők kezdeményezésének tulajdonítható. A legrégebben használt Mont Cenis-, Brenner-, Septimer-, Szent Bernát-hágóhoz a XIII. század kezdetén csatlakozott a Szent Gotthárd-hágó. Egy névtelen feltaláló itt készítette el az első általunk ismert függőhidat — nyilván az arra utazók költségére —, s így Milánó meg a Rajna és a Duna völgye között megnyílt a legközvetlenebb útvonal. Végső soron csak a nápolyi királyságban — ahol a Hohenstaufok és az Anjouk abszolutista monarchiája okult a bizánci birodalom és a mohamedán Szicília példájából — hoz a közigazgatás néhány intézkedést az országutak jó állapotban tartására.[1] Franciaországban a királyi hatalom még a főváros környékén is azokra hagyja az utak gondozását, akik azokat használják. 1332-ben a gentieknek saját költségükön kellett kijavíttatniuk a senlis-i utat, hogy áruszállítmányaikat gyorsabban eljuttathassák Párizsba.[2]

A hidak építése nagyobb érdeklődést váltott ki, mint az utak karbantartása. Hidak nélkül a nagy folyók valóban túlságosan kellemetlen akadályt jelentettek volna. Egyébként megjegyzendő, hogy minden igazán jelentős híd, amelynek

[1] G. Yver, *Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale* 70. o.

[2] *Cartulaire de la ville de Gand. Comptes de la ville et des baillis*, kiadta J. Vuylsteke, Gand, 1900. 801. o.

építése következésképp tekintélyes költségekkel járt, városokban — és bizonyára nagyrészt a polgárok költségére — épült. Ilyen híd volt a Meuse-ön Maastrichtban (Maëstricht), Liège-ben, Huyben, Namurban és Dinant-ban, a Szajnán Párizsban és Rouenban, a Rhône-on Avignonban, a Temzén Londonban stb.

Szállítóeszközök

A szállítóeszközöknek természetesen alkalmazkodniuk kellett az utak rossz állapotához. A tengelyen való szállításhoz leginkább kétkerekű, könnyű szekereket használtak, de az áruk tetemes részét lóháton szállították. Hogy a korabeli utakon rendeltetési helyükre juttassák a súlyos árukat, a terhet feltétlenül sok jármű vagy állat között kellett szétosztani. A négykerekű, nehéz szekerek használata a kövezetlen utakon valószínűleg nagyon korlátozott lehetett. A fogatolás tökéletesedése a X. században nem bontakoztathatta ki azokat a következményeket, amelyeket akkor eredményezett volna, ha a közlekedési eszközök kevésbé tökéletlenek.[1] *

Folyók és csatornák

A szárazföld járhatóságának e hiányosságai miatt a folyók váltak a kereskedelem igazi útvonalaivá, noha a nyári szárazság, a téli fagy, a tavaszi vagy az őszi áradás gyakran aka-

[1] Az állati erővel való vontatás elégtelenségéről a X. század előtt lásd Lefebvre des Noëttes, *L'attelage et la cheval de selle à travers les âges*, Paris, 1931.

dályozta a hajózást.* De ennek ellenére elsősorban mégis a folyók voltak az árucsere legfontosabb eszközei és a szállítás legalkalmasabb közvetítői. Nem is mulasztották el a vízjárásukat javító munkálatok elvégzését. Gátakat emeltek, a kedvező helyeken rakpartokat és kikötőket létesítettek. A flamand síkságon, ahol a belvizek alig észrevehető mozgással folytak, már nagyon korán csatornákat ástak, s ezek révén közlekedtek egymással az őket tápláló folyók. A legrégibb ilyen *vaartenek* a XII. században készültek, de számuk a XIII. század folyamán olyan mértékben növekedett, amely önmagában véve is elegendő tanúbizonyság e vidék kereskedelmi tevékenységére. A víz szintjét egymástól bizonyos távolságban elhelyezett cölöpgátak tartották a szükséges magasságban. A hajók lejtős síkokon, csörlő vontatta kötelek segítségével keltek át e gátakon az egyik csatornaszakaszból a másikba. Ezt a fajta zsiliprendszert *overdrag*nak nevezték. A csatornák építéséhez szükséges kiadásokat a városok vagy kereskedőcsoportok fedezték. A hajózásra a földesúri útvámtól merőben különböző illetékeket vetettek ki, s a befolyt összeget a berendezésre fordított kiadások törlesztésére, valamint a karbantartás költségeire használták fel.[1]

A HAJÓZÁS

A tengeri közlekedés természetesen még nagyobb fontosságra tett szert, mint a folyami szállítás.* A Földközi-tengeren a XIV. századig, az északi tengereken a XV. századig,

[1] H. PIRENNE, Les Overdraghes et les portes d'eau en Flandre au XIIIe siècle, *Essays in medieval history presented to Thomas Frederick Tout*, Manchester, 1925.

vagyis mindaddig, amíg el nem terjedt az iránytű használata, a vízi járművek part menti hajózásra kényszerültek. A nagyon rövid utazásokat kivéve minden alkalommal konvojban hajóztak, gyakran hadihajók védőkíséretében. Ez az óvintézkedés elengedhetetlen volt abban a korban, amikor a kalózkodás olyan megszokott jelenség volt, hogy maguk a kereskedők is, ha alkalmuk nyílt rá, felcsaptak kalózoknak. A hajók űrtartalma 200 és 600 tonna között váltakozott.[1] A Földközi-tengeren leginkább evezős és vitorlás gályákat használtak. A francia hajó, valamint az Északi- meg a Balti-tenger *koggé*ja a víz színe fölé magasan kiemelkedő, kigömbölyödő oldalú egyszerű vitorlás hajó volt. A XIII. században a kormány tökéletesedése sokat javított e vízi járművek hajózási képességein.* Ha azonban téli szelek fújtak, mégsem kockáztatták meg az utazást. Az itáliai városok hajói a XIV. század kezdetéig csak kivételes esetben mertek átkelni a Gibraltári-szoroson. Velence és Genova azonban már 1314 körül* Flandriába és Angliába induló flottákat szervezett.[2] A Hanza-városok hajói,* amelyek az északi vizeken a XII. század óta a hajdani skandináv hajózás szerepét vették át,* déli irányban nem kalandoztak lejjebb a gascogne-i öbölnél, ahol a Bourgneuf-öbölben sót, La Rochelle-ben pedig bort vettek fel.

A kikötők berendezése raktárcsarnokokból, darukból és a vitorlások kirakodásánál használt rakodódereglyékből állt. Délen Velence, északon Brugge kikötőjét tartották Európa legbiztonságosabb és legjobban felszerelt kikötőjének.

[1] A Földközi-tenger hajóira vonatkozóan lásd Byrne, *i. m.* 9. és köv. o. Kutatásaiból az következik, hogy befogadóképességük sokkal nagyobb volt, mint ahogy korábban hitték. Sok közülük 1000—1100 utast tudott szállítani.

[2] A. Schaube, Die Anfänge der venezianischen Galeerenfahrten nach der Nordsee, *Historische Zeitschrift*, CI. 1908.

Földközelben a hajózható átjárókat templomtornyok, harangtornyok vagy városi őrtornyok jelezték. Néha e tornyok tetején meggyújtott tüzek helyettesítették a világítótornyokat. A hajókat kirakodás után tatarozás és javítás végett rendszerint a partra vontatták.

A védővámrendszer hiánya

Ha a belső vámok rohamos elszaporodása fékezte is a forgalmat, a politikai határokon viszont semmiféle akadályba nem ütközött. A védővámrendszer előjelei csak a XV. században kezdenek mutatkozni. Addig nem veszünk észre semmiféle törekvést arra, hogy kedvezményekben részesítsék a hazai kereskedelmet, azáltal hogy megvédik a külföldi konkurrenciától. E tekintetben különleges tisztasággal nyilvánult meg az államok magatartásában az az internacionalista szemlélet, amely a középkori civilizációt a XIII. századig jellemezte. Egyikük sem igyekezett befolyásolni a kereskedelmi tevékenységet. E korban hiába keresnénk egy olyan gazdaságpolitika nyomait, amely valóban méltó e névre.

Az uralkodók magatartása a kereskedelemmel szemben

Mindez mégsem jelenti azt, hogy az uralkodók egymás közötti kapcsolatai ne lettek volna állandó hatással a gazdaság területére. Háborús időkben az ellenség kereskedőit letartóztatták, javaikat elkobozták, hajóikat lefoglalták. A kereskedelem tilalmához akkor folyamodtak, ha nyomást akartak gyakorolni az ellenfélre. Tudjuk, hogy a XIII. és a XIV. században Anglia királyai Flandriával való viszályaik során

leállították az odairányuló gyapjúkivitelt, hogy ipari válságot előidézve megbánásra késztessék a flamandokat. De mindez nem egyéb, mint egyszerű erőszak, amelynek nem volt semmiféle tartós hatása. A béke helyreállta után nem marad belőle semmi. Sehol nem merül fel az a gondolat, hogy kihasználják az ellenfél tönkretételére kínálkozó lehetőségeket, hogy elvegyék piacait, kisajátítsák iparát. Röviden: a középkori uralkodók távol állnak a merkantilizmus minden szándékától, kivéve talán II. Frigyest és Anjou utódait a nápolyi királyságban.

Itt — Bizánc, valamint a szicíliai és afrikai mohamedánok hatására — valóban megfigyelhetjük a gazdasági rendbe való állami beavatkozásnak legalábbis a kezdeteit. A király magának tartja fenn a gabonakereskedelem monopóliumát, s a határokon igazi vámhatóságot létesít. És mindezt nyilván csak pénzügyi érdekeinek ösztönzésére teszi. De az is igaz, hogy amikor uralma alá rendeli a kereskedelmet, mégiscsak új úton indul el, s kezdeményezése arra a politikára emlékeztet, amelyet majd a modern idők monarchái fognak alkalmazni.[1] De a korukat túlságosan megelőző s egyébként is rendkívül szűk keretek közé zárt nápolyi királyok nem találtak utánzókra, s művük — úgy látszik — nem élte túl Anjou Károly 1282-ben bekövetkezett katasztrófáját.

Az a gondolat, hogy a kereskedelmet kihasználják az uralkodói pénzügyek javára, egyébként csakhamar valamennyi kormányzatnak eszébe jutott. A külföldi kereskedőt mindenütt külön adókkal sújtották, és javait, ha nem védték szerződések, az a veszély fenyegette, hogy szükség esetén elkobozza a területi fejedelem. Egyébként ez a fejedelem, noha

[1] A nápolyi királyság gazdaságpolitikájára vonatkozóan lásd G. Yver, *i. m.*

súlyosan megadóztatja, pártfogolja is az idegen kereskedőt. A külföldi kalmárt, akárcsak a zarándokot, mindenütt olyan személynek tekintik, aki annak a földesúrnak a különleges védelmét élvezi, akinek földjén áthalad. A közbéke kiterjeszti rá oltalmát. Nem egy fejedelem szerezte meg — és joggal — az országúti fosztogatók és rablók kérlelhetetlen ítélőbírájának hírnevét. S bár a középkor végéig, sőt még utána is igen sok lovag és báró tartotta rettegésben a kereskedőket, a XIII. századtól kezdve valószínűleg csak a félreeső vidékeken vagy az anarchiának kiszolgáltatott országokban találkozunk még a *Raubritter* félelmetes típusaival. Békeidőben a fosztogatás ekkor már bizonyára kivételes jelenség mindenütt, ahol a kormányzatok szilárdan megalapozták törvényszékeik jogszolgáltatását, valamint közigazgatási főtisztviselőik tekintélyét.

Ugyanakkor számos, a gazdasági fejlődéssel összeegyeztethetetlenné vált joggyakorlat megszelídül. Azt a jogot, amelynek alapján a bíráskodási joggal felruházott földesúr mindazt magának követeli, amit a tenger partra vet, eltörlik, vagy szerződésekkel szabályozzák. Hasonlóképp megsokszorozódnak az egyezmények, amelyek a külföldi kereskedőket megvédik attól a veszélytől, hogy letartóztassák őket, mint akik felelősek földesuruk vagy honfitársaik adósságaiért. Az is előfordul, hogy háború idején az idegen kalmárnak megengedik, hogy bizonyos határidőn belül biztonságba helyezze javait és embereit. Mindaz, ami a XIII. században kialakulóban van, és egyre határozottabb körvonalat ölt, őszintén szólva csak meglehetősen csalóka iparkodás, amelyet a szankciók hiánya különösen bizonytalanná tesz. A biztonságérzet azonban mégiscsak fokozódik, a nyers erőszak szerepe csökken, s lassanként olyan közhangulat alakul ki,

amely nagymértékben kedvez a nemzetközi forgalom és munka fejlődésének.

A GILDÉK ÉS A HANZÁK

A kereskedőket kezdetben az őket fenyegető sokféle veszedelem arra ösztönözte, hogy fegyveres csoportokba verődve, valóságos karavánokat alkotva utazzanak. A biztonságot csak az erő szavatolta, az erőt pedig csak a tömörülés biztosította. Itáliában, akárcsak Németalföldön — vagyis azokban az országokban, ahol a kereskedelem a leggyorsabban fejlődött —, hasonló állapotok uralkodnak. E tekintetben nincs különbség a román és a germán népek között. A részletek árnyalatai vagy a kifejezések változatossága ellenére a valóság mindenütt azonos. Akár *fraternitas*okról *(frairies)*, akár *caritas*okról, akár kompániákról vagy gildékről és *hanzá*król van szó, a lényeg ugyanaz.* E téren is, akárcsak másutt, korántsem a nemzeti géniusz határozta meg a gazdasági szervezetet, hanem a társadalmi szükségletek. A kereskedelem korai intézményei éppolyan kozmopoliták voltak, mint a feudalizmus intézményei.

A források lehetővé teszik, hogy pontos elképzelést alkossunk magunknak a X. és a XI. századtól kezdve Nyugat-Európában egyre gyakrabban felbukkanó kereskedőcsoportokról. E csoportok nyilakkal és „kardokkal" felfegyverzett tagjai körülveszik a zsákokkal, batyukkal, ládákkal és hordókkal megrakott teherhordó lovakat és szekereket. Elöl halad a zászlótartó *(schildrake)*. Egy *Hansgraf* vagy egy „dékán" a társaság elöljárója, amely „testvérekből" *(fratres)* áll, akiket hűségeskü kapcsol össze egymással. A csoport minden tagját a szilárd összetartás szelleme hatja át. Az áru-

kat minden jel szerint közösen vásárolják és adják el, a hasznot pedig az egyes személyek hozzájárulásának arányában osztják szét.[1] Minél messzebbre utaztak, annál nagyobb nyereségre számíthattak abban az időszakban, amelyben az árak főképp az importált javak ritkaságától függtek, a ritkaság pedig a távolsággal egyenes arányban nőtt. Hogy minél nagyobb haszonnal adhassanak el, olyan távoli helyekre kellett menni a termékekért, ahol azokban bőséges volt a kínálat, utána pedig ott kellett értékesíteni őket, ahol éppen ritkaságuk miatt emelkedett az értékük. Elképzelhető, milyen erős lehetett a nyereségvágy ezekben az emberekben, ha ellensúlyozni tudta egy vándorló és ezernyi veszélynek kitett életforma fáradalmait és kockázatait. A dinant-i kereskedők már a XII. század kezdetén a goslari bányákig mennek rézért; Köln, Huy, Flandria, Rouen kalmárai a londoni kikötőt látogatják, az itáliaiak pedig nagy számban jelennek meg az ieperi vásáron. A kereskedő, ha vállalkozó szellemű, a téli időszakot kivéve örökösen úton van, tehát jogosan viseli Angliában a találó „poros lábú" *(pedes pulverosi, piepowders)* nevet.[2]

E vándorló tömegben csakhamar a növekedése arányában

[1] C. Koehne, *Das Hansgrafenamt*, Berlin, 1893.; W. Stein, *Hansa, Hansische Geschichtsblätter*, 1909. 53. és köv. o.

[2] Lásd fentebb, 105. o. 1. lábj.—A következő szöveg kitűnően ábrázolja a középkori kereskedők utazó jellegét. 1128-ban Brugge lakosai Guillaume Cliton gróf elleni panaszaikat megfogalmazva írják: „Nos in terra hac [Flandria] clausit ne negotiari possemus, imo quicquid hactenus possedimus, sine lucro, sine negotiatione, sine acquisitione rerum consumpsimus; unde justam habemus rationen expellendi illum a terra" [„Ezen a földön bezárt bennünket, nehogy kereskedhessünk, sőt mindazt, amit eddig szereztünk, haszon nélkül, kereskedés nélkül, dolgok szerzése nélkül feléltük; ezért jogos okunk van arra, hogy elűzzük őt erről a földről"]. Galbert de Bruges, *Histoire du meurtre de Charles le Bon*, kiadta H. Pirenne, 152. o.

szakosodó kereskedelmi tevékenység határozza meg a csoportosulásokat. A Szajna völgyében a vízi kereskedők (*marchands de l'eau*) párizsi hanzája folyami hajózást folytat egészen Rouenig.[1] Flandriában a XII. században Londoni Hanza néven megalakul az angliai kereskedelemmel foglalkozó városi gildék társulása.[2] * Itáliában a champagne-i vásárok vonzereje ad alkalmat az *Universitas mercatorum Italiae nundinas Campaniae ac regni Franciae frequentantium* [A Champagne és Franciaország vásárait látogató itáliai kereskedők egyeteme] létesítésére. Végül az úgynevezett tizenhét város hanzája Észak-Franciaország és Németalföld számos posztókészítő helységének polgáraiból áll, akik szintén a champagne-i kereskedelemmel foglalkoznak.*

A kereskedő éppolyan vándor életmódot folytat a tengeri, mint a szárazföldi kereskedelemben. Amikor hajóra száll, akkor is a saját bőrét viszi vásárra, hogy maga adja el áruját a rendeltetési helyeken, és maga vásárolja meg a visszfuvart.

A VÁNDORKERESKEDELEM CSÖKKENÉSE

Azonban annak következtében, hogy a kapitalizmus egyre inkább igényli a vállalatvezetők jelenlétét üzleteik központjában, hogy a biztonság fejlődése egyre hatékonyabban segíti az áruszállítmányok szerencsés révbe érkezését, hogy a

[1] E. PICARDA, *Les marchands de l'eau. Hanse parisienne et compagnie française*, Paris, 1901.; G. HUISMAN, *La juridiction de la municipalité parisienne de saint Louis à Charles VII*, Paris, 1912.; H. PIRENNE, A propos de la hanse parisienne des marchands de l'eau, *Mélanges d'histoire offerts à M. Charles Bémont*, Paris, 1913.

[2] H. PIRENNE, La hanse flamande de Londres, *Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique*, 1899. 65. és köv. o.

kereskedők egyre fokozódó műveltsége lehetővé teszi ügyleteik levelezés útján történő irányítását, s hogy egyre kevésbé érződik az áruk személyes kíséretének szükséglete — a kereskedelmi élet kevesebb helyváltoztatást kíván, a szállítás pedig mint speciális, saját személyzettel rendelkező tevékenységi ágazat kiválik belőle.[1] A nagy kereskedőházak igazgatói külföldi fióküzleteikben társakkal vagy ügynökökkel *(factor)* helyettesítettetik magukat. Az ilyen irányú fejlődés, amely Itáliában már a XIII. század második felében igen előrehaladott volt, ettől kezdve egyre erőteljesebben kibontakozik minden országban. A tengert kivéve, ahol a kalózkodás rákényszeríti a hosszú járatú kereskedőhajókat, hogy hosszú századokon át védőfegyverzettel lássák el magukat, a kereskedelem ekkor megszabadul attól a katonai felszereléstől, amellyel kezdeti szakaszában ellátta magát.

2. A VÁSÁROK[2] *

A középkor gazdasági szervezetének egyik legfeltűnőbb vonása a vásárok elsőrendű szerepe, főképp a XIII. század

[1] Ezzel az átalakulással kapcsolatban lásd F. Rörig, *Hansische Beiträge zur deutschen Wirtschaftsgeschichte*, Breslau, 1928. 217. és köv. o.

[2] *Bibliográfia:* Huvelin, *i. m.* Ált. bibliográfia; F. Bourquelot, *Étude sur les foires de Champagne*, Paris, 1865. 2 köt.; C. Bassermann, *Die Champagnermessen, Ein Beitrag zur Geschichte des Kredits*, Leipzig, 1911.; G. des Marez, *La lettre de foire à Ypres au XIIIe siècle*, Bruxelles, 1901. (Mém. Acad. Belgique); H. Laurent, Documents relatifs à la procédure en foires de Champagne contre des débiteurs défaillants, *Bulletin de la Comission des anciennes lois et ordonnances de Belgique*, XIII. 1929.; H. Pirenne, Un conflit entre le magistrat yprois et les gardes des foires de Champagne, *Bulletin de la Comission royale d'histoire de Belgique*, LXXXVI. 1922.; A. Sayous, Les opérations des banquiers italiens en Italie et aux foires de Champagne pendant le XIIIe siècle, *Revue historique*, CLXX. 1932.

végéig. Minden országban tömérdek vásárt tartanak. Jellegük alapjában véve mindenütt egyforma, olyannyira, hogy az európai társadalom viszonyaival járó nemzetközi jelenségnek tekinthetők. A vásárok a vándorkereskedelem időszakában érték el virágzásuk csúcspontját. Később, amikor a kereskedők egyre inkább helyhez kötöttekké válnak, a vásárok elsorvadnak. A középkor végén létesített vásárok teljesen más jellegűek, és az általános gazdasági életben betöltött szerepük nem hasonlítható össze elődeik jelentőségével.

A VÁSÁROK ÉS A PIACOK

A vásárok *(nundinae)* eredetét hiába keresnénk az Európában a IX. századtól kezdve egyre inkább elszaporodó kis helyi piacokban. Noha a vásárok később keletkeztek, semmiféle tekintetben nem kapcsolódnak a piacokhoz, sőt azoknak szöges ellentétei. A piacok rendeltetése valójában a piac helyén letelepült lakosság mindennapi élelmezésének kielégítése. Éppen ezért minden héten tartanak piacot. A helyi piacok vonzási köre roppant korlátozott, s tevékenységük csupán a kis tételekben való eladásra és vásárlásra szorítkozik. A vásárok viszont a hivatásos kereskedők időszakos találkozóhelyei. Csereközpontok, s elsősorban a nagy tételekben való csere központjai: minden helyi szemponttól függetlenül a lehető legtöbb embert és terméket igyekeznek magukhoz vonzani. Valami módon a világkiállításokhoz lehetne hasonlítani őket, mivel nem zárnak ki semmit és senkit. Minden személyt, bárhol van is a hazája, minden értékesíthető tárgyat, bármilyen is a természete, szívesen fogadnak a vásárokon. Éppen ezért lehetetlen ugyanazon a helyen évenként

egy vagy legfeljebb két vásárnál többet tartani, mivel oly sok előkészületet igényel.

A vásárok többségének nyilvánvalóan csak valamely kisebb vagy nagyobb kiterjedésű területre korlátozott kisugárzása volt. A XII. és a XIII. században csupán a champagne-i vásárok vonzereje hatott ki egész Európára. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy elméletben minden vásár nyitva áll a kereskedelem egészének, mint ahogy minden tengeri kikötő nyitott az egész hajózás számára. A vásár és a helyi piac közötti ellentét tehát nem pusztán nagyságuk, hanem természetük különbözőségéből adódik.

A vásárok eredete és fejlődése

A Párizs melletti saint-denis-i vásár kivételével — amely a Meroving-korszakig nyúlik vissza, és a középkor mezőgazdasági szakasza alatt csupán tengődve, semmiféle követőre nem talált — a vásárok a kereskedelem újjászületésekor keletkeztek. Közülük a legrégebbiek a XI. századtól kezdve léteztek, számuk a XII. században már tekintélyes, és a XIII. század során még szüntelenül növekszik. Elhelyezkedésüket természetesen a kereskedelmi áramlatok iránya szabja meg. Szaporodásuk tehát attól függ, hogy az egyre intenzívebbé váló forgalom milyen mélyen hatol be egy-egy országba. Vásáralapító joga csak a terület uralkodójának van. E jogot nagyon gyakran megadja egyes városoknak, ez azonban nem azt jelenti, hogy minden nagy városi település rendelkezett ilyen joggal: az olyan elsőrendű városok, mint amilyen Milánó vagy Velence, nem kapták meg. Flandriában Bruggében, Ieperben és Lille-ben vannak vásárok, de az olyan pezsgő gazdasági központban, mint Gent, nincsenek,* ugyanakkor

viszont vásárokat tartanak Torhoutban (Thourout) és Messines-ben, pedig ezek mindig csak középszerű mezővárosok voltak. És ugyanez a helyzet Champagne-ban is az olyan helységekben, mint Lagny vagy Bar-sur-Aube, amelyek jelentéktelensége ellentétben áll az ott tartott vásárok hírnevével.*

Ezek szerint tehát egy vásár jelentősége független annak a helynek a jelentőségétől, ahol tartják. És ez könnyen érthető, mivel a vásár csak időszakos gyülekezőhelye a messziről jött ügyfeleknek, és látogatottsága nem függ a helyi lakosság kisebb vagy nagyobb sűrűségétől. Csupán a középkor második felében alapítottak vásárokat azzal a céllal, hogy alkalomadtán odacsődítve egy nagyobb tömeget bizonyos városoknak kiegészítő jövedelmi forrásokat teremtsenek. De jól látható, hogy ilyen esetben a helyi kereskedelem megfontolásai kerekedtek felül, s hogy a vásár intézménye eltért eredeti és lényegi céljától.

A VÁSÁROK JOGA

A jog elismeri a vásárok kiváltságos helyzetét. A földet, ahol a vásárt tartják, különleges béke óvja, s e béke megsértőit rendkívül szigorúan büntetik. A vásár látogatói a területi uralkodó védelmét *(conductus)* élvezik. A „vásárőrök" *(custodes nundinarum)* gondoskodnak a rendfenntartásról, és kivételes bírói hatáskörrel vannak felruházva. A pecsétjükkel ellátott kötelezvények különleges jogerővel rendelkeznek. Különböző kedvezmények igyekeztek minél több résztvevőt vonzani a vásárba. Cambrai-ban például a Szent Simon- és Júdás-napi vásár idején kivételesen engedélyezték a kockajátékot és a kártyajátékot. „Lakomák, színielőadások

nyújtanak szórakozást."[1] A leghathatósabb előnyöket azonban azok a „kiváltságok" biztosítják, amelyek a vásárokat látogató kereskedőket mentesítik a büntető eljárás alól a vásáron kívül elkövetett vétségekért és a másutt csinált adósságokért, mentesítik őket attól, hogy elhalálozásuk esetén hagyatékukat a területi uralkodó örökölje *(droit d'aubaine)*, beszüntetik az ellenük indított bírósági eljárásokat és végrehajtási intézkedéseket mindaddig, amíg a vásár békéje tart. Végül a legtöbbre becsült kiváltság az uzsora, vagyis a kamatra adott kölcsön egyházi tilalmának felfüggesztése, valamint a legmagasabb kamatláb engedélyezése.

A champagne-i vásárok

Ha a vásárok földrajzi megoszlását vizsgáljuk, első pillantásra feltűnik, hogy a legmozgalmasabbak nagyjából az Itáliából, illetve Provence-ból a flandriai partok felé vezető nagy kereskedelmi útvonal közepe táján helyezkednek el. Ezek a nevezetes „champagne-i és brie-i vásárok", amelyek úgy következtek egymás után, hogy az egész évet kitöltötték.* Januárban tartottak vásárt Lagny-sur-Marne-ban, majd a böjtközép előtti kedden Barban; májusban nyílt meg Provins-ban az első vásár, amelyet Szent Quiriacus-napi vásárnak neveztek, júniusban Troyes-ban a „meleg vásár", szeptemberben a második provins-i vásár, vagy a Szent Ayoulnapi vásár, s a ciklust végül októberben a troyes-i „hideg vásár" zárta le. A XII. században e vásárok mindegyike körülbelül hat hétig tartott, s csak annyi szünet volt köztük, amennyi az áruk szállításához feltétlenül szükséges volt.

[1] Huvelin, *i. m.* 438. o.

A legjelentősebbek a provins-i vásárok voltak, és a troyes-i „meleg vásár”, mert kedvező évszakra estek.

Vitathatatlan, hogy e vásárok sikere helyzeti előnyeiknek tudható be. Már a IX. században úgy tűnik, hogy a kevés korabeli kereskedő a champagne-i síkságot látogatta, ha áll az, amire minden jel utalni látszik — ti. hogy Chappes-ba, Aube tartományba kell helyezni a *sedem negotiatorum Cappast*,° amelyet Loup de Ferrières említ egyik levelében.[1] Midőn a kereskedelem újjáéledt, az egyre élénkebbé váló átmenő forgalom arra ösztönözte Champagne grófját, hogy ennek előnyét végleg saját földje számára biztosítsa, ezért felkínálta a kalmároknak az egymáshoz közel létesített vásárok kényelmét. 1114-ben a bari és a troyes-i vásárok már egy idő óta léteztek, s nyilván ez volt a helyzet a lagnyi meg a provins-i vásárok esetében is, s ezek mellett más, kevésbé sikeres vásárok is voltak Bar-sur-Seine-ben, Châlons-sur-Marne-ban, Château-Thierryben, Nogent-sur-Seine-ben stb. A champagne-i vásárok megfelelője az Északi-tenger felé irányuló útvonal végén az öt flamand vásár Bruggében, Ieperben, Lille-ben, Thourout-ban és Messines-ben.*

A CHAMPAGNE-I VÁSÁROK ÉS A KERESKEDELEM

A XII. században e kereskedelmi komplexum fellendülése rendkívüli gyorsasággal bontakozott ki. Kétségtelen, hogy 1127-ben a flandriai meg a champagne-i vásárok között a kapcsolat már nagyon eleven volt, mivel Galbert leírja, mi-

° Cappast, a kereskedők székhelyét. *(A szerk.)*

[1] A. GIRY, Études carolingiennes, *Études d'histoire du Moyen Age dédiées à Gabriel Monod*, Paris, 1896. 118. o.

lyen rémülten menekültek a lombard kereskedők az ieperi vásárról Jó Károly gróf meggyilkolásának hírére. A flamandok a maguk részéről Champagne-ban állandó piacot találtak posztóik számára, amelyeket vagy ők, vagy itáliai és provence-i vásárlóik szállítottak a genovai kikötőbe, majd onnan a levantei kikötőkbe exportálták őket.[1] Ezzel szemben a flamandok selyemszöveteket, ötvösmunkákat, de főképp fűszerféléket vittek haza Champagne-ból. Ezekért az árucikkekért északi tengerészek jöttek Bruggébe, ahol ugyanakkor megrakták hajóikat flandriai posztóval és francia borral is. A XIII. században a kereskedelmi kapcsolatok elérték fejlődésük tetőpontját. A flamand posztósoknak valamenynyi champagne-i vásáron „sátraik" voltak, ahol városonként csoportosulva állították ki kelméiket. A kereskedők levelezésével megbízott vásári *clericus*ok *(clerc des foires)* szüntelenül úton voltak Champagne és Flandria között.[2]

Noha a champagne-i vásárok jelentősége nagyrészt nyilván annak tudható be, hogy igen korán kapcsolatot létesítettek az itáliai kereskedelem meg a flamand ipar között, hatásuk azért Nyugat egész területére kisugárzott. „A troyes-i vásárokon a németeknek háza volt, és a montpellier-i, barcelonai, valence-i, léridai, roueni, montaubani, provins-i, auvergne-i, burgundiai, picardiai, genovai, clermont-i, ieperi, douai-i, saint-omer-i kereskedők árucsarnokokkal és fogadókkal rendelkeztek." Provins-ben a lombardoknak külön ügynökségük *(loggia)* volt, és az egyik városnegyedet *Vicus*

[1] Lásd fentebb, 86. o.

[2] Ezeknek a *clericus*oknak a tevékenységéről eleven részleteket közöl G. Espinas, *Une guerre sociale interurbaine dans la Flandre wallonne au XIIIe siècle*, Paris—Lille, 1930. 24., 35., 72., 82., 83. stb. o.

*Allemannorum*nak nevezték, mint ahogy Lagnyban akadt egy *Vicus Angliae*.[1]

A champagne-i vásárok és a hitel

Az embereket egyébként nem csak az áruk forgalma vonzotta olyan messziről a champagne-i vásárokra. Olyan sok és olyan nagy összegű pénzkifizetésre került ott sor, hogy a vásárok csakhamar — találó kifejezéssel élve — „egész Európa pénzváltóhelyévé" lettek.[2] Minden vásáron az értékesítésnek szentelt első időszak után megkezdődött a kifizetések időszaka. Ezek a kifizetések nemcsak a magán a vásáron szerződésben vállalt tartozások kiegyenlítésére terjedtek ki, hanem a korábbi vásárokon határidőre vállalt kötelezettségek kifizetésére is. A XII. századtól kezdve e gyakorlat révén valóságos hitelszervezet lépett működésbe, s — úgy látszik — erre megy vissza a váltók eredete, amelyek használatát valószínűleg a kontinens lakóinál a kereskedelmi szokások terén sokkal fejlettebb itáliaiak kezdeményezték. Ezek még nem egyebek, mint egyszerű írásbeli ígéretek arra nézve, hogy egy összeget más helyen fognak kifizetni, mint ahol az ígéretet aláírták, vagyis — szabatosabb jogi kifejezéssel élve — „telepített saját váltók". Az aláíró valójában vállalja, hogy egy másik helyen fizet a kötelezvény bemutatójának, illetve a bemutató *nuntius*ának, azaz megbízott alkalmazottjának (aktív rendelvényű záradék), vagy pedig maga helyett egy *nuntius*szal fizetteti ki az illetőnek a szóban forgó összeget (passzív rendelvényű záradék).

[1] Huvelin, *i. m.* 505. o.
[2] L. Goldschmidt, *Universalgeschichte des Handelsrechts,* 226. o.

A champagne-i vásárok látogatottsága oly nagy volt, hogy az egyiken közülük kifizethetőnek kötötték ki a bárhol másutt vállalt fizetési kötelezettségek többségét. És nemcsak kereskedelmi adósságokról van szó, hanem magánszemélyek, uralkodók vagy egyházi létesítmények által felvett egyszerű kölcsönökről is. Az a tény, hogy Európa minden városa kapcsolatban állt a champagne-i vásárokkal, lehetővé tette, hogy a XIII. században meghonosodjék ott az adósságok kompenzáció útján való kiegyenlítésének rendszere. E vásárok tehát a korabeli Európában egy kezdetleges *clearing house* szerepét töltötték be. És ha arra gondolunk, hogy a kontinens minden pontjáról özönlöttek oda az emberek, könnyen megértjük, hogy e vásárok nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy ügyfeleik elsajátítsák azokat a tökéletesebb hiteleljárásokat, amelyek a pénzüzletek terén döntő befolyással rendelkező firenzeiek és sienaiak körében használatosak voltak.

A champagne-i vásárok hanyatlása

A XIII. század második felét tekinthetjük a champagne-i vásárok fénykorának. A következő század elején megkezdődött hanyatlásuk. Ennek fő oka nyilván az volt, hogy a vándorkereskedelmet helyhez kötöttebb kereskedelmi szokások váltották fel, s ugyanakkor fejlődésnek indult az itáliai kikötők, valamint Flandria és Anglia kikötői közötti közvetlen hajózás.* Kétségtelen, hogy a flandriai grófságot a francia királyokkal szembeállító, 1302-től 1320-ig tartó hosszú háború is hozzájárult e vásárok hanyatlásához, mivel megfosztotta őket északi ügyfeleik legaktívabb részétől. Valamivel később a százéves háború adta meg a kegyelemdöfést a champagne-i vásároknak. Ezzel megszűnt ez a nagy üzleti találkahely,

amely felé két évszázadon keresztül özönlött Európa valamennyi kereskedője. De az ott elsajátított módszerek révén most egy olyan gazdasági élet nyílik meg előttük, amelyben a levelezés meg a hitelműveletek általánossá válása lehetővé teszi az üzleti világ számára, hogy megtakarítsa a champagne-i utazásokat.

3. A PÉNZ[1]*

Természeti gazdálkodás és pénzgazdálkodás

A német közgazdászok a pénz feltalálása előtti idők jellemzésére találták ki a *Naturalwirtschaft* kifejezést, amit természeti vagy naturális gazdálkodásnak fordíthatunk. Mindeddig nem elemezték, hogy ez a szó milyen pontig felel meg a csereügyletek természetének a gazdasági fejlődés első szakaszában. El kell azonban gondolkodni azon, vajon alkalmazható-e — amint oly gyakran teszik — a középkornak arra az időszakára, amely a kereskedelem XII. századi újjászületését megelőzte. Akik a „természeti gazdálkodás" kifejezést ez utóbbi értelemben használják, nyilván nem szándékoznak kizárólagos jelentést adni neki. Valójában mindenki tudja, hogy a pénzt feltalálása óta állandóan használták a

[1] *Bibliográfia:* M. Prou, *Les monnaies carolingiennes*, Paris, 1896.; A. Luschin von Ebengreuth, *Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte*, München—Berlin, 2. kiad. 1926.; W. A. Shaw, *The history of currency, 1252—1894*, London, 1895.; A. Blanchet és A. Dieudonné, *Manuel de numismatique française*, Paris, 1912—1916. 2 köt.; H. van Werveke, Monnaie, lingots ou marchandise?, *Annales d'histoire économique et sociale*, IV. 1932.; A. Landry, *Essai économique sur les mutations des monnaies dans l'ancienne France de Philippe le Bel à Charles VII*, Paris, 1910.; E. Bridrey, *La théorie de la monnaie au XIVᵉ siècle. Nicole Oresme*, Paris, 1906.

Nyugat valamennyi civilizált népénél, s hogy a római birodalom megszakítás nélkül adta át az őt követő államoknak. Amikor tehát a középkor kezdetét a naturális gazdálkodás időszakának nevezik, ezzel egész egyszerűen csak azt akarják mondani, hogy akkor a pénz használata oly minimálisra szűkült, hogy csaknem elhanyagolható. Kétségtelen, hogy ebben sok az igazság, de azért nem kell túlzásba esni.[1]

Mindenekelőtt bizonyos, hogy a legteljesebb tévedésben lennénk, ha azt hinnénk, hogy abban az időszakban a pénz helyét — mint a cserék szabályszerű eszköze — a csereáru foglalta el. A csereáru használata soha nem szűnt meg a társadalmi viszonylatokban; még napjainkban is igen gyakori, mint ahogy régen is az volt. De a pénz feltalálása óta soha többé nem bitorolta annak funkcióját. Ha a cserekereskedelemhez folyamodnak, annak esetleges kényelmi vagy gyakorlati okai vannak: valamiféle pótléknak tekintik, nem pedig a fémpénzek helyettesítőjének. A források e tekintetben nem hagynak semmi kételyt. A IX. századtól a XII. századig sehol sem tapasztalható, hogy az árakat másban fejeznék ki, mint pénzben, sőt olyan esetekről sem tudunk, amikor pénz helyett valamilyen tárgyat lehetett volna adni fizetés gyanánt. Elegendő elolvasni a *capitulárék*at, hogy megállapítsuk: a helyi piacokon, ahol pedig oly könnyű lenne a természetbeni csere, az apró-cseprő ügyletek *per deneratas* bonyolódnak le. Sőt mi több, a pénz kötelező elfogadását formálisan is el-

[1] A. Dopsch, *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*, Wien, 1930. jól ábrázolja a természeti gazdálkodás és a pénzgazdálkodás együttélését különböző időszakokban, de nem fordít elég figyelmet a gazdasági fejlődésre és arra a visszahatásra, amelyet ez az együttélés a cserének nemcsak a formájára, hanem a természetére is gyakorolt. Vö. H. van Werveke megjegyzéseivel: *Annales d'histoire économique et sociale*, 1931. 428. és köv. o.*

rendelték. Egyébként tudjuk, hogy a Karoling-kor után az uralkodói engedély egy-egy piac létesítésére szokás szerint együtt jár a pénzverési jog megadásával, és ez az egybeesés cáfolhatatlanul bizonyítja a pénznek mint értékmérőnek és vásárlóeszköznek a szabályos használatát.

Ami a kisebb kifizetésekre érvényes, az a nagyokra is vonatkozik. Éhínségek idején az apátságok ércpénz ellenében szerzik meg maguknak kintről a nélkülözött élelmiszereket. Bőség idején ugyancsak pénz ellenében cserélik el boruk és gabonájuk feleslegét, nem pedig más termékekért.

Ilyen cáfolhatatlan tényekkel szemben nem lehet hitelt adni a késői hagyományoknak, amelyek például Flandriában III. Balduin grófnak (958—962) tulajdonítják a pénz nélkül történő értékesítés állítólagos szabályozását: két tyúkot adnak egy libáért, két libát egy szopósmalacért, három bárányt egy birkáért, három üszőt egy ökörért.[1] Egyszóval nem kételkedhetünk abban, hogy a középkor mezőgazdasági szakaszában mindenütt, ahol kereskedelmi csere zajlik, az pénzben bonyolódik. E tekintetben a hagyomány tovább élt, és nem beszélhetünk arról, hogy naturális gazdálkodás helyettesítette a pénzgazdálkodást.

Tudjuk azonban, hogy azokban az időkben milyen jelentéktelen volt a kereskedelem. Az áruforgalom alacsony szintjének szükségszerűen megfelelt a pénzforgalom alacsony szintje. A pénzforgalom csak a kereskedelem szűk határain belül működik. A messzemenően leglényegesebb gazdasági szolgáltatások, amelyeket az akkoriban a társadalmi egyensúly alapjául szolgáló nagybirtokokon rónak le, csaknem teljesen függetlenek a pénztől. Itt a telkes parasztok természet-

[1] Meglepő, hogy Huvelin, *i. m.* 538. o. hitelt ad e meséknek.

ben fizetik meg a földesúrnak a rájuk nehezedő kötelezettségek összegét. Minden jobbágy, minden telekbirtokos meghatározott számú munkanappal, illetve meghatározott mennyiségű általa termelt vagy készített termékkel tartozik urának: gabonával, tojással, libával, csirkével, báránnyal, sertéssel, kender-, len- vagy gyolcsvászonnal. Ehhez még hozzájárul néhány dénár, de oly csekély arányban, hogy az uradalmi gazdálkodást kénytelenek vagyunk „naturális gazdálkodásnak" tekinteni. Azért annak, mert nem cseregazdálkodás, hanem olyan gazdálkodás, amely piacok híján úgyszólván zárt térben, a külvilággal való kapcsolatok nélkül működik, és hagyományosan megmerevedve ugyanazon rutinszerű gyakorlatban, csakis a helybeli fogyasztásra termel. Ilyen rendszerben a földjéből élő földesúr számára természetesen az a célszerű, ha embereitől kapja meg a számára megművelt föld termékeit, amelyeket másképp nem szerezhetne meg. Különben is, a parasztok honnan vennének elegendő pénzt, amely felérne szolgáltatásaik értékével, minthogy az uradalmon kívül nem adnak el semmit? Természetben fizetni és természetben kapni — ez határozza meg tehát a középkori nagybirtok működésének feltételeit. Mivel az uradalom nem foglalkozik kereskedelemmel, nincs szüksége pénzre, ami nélkül viszont a kereskedelem nem boldogulhat. És ez annyira igaz, hogy amikor az áruforgalom hatására felbomlik az uradalmi gazdálkodás, átalakulásának leglényegesebb jelensége éppen az lesz, hogy a természetbeni szolgáltatásokat felváltják a pénzbeli szolgáltatások.

Egyszerre téves és helyes tehát a IX. századtól a XII. századig terjedő időszakot a naturális gazdálkodás időszakának tekinteni. Téves, ha e kifejezésen azt értjük, hogy a pénz megszűnt az árucsere szabályos eszköze lenni, hiszen továbbra is az volt a kereskedelmi ügyletekben. Helyes viszont, ha

azt mondjuk, hogy a pénz forgalma és szerepe roppant korlátozott volt, mivel a korszak egész uradalmi szervezete megvolt nélküle. Más szóval az eladást követő minden kifizetéskor használták a pénzt, ugyanakkor a naturális gazdálkodás határozta meg minden olyan kifizetés módját, amely az ellenszolgáltatás nélküli szolgáltatások lerovására szolgált.

A PÉNZRENDSZER KAROLING EREDETE

A legjelentősebb és jogosan ellentmondónak tűnő tény, hogy az egész pénzrendszer, amely az *ancien régime* Európájában érvényben volt, és amely még napjainkban is érvényben van a hatalmas brit birodalomban, olyan időszakban jött létre, amelyben a pénzforgalom a valaha is tapasztalt legalacsonyabb szintre esett vissza. Valójában kétségtelen, hogy a Meroving-korszaktól a Karoling-korszakig a pénz hanyatlása gyors és mélyreható volt. A VIII. századi mohamedán invázió elzárta a Tirrén-tengert, s ezzel kiváltotta a Nyugat szakítását az ókor gazdaságával, amely lényeges vonásaiban mindaddig fennmaradt. Valamennyi barbár királyság, amely a nyugatrómai birodalmon osztozott, valutaként megtartotta a konstantinusi arany solidust. A királyaik nevében vert érme továbbra is igazi, nemzetközi pénz volt, amelyet általánosan elfogadtak Szíriától az Ibériai-félszigetig és Afrikától Gallia északi határáig.[1] A Nyugat elzárása révén keletkezett hatalmas átalakulást azonban nem tudta túlélni. A IX. század kezdetétől eltűnt a mezőgazdasági állammá lett és kereskedelem nélküli Karoling monarchiában. Csak ott vertek néhány aranypénzt Jámbor Lajos uralkodása alatt, ahol még

[1] Lásd fentebb, a 40. o. 1. lábj.-ben idézett műveket.

létezett némi áruforgalom, nevezetesen a fríz vidéken és az Ibériai-félsziget határán.[1] Ezután a normann és szaracén inváziók okozta felfordulás véget vetett az ókori pénzverés e végső maradványának. A sárga fém, amelyet a földközi-tengeri kereskedelem megszűnése száműzött Nyugat-Európából, hosszú századokra megszűnik csereeszköz lenni. Az aranypénz helyét Kis Pippin uralkodásától kezdve végképp az ezüstpénz foglalja el, és Nagy Károly, mint oly sok más területen, itt is befejezi apja művét, és megadja neki végleges formáját.

Az általa bevezetett pénzrendszer, amely valamennyi újítása között a legtartósabbnak bizonyult — mivel még napjainkban is mindenütt fellelhető, ahol a fontsterling van forgalomban —, végérvényesen szakít Róma pénzrendszerével. Mint a nagy császár egész politikájában, ebben is felismerhető a nagyon határozott szándék, hogy igazodjék a dolgok adott állapotához, hogy a társadalmat befolyásoló új feltételekhez alkalmazza a törvényhozást, hogy elfogadja a tényeket, és alávesse magát azoknak, s ily módon a rendet állíthassa a rendetlenség helyébe. Nagy Károly teremtő és gyakorlatias lángelméje talán sehol sem mutatkozik meg jobban, mint ebben. Kétségtelen, hogy megértette azt a szerepet, amelyet ettől kezdve a pénznek be kellett töltenie egy ismét teljesen mezőgazdaságivá váló társadalomban, s úgy döntött, hogy gondoskodik a szükségleteinek alkalmas pénzről. Pénzreformja tökéletesen megfelelt az árupiacok nélküli mezőgazdaság időszakának. S ebben rejlik eredetisége és nagysága.

[1] Itt nem térhetek ki azokra a forrásokra, amelyeket Dopsch, *i. m.* 171. o. 1. lábj. hoz fel annak bizonyítására, hogy a pénzforgalom és az aranypénz verése a Karoling-korszakban nem csökkent jelentősebben. Fenntartom a jogot, hogy másutt visszatérjek e lényegbe vágó kérdésre.

A Karoling pénzrendszert röviden meghatározva ezüst monometallizmusnak nevezhetjük. Noha az állam még néhány éven keresztül eltűri a ritkán felbukkanó aranypénzek gyártását, hivatalosan csakis a fehér fémből ver pénzt. A pénzverés alapjául egy új font szolgál, amely jóval nehezebb a római fontnál, mivel kb. 327 gramm helyett kb. 491 gramm súlyú.[1] Egy font 240 tisztafém korongra van felosztva, ezeket dénároknak *(denarii)* nevezik. Ezek a körülbelül 2 gramm súlyú ezüstdénárok, valamint a féldénárok vagy obulusok az egyedüli ténylegesen forgalomban levő érmék, vagyis csakis ezek jelentik a valóságosan létező pénzt. De mellettük léteznek ún. számolópénzek,* amelyek csak számszerű kifejezések — ezeknek mindegyike egy meghatározott mennyiségű dénárnak felel meg. Ilyen a 12 dénárt érő *solidus (sou)* és a 20 solidust érő font *(libra, livre)*, amely így maga is egyenértékű az egy fontsúlyból vert 240 dénárral.[2] Az egyetlen forgalomban levő pénz, a dénár meg az obulus elenyészően csekély értéke tökéletesen kielégíti egy olyan kor szükségleteit, amelyben az ügyletek hatalmas többsége csak kis összegű fizetésekkel jár. Ez a pénz természetesen nem a nagykereskedelem számára készült: fő feladata a *capitulárék*ban oly gyakran említett kis helyi piacok vevőkörének kiszolgálása, ahol az adásvétel *per deneratas* történik.*

Az állam egyébként a legnagyobb gonddal ügyel arra,

[1] M. Prou, *Les monnaies carolingiennes*, XLIV. és köv. o.

[2] Ezért kell a latin szövegekben többes szám birtokos esetben olvasni az elszámolási pénzegységként használt pénzfajtákat jelölő melléknevеket. Pl. V libras tur. úgy olvasandó, hogy V libras *turonensium*, nem pedig V libras *turonenses*, mivel ez a kifejezés azt jelenti: 5 fontnyi tours-i dénár. Ugyanígy: V sol. tur. = V solidos *turonensium*.

hogy a pénz súlyban és finomságban kifogástalan legyen. Kizárólag magának tartja fenn a pénzverés jogát, s a minőség fokozottabb ellenőrzése végett a felügyelete alatt működő igen kevés műhelyben összpontosítja a pénzverést. A pénzhamisítók ellen a legszigorúbb megtorlást helyezik kilátásba, és büntetések sújtják mindazokat, akik nem hajlandók fizetőeszköz gyanánt elfogadni a törvényes dénárokat. A pénzforgalom különben nagyon korlátozott. A pénzveréshez szükséges fémkészlet zöme bizonyára a Meroving-, sőt a római korból megmaradt régi ezüst váltópénzekből, illetve a barbár népektől szerzett hadizsákmányból és Gallia néhány ezüstérctelepéről, például az aquitániai Melléből származik. A forgalomban levő pénzt egyébként gyakran újra beolvasztották, majd a királyi műhelyek — nyilván a pénzhamisítók megtévesztésének szándékával — új verettel ellátva osztották szét ismét.

A Karoling birodalom szétdarabolása után született államok mindegyike átvette Nagy Károly pénzrendszerét. Forgalmi pénznek valamennyien megtartották az ezüstdénárt, számolópénznek pedig a solidust és a fontot. Hogy az elsőt *pfennig*nek vagy *penny*nek, a másodikat *sou*nak vagy *shelling*nek, a harmadikat pedig *livre*-nek vagy *pfund*nak vagy *pound*nak nevezik, teljesen mindegy: a szavak változatossága ellenére a valóság ugyanaz marad. Aranypénzt Nyugaton csak a bizánci fennhatóság alatt levő országokban, Dél-Itáliában és Szicíliában használtak a normann hódítás előtt, vagy az iszlám által meghódított területeken, például az Ibériai-félszigeten. Az angolszászok is vertek néhány aranypénzt, mielőtt az 1066-os invázió Angliát is alá nem rendelte az általános szabálynak.

Elképzelhetetlen volt, hogy a Karoling birodalom felbomlása és a monarchikus közigazgatás összeomlása a IX. század második felében ne éreztesse hatását a pénzrendszerre. Noha főbb vonásaiban mindenütt fennmaradt, a gyakorlatban ugyanúgy mindenütt mélyrehatóan megváltozott. Az anarchia közepette, amelyben a királyi hatalom elmerült, a feudális fejedelmek hamarosan megkaparintották maguknak a pénzverés jogát. A királyok a maguk részéről számos templomnak megadták e jogot. Nyugaton nemsokára annyiféle dénár került forgalomba, ahány pallosjoggal bíró nagy hűbérbirtok volt. Magától értetődik, hogy mindez szörnyű zűrzavart eredményezett. Nemcsak az érmék veretei sokasodtak meg, hanem a hatékony ellenőrzés híján súlyuk és finomságuk is egyre inkább romlott. Területek szerint más és más, egymástól eltérő fontok helyettesítették Nagy Károly fontját. Németországban már a XI. század kezdetén új pénzsúlyt vezettek be, a valószínűleg skandináv eredetű 218 grammos márkát, amelyből aztán újabb márkák keletkeztek, közülük a legismertebb a kölni, valamint a troyes-i márka.

És a zűrzavar ezen okaihoz ráadásul még egy utolsó zavaró tényező járult, s ez volt a legsúlyosabb: a hercegek és hűbéres fejedelmek hasznot akartak húzni a pénzből. A pénzt időnként „leértékelték", azaz kivonták a forgalomból. Ilyenkor az érméket vissza kellett vinni a pénzverő műhelyekbe, ahonnan aztán kisebb súlyú és más anyagokkal egyre dúsabban ötvözött érmékké verve bocsátották újra a lakosság rendelkezésére: a különbséget a fejedelmek vágták zsebre. A pénz belső értéke ily módon fokozatosan csökkent. Nagy Károly tiszta ezüstből vert szép dénárjait egyre több rézzel vegyített pénzérme váltotta fel, s ezért a XIII. század közepé-

re az eredetileg fehér dénárok többsége megfeketedett (*nigri denarii*).

Ez a zűrzavar nemcsak a politikai anarchiával magyarázható, hanem a kor gazdasági körülményeivel is. Mivel a kereskedelem csaknem teljesen megszűnt, aligha számított, hogy az ércpénzek különbözősége akadályozza a pénzforgalmat. Egy olyan társadalomban, amelyben csaknem valamennyi ügylet a helyi piacokon bonyolódott le, bőségesen beérték egy bizonyos terület határai között forgalomban levő pénzzel. A kereskedelmi forgalom lanyhasága együtt járt a pénzforgalom alacsony fokával, és a pénz rossz minősége nem túlságosan zavarta annak a kornak az embereit, amelyben az árucsere a lehető legminimálisabbra csökkent.

Magától értetődik azonban, hogy a XI. század végén jelentkező gazdasági tevékenységnek vissza kellett adnia a mindaddig a kibocsátási központjai körül pangó pénz mobilitását. A pénz a kereskedőkkel együtt útra kelt: a városokat és a vásárokat a kereskedelem elárasztotta a mindenfelől érkező legkülönbözőbb pénzérmékkel. A pénz növekvő körforgása ellensúlyozta a rendelkezésre álló fémkészlet elégtelen voltát. E fémkészletet különben a XII. század közepén a freibergi ezüstbányák felfedezése új forrásokkal gyarapította. Ennek ellenére a pénzveréshez szükséges fémkészlet a középkor végéig mindig elégtelen maradt. Csak a XV. század közepe táján növelte meg érezhetően a friss fém évi termelését Szászország, Csehország, Tirol, Salzburg és Magyarország ezüsttartalmú lerakódásainak kiaknázása.

A pénzforgalom fejlődése lehetővé tette, hogy a fejedelmek ezt a jelenséget a saját hasznukra fordítsák. Mivel pénzverési joggal rendelkeztek, egyszerűen felhatalmazva érezték magukat arra, hogy e jogot kincstáruk érdekében kihasználják, és eszükbe sem jutott, hogy ily módon a köz kárára gazdagodnak. Minél nélkülözhetetlenebbé vált a pénz a gazdasági élet számára, annál inkább rontották épp azok, akik a pénzverés monopóliumát birtokolták. Főképp a XIII. századtól kezdve egyre általánosabbá vált az az eljárás, hogy a pénzt újra meg újra kibocsátották, és minden alkalommal csökkentették az értékét. A pénzérméket minduntalan visszavitették a műhelyekbe, újra beolvasztották, és rosszabb minőségben osztották szét újra, mint amilyen előzőleg volt. Ezek az üzelmek kiváltképp Németországban váltak valóban meglepően gyakoriakká. Aszkaniai Bernát harminckét évi uralkodása alatt a pénzt évenként átlag háromszor módosították, illetve — pontosabban — rontották.[1]

A helyzet kétségtelenül elviselhetőbb volt azokban az országokban, amelyekben a városi lakosság befolyása több mérsékletre késztette a fejedelmeket a kereskedelem és az ipar érdekeivel oly összeegyeztethetetlen önkényeskedésben. Flandriában például 1127-ben Saint-Omer polgárai rávették Thierry d'Alsace grófot, hogy engedje át nekik a pénzverés jogát. Igaz, hogy a megkapott engedélyt a következő évben visszavonták,[2] de maga az eset mégis olyan hangulatról tanúskodik, amellyel számolni kellett. A flamand pénz ily módon, ha nem is menekült meg a középkor valamennyi pénzére

[1] KULISCHER, *i. m.* I. köt. 324. o.
[2] A. GIRY, *Histoire de la ville de Saint-Omer*, 61. o.

szinte a törvény szigorával nehezedő elfajulástól, mégis mindig kitűnt viszonylag kiváló minőségével. A Rajna menti országokban széles körben elterjedt kölni dénárok is figyelemreméltó stabilitásról tanúskodnak a XII. és a XIII. században.[1] Angliában, ahol kizárólag a királyé volt a pénzverés joga, jobban tartotta magát a pénz, mint bárhol másutt, és kevésbé sínylette meg az olyan visszaéléseket, amilyeneket a kontinensen a pénzverés jogát birtokló fejedelmek sokfélesége vont maga után.*

A KIRÁLYI PÉNZ

E bitorolt jog ellen a királyi hatalom, amint módjában állt, természetesen azonnal intézkedéseket hozott. Amíg Németországban és Itáliában a XIII. századtól kezdve e hatalom hanyatlása, mint minden más területen, itt is lehetetlenné tette a regálejogai helyreállítására irányuló legbátortalanabb kísérleteket is — sőt egyre inkább átengedte azokat számos fejedelemnek és városnak —, addig Franciaországban Fülöp Ágost uralkodása óta a király fokozatosan visszahódította az elveszített terepet. A hűbérrendszer — itt még inkább, mint másutt — megfosztotta a királyt pénzverési előjogától. Az első Capetingek uralkodása alatt körülbelül háromszáz vazallus sajátította ki magának a pénzverést. A korona egyik leghatározottabb szándéka volt, hogy amint megvan hozzá az ereje, visszavegye tőlük e kiváltságot. Olyan eredményesen járt el, hogy a XIV. század kezdetén már csak mintegy harminc hűbérúr őrizte meg a pénzverés jogát, és 1320—1321-

[1] W. HÄVERNICK, *Der Kölner Pfennig im XII. und XIII. Jahrhundert*, Stuttgart, 1930.

ben Hosszú Fülöp már azzal a még túl korainak bizonyult tervvel foglalkozott, hogy egyetlen pénzt vezet be az egész királyság területén.[1]

Amikor a királyok visszaszerezték maguknak a pénzverés monopóliumát, csupán szuverenitásukra voltak tekintettel. Az a gondolat, hogy véget vessenek a hűbérrendszer visszaéléseinek, és megmentsék a pénz „megbízhatóságát", oly tökéletesen idegen volt számukra, hogy a pénzt csak országuk egyik legbecsesebb jövedelmi forrásának tekintették. Az ismét királyivá lett pénz tehát nem volt sokkal szilárdabb, mint annak előtte. Minősége minden újabb király uralkodása alatt tovább romlott. Az egyre szaporodó királyi rendeletek a korona szükségletei szerint növelték a névértékét, míg a belső értéke állandóan csökkent. Az árfolyamot aszerint emelték vagy szállították le, hogy a királynak éppen kapnia vagy kifizetnie kellett-e a pénzt. Szép Fülöp e tekintetben csak az általános gyakorlathoz alkalmazkodott. A szüntelen értékingadozások és a pénzforgalom tartós zűrzavara láttán bízvást hihetnők, hogy ez az állapot minden kereskedelmet lehetetlenné tett, ha korunk példája nem tárt volna szemünk elé ennél sokkal mélyrehatóbb pénzzavarokat.

A pénzverés kezdetleges technikája még inkább hozzájárult e káoszhoz. A műhelyekből kikerült érméknek nem tudtak azonos súlyt és átmérőt adni. A pénzcsonkítók könnyűszerrel lecsipegethettek a forgalomban levő pénzérmék fémjéből. Tegyük hozzá végül, hogy a pénzhamisítókat az elevenen való megfőzés fenyegetése sem tudta eltéríteni attól, hogy kihasználják a dolgok minden tekintetben nekik kedvező állapotát.

[1] P. Lehugeur, *Histoire de Philippe le Long*. Paris, 1897. 368. o.

A XII. század végétől kezdve a pénzzel kapcsolatos zűrzavar olyan fokra hágott, hogy sürgős reformra volt szükség. Figyelemre méltó, hogy ennek kezdeményezője a korabeli legnagyobb ker eskedőváros, Velence volt. 1192-ben Dandolo Henrik dózse egy új típusú pénzt bocsátott ki, a valamivel több mint 2 gramm ezüstöt tartalmazó és 12 régi dénárt érő garast *(grosso, gros)* vagy matapant. Ez a garas tehát egy Karoling solidust jelent, azzal a különbséggel, hogy az eredetileg egyszerű számolópénz itt forgalomban levő pénzzé válik. Nagy Károly pénzrendszerét nem adják fel, s az újítás hű marad az általa bevezetett pénzfelosztáshoz. Mindössze a dénár folyamatos hanyatlásából vonja le a konzekvenciát, amikor azt egy tizenkétszer erősebb új dénárral helyettesíti — innen ered az új pénz neve: *grossus*. Valójában pontosan megfelel a régi *solidus*nak, amely egyszerű számjegyből — ami eddig volt — a forgalomban levő pénz szerves részévé válik. Más szóval az új rendszer hű marad a régihez, csupán tizenkétszer nagyobb fémértékké változtatja. Egyébként a régi dénárt sem vonják ki a forgalomból: az új garas mint kereskedelmi pénz csatlakozik a régi dénár mellé, s azt az egyszerű aprópénz rangjára szorítja vissza.

A velencei garas annyira megfelelt a kereskedők óhajának, hogy Lombardia és Toscana városaiban azonnal utánozták. Eközben az Alpoktól északra szintén orvosolni próbálták a tűrhetetlenné vált pénzromlást. Németországban, ahol a helyzet mintha még rosszabb lett volna, mint másutt, megjelent egy súlyban és finomságban kiválóbb új dénár, a kezdetben a svábországi Hall városában vert és arról elnevezett *Heller*. Ez is javított dénár, akárcsak az Angliában a XII. század végén kibocsátott *sterling*. Az igazi orvosságot azon-

ban az itáliai példát követő Franciaország találta meg. 1266-ban IX. Lajos megteremtette a tours-i garast *(gros tournois, grossus denarius turonensis)*. Ehhez valamivel később csatlakozott a tours-i garas értékénél egynegyeddel magasabb értékű párizsi garas *(gros parisis)*. E két pénznem gyorsan elterjedt egész Európában, csakúgy, mint a korabeli gótika művészete vagy a franciaországi lovagi és udvari irodalom. A champagne-i vásárok bizonyára nagy szerepet játszottak e kisugárzásban, s a tours-i meg a párizsi garas nekik köszönhetően vált igazi nemzetközi pénzzé. Flandriában, Brabantban, Liège vidékén, Lotaringiában azonnal nekiláttak garasokat verni. 1276-tól kezdve a németül *groschen*nek nevezett tours-i garas megjelent a Moselle völgyében, majd a XIII. század vége előtt eljutott Kölnbe, ahonnan átterjed a Rajnán túli német területekre, valamint Németalföld északi részére.

A tours-i garas e meglepő sikere csaknem azonos módon megismétlődött a XIII. század végén megjavított angol sterling esetében, amelyet szintén és úgyszólván rögtön utánozni kezdtek Németországban és Németalföldön. A garas megjelenésével tehát új szakasz nyílik meg a pénztörténetben. Nem szakítanak a Karoling rendszerrel, hanem egyszerűen igyekeznek azt adaptálni a kereskedelem szükségleteihez. És az aranypénzhez való visszatérés hamarosan újabb bizonyítékot szolgáltat arra vonatkozóan, hogy mennyire szükséges volt a kereskedelmet ellátni egy olyan csereeszközzel, amely képes kielégíteni annak növekvő igényeit.

Az aranypénzverés újrakezdése

A XI. századtól kezdve a mediterrán kereskedelem előbb Itáliában, majd az Alpoktól északra terjeszteni kezdte az

arab vagy a bizánci aranypénzeket. Ezeket a „hüperperon", „bezant" vagy „marabotin" elnevezésű érméket azonban birtokosaik felhalmozták, s úgy látszik, hogy csak kivételes és rendkívüli kiadásokat igénylő esetekben használták fizetőeszközként.[1] 1071-ben például Richilde de Hainaut grófnő ötszáz arany bezant hatalmas összege fejében zálogosította el chevignyi uradalmát Saint-Hubert apátjának.[2] Úgy tűnik, hogy ebben az időszakban az általános kereskedelemben nem használtak aranypénzt, jóllehet az itáliai tengerészek keleti ügyleteik során minden bizonnyal korán megismerkedtek alkalmazásának előnyeivel, és nyilván szerették volna, ha az aranypénzverést hazájukban is bevezetik.

1231-ben II. Frigyes a szicíliai királyságban kibocsátotta a középkori éremművészet remekét, az „Augustalénak" nevezett csodálatos aranypénzt, de ennek használata aligha terjedt túl Dél-Itália határain. Az aranypénz Nyugaton való elterjedése előtt véglegesen csak akkor nyílt meg az út, midőn Firenze 1252-ben kibocsátotta az első forintokat *(fiorino d'oro)*, amelyek neve onnan ered, hogy a város jelképét, a liliomot verték az érmékre. Genova azonnal követte a firenzei példát.* 1284-ben Velence a maga részéről a dukáttal vagy zecchinóval válaszolt a forint kibocsátására.* Ez a súlyát illetően egyformán 3 és fél grammos két szép pénzérme

[1] Az aranypénz használatáról, mielőtt újrakezdték volna a verését, lásd M. Bloch, Le problème de l'or au Moyen Age, *Annales d'histoire économique et sociale*, 1933. 1. és köv. o. A szerző hangsúlyozza, hogy bizonyos uralkodók utánozták a külföldön vert aranypénzeket. A kereskedelem azonban aligha vette igénybe ezt a pénzt. Úgy tűnik, főképpen a főrangú személyiségek kifizetéseire és kölcsöneire, egyszóval rendkívüli esetekben használták.

[2] *La chronique de Saint-Hubert, dite Cantatorium*, kiadta K. Hanquet, Bruxelles, 1906. 68. o.

megfelel egyfontnyi ezüstgaras értékének, mint ahogy a garas megfelel a solidus értékének. Így a font, akárcsak a solidus, az aranypénzverés folytán számolópénzből forgalomban levő pénzzé alakult. A Karoling-időszakban használatos egyetlen pénz, a dénár már csak egyszerű váltópénz volt. A Földközi-tenger elzárása a VIII. században hosszú időre rákényszerítette Nyugat-Európára az ezüstpénzt, a Mediterráneum újra megnyílásával az aranypénz most visszaszerezte helyét és szerepét Európában.

Itália gazdasági fejlettsége kellően magyarázza, hogy az aranypénz kibocsátását ott kezdeményezték, mint ahogy a garasét is. De mindkét pénz esetében Európa többi része haladéktalanul alkalmazkodott Itália példájához. Az utánzás sokkal gyorsabban bekövetkezett az aranypénz, mint a garas esetében, s ezt kétségtelenül a kereskedelmi kapcsolatok növekvő fejlődésének kell tulajdonítani. 1266-tól, vagyis attól az évtől kezdve, amikor megszületett a tours-i garas, IX. Lajos minden valószínűség szerint forgalomba hozta az első „aranydénárokat". E pénzek használata az Alpoktól északra terjedt el, s IX. Lajos utódainak uralkodása alatt a sárga fémből gyártott pénz bőséges és szakadatlan verése tovább folytatódott. Az általa elindított folyamat a XIV. század során az egész kontinensen elterjedt. Az Ibériai-félszigeten a rendszeres aranypénzverés Kasztíliai XI. Alfonz (1312—1350) uralkodása alatt kezdődött. A német-római birodalomban először Csehországban veszi kezdetét 1325-ben, Angliában III. Eduárd 1344-ben hoz forgalomba aranyforintokat. Németalföldön, ahol oly erőteljes a kereskedelem, Flandriában Nevers-i Lajos már 1337 előtt, Brabantban III. János (1312—1355), Liège vidékén Englebert de La Marck (1345—1364), Hollandiában V. Vilmos (1346—1389), Gueldrében III. Renaud (1343—1371) veret aranypénzeket.

A garas megteremtése, valamint az aranypénzverés megjavította a pénzforgalmat, de azok a visszaélések, amelyektől mindaddig szenvedett, nem szűntek meg. A királyok és a fejedelmek tovább rontották a pénzeket, és önkényesen névleges árfolyamokat kényszerítettek rájuk. Értékük állandóan csökkenő irányzatot mutatott. Mindent összevéve a politika a gazdaságot feláldozta a kincstár pénzügyi érdekeinek.* Amikor a XIV. században Nicolaus Oresmus a dolgok jobb megértésére hívta fel a figyelmet, nem hallgattak rá. Századok telnek el majd, mielőtt a kormányzatok követni kezdik az igazi monetáris politika elveit.

4. A HITEL ÉS A PÉNZKERESKEDELEM[1]

[1] *Bibliográfia:* L. GOLDSCHMIDT, *i. m.* Ált. bibliográfia; M. POSTAN, Credit in medieval trade, *The economic history review,* I. 1928.; R. GÉNESTAL, *Le rôle des monastères comme établissements de crédit,* Paris, 1901.; L. DELISLE, *Les opérations financières des Templiers,* Paris, 1889.; H. VAN WERVEKE, Le mort-gage et son rôle économique en Flandre et en Lotharingie, *Revue belge de philol. et d'histoire,* VIII. 1929.;(*) G. BIGWOOD, Les financiers d'Arras, Uo., III. 1924.; R. L. REYNOLDS, The merchants of Arras, Uo., IX. 1930.; H. JENKINSON, A money-lender's bonds of the twelfth century, *Mélanges Poole,* London, 1927.; G. BIGWOOD, *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du Moyen Age,* Bruxelles, 1921—1922. 2 köt. (Mém. Acad. Belgique); S. L. PERUZZI, *Storia del commercio e dei banchieri di Firenze (1200—1345),* Firenze, 1868.; A. SAPORI, *La crisi delle compagnie mercantili dei Bardi e dei Peruzzi,* Firenze, 1926.; Uő., *Una compagnia di Calimala ai primi del trecento,* Firenze, 1932.; A. CECCHERELLI, *Le scritture commerciali nelle antiche aziende fiorentine,* Firenze, 1910.; E. H. BYRNE, Commercial contracts of the Genoese in the Syrian trade of the XII. century, *The Quarterly Journal of Economics,* XXXI. 1916.; A. E. SAYOUS, Les opérations du capitaliste et commerçant marseillais Étienne de Manduel, entre 1200 et 1230, *Revue des Questions historiques,* 1930.; Uő., Les transformations des méthodes commerciales dans l'Italie médiévale, *Annales d'histoire économique et sociale,* I. 1929.; Uő.,

Hosszú ideig divatos volt a kereskedelmi fejlődést három egymást követő szakaszra osztó elmélet, amely szerint az első szakaszt a természetbeni csere *(Naturalwirtschaft)*, a másodikat a pénz *(Geldwirtschaft)*, a harmadikat pedig a hitel *(Kreditwirtschaft)* jellemzi. A tények megfigyelése alapján azonban már korán ki kellett volna derülnie, hogy ez az elmélet egyáltalán nem felel meg a valóságnak, s nem egyéb, mint annak a rendszerező szellemnek a megnyilvánulása, amely oly gyakran befolyásolja a gazdaságtörténetet.

Bár vitathatatlan, hogy a hitel egyre jelentősebb szerepet töltött be, az is kétségtelen, hogy beavatkozásának minden korszakban nyomára bukkanunk. A hitel szerepe szempont-

Dans l'Italie à l'intérieur des terres: Sienne de 1221 à 1229, *uo.*, III. 1931.; uő., Les méthodes commerciales de Barcelone au XIIIe siècle, *Estudis universitaris catalans*, XVI. 1932.; uő., Les mandats de saint Louis sur son trésor, *Revue historique*, CLXVII. 1931.; F. ARENS, Wilhelm Servat von Cahors als Kaufmann zu London, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XI. 1913.; W. E. RHODES, The Italian bankers in England and their loans to Edward I and Edward II, *Owens College Essays*, Manchester, 1902.; W. SOMBART, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Leipzig, 1911.; A. SAYOUS, Les juifs ont-ils été les fondateurs du capitalisme moderne?, *Revue économique internationale*, 1932.; W. ENDEMANN, *Studien in die romanisch-kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre*, Berlin, 1874—1883. 2 köt.; F. SCHAUB, *Der Kampf gegen den Zinswucher, ungerechten Preis und unlauteren Handel*, Freiburg, 1905.; H. PIRENNE, L'instruction des marchands au Moyen Age, *Annales d'histoire économique et sociale*, I. 1929.; A. SCHIAFFINI, Il mercante genovese del dugento, *A compagna*, 1929.; F. RÖRIG, Das älteste erhaltene deutsche Kaufmannsbüchlein, *Hansische Beiträge zur deutschen Wirtschaftsgeschichte*, Breslau, 1928.; F. KEUTGEN, Hansische Handelgesellschaften vornehmlich des XIV. Jahrhunderts, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, IV. 1906.; J. KULISCHER, Warenhändler und Geldausleiher im Mittelalter, *Zeitschrift für Volkwirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung*, 1908.

jából e korszakok között csupán mennyiségi, nem pedig minőségi különbség mutatkozik.[1]

Az egyházi intézmények fogyasztási kölcsönei

Magától értetődik, hogy a középkor mezőgazdasági szakaszában szó sem lehet tulajdonképpeni kereskedelmi hitelről. Nem is tudjuk, hogyan fejlődhetett volna ki a szórványos és alkalmi kereskedelem idején, egy hivatásos kereskedő osztály hiányában. Ezzel szemben az is bizonyos, hogy a hiteltevékenység — ahhoz képest, hogy egy árupiacok nélküli mezőgazdasági társadalom szükségleteire korlátozódott — mégis jelentős volt. Sőt, annyira jelentős, hogy nem is lehetne megérteni, hogyan létezhetett volna a hitel segítsége nélkül az a földbirtokos arisztokrácia, amelyen az akkori társadalomszervezet alapult. Ez a földbirtokos osztály valójában csak a hitel támogatásával tudott ellenállni az állandóan visszatérő éhínségek okozta ismétlődő válságoknak.

E korszak nélkülözhetetlen pénzkölcsönzője az egyház volt. Már láttuk, hogy kizárólag az egyház rendelkezett ingó tőkével, s annak révén elsőrendű pénzügyi hatalommá vált. A krónikák bőven és részletesen beszámolnak a szerzetesi szentélyek gazdagságáról, az ott felhalmozott ereklyetartókról, karos gyertyatartókról, szentségtartókról, oltárkelyhek-

[1] „Sale credit of which the existence has been generally denied, in reality formed the financial basis of the medieval trade. As to other forms of credit their existence was never doubted but their function was wrongly interpreted" [„Az áruhitel, amelynek a létezését általában tagadták, a valóságban a középkori kereskedelem pénzügyi alapját alkotta. Ami a hitel egyéb formáit illeti, azok létezését sohasem vonták kétségbe, de funkciójukat tévesen értelmezték"]. Postan, *i. m.* 261. o.

ről. Ezek a kincsek abból a kisebb-nagyobb adományokból származó nemesfémből készültek, amellyel a jámbor hívek elárasztották a szerzeteseket, ama mindenható szentek földi képviselőit, akiknek közbenjárását annál bizonyosabbra vehette a halandó ember, minél bőkezűbb volt szolgáik iránt. Így aztán minden hírnevesebb templom dús kincstárral rendelkezett, ami nemcsak az egyházi szertartások pompáját emelte, hanem bőséges megtakarított tőkét is képviselt. Szükség esetén csak be kellett olvasztatniuk néhány arany- vagy ezüsttárgyat, s az így nyert fémet elküldték a szomszédos pénzverő műhelybe, hogy az értékével azonos mennyiségű pénzt kapjanak érte. A monostorok nemcsak a maguk, hanem mások számára is ehhez az eljáráshoz folyamodtak. Ha valamelyik püspök rendkívüli kiadással találta magát szemben, akár egy uradalom megszerzése, akár az uralkodónak tett szolgálata miatt, egyházmegyéje apátságaihoz fordult. Az ilyen kölcsönök számos példáját ismerjük. Amikor Otbert liège-i püspök 1096-ban megvásárolta a bouilloni és a couvini kastélyokat, egyházmegyéjének templomai fedezték az ügylet költségeit.[1]

A szerzetesi kincstárakat azonban elsősorban éhínség idején vették igénybe. A környékbeli földesurak számára, ha tartalékaik kimerültek, és pénzért kellett megszerezniük a legnélkülözhetetlenebb élelmiszereket, ezek a kolostori kincstárak valóságos hitelintézmények szerepét töltötték be. A szerzetesek előlegezték a szükséges összeget, s ennek fejében az adós elzálogosította nekik földjei egy részét, garantálva ezáltal a tartozás visszafizetését. „Élő zálognak" *(vivum gagium* vagy *wadium)* nevezték azt, amikor az elzálogosított birtok jövedelmeit levonták a kölcsönzött tőkéből, „holt

[1] H. Pirenne, *Histoire de Belgique,* I. köt. 5. kiad. 139. o.

zálognak" *(mortuum gagium* vagy *wadium)* pedig azt a birtokot, amelynek termékei a zálogbirtokost illették a teljes visszafizetés fenntartásával. Mindkét esetben tiszteletben tartották az uzsora tilalmát, mivel a kölcsönzött pénz önmagában véve nem hozott semmiféle kamatot.

Az ilyen típusú hitelműveletek esetében, amelyek a XIII. századig igen gyakoriak voltak, kizárólag fogyasztási kölcsönről van szó, azaz olyan kölcsönről, amelyhez életbe vágó szükség esetén folyamodtak. Csak a végszükség nyomására vesznek fel kölcsönt, s a kapott pénzt azonnal elköltik, ilyen körülmények között tehát minden kölcsön felér az elszegényedéssel. Az uzsorát vallási okokból megtiltó egyház ily módon a legnagyobb szolgálatot tette a korai középkor mezőgazdasági társadalmának. Megkímélte az embereket az ókort oly fájdalmasan sújtó élelmezési adósságok csapásától. A keresztény „caritas" itt betű szerint és teljes szigorában alkalmazhatta a kamat nélküli kölcsön elvét, és a *mutuum date nihil inde sperantes* megfelelt egy olyan időszak jellegének, amelyben a pénz még nem a gazdagság eszköze volt, tehát a használatáért nyújtott minden ellenszolgáltatás csak zsaroló jellegű sarcnak tűnhetett.

A kereskedelem újjászületése, felfedve az ingó tőke termelékenységét, olyan problémákat vetett fel, amelyekre hasztalan kerestek megnyugtató megoldást. A társadalmat a középkor végéig szüntelen aggodalom gyötörte a kamat rettentő kérdése miatt, amely kérdésben az üzleti gyakorlat és az egyházi morál szöges ellentétben állott egymással. Az érdekeltek jobb híján megalkuvások és kibúvók árán segítettek magukon.

Nagyon kevés forrással rendelkezünk ahhoz, hogy megtudjuk, milyen körülmények között keletkezett a kereskedelmi hitel. Mindenesetre kétségtelen, hogy a XI. századtól kezdve már tekintélyes számban léteztek folyósítható tőkével rendelkező kereskedők. Ilyenek például a liège-i kereskedők, akik 1082-ben Saint-Hubert apátjának előlegezték a szükséges összeget egy uradalom megvásárlásához.[1] Jóllehet nem ismerjük a felek közötti megállapodást, lehetetlen feltételeznünk, hogy a kölcsön kamatmentes lett volna. A hitelezők valószínűleg csak olyan előnyök fejében folyósították a kölcsönt, amelyeket kellőképp jövedelmezőeknek tekintettek, és nehéz elhinni, hogy mindenfajta kamattól tartózkodtak volna.

Bárhogy van is, az uzsoraügyletek a XII. század közepétől általános jelenségnek tűnnek. Épp elég adattal rendelkezünk egy saint-omer-i polgárról, Guillaume Cade-ról (megh. 1166 körül) ahhoz, hogy sejthessük, miszerint nemcsak árukereskedelemmel, hanem pénzüzletekkel is foglalkozott. Tudjuk róla, hogy valóságos határidőüzleteket kötött, amikor az angliai apátságoktól előre megvásárolta birkáik gyapját, és fel kell téteteleznünk, hogy ezzel nem tett egyebet, mint alkalmazkodott kora valamennyi nagykereskedőjének általános gyakorlatához.

Egyébként számos adat tanúsítja a hitelre történő adásvétel szokását a fűszerekkel, borral, gyapjúval, posztóval stb. folytatott nagykereskedelemben.

[1] *Chronique de Saint-Hubert,* szerk.: HANQUET, 121. o.

A pénzforgalom elégtelensége miatt nem lenne érthető, hogyan lett volna lehetséges a nagykereskedelem, ha az utóbbi nem úgy folyamodott volna a hitelhez, mint egy természetes művelethez. Itália, ahol a gazdasági élet sokkal korábban fejlődött ki, mint a kontinensen, e tekintetben kétségbevonhatatlan bizonyítékokkal szolgál. A velenceiek már a X. században pénzt fektetnek a tengeri vállalkozásokba, és amint Genova meg Pisa is bekapcsolódik a hajózásba, számos ottani nemes és polgár kockáztatja tőkéjét a tengeren. A befektetett összegek csekélysége ne tévesszen meg senkit a pénzalapok nagyságát illetően. A tőkepénzesek, hogy a kockázat megoszoljék, egyszerre több hajóban vállaltak „részesedést" (*partes*). A vállalkozásnak a XII. században már oly virágzó formája, az ún. *commenda* társaság mutatja, hogy milyen szerepet játszik itt a kereskedelmi hitel. A tőkéstárs az esetleges nyereségekben való részesedés ellenében tőkét előlegez a vállalkozónak, aki azt külföldön gyümölcsözteti. A tőkéstársnak járó rész leggyakrabban a nyereség háromnegyed része, a vállalkozóé pedig a negyede.[1] * A tengeri biztosítás, amelyet a genovai okiratokból a XII. századtól kezdve ismerünk, a hitel egy másik formája. Ha be akarnánk mutatni a hitel ettől kezdve megnyilvánuló immár számos módozatát, mélyebbre kellene hatolnunk a kereskedelmi jog területére, erre viszont itt nincs lehetőségünk. A hitel kezdeti fejlődése minden valószínűség szerint az itáliai és különösen a genovai hajózási vállalkozóknak köszönhető. Ők

[1] BYRNE, *Genoese Trade* szerint a genovai társaságok szabályszerű nyeresége a XII. században 25% volt.

vezették be a hitelt a tengeri kereskedelmi ügyletekből a pénzügyi gyakorlatba.*

A szárazföldi kereskedelemmel foglalkozó társaságok valamivel kevésbé gyorsan fejlődtek, mint azok, amelyek a tengeri kereskedelem folytán keletkeztek. A XIII. században azonban már mindenütt javában működnek ilyen társaságok Itália kereskedővárosaiban. A hitellevelek használata akkor már általános. Fentebb volt alkalmunk bemutatni, hogy e hitelleveleknek milyen fontos szerepük volt a champagne-i vásárokon kötött üzletekben. A kötelezvényeket, amelyekhez a váltók eredete kapcsolódik, Itáliában és Dél-Franciaországban jegyzők, Flandriában pedig a városi tanács írnokai állították ki.

A kereskedők képzettsége és a hitel*

A hiteleszközök fejlődése a kereskedőknél szükségszerűen feltételezi az írás-olvasás ismeretét. Kétségtelen, hogy a kereskedelmi tevékenység adott ösztönzést a polgárság gyermekeinek szánt első iskolák létesítésére. E gyermekek kezdetben a kolostori iskolákat látogatták, ahol megtanulták a kereskedelmi levelezéshez szükséges latin nyelv alapelemeit. De könnyen érthető, hogy ezeknek az iskoláknak sem a szelleme, sem a szervezete nem tette lehetővé, hogy kielégítő módon foglalkozzanak a kereskedelmi pályára szánt tanítványok által igényelt gyakorlati ismeretekkel. A városok ezért már a XII. század második felétől kezdve kisebb iskolákat nyitottak — ezek a középkori világi oktatás kiindulópontjainak tekinthetők. A papság természetesen ellenezte a világi hatalom e behatolását egy mindaddig kizárólag őhozzá tartozó területre. S ha nem is sikerült meghiúsítania a társadalmi

életben nélkülözhetetlenné vált újítást, annyit mindenesetre elért, hogy a városi iskolákat csaknem mindenütt egyházi tanfelügyelők ellenőrzése alá rendelték. Azt azonban nem tudta megakadályozni, hogy a tanítókat a városi hatóság nevezze ki.

Kétségtelen, hogy a XIII. században a nemzetközi kereskedelemmel foglalkozó kereskedők többsége meglehetősen magas képzettséggel rendelkezett.* Nyilván nagyrészt az ő kezdeményezésüknek tudható be, hogy a magánokiratokban a népnyelvek helyettesítették a latint. Mindenesetre roppant figyelemre méltó, hogy a népnyelv használata a kereskedelmi fejlettség terén élen járó országokban, Itáliában és Flandriában kezdődött. Tudjuk, hogy Flandriából származik a francia nyelven szerkesztett legrégibb oklevél. Itáliában az írás használata annyira összefonódott a kereskedelmi élettel, hogy a kereskedelmi könyvvitel, ha nem volt is kötelező, de — úgy látszik — teljesen általánossá vált a XIII. században.** A XIV. század kezdetétől fogva azután egész Európában elterjedt. A montaubani Bonis fivérek számadáskönyvei 1339-ben kezdődnek,[1] a forcalquier-i Ugu Teralh-é[2] pedig 1330—1332-ből való. Németországban napjainkig fennmaradtak — egyebek között — a rostocki Johann Tölner,[3] a hamburgi Vicko von Geldersen[4] és a lübecki Hermann és Johann Wit-

[1] Ed. Forestié, *Le livre de comptes des frères Bonis, marchands montalbanais du XIVe siècle*, Paris—Auch, 1890—1893. 2 köt.

[2] P. Meyer, Le livre journal de maître Ugo Teralh, notaire et drapier à Forcalquier (1330—1332), *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*... XXXVI. 1898.

[3] K. Koppmann, *Johann Tölners Handlungsbuch von 1345—1350*, Rostock, 1885.

[4] H. Nirrnheim, *Das Handlungsbuch Vickos von Geldersen*, Hamburg—Leipzig, 1895.

tenborg[1] kereskedelmi könyvei *(Handlungsbücher)*. Valamennyi közül a legrégebbi az ugyancsak lübecki Warendorpoké.[2] * A XIII. század kezdetén Leonardo Pisano (Leonardo Fibonacci) a kereskedők számára aritmetikai kézikönyvet szerkesztett.

Az idegen nyelvek ismerete valószínűleg erősen elterjedt az üzletemberek között. A gazdasági kapcsolatokban a francia nyelv nagyjából azt a szerepet töltötte be, mint napjainkban az angol. Kétségtelen, hogy ezt a helyzetet nagymértékben a champagne-i vásároknak köszönheti. Mindmáig fennmaradt néhány, a XIV. század közepén Bruggében összeállított és a francia nyelv oktatására szolgáló társalgási zsebkönyv.[3] A francia mellett egyébként a latin mint nemzetközi nyelv továbbra is megtartotta szerepét, elsősorban a román és a germán népek közötti kapcsolatokban.

A kereskedelem és a hitel

Úgy tűnik, hogy a képzettség terjedése szorosan kötődik a hitel fejlődéséhez. Itália példájából egyébként megállapítható, hogy minél fejlettebb volt a hitel, annál gyorsabb ütemben nőtt a képzettség. A napjainkig fennmaradt kereskedel-

[1] C. Mollwo, *Das Handlungsbuch von Hermann und Johann Wittenborg*, Leipzig, 1901.

[2] F. Rörig, *Hansische Beiträge* stb. idézve: 188. o. 1. lábj. — Bruggében hét számadáskönyvet őriznek Collard de Marke pénzváltótól (1366—1369). R. de Roover, Considérations sur les livres de comptes de C. de M., *Bulletin de l'école supérieure de commerce Saint-Ignace à Anvers*, 1930.

[3] *Le livre des métiers de Bruges et ses dérivés. Quatre anciens manuels de conversation*, kiadta J. Gessler. Brugge, 1931.

mi okiratok tanúsítják, milyen sok volt a távoli időpontban esedékes kifizetések száma. Hogy erről némi fogalmat alkossunk, elegendő átlapozni a fentebb említett számadáskönyveket. Pedig ezek a könyvek csak a kiskereskedelemre vonatkoznak. A nagykereskedelemben használt hasonló üzleti könyvek bizonyára még meglepőbb adatokkal szolgálnának. Nem valószínű, hogy a kereskedők ki tudták volna fizetni az Angliában vásárolt több száz bála gyapjút, mielőtt el nem adták az e gyapjúból gyártott posztót. Különben elég sok adattal rendelkezünk ahhoz, hogy azt állíthassuk, miszerint a nagykereskedők állandó adósi és hitelezői viszonyban álltak egymással. Egy sokáig uralkodó vélemény szerint a kereskedelmi hitel funkciója a középkorban csaknem elhanyagolható, ehelyett azonban — éppen ellenkezőleg — azt kell feltételeznünk, hogy a kereskedelmi hitel akkor is döntő szerepet játszott.

Kétségtelen, hogy a hitel nem minden országban terjedt el oly szélesen. Szerepe a XIII. század végéig a Rajnán túli Németországban sokkal korlátozottabb, mint Flandriában vagy főképp Itáliában, és módszertani hiba volna egész Európára általánosítani azt, ami csak Németországra érvényes — amint azt oly gyakran tették. Hogy egy jelenség súlyát megértsük, ott kell tanulmányoznunk, ahol az a legerőteljesebben nyilvánul meg. Elfogadhatatlan, ha a flamand vagy az itáliai nagyvárosok kereskedelmi tevékenységét le akarják egyszerűsíteni a XIII. századbeli Hanza-kikötők vagy az olyan másodrendű városok tevékenységére, mint a Majna melletti Frankfurt.

Tegyük hozzá, hogy éppolyan túlzás lenne, ha a középkor kereskedelmi hitelének fontosságát a napjainkban vagy akár a XV. század végétől betöltött szerepével hasonlítanánk össze. Mert bármennyire jelentős volt is ez a hitel, természete-

sen csak egy bizonyos gazdasági területre korlátozódott, amelyet Nyugaton az Atlanti-óceán partjai határoltak, keleten pedig nem terjedt messzebb a Földközi-tenger, a Fekete-tenger és a Balti-tenger partvidékénél. Nem támogatta nagy államok hatalma sem, s végül — majd később tárgyalandó okok következtében — képtelen volt komolyabb hatást gyakorolni az ipari termelés szervezetére.

A PÉNZKERESKEDELEM

A kereskedelmi hitel a forgótőkének csak egy részét vette igénybe. E tőke legnagyobb részét a közületeknek vagy magánszemélyeknek adott kölcsönökre fordították. A középkori bankügyletek lényegében kölcsönügyletek voltak, s e korszak pénzkereskedelmének történetét csaknem teljes egészében ezek a kölcsönök töltik ki.

Maga a pénzkereskedelem csupán a XI—XII. századbeli kereskedelmi megújulás egyik következménye. Az első középkori bankárok részben azoknak a pénzváltóknak *(cambitores)* a leszármazottai, akik a forgalomban levő pénz sokfélesége miatt már nagyon korán felbukkannak, s egy minden ellenőrzéstől szükségszerűen mentes foglalkozást űzve gyorsan meggazdagodnak, részben pedig — s ezek vannak többségben — olyan nagykereskedők, akik fölös tőkéjüket úgy fektették be, hogy kölcsönadták másoknak. Egyébként meg kell jegyeznünk, hogy a bank soha nem szakadt el teljesen az árukereskedelemtől: szorosan ahhoz kapcsolódott. Nem volt egyéb, csak a tartaléktőkék felhasználásának egyik eszköze.*

Általános szabályként a középkori bankár egyszerre kölcsönző és kereskedő is. A XII. század folyamán a nagy ke-

reskedelmi vagyonok felhalmozódása nyilván óhatatlanul és azonnal rájuk irányította a királyok, fejedelmek, az arisztokrácia, sőt az egyház figyelmét. Valójában mindnyájan a jövedelmeknek attól a válságától szenvedtek, amelyet a gazdasági tevékenység fejlődése és a kifinomultabb életmóddal járó kiadások folyamatos növekedése idézett elő. Mennyivel kényelmesebb volt számukra, ha a hiányzó pénzt a dúsgazdag kereskedőktől vették kölcsön, mintha földjeiket elzálogosították volna az apátságoknak, vagy arany- és ezüsttárgyaikat a pénzverdébe küldték volna! Másrészt a kereskedők hogyan is állhattak volna ellen a hatalmasok kérésének? Túl veszélyes lett volna elutasítani a jelentős politikai vagy társadalmi befolyással rendelkező kölcsönkérőket. Az is nyilvánvaló, hogy ezek hatalma természetesen még a kezükbe került összegek visszafizetését is veszélyeztethette. De biztosítékul elegendő volt olyan kamatláb kikötése, amely kiegyenlíthette a vissza nem fizetett adósságok okozta veszteségeket. Mindent tekintetbe véve, noha nagy volt a kockázat (s vajon nagyobb volt-e, mint a háborúk, hajótörések, kalózok és fosztogatók veszélyeinek kitett nemzetközi kereskedelemben?), a haszon kilátása mégis rendkívül csábítónak bizonyult. A XII. századtól kezdve bizonyára csaknem minden újgazdagot megszédített. Forrásaink természetesen csak nagyon kevés nyomát őrizték meg az általuk folyósított kölcsönöknek, hiszen az adósleveleket a visszafizetés után megsemmisítették. Csak a véletlennek köszönhetünk néhány fennmaradt adatot, ezek azonban ritkaságuk ellenére is lehetővé teszik, hogy felbecsülhessük a kereskedők által nyújtott hitelek nagyságát.

1160 körül Guillaume Cade tekintélyes összegeket kölcsönöz Anglia királyának és számos nemesnek.[1] Gentben Jean Rynvisch és Simon Saphir nyújtott kölcsönt Földnélküli Jánosnak.[2] Arras ugyanabban az időszakban híres a pénzkölcsönzőiről.

Atrebatum... urbs... plena
Divitiis, inhians lucris et foenore gaudens.[3] °

Közülük a leggazdagabbaknak, a Louchard-oknak a neve legendássá vált Németalföldön, és a Crespin-ek csaknem ugyanolyan hírnévnek örvendtek. Az artois-i költészet még őrzi a nyomát, hogy vagyonuk és nyereségvágyuk milyen hatást gyakorolt kortársaikra.[4]

A XIII. század kezdetétől a Schelde (Escaut) medencéjének egész főnemessége eladósodott a városok polgárainál. Az artois-i pénzkölcsönzők mellett ott találjuk Lens, Douai, Tournai, Gent, Valenciennes, Ieper stb. polgárait, adósaik

[1] Ezekkel az ügyletekkel kapcsolatban lásd H. Jenkinson 187. o. 1. lábj.-ben id. műveit.

[2] Angliai főpapok már 1176-ban tetemes kölcsönöket vettek fel *mercatores Flandriae*-től. A. Schaube, *Handelsgeschichte der Romanischen Völker*, 393. o.

° *Arras... gazdagsággal teli város.*
Haszonra áhítozó, kamatnak örvendő. (A szerk.)

[3] Guillaume le Breton, Philipis, *Mon. Germ. Hist. Script.*, XXVI köt. 321. o.

[4] A. Guesnon, La satire à Arras au XIIIe siècle, *Le Moyen Age*, 1889 és 1900. — Az artois-iak kapzsiságára és gazdagságára vonatkozóan a XII. század kezdetén lásd Guibert de Nogent, *Histoire de sa vie*, kiadta G. Bourgin, 223. o.

listáján pedig fellelhető Flandriai Johanna és Margit grófnő, Gui de Dampierre gróf és két fia, Robert és Jean, a liège-i püspök, II. Róbert, Artois grófja, Termonde ura és sokan mások. Az előlegezett összegek 60 és 14 000 font (livre) között váltakoznak, de egy-egy személy mindig újabb kölcsönt igényel. 1269 és 1300 között Gui de Dampierre ismert hiteleinek összege csak a flandriai grófságban eléri az 55 813 fontot, és hány más kölcsönt vehetett fel, amelyről nem tudunk! A visszafizetés időpontját általában a szerződés kelte után egy évre kötötték ki, jótállók kezessége mellett. A jótállók olykor gazdag polgárok, olykor jelentős személyiségek, mint Arras egyházi védnöke, Béthune védnöke, Audenarde földesura, leggyakrabban pedig Brugge városa. Az is előfordul, hogy a biztosítékot az adós ingatlanai alkotják.

A városok is éppolyan sok kölcsönt vettek fel, mint a nemesek. Akár nagyok, akár kicsik, szüntelenül a kereskedők erszényéhez folyamodnak. Brugge 1284 októberétől 1305 februárjáig tíz különböző alkalommal kapott hiteleket, s ezeknek összege több mint 460 000 fontra rúgott.[1]

Az egyházi intézményeknek kevésbé jelentős szükségleteik voltak. Ennek ellenére ők is állandóan igénybe vették a hitelt. Eudes Rigaud (1248—1269) püspök kánoni látogatásainak naplójából kiderül, hogy Normandiában csaknem valamennyi kolostor el volt adósodva.

A KAMATRA ADOTT KÖLCSÖN

Ennyi talán elegendő annak érzékeltetésére, hogy milyen méreteket öltöttek a hitelműveletek, amelyek kiindulópontja

[1] G. Bigwood, *i. m.* I. köt. 99. o.

a kereskedelem által létrehozott ingó tőke volt. Amit e téren Németalföldön látunk, az egész Európában megismétlődik azokkal az eltérésekkel, amelyek vidékenként a gazdasági élet nagyobb vagy kisebb élénkségéből erednek. A pénzt — ahol van belőle — annál gyümölcsözőbben lehet befektetni, minél nagyobb iránta a kereslet. Minden előlegezett összeg nyereséget biztosít a kölcsönzőnek, amely nem egyéb, mint az uzsora *(usura)* vagy — az újkori kifejezéssel élve — a kamat *(interesse)*. Sem a városok számadáskönyvei, sem a magánszemélyek iratai nem riadnak vissza a gyűlöletes „uzsora" szó használatától. A nyilvánosságnak szánt okiratokban viszont eltitkolják a valóságot. A kölcsönkérő szokás szerint kötelezi magát, hogy az adósság lejáratának időpontjában a valóban felvett pénznél magasabb összeget fizet vissza — a különbség jelenti a kamatot. Az *ad manaium* (à manaie) kölcsön esetén a tartozásként elismert összeg pontosan annyi, mint amennyit kifizettek. Az esedékesség napján kifizetik a *manaium*ot, ha azonban a kölcsönadott tőkét nem térítik vissza, akkor a *manaium*ot minden újabb lejáratkor ismételten le kell róni, amíg az adós ki nem egyenlíti a tartozását. Nyilvánvalóan már eleve megállapodtak, hogy a kölcsönvevő nem fogja kiegyenlíteni tartozását a kitűzött napon, úgyhogy az uzsoraszedés ez esetben késedelmi büntetésnek volt álcázva.[1] A kamatláb általában 10—16% között ingadozott. Előfordul, hogy 5%-ra csökken, de olykor 24%-ra vagy még magasabbra emelkedik. A nagyobb vagy kisebb kockázat, amellyel a hitelnyújtás járt, természetesen befolyásolta a kikötött kamat összegét.*

[1] *Uo.* 441. o.

A pénzkereskedelem, ahogy azt az északi kereskedők, a Cade-ok, a Louchard-ok, a Crespinek és versenytársaik gyakorolták, bármilyen kiterjedt volt, mégis nagyon kezdetleges formákban nyilvánul meg. Úgy tűnik, hogy csak a tőkések és a kölcsönvevők között létrejött egyéni szerződésekre korlátozódik. Nem tapasztalható, hogy Arras-ban vagy más flamand városban a pénzemberek társaságot alapítanának. „Vagy egyedül tevékenykednek, vagy leginkább két-három érdekeltből álló csoportot alkotnak. Az utóbbiak között kétségtelenül fennáll egy átmeneti társulás, de korántsem kötnek szabályos társas szerződést."[1] Nincsenek külső képviselőik, sem létesítményeik, amelyekkel leveleznének. Úgy látszik, hogy még a champagne-i vásárok bankáraival és pénzváltóival sem állnak kapcsolatban, mert rendszerint a lakóhelyükön kell visszafizetni nekik a kölcsönvett összegeket. Másrészt nem vállalkoznak letétbe helyezett összegek elfogadására, nem teljesítenek kifizetéseket külföldön, és nem számítolnak le váltókat.

A fentebb említett ügyleteket az itáliaiak viszont már a XII. századtól kezdve ismerték, és a következő században a korabeli társadalmi viszonyoknak megfelelő legmagasabb fejlettségi fokra emelték.* Az északi tőkésekkel szemben olyan lehengerlő fölényre tettek szert, hogy az előbbiek kénytelen-kelletlen átengedték nekik a terepet, s pénzemberekből a XIII. század végére már csupán gazdag járadékosokká *(otiosi)* alakultak át, akik beérték azzal, hogy magánvagyonukat kezelték, ingatlanokat szereztek, és járadékokat vásároltak.

[1] *Uo.* 178. o.

Amint láttuk, a XIII. századtól kezdve az északi, illetve az itáliai kereskedők rendszeresen látogatták a champagne-i és a flandriai vásárokat. A számukra oly fontos posztóipar — amelynek termékeit egyre nagyobb mennyiségben exportálták Dél-Európába — csakhamar arra ösztönözte e kereskedők egy részét, hogy megtelepedjék ezen a vidéken, sőt fel is vétesse magát az ottani polgárság soraiba. S mert nyilván tudatában voltak annak, hogy szervezetük és technikájuk pénzügyi téren milyen fölényt biztosít számukra a helyi polgársággal szemben, tüstént vetélytársként, méghozzá diadalmas vetélytársként léptek fel. A hatalmas társaságok, amelyekhez tartoztak, távolról támogatták őket tőkéjükkel.* A XIII. század második felétől kezdve valamennyi itáliai kereskedőtársaság képviselve volt Németalföldön.* Itt találjuk a sienai Salimbénék, a Buonsignorik, a Galleranik, a firenzei Frescobaldik, Pucik, Peruzzik, Bardik, a piacenzai Scotik üzlettársait vagy ügynökeit, s mellettük felfedezzük még a genovaiakat, a pistoiaiakat és a Cahors-ból való languedociakat is. Tegyük hozzá, hogy ezek a délvidékiek valamennyien figyelemreméltó kereskedelmi képzettséggel, a váltó- és hitelügyletekben való nagyfokú jártassággal rendelkeznek, ismerik Európa nagy kereskedelmi központjait, és kapcsolatban állnak velük. E tulajdonságaik párjukat ritkítják. Nem meglepő tehát, ha a bouvines-i csata után Johanna grófnő, hogy Fülöp Ágost által foglyul ejtett férje, Portugáliai Ferdinánd váltságdíjára megszerezze a szükséges összeget, az itáliai hitelhez fordul. 1221-ben 29 194 fontot kapott 34 626 fontért. A kölcsönzők előnyös üzletet kötöttek, s a grófnő a maga ré-

széről minden bizonnyal meg volt elégedve ügyességükkel.[1] Legalábbis ettől kezdve gyorsan szaporodtak az „ultramontánoktól" felvett kölcsönök.

A hitel fejlődéséről tanúskodnak Északon a rá jellemző új módozatok. A visszafizetések rendszerint a champagne-i vásárokon történnek, és ezek szabják meg a lejárat időpontját is. Az itáliai bankárok azonban közvetítőként is szolgálnak a vásárokon kívül teljesítendő kifizetések esetében, és mesteri tudásuk a váltóügyletekben, a tartozások kiegyenlítésében („kompenzálásában") való gyakorlatuk a XIII. század végétől az Alpoktól északra biztosítja számukra a banküzlet monopóliumát.

Az itáliai pénzemberek nemzetközi ügyfelei Franciaország és Anglia királyai,* a területi fejedelmek, a püspökök, az apátok és a városok. A pápaság őket kéri fel hatalmas vagyonának kezelésére, a Szent Péter-dénárok és az egyházra kirótt mindenféle és egyre több adó behajtására.[2]* Valójában az ő kezükben összpontosul egész Európa pénzügyeinek intézése. A királyok meghívják őket tanácsaikba, rájuk bízzák pénzeik verését, és őket bízzák meg az adók felügyeletével és beszedésével. Számos városban haszonbérbe veszik a fogyasztási illetékeket, s a fejedelmek mindenütt megengedik nekik, hogy pénzkölcsönző helyeket tartsanak fenn.

A bankügyletek mellett egyébként a legkülönfélébb kereskedelmi műveletekkel foglalkoznak. Gyapjút vásárolnak, posztót, fűszereket, arany- és ezüsttárgyakat, brokátot, se-

[1] *Uo.* 180. o.

[2] G. Schneider, *Die finanziellen Beziehungen der florentinischen Bankiers zur Kirche*, Leipzig, 1899.; Ed. Jordan, Le Saint-Siège et les banquiers italiens, *Congrès international des catholiques*, 5e section, Bruxelles, 1895. 292. o.

lyemszöveteket árusítanak. Hajózási vállalkozók, s ugyanakkor fogadók tulajdonosai Párizsban, Bruggében, Londonban. Üzleti ügyeik szerteágazódásával együtt növekszik merészségük, és az elért nyereségek összege ellensúlyozza, sőt bőven túlhaladja az elszenvedett veszteségeket. Egyébként habozás nélkül zsarolják adósaikat, akiket a szükség kényszerít arra, hogy hozzájuk forduljanak. A megszorult apátságoktól és magánszemélyektől nemritkán 50 és 100%-ot is meghaladó kamatot követelnek. A nagy üzletekben viszont és a nagy hatalmú és fizetőképes ügyfelek esetében a kamatláb rendszerint 10% körül mozog.

A ZSIDÓK

Az itáliaiak hitelüzleteinek felvirágzásával és mindenütt jelenvalóságával összevetve a zsidóké roppant szegényesnek tűnik. A zsidóknak a középkorban betöltött szerepét bizonyára nagyon eltúlozták. E szerep nagyságának felbecsüléséhez feltétlenül meg kell állapítanunk, hogy minél fejlettebb egy ország gazdasági szempontból, annál kevésbé találhatók ott zsidó pénzkölcsönzők. Flandriában mindig oly elenyészően kevesen voltak, hogy mennyiségük elhanyagolhatónak tűnik. Számuk csak Kelet-Európa felé haladva növekszik. Németországban, minél inkább távolodunk a Rajnától, annál több zsidóval találkozunk. Lengyelországban, Csehországban, Magyarországon már valósággal hemzsegnek.*

Amint fentebb láttuk, a középkor mezőgazdasági szakaszában a keleti termékek szállítóinak szerepét töltötték be.[1]

[1] Lásd fentebb, 52. o. — Vö. M. HOFMANN, *Der Geldhandel der deutschen Juden während des Mittelalters bis zum Jahre 1350*, Leipzig, 1910.

A mohamedán Ibériai-félszigeten át, ahol hitsorsosaik már korán nagy gazdasági befolyásra tettek szert, juttatták el Észak-Európába a fűszereket, értékes kelméket és ötvösmunkákat. Sőt úgy tűnik, hogy a X. század vége felé titokban keresztény rabszolgákkal is kereskedtek. Közülük néhányan Dél-Franciaországban földeket, szőlőket, malmokat stb. szereztek. Az egyház azonban, anélkül hogy üldözte volna őket, igyekezett minden kapcsolatot meghiúsítani e hitetlenek és a hivők között, s az első keresztes hadjárattal egyidőben fellángoló miszticizmus fellobbantotta ellenük a nép szenvedélyes gyűlöletét, s kezdetét vette a „pogromok" hosszú sorozata, amelyeknek később oly gyakran áldozataivá lettek. Másrészt a mediterrán kereskedelem újjászületése a XI. században feleslegessé teszi közvetítői szerepüket a Kelettel. Csupán a mohamedán időszakban meggazdagodott és a *reconquista* után Barcelonában maradt zsidó kereskedők vesznek részt a tengeri kereskedelemben mint hajózási vállalkozók vagy tőkéstársak. A nyugati zsidók máshol mindenütt már csak a kamatra adott zálogkölcsönügyletekkel foglalkoztak. A keresztényekre alkalmazott uzsoratilalom rájuk nem vonatkozott, kihasználták ezt a lehetőséget, s bizonyára vissza is éltek vele. Mivel csak végszükség esetén fordultak hozzájuk, ügyfeleik szorult helyzete lehetővé tette számukra, hogy tetszésük szerint kiszipolyozzák őket. Hitsorsosaikkal nemcsak Európában, hanem a déli iszlám területeken is szoros kapcsolatot tartottak fenn, tehát könnyen megszerezhették az ügyleteikhez elengedhetetlen készpénzt, s a bajba került magánszemélyek mindig bizonyosak lehettek abban, hogy náluk olyan segítségre lelnek, amelynek sürgőssége arra kényszerítette őket, hogy ne nézzék az árát. A zsidóktól felvett kölcsönnek ráadásul az az értékes előnye is megvolt,

hogy titokban maradt. Olyan kényelmes volt, hogy még az egyházi intézmények sem restellték hozzájuk fordulni.*

Ahol a zsidók letelepültek, mindenütt a területi fejedelem oltalma alatt álltak, ami azt jelenti, hogy az ő jóindulatától függtek. 1261-ben a haldokló Brabanti Henrik herceg elrendelte, hogy földjéről űzzék el az uzsorásokat, és özvegye is csak akkor volt hajlandó megtűrni őket, miután kikérte Aquinói Szent Tamás véleményét.[1] I. Eduárd 1290-ben elkergette őket Angliából, Franciaországban Szép Fülöp 1306-ban követte példáját. Utódai azonban megengedték, hogy visszaszivárogjanak a királyságba, ám 1393-ban ismét száműzték őket. Különben időnként a nép is felkelt ellenük, főképp az adósok uszítására, akik könnyűszerrel felizgatták a hiszékeny tömegeket.[2] A zsidókat mindenféle szörnyűségekkel és szentségtöréssel gyanúsították. 1349-ben Brabant területén lemészárolták a zsidóságot, 1370-ben pedig véglegesen kitiltották őket a tartomány területéről, mert elterjedt a hír, hogy meggyalázták a szent ostyát.[3]

A PÉNZKÖLCSÖNZŐ „ASZTALOK"

A zálogra kölcsönöket adó zsidók a XIII. században éppen a keresztények között félelmetes vetélytársakra leltek.

[1] H. Pirenne, La duchesse Aleyde de Brabant et le „De regimine Judaeorum" de saint Thomas d'Aquin, *Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique*, 1928.

[2] Érdekes példa Párizsban, 1380-ban, a *Chronique du religieux de Saint-Denys*-ben, szerk. Bellaguet, I. köt. 54. o.

[3] Nem lehettek túl sokan, mert vagyonuk elkobzásakor a végösszeg mindössze 7065 brabanti forintra rúgott. Henne és Wauters, *Histoire de Bruxelles*, I. köt. 133. o. lábj.

Úgy tűnik, hogy időrendben az elsők Cahors lakói voltak, akik kirajzottak Franciaország és Németalföld minden részébe, s ott olyan tevékenységet fejtettek ki, hogy a század közepén a „cahors-i" *(Cahorsin)* elnevezés a pénzkölcsönző szinonimájává lett.[1] A lombardok — pontosabban az itáliaiak — azonban hamarosan átvették a cahors-iak szerepét az ilyen természetű ügyletekben. Az uralkodók és a városok bizonyos járandóság fejében megengedték a lombardoknak, hogy pénzkölcsönző „asztalokat" *(tabula, tavola)* állítsanak fel. A legrégibb ilyen engedélyt Németalföldön 1280-ban adták ki. Akik ilyen engedéllyel rendelkeztek, monopóliumot élveztek a zálogkölcsönüzletek terén, amelyből mindenki más ki volt rekesztve, „a toszkánok, a cahors-iak vagy a zsidók" is *(„toscans u coversins u juis")*.[2] Jogosan merül fel a kérdés, hogy sok esetben vajon nem éppen a lombardok sürgetései járultak-e hozzá a zsidók kiűzetéséhez, akiknek a helyét ők foglalták el. Noha a legrégebben kelt engedélyek kikötik, hogy a kölcsönügyleteket „jól és méltányosan, csalás és uzsora nélkül" *(„bien et loiaument sans malengien et sans usure")* kell lebonyolítani, nyilvánvaló, hogy ezt úgy kell érteni, hogy csak a túl magas kamat szedését tiltották. E tekintetben a későbbi szövegek minden kételyt eloszlattak. Mindössze a „tisztességtelen hasznot" *(„villaines convenenches")* tiltják, vagy kötelezik a kölcsönzőket, hogy alkalmazkodjanak a

[1] 1367-ben Bruggében a „cauwersinen" szót a lombardokra alkalmazzák. GILLIODTS VAN SEVEREN, *Inventaire des Archives de Bruges,* II. köt. 140. o. — A cahors-iak egyszerre foglalkoztak pénz- és árukereskedelemmel. V. F. ARENS, Wilhelm Servat von Cahors als Kaufmann zu London, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* XI. 1913. 477. és köv. o.

[2] BIGWOOD, *Le commerce de l'argent,* I. köt. 340. o.

„lombard kölcsönöknél megszokott hagyományokhoz és szokásokhoz" *(„as us et as coustumes que on a acoustumet que li lombard prestent")*.[1] Végső soron tehát hivatalosan engedélyezték egy ésszerűnek tekintett kamat szedését. Az általános kamatláb egy font után heti 2 dénár volt, vagyis egy évre 43 és 1/3%, azaz a kereskedelmi kamatnak több mint a kétszerese. A lombardok banküzletei *(tavolái)* egyébként korántsem csak a kamatra adott kölcsönügyletekkel foglalkoztak. Mások helyett pénzek behajtását és kifizetését is vállalták, továbbá kereskedelmi műveleteket bonyolítottak le.

A PÉNZVÁLTÓK

A pénzkereskedelemben és a hitelkezelésben a pénzváltók is részt vettek. A pénzváltás jövedelmező volt, s a fejedelmek csak szolgáltatások ellenében és csak korlátozott számú személynek adták meg az engedélyt, akik ily módon hivatalos jelleggel lettek felruházva. A nemesfém-kereskedelmet a pénzváltók számára tartották fenn, s ez természetesen busás nyereséget biztosított nekik a pénzváltásért beszedett jutalékokon kívül. Már korán meghonosodott az a szokás, hogy letétként pénzösszegeket bíztak rájuk, s nyilván ezeket a letéteket sem ingyen kezelték. Elfogadták még bizományokat és zárgondnokságokat is, s magától értetődik, hogy gyakran vállalkoztak fizetések közvetítésére, sőt közülük többen pénzkölcsönzők lettek.

Az egyházi intézmények viszont, amelyek a középkor első századaiban valóságos hitelintézetek szerepét töltötték be, a XIII. századtól kezdve már csak nagyon ritkán foglalkoztak

[1] *Uo.* 451. o.

pénzkölcsönzéssel. A világiaktól eltérően ők nem kerülhették meg a kamatra adott kölcsön tilalmát, jóllehet néha ők is megszegték azt.[1] Egyébként sem rendelkeztek elegendő készpénzzel, hogy vetélkedhessenek a kereskedőkkel és főképp az itáliai pénzemberekkel, még ha akarták volna is. Gyakran tapasztalható, hogy az egyházi intézmények is a világi pénzkölcsönzők jószolgálatait veszik igénybe, és csaknem mindig el vannak adósodva náluk.

A XIII. század folyamán egyedül a templomosok rendjének sikerült igazi pénzügyi hatalmassággá válnia a keresztény Kelettel fenntartott kapcsolatai révén. A rend valamennyi kommendája kapcsolatban állt egymással, akár Szíriában, akár a nyugati államokban létesült. A templomosokat tekintélyük és katonai erejük jelölte ki arra, hogy letéteket fogadjanak el, illetve hogy pénzösszegeket juttassanak el Keletre, vagy hozassanak el onnan. Franciaországban a királyok számos kincstári ügylettel bízták meg őket mindaddig, amíg Szép Fülöp el nem határozta, hogy feloszlatja rendjüket, amelynek nemcsak a gazdagságára vetett szemet, hanem meg akart szabadulni a gyámságától is.*

A FÖLDJÁRADÉKOK

Az ingatlanhitel olyan fejlődést jelent, amely — legalábbis a városokban — alapvető fontosságra tett szert. A kereskedelem révén meggazdagodott kereskedők nem minden nyereségüket fektették a kereskedelembe vagy a kölcsönökbe. A legbiztosabb befektetésnek a telekvásárlás bizonyult. Ezek

[1] 1228-ban Saint Bertin apátja pénzt kölcsönöz *ad usuram*. BIGWOOD, *i. m.* II. köt. 263. o.

a telkek a városi lakosság számának gyors növekedése miatt csakhamar házhelyekké váltak, amelyeket aztán telekbér *(census)* fejében engedtek át az új lakóknak. A *Gesta episcoporum cameracensium* már a XII. század kezdetén elmondja, hogy Werimbold — az első nagykereskedő, akinek nevét megőrizte Németalföld története — vagyona gyarapodásának arányában egyre több földtulajdonból származó jövedelmet szerzett:

Census accrescunt censibus
Et munera muneribus.[1] [o]

A földtulajdonos által beszedett eredeti telekbérhez hamarosan újabb *census*-ok járultak, amelyek a telkeken a lakók által épített házakat terhelték. E *„supercensus"*-ok *(surcens)* — vagy helyesebben, e „járadékok" — intézménye alkotja a középkori hitel egyik legáltalánosabb és leggyakoribb formáját. Ha egy ház tulajdonosa hosszú lejáratú kölcsönt akar felvenni, elad egy erre a házra szóló járadékot, vagyis vállalja, hogy pénzkölcsönzőjének néha örökös, de a leggyakrabban visszaváltható járadékot fizet, s ez képezi az ingatlanra kölcsönvett tőke kamatját. Ez a kamat sokkal mérsékeltebb a kereskedelmi kamatnál, és azzal az előnnyel jár, hogy nem esik az uzsoratilalom alá: a XV. századig általában 8—10% között ingadozik.[2]

[1] *Gesta episcoporum cameracensium*, kiadta CH. DE SMEDT, 125. o.
[o] Censust censusra halmozott,
És jövedelmet jövedelemre. *(A szerk.)*
[2] W. ARNOLD, *Zur Geschichte des Eigentums in den deutschen Städten*, Basel, 1861.; G. DES MAREZ, *Étude sur la propriété foncière dans les villes du Moyen Age et spécialement en Flandre*, Gand, 1898.; J. GOBBERS, Die Erbleihe und ihr Verhältniss zum Rentenkauf im mittelalterlichen Köln, *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abth.*, 1883.

Az ingatlanjáradékoktól alapvetően különböznek az életre szóló járadékok, amelyeknek szokása a városok által felvett kölcsönök folyományaképp vált általánossá. A XIII. századtól kezdve a városok — hogy rendkívüli jövedelemforrásokra tegyenek szert — egyre gyakrabban folyamodtak ahhoz a gyakorlathoz, hogy egy vagy két életre szóló járadékokat adtak el: ezek a járadékok alkották a kölcsönvett tőke kamatját. A kölcsönzőknek a halálukig vagy örököseik haláláig (két életre szóló járadékok) fizették e járadékokat. Az ilyen pénzbefektetések a polgárságot már korán nagyon érdekelték. Mindenkinek megengedték az ilyen járadékfélék vásárlását, így aztán egy-egy városnak olykor roppant nagy kiterjedésű körzetben akadtak járadékosai. A csalások elkerülése végett jutalmat ígértek azoknak, akik tudatták e járadékok élvezőinek elhalálozását. Ezek a járadékosok — amint látjuk — az újkori államkölcsönkötvények tulajdonosaihoz hasonlíthatók. A városi hatóság néha ügynököket bízott meg a még életben levő járadékosok számának megállapítására.[1] Némely város zálogba adta hitelezőinek jövedelmei egy részének kezelését, s azok a kölcsönzött összeg visszafizetéséig a maguk hasznára szedték be e jövedelmeket. Itáliában ez a szokás a XII. század közepén már nagyban dívott. 1164-ben Genova bevételeinek egy hányadát tizenegy évi időtartamra átengedte egy héttagú társaságnak *(monte)*. A város a XIII.

[1] Az apátságok is létesítettek életre szóló járadékokat hitelezőik javára. Lásd pl. 1267-ben, a *pensiones que post vitas hominum ad ecclesiam revertentur* [az emberek halála után az egyházra visszaszálló járadékok] listáját, *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel*, kiadta H. PIRENNE, 68. o. — A városok életjáradékairól lásd G. ESPINAS, *Les finances de la commune de Douai*, Paris, 1902. 321. és a köv. o.

századtól kezdve már konszolidálta adósságát, és elismerte hitelezőinek azt a jogát, hogy kötvényeiket harmadik személyeknek adják el. A XV. században oly hatalmassá fejlődött híres Szent György-bank *(casa di S. Giorgio)* ennek az ügyletnek köszönhette létrejöttét.

A hitelről és a pénzkereskedelemről felvázolt kép elégtelen és korántsem teljes, mégis némi fogalmat nyújthat e gazdasági ág jelentőségéről és formái sokféleségéről a XIII. század végéig. A középkor gazdasági élete enélkül érthetetlen lenne. De az itáliai nagyvárosok kivételével, ahol már megjelennek a jövő hitelének és bankintézményeinek első alapjai, a hitel és a pénzkereskedelem szervezete nem érte el azt a tökéletességet, amely megfelelt volna e gazdasági tevékenységek életerejének. Teljes joggal észrevételezték, hogy abban a korban nem létezett igazi, a szó mai értelmében vett pénzpiac. Minden hitelügylet végső soron a körülmények által meghatározott szerződés tárgya volt: magánmegegyezés a kölcsönadó és a kölcsönvevő között.[1] Mindent összevéve a kereskedelmi kölcsön még nem különült el tisztán a fogyasztási kölcsöntől.

Az uzsoratörvények

Lehet, hogy ezek a hiányosságok a kamatra adott kölcsön tilalmának tulajdoníthatók? Kétségtelen, hogy ez a tilalom annál is zavaróbb volt, mert az egyházi jogalkotásból átkerült a világi törvényalkotásba is. Valójában azonban nem lehetett elvárni, hogy szó szerint tiszteletben tartassák. Alighanem csak a „nyilvánvaló uzsora” esetében alkalmazták szigorúan,

[1] Bigwood, *i. m.* I. köt. 456. o.

vagyis ha a zálogra adott fogyasztási kölcsönért túlzott kamatot követeltek. A hitel szükséglete túl erős és túl általános volt, semhogy a kölcsönzők elbátortalanítására gondolhattak volna. A XIII. századtól kezdve a kánonjogászok olyan kibúvókat igyekeztek találni, amelyek enyhíthetnék a *mutuum date nihil inde sperantes* túlságosan abszolút elvét.[1] Felfedezték, hogy minden pénzkölcsön vagy a veszteség lehetőségével *(damnum emergens)*, vagy a nyereség elmaradásával *(lucrum cessans)*, vagy a tőke kockáztatásával *(periculum sortis)* jár, tehát mindenképp joga van kártalanításra, vagy más szóval kamatra *(interesse)*. A kamat volt tehát a törvényes „uzsora" *(usura)*, és érthető, milyen finom volt a megkülönböztetés az eltűrt meg a tiltott „uzsora" között, és mennyi lehetőséget hagyott a bírák megítélésének. A kereskedelmi ügyekben az általános gyakorlat engedélyezte a kamatlábat. A champagne-i vásárokon és általában a kereskedelmi társaságok ügyleteiben ez szabály volt. A XIV. században Alvarus Pelagius hittudós megállapítja, hogy az uzsora tilalmát az utóbbiakra nem kell alkalmazni.[2]

Az is igaz azonban, hogy az egyházi büntetés fenyegetése továbbra is állandóan ott lebegett azok fölött, akik hitelügyletekbe keveredtek. Az adósok igen gyakran az egyházzal mentették fel magukat az adósságaik kamatai megfizetésének kötelezettsége alól. Ezért aztán minden módon arra törekedtek, hogy elleplezzék e veszedelmes kamatokat. A kölcsönző hol már eleve levonta a kamatot a kölcsönzött összegből, hol

[1] W. Endemann, *Studien in die romanisch-kanonistischen Wirtschafts- und Rechtslehre*, 2 köt. Berlin, 1874—1883.; E. Schreiber, *Die volkswirtschaftlichen Anschauungen der Scholastik seit Thomas von Aquin*, Jena, 1913.

[2] E. Lipson, *Economic history of England*, I. köt. 530. o.

a visszafizetésben való késedelem büntetésének látszatával álcázta magát, hol pedig az adós elismerte, hogy sokkal több pénzt kapott, mint amennyit valójában felvett. Mindezt tekintetbe véve úgy tűnik, hogy az uzsoraellenes törvények sem akadályozták meg sokkal hatékonyabban az uzsora gyakorlatát, mint Amerikában a *Volstead Act* a szeszfogyasztást. Ha a jogszabály feszélyezte is az érdekelteket, nem tartott vissza senkit. Maga az egyház is állandóan azoknak a pénzembereknek a dénárjait volt kénytelen igénybe venni, akiknek üzelmeit kárhoztatta, s a pápaság rájuk bízta a kereszténység minden területéről feléje áramló jövedelmek behajtását és kezelését, holott tudnia kellett, hogy bankárjai miféle üzletekkel foglalkoznak.*

V. fejezet

BEHOZATAL ÉS KIVITEL A XIII. SZÁZAD VÉGÉIG

1. A NAGYKERESKEDELEM ÁRUCIKKEI ÉS IRÁNYAI[1]

[1] *Bibliográfia:* lásd W. HEYD és A. SCHAUBE az általános bibliográfiában idézett műveit, továbbá R. HÄPKE és R. L. REYNOLDS 71. o. 1. lábj.-ben idézett munkáit; H. SIMONSFELD, *Der Fondaco dei Tedeschi in Vendig und die deutsch—venetianischen Handelsbeziehungen,* Stuttgart, 1887. 2 köt.; W. STEIN, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Hanse,* Giessen, 1900.; E. DAENELL, *Geschichte der deutschen Hanse in der zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts,* Leipzig, 1897.; Uő., *Die Blütezeit der deutschen Hanse,* Berlin, 1905—1906. 2 köt.; G. A. KIESSELBACH, *Die wirtschaftlichen Grundlagen der deutschen Hanse und die Handelsstellung Hamburgs bis in die zweite Hälfte des XIV. Jahrhunderts,* Berlin, 1907.; P. A. MEILINK, *Der nederlandsche hanzesteden tot het laatste kwartaal der XIVe eeuw,* s'Gravenhage, 1912.; F. RÖRIG, *Hansische Beiträge zur deutschen Wirtschaftsgeschichte,* Breslau, 1928.; Uő., La Hanse, *Annales d'histoire économique et sociale,* II. 1930.; AD. ARNDT, *Zur Geschichte und Theorie des Bergregals und der Bergbaufreiheit,* Halle, 2. kiad., 1916.; L. BLANCARD, *Documents inédits sur le commerce de Marseille au Moyen Age,* Marseille, 1884—1885. 2 köt.; A. GERMAIN, *Histoire du commerce de Montpellier,* Montpellier, 1861. 2 köt.; C. PORT, *Essai sur l'histoire du commerce maritime de Narbonne,* Paris, 1852.; DE FRÉVILLE, *Mémoire sur le commerce maritime de Rouen,* Rouen, 1857. 2 köt.; L. MIROT, La colonie lucquoise à Paris, du XIIIe au XVe siècle, *Bibliothèque de l'École des Chartes,* 1927—1928.; Z. W. SNELLER, De ontwikkeling van den handel tusschen Noordnederland en Frankrijk tot het midden der XVe eeuw, *Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis,* 1929.; AD. SCHAUBE, Die Wollausfuhr Englands vom Jahre 1273, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* VI. 1908.; E. E. POWER, The English wool trade in the reign of Edward IV, *The Cambridge historical Journal,* II. 1926.*

Bármily furcsának tűnhet is, a középkori kereskedelem kezdetétől fogva nem a helyi, hanem a kiviteli kereskedelem hatására fejlődött ki. Egyedül az utóbbi hozta létre a hivatásos kereskedőknek azt az osztályát, amely a XI. és a XII. század gazdasági átalakulásának lényeges eszköze volt. Európa két vidékén, Észak-Itáliában és Németalföldön, ahol ez az átalakulás kezdetét vette, a helyzet ugyanaz. A gazdasági fejlődésnek a távolsági kereskedelem adott lendületet.[1] Minderről azonnal meggyőződhetünk, ha megvizsgáljuk, milyen termékek éltették ezt a kereskedelmet. Valamennyi jellegzetesen külföldi eredetű termék volt, olyannyira, hogy a középkori kereskedelem — kezdeti időszakában — valamiképp a gyarmati kereskedelemhez hasonlít.

A FŰSZEREK

E kereskedelem első árucikkei a fűszerek, s ugyanakkor mindvégig ők foglalják el abban a főhelyet. Nemcsak Velencét tették gazdaggá, hanem a Földközi-tenger nyugati részének valamennyi nagy kikötőjét. Amint a XI. század során megindul a hajózás a Tirrén-tenger, Afrika* és a levantei kikötők között, a hajók rakománya elsősorban fűszerekből áll. Szíria, amelyet az Arábiából, Indiából és Kínából érkező karavánok elárasztanak fűszerekkel, mindaddig fő célpontja marad a hajóknak, amíg az új tengeri utak felfedezése nem teszi lehetővé a portugáloknak, hogy közvetlenül a származási helyeken lássák el magukat fűszerekkel.

Minden összejátszott, hogy a fűszereké legyen az elsőség: könnyű volt a szállításuk, és magas árat lehetett kérni értük.

[1] Lásd feljebb, 94. és köv. o.

A középkori kereskedelem tehát a luxusárukkal való kereskedéssel vette kezdetét, amely nagy nyereséggel járt és viszonylag olcsó felszerelést igényelt. És ezt a jellegét — amint látni fogjuk — csaknem mindvégig megőrizte. A nyersanyagok vagy a közönséges tömegfogyasztási cikkek súlyos szállítmányai az általuk feltételezett hatalmas szállítóeszközparkkal és óriási tőkefelhalmozással ismeretlenek a középkori kereskedelem számára, s éppen ezáltal áll a legélesebb ellentétben az újkori kereskedelemmel. Egy középkori kikötő berendezése egy-két daruval ellátott, fából készült, szerény rakodópartból áll, ahol 200—600 tonnás hajók kötnek ki. A hajók értékes rakományát képező néhány ezer kilónyi bors, fahéj, szegfűszeg, muskátdió, nádcukor stb. kezeléséhez, berakodásához ennél nem is kellett több.

Fűszerkereskedelem a Földközi-tengeren

A nyugati népek, amelyek a Meroving-korszak végétől kezdve elszoktak a fűszerek használatától, most fokozódó lelkesedéssel fogadják a sokáig nélkülözött árucikkeket, s azok hamarosan újra elfoglalják helyüket a társadalom felsőbb osztályainak élelmezésében. Minél többet exportál belőlük a kereskedelem az Alpoktól északra, annál nagyobb irántuk a kereslet.

Hiába fut be egyre több fűszerszállítmány a kikötőkbe, nem fenyeget az a veszély, hogy vásárlók nélkül maradnak. A középkori hajózási vállalkozóknak soha nem kellett a készletek felhalmozódásának katasztrófájától, sem pedig az árak végzetessé váló csökkenésétől félniük. Minden honi kikötőbe visszatérő hajó a bőséges nyereségek bizonyosságát hozza magával. De micsoda veszélyekkel kell szembenézniük! Min-

denekelőtt a hajótörések folytonos kockázatával. Ráadásul ott a kalózkodás, melyet nyíltan űznek, mint valami ipari tevékenységet. Végül az itáliai városok között állandó a háborúskodás, és mindegyik arra törekszik, hogy megsemmisítse vetélytársai kereskedelmét, és romlásukból hasznot húzzon. A középkorban mindvégig olyan ádázul — ha ugyan nem ádázabbul — harcolnak egymással a Földközi-tengeren, mint Spanyolország, Franciaország és Anglia a XVI. századtól a XVIII. századig az Atlanti-óceán és a Csendes-óceán vizein. Alighogy Genova és Pisa bekapcsolódott a levantei kereskedelembe, Velence már nem gondol egyébre, mint hogy elűzze őket arról a területről, ahol mindaddig vitathatatlanul uralkodott. A konstantinápolyi latin császárság megalapítása, amelyen annyi eréllyel és ügyességgel fáradozott, pillanatnyilag előnyt biztosít neki vetélytársaival szemben. Ezt az előnyt elveszíti a bizánci restauráció (1261) után, amely részben Genova műve. Ettől kezdve a két nagy kereskedőváros osztozik az Égei-tenger fölötti uralmon, de továbbra is szüntelenül szemmel tartja és károsítja egymást. Ami Pisát illeti, tőle többé nem kell tartani a tengeri vereség óta, amelyet a genovaiaktól szenvedett el Méloriánál 1284-ben.

E harcok hosszadalmassága és makacssága azonban egy pillanatra sem akadályozta a harcoló felek gazdasági jólétének fejlődését, s bizonyára nem hivatkozhatnánk ennél kifejezőbb bizonyítékára szívósságuknak, de azoknak a nyereségeknek sem, amelyet egy oly gyűlölködve vitatott kereskedelem biztosított számukra.

A keleti termékek kereskedelme

A mediterrán kereskedelem természetesen nem csak a fűszerekkel foglalkozott, amelyektől a kezdeti lendületet kapta.

Minél inkább megsokszorozódnak a kapcsolatok a Nyugat és a keresztény vagy mohamedán Kelet között, annál tekintélyesebb mennyiségű nyerstermék, illetve készáru szerepel az árulistán. A XIII. század kezdetétől az Európa felé irányuló behozatal rizsből, narancsból, sárgabarackból, fügéből, mazsolából, illatszerekből, gyógyszerekből és festőanyagokból áll, mint amilyen az Indiából érkező börzsönyfa (vörös festőfa), a bíbortetű vagy a timsó.* Mindehhez járul a gyapot, amelyet a velenceiek görög nevén *bombacinus*nak, a genovaiak pedig arab nevén *cotoné*nak neveznek, s az utóbbi szót csaknem valamennyi nyelv átvette. A nyersselyem a XII. század végétől a gyapottal együtt egyre növekvő mennyiségben táplálja a kereskedelmet, mivel mind az egyiket, mind a másikat feldolgozza előbb az itáliai, majd hamarosan a kontinentális ipar. A keleti gyártmányú kelmék, amelyeket később Nyugaton utánoznak, szintén megtalálhatók a hajók rakományában: damaszkuszi damasztok, bagdadi selyembrokátok,° moszuli muszlinok, gázai fátyolszövetek *(gaze)*. A modern nyelvek szótára még napjainkban is tömve van a keleti kereskedelem által meghonosított arab eredetű szavakkal, amelyek emlékeztetnek e kereskedelem intenzitására és változatosságára. Elegendő felidézni csak a francia nyelvből az olyan szavakat, mint *divan* (dívány), *douane* (vám), *basane* (kikészített birkabőr), *bazar* (bazár), *artichaut* (articsóka), *épinard* (paraj, spenót), *estragon* (tárkony), *orange* (narancs), *alcôve* (alkóv, hálófülke), *arsenal* (arzenál, fegyverraktár), *darse* (kikötőmedence), *matelas* (matrac, derékalj), *carafe* (palack), *carquois* (tegez, puzdra), *farde* (teher, csomag), *gabelle* (sóraktár), *goudron* (kátrány), *jarre* (hasas kőedény),

° Bagdad középkori olasz nevéből: Baldacco, franciául *baldaquin*, olaszul *baldacchino*. *(A szerk.)*

jupe (szoknya), *magasin* (raktár, bolt), *quintal* (száz font, régi mázsa), *récif* (szirt, sziklás tengerpart), *sirop* (szirup, szörp), *taffetas* (taft, tafota), *tare* (tára, burkolatsúly), *tarif* (tarifa, illeték) és számos más arab jövevényszót, amelyek az olasz nyelv közvetítésével gyökeresedtek meg a francia nyelvben.

A posztókereskedelem*

Mindezen importáruk fejében, amelyek Nyugat-Európában egy kényelmesebb és kifinomultabb életformát terjesztettek el, az itáliaiak a levantei kikötőket viszonzásul ellátták épületfával, fegyverekkel, a velenceiek pedig — legalábbis egy ideig — rabszolgákkal. Az exportált javak között azonban a főhelyet hamarosan a gyapjúszövetek foglalják el. Ezek mindenekelőtt az Itáliában szőtt barhentanyagok voltak, majd a XII. század második felétől kezdve a flandriai és észak-franciaországi posztók. Nem kétséges, hogy az itáliai kereskedők a champagne-i vásárokon ismerték fel e posztók kiváló minőségét és annak lehetőségét, hogy értékesítésük révén milyen gyümölcsöző nyereségekre lehet szert tenni. A genovai kikötő bámulatosan alkalmasnak bizonyult a kelet felé irányuló posztószállításra. Ez bizonyára nagymértékben hozzájárult forgalma oly gyors fejlődéséhez. A genovai levéltárak közjegyzői okirataiból tudjuk, hogy a XIII. század kezdete előtt a város Arras-ból, Lille-ből, Gentből, Ieperből, Douai-ból, Amiens-ből, Beauvais-ból, Cambrai-ból, Tournai-ból, Provins-ből, Montreuilből stb. származó posztót exportált.[1]

Amint látjuk, e listán számos franciaországi város neve szerepel. A XIII. század folyamán azonban iparuknak mégis

[1] Lásd feljebb, 85. o.

át kellett engedniük az elsőséget Flandria és Brabant iparának. Ettől kezdve elsősorban e két utóbbi terület minősül Európa igazi posztógyártó vidékének.[1] Elsőbbségüket szöveteik tökéletessége magyarázza. Lágyság, selymesség és a színezés szépsége tekintetében nem volt versenytársuk. Ezek a szó legteljesebb értelmében luxustermékek voltak. Közkedveltségük a kereskedelemben az értük kapható magas árak következménye volt. A textiláruk területén végső soron ugyanazt a szerepet töltötték be, mint a fűszerek az élelmiszerek között. Az itáliai kereskedők tőkéjük és technikai fölényük segítségével már a XIII. századtól kezdve kisajátították a flamand posztó dél felé irányuló kivitelének monopóliumát. A champagne-i vásárok hanyatlása után a félsziget nagy kereskedelmi társaságai ügynökeiket *(factores)* letelepítették Bruggében azzal a megbízással, hogy nagyban vásároljanak flandriai és brabanti posztót. Mielőtt útnak indították volna az árut, minden vég posztóra az árát és a minőségét tanúsító ólomjegyet erősítettek. Firenze jelentős mennyiségű, még nem teljesen kikészített posztót hozatott. A kikészítés végső műveleteit már a városban a híres *arte di Calimala*[2] [°] végezte.

[1] Posztóiparuk fejlődése a XIV. század kezdetén érte el tetőfokát. Ebben az időszakban a nagykereskedelemben nemcsak a francia, hanem az angol posztóipart is elhomályosította. Angliában arról panaszkodnak, hogy a flamandok és a brabantiak a hazai kézművesek kárára felvásárolják a királyságban az európai indigót, a kártolófésűket és a kallóföldet. LIPSON, *i. m.* I. köt. 399. o.

[2] A. SAPORI, *Una compagnia di Calimala ai primi del trecento;* A. DOREN, *Die Florentiner Wollentuchindustrie vom XIV. bis zum XVI. Jahrhundert*, Stuttgart, 1901.

[°] A firenzei posztókikészítők céhe, amely a Calimala sikátorról kapta nevét, ahol boltjai voltak. *(A szerk.)*

Ily módon a flamand és a brabanti ipar messziről is jelentős mértékben részt vett a mediterrán kereskedelemben, amely állandó kapcsolatot tartott fenn Bruggével. A város ettől olyan jelleget kapott, amelyet hiába keresnénk másutt a középkori Európában.* Tévedés Bruggét Észak Velencéjének nevezni, hiszen Velence soha nem élvezett olyan nemzetközi fontosságot, amelynek a nagy flamand kikötő az eredetiségét köszönhette. Velence hatalma lényegében a hajózásán alapult, semmit nem köszönhetett a külföldnek, csupán a németeknek volt ott egy állandó létesítményük — a *Fondaco dei Tedeschi* —, s ennek tevékenysége a velencei hajók által importált termékek vásárlására szorítkozott. Ezzel szemben Brugge mindenekelőtt külföldi ügyfeleiből élt, s e tekintetben meglepő módon hasonlít a XVI. századbeli Antwerpenre. A kikötőjébe befutó hajók döntő többsége külföldi hajózási vállalkozóké volt: a város lakossága csak csekély mértékben vett részt az aktív kereskedelemben. Beérte azzal, hogy közvetítsen a mindenfelől a városba özönlő kereskedők között. A velenceiek, a firenzeiek, a katalánok, a spanyolok, a bayonne-iak, a bretonok és a Hanza-városok kereskedői már a XIII. századtól kezdve ügynökségeket és fiókokat tartottak fenn Bruggében.* Ők biztosították az üzletemberek e nagy találkozóhelyének a forgalmát, amely átvette a champagne-i vásárok szerepét mint az északi és a déli kereskedelem közötti érintkezési pont, azzal a különbséggel, hogy a vásárokon csak időszakos érintkezés itt állandó volt.

Genova és Velence csak a XIV. század első felétől kezdve létesített közvetlen tengeri kapcsolatokat Brugge kikötőjével.* A város mindaddig csak szárazföldi úton érintkezett Itáliával és Dél-Franciaországgal. Az északi hajózás viszont

régóta Brugge felé irányult. Már a skandináv tengerészek miatta hanyagolták el Tielt, s amikor a XII. század folyamán át kellett engedniük a németeknek az Északi- és a Balti-tenger fölötti uralmat, a kereskedelmi tevékenység ebből következő fellángolása újabb ösztönzést adott a flamand kikötő fejlődésének.[1] Nagyon valószínű, hogy az előkikötő létesítése 1180 előtt Damméban, majd 1293 előtt Sluisban (l'Écluse) a Zwijn torkolatánál nem csupán a bruggei vizek eliszaposodásával magyarázható, hanem azzal is, hogy a skandinávok fedélzet nélküli, könnyű bárkáinak helyét a Hanza mélyebb horgonyzóhelyeket igénylő, nehéz hajói *(koggen)* foglalták el — ezek az egyre nagyobb számban érkező hajók több teret igényeltek. E hajók érkezésétől kezdődik Flandria kereskedelmi tengerészetének végleges hanyatlása is, amely, őszintén szólva, soha nem volt túlságosan jelentős, és megszűnése véglegesen passzív jelleget adott a bruggei kereskedelemnek.*

A NÉMET HANZA

A Schelde (Escaut) medencéjében felvirágzó posztóipar volt a fő oka annak, hogy a Hanza-városok és Itália kereskedői megtelepedtek Bruggében. Az előbbiek számára hamarosan még az is fokozta a város vonzerejét, hogy ott állandóan találkozhattak az utóbbiakkal. Flandria grófjai nem mulasztották el az alkalmat, hogy kifejezzék jóindulatukat irántuk, habár nem érdektelenül tették. 1252-ben a birodalom több városa nevében cselekvő lübeckiek kérésére Margit grófnő sza-

[1] A. BUGGE, Der Untergang der norvegischen Schiffahrt im Mittelalter, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* XII. 1914. 92. és köv. o.

bályozta Damme kikötővámjának szedését. A XIII. század második felétől kezdve az az ügynökség, amelyet a Hanza-városok kereskedői — akiket a flamandok *Oosterlingen*nek neveztek — alapítottak Bruggében, a legjelentősebbé vált, és a középkor végéig az is maradt mindazok között, amelyekkel Németországon kívül rendelkeztek.*

A német Hanza helyzete olyan volt Észak-Európában, mint a nagy itáliai kikötőké a Földközi-tenger medencéjében. Akárcsak az utóbbiak, a Hanza is közvetítőként szerepelt Nyugat-Európa és a Kelet között. De milyen nagy az ellentét a Hanza, illetve Itália Keletje között! Itt a bizánci és a mohamedán világ szállította a kereskedelemnek egy hasonlíthatatlan természet és egy évezredes civilizációk során tökéletesedett ipar valamennyi termékét. Ott viszont csak olyan területek kínálkoztak kihasználásra, amelyek közül egyesek — a közelebbiek — még akkoriban voltak betelepítés alatt, a távolabbiak pedig még le sem vetkőzték primitív barbárságukat. Vegyük még mindehhez az északi éghajlat zordságát, egy nagyrészt még erdőségekkel borított földet és télen a jég miatt hajózhatatlanná váló tengert.

A Balti-tenger partjai mentén úgy szaporodtak a városok, ahogy minél távolabbra terjedt a német előrenyomulás az Elbán túl. A Trave partján 1158-ban épült Lübeck erőteljes ösztönzésére birtokukba vették a szigeteket és a folyók torkolatát. 1160 körül a skandinávoktól elhódított Gotland-szigeten felépült Wisby. Rostockot 1218, Stralsundot és Danzigot 1230, Wismart 1269 körül alapították. A XIII. század kezdetén tűnt fel Riga,* majd 1224 és 1250 között Dorpat, s végül mintegy húsz évvel később a távoli Reval.* Ily módon a kereskedőpolgárság már akkor megtelepül a szláv, litván és lett országok partjain, amikor azok meghódítása még be sem fejeződött. A német lovagok még nem foglalták el

egész Poroszországot, s nem alapították meg Königsberget, amikor a polgárság már lerakta Elbing alapjait.* És ugyanakkor megveti a lábát Svédország partján. Megtelepszik Stockholmban, és kisajátítja a heringhalászatot Schonen félszigetén.*

Ezeknek az előretolt telepeknek, amelyek alig meghódított területeken és egy olyan tenger partján létesültek, ahonnan el kellett űzni a skandinávokat, össze kellett fogniuk egymással, hogy megvédhessék magukat. Lübeck kezdeményezésére, amely 1230 körül barátsági és szabad kereskedelmi szerződést kötött Hamburggal, a Baltikum fiatal városai szövetkeznek egymással. Az Északi-tenger kikötői azonnal csatlakoznak e ligához, amelyet a kereskedőtársaságokra alkalmazott Hanza elnevezéssel jelölnek.* A német tengerparti városoknak a Földközi-tenger olasz városainak szüntelen háborúskodásaival oly éles ellentétet alkotó konföderációja Észak valamennyi vizén olyan fölényt biztosított nekik, amelyet a középkor végéig megőriztek. Szövetkezésük révén sikerült diadalmasan visszaverniük Dánia királyainak ellenük indított támadásait, és közös megegyezéssel előmozdítani fejlődésüket külföldön.

A Hanza-kereskedelem

Angliában a XII. század közepén alapított londoni *Stalhof* (Acéludvar), de főképp Flandriában a bruggei ügynökség volt a Hanza-városok nyugati operációs bázisa.* Keleten, Novgorodban, egy másik fiókkal rendelkeztek, s ezen keresztül aknázták ki Oroszország kereskedelmét. A Weser, az Elba, az Odera folyók mentén hatolt be kereskedelmük a szárazföldi Németországba. A Visztulán keresztül jutottak uralomra Lengyelországban, és hatósugaruk a balkáni országok

határáig terjedt. Ezzel szemben a nagy kereskedelmi út, amely valaha Oroszországon keresztül a Baltikumot összekötötte Konstantinápollyal és Bagdaddal, lezárult, amióta a XII. században a besenyők letelepültek a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger partján, a Földközi-tengernek biztosítva ezáltal a bizánci és a mohamedán Kelettel való kapcsolatok monopóliumát.

A Hanza-városok kivitele természetesen — s ebben ismét feltűnő a különbség köztük és az itáliai kikötők között — nyerstermékekből állt, hiszen hátországuk tisztán mezőgazdasági területei csak ezekkel láthatták el a kereskedelmet. Mindenekelőtt Poroszország búzáját, Oroszország prémjeit és mézét, épületfát, kátrányt, a schoneni halászat szárított halát és sózott heringjét exportálták. De ezekhez járult visszfuvarként, az Angliából hozott gyapjú és Bourgneuf sója (az ún. *Baie Salz,* „öbölsó"), amellyel a gascogne-i öbölben rakták meg hajóikat, ahonnan egyébként francia borszállítmányokat is hoztak.

Az áruknak ez a forgalma mind Brugge körül keringett. A Balti-tenger és a gascogne-i öböl között félúton levő város — a hajók nem merészkedtek az öblön túl — a Hanza- kereskedelem központi állomása volt. Az Itáliából érkezett fűszereket, a Flandriában és Brabantban szőtt posztókat itt vásárolták meg a német hajózási vállalkozók. Ők szállították tovább kereskedelmük végső határáig, Novgorodba, Dél-Lengyelországba e kelméket, amelyek valamennyi tengerparti városban ott halmozódtak a *Gewandschneider*ek boltjaiban a gazdag polgárság öltözködési igényeinek kielégítésére.*

A Hanza-kereskedelem volumene kétségtelenül elérte, ha ugyan meg nem haladta a mediterrán kereskedelmét. A felhasznált tőke azonban vitathatatlanul kisebb volt. Az általa exportált áruk értéke nem tette lehetővé a fűszerek értékesíté-

séből eredő nagy nyereségek elérését: sok árut kellett piacra dobnia, hogy cserébe meglehetősen kevés holmit kapjon. Így nem lepődhetünk meg, ha a Hanza-városokban nem találkozunk azokkal a dúsgazdag üzérekkel, akik a középkori Itália számára megszerezték a pénzügyi uralmat Európa felett. Az olyan kereskedőházak, mint a Bardi- vagy a Peruzzi-cég és az olyan tisztességes kereskedők között, mint például a lübecki Wittenborg, a hamburgi Geldersen vagy a rostocki Tölner, mély szakadék tátong. És éppilyen nagy az ellentét az egyik félnél tapasztalható tökéletesített kereskedelmi technika és a másik félnél szokásos üzletek egyszerűsége között.

A szárazföldi Németország kereskedelme

Németország egyetlen más vidéke sem érte el a Hanza gazdasági vitalitásának fokát. A XIII. században a tengerparti városok határozottan megelőzték a Rajna mentieket, pedig az utóbbiak honosították meg a birodalomban a városi civilizációt. Köln városát, amely még a Hohenstaufok uralkodása alatt is Germánia nagy piaca volt, 1250 körül elhomályosította Lübeck. A Köln mellett hömpölygő nagy folyó azonban mégis fenntartja ott a kereskedelmi tevékenységet, csakúgy, mint lejjebb Utrechtben, vagy feljebb Mainzban, Speyerben, Wormsban, Strassburgban és Bázelban. E tevékenységet az Itália és Németalföld közötti átmenő forgalom élteti, s ennek a Rajna az egyik fő útvonala. A Rajna és a Mosel völgyének szőlői is jelentős kivitelt biztosítanak. Minden fontosabb központban eleven az ipar, bár nem haladja meg egy regionális ipar jelentőségét.

Ami Dél-Németországot illeti, noha Velence révén érintkezik a mediterrán kereskedelemmel, még nagyon távol áll a

középkor végén elért gazdasági fellendülésétől. A *Fondaco dei Tedeschi,* amelyet német kereskedők létesítettek a lagúnák városában, semmiféle tekintetben nem hasonlítható össze a Hanza-városok hatalmas bruggei ügynökségeivel. Tirol és Csehország bányáinak kiaknázása csak most kezdődik. Salzkammergut és Lüneburg sója mint árucikk egyébként képtelen felvenni a versenyt Bourgneuf sójával, amelyet a tengerhajózás mindenhová eljuttat.* Az a nagyszerű kijárat, amelyet a Duna nyit a Fekete-tenger felé, kihasználatlan marad. A folyó aligha szolgál mást, mint az átmenő forgalmat Bajorország és Ausztria között Augsburg, Regensburg és Bécs városán keresztül. Magyarország gazdasági elmaradottsága s azon túl a balkáni vidékek szüntelen politikai zűrzavarai minden kereskedelmet meghiúsítanak a Duna alsó szakaszán. Ráadásul Németország rendkívüli politikai széttagoltsága, császárainak erőtlensége, a helyi uralkodócsaládok vetélkedései különösen ártanak a gazdasági tevékenység fejlődésének. Mindezeket a hátrányokat itt nem ellensúlyozzák azok az előnyök, amelyeket Itália számára a fejlett civilizáció, valamint a földrajzi helyzet nyújt, amely mindenütt lehetővé teszi, hogy a szárazföld könnyen érintkezzék a tengerrel.

Anglia kereskedelme

Európában egyedül Anglia rendelkezik olyan nemzeti kormánnyal, amelynek hatásköre az egész országra kiterjed, anélkül hogy a hűbéres fejedelmek ellenállásába ütközné̈k, ezért ott magasabb rendű volt a gazdasági közigazgatás, mint a kontinens bármely más államában. Ennek ellenére sem ipara, sem kereskedelme nem használta ki ezt a kedvező körülményt. A XIV. század közepéig Anglia lényegében mezőgaz-

dasági országnak tűnik. Londont kivéve, amelynek kikötőjét a XI. század óta mindig nagy számban látogatták a kontinens kereskedői,* III. Eduárd uralkodása előtt valamennyi város megelégedett a polgárságának és a környező vidék lakosságának szükségleteire korlátozódó termeléssel. E városok a királyság kiváló gyapjújából csak annyit dolgoztak fel, amennyi a saját fogyasztásukat és a helyi vevőkör fogyasztását fedezte; ez alól csak Stradford kivétel a XIII. század mintegy ötven éve alatt. Ennek a látszatra oly különös ténynek az okát nyilván a flamand posztóiparnak a középkor kezdetétől tapasztalható rendkívüli fejlettségében kell keresni.* A németalföldi szomszédaik által megelőzött angolok beérték azzal, hogy ellátták őket nyersanyaggal. Flandria gazdaságában az angolok azt a szerepet töltötték be, amit napjainkban az Argentin Köztársaság és Ausztrália jelent az európai, illetve az amerikai posztóipar számára. Az angolok, ahelyett hogy felvették volna a versenyt a flamandokkal, arra törekedtek, hogy egyre intenzívebbé tegyék a biztosan értékesíthető gyapjú termelését. Elsősorban a nagy sziget cisztercita monostorai foglalkoztak birkatenyésztéssel.* A gyapjúkereskedelem tette népszerűvé a Szent Ivo-napi vásárokat az Ouse mentén, a winchesteri Szent Egyed és a bostoni Szent Botolf vásárt, valamint Stourbridge, Westminster, Northampton és Bristol vásárait, s ugyanakkor ebből származott a korona jövedelmeinek jó része, s egyre inkább fellendítette a kikötők forgalmát.[1]

Az angol tengerészet jelentősége azonban — minden valószínűség ellenére — meg sem közelítette a gyapjúkivitel jelentőségét. Az utóbbit már kezdetben főképp a kontinensről ér-

[1] AD. SCHAUBE, Die Wollausfuhr Englands vom Jahre 1273, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, VI. 1908.

kezett hajók bonyolították le, s a XIII. századtól úgyszólván a német Hanza monopóliumává lett. Anglia királyai a középkor vége előtt láthatóan nem igyekeztek előmozdítani alattvalóik hajózását.[1] Önszántukból vállalták, hogy népük passzív kereskedelemre legyen kárhoztatva, s mindenképp azon voltak, hogy különböző kiváltságokkal magukhoz édesgessék a külföldi kereskedőket. Nyilvánvaló, hogy magatartásukat elsősorban kincstáruk érdeke határozta meg, amelynek jövedelmeit a külkereskedelemre kivetett adók, továbbá a Londonban megtelepült tőkésektől a korona által felvett kölcsönök gyarapították. A XIII. századtól igen sok olasz települt le a városban, ahol egyidejűleg foglalkoztak pénz- és gyapjúkereskedelemmel. A gyapjút Flandriában adták el, vagy közvetlenül az Alpokon túli posztóipari központokba, különösen Firenzébe szállították.*

Franciaország kereskedelme

Franciaország gazdasági arculata sokkal bonyolultabb, mint Angliáé. Igaz, hogy a „Franciaország" szó a középkor vége előtt nem felel meg semmiféle gazdasági egységnek. Ez a szó bizonyos számú egymás mellett levő területet jelöl, amelyeknek egymással alig volt több kapcsolatuk, mint a külfölddel. Mindenekelőtt délen Provence kikötői: Montpellier, Aigues-Mortes, Narbonne és elsősorban Marseille vesznek

[1] 1381-ben egy királyi okirat egyedül angol hajóknak tartotta fenn a hajózást a királyságban. Ez azonban azonnal alkalmazhatatlannak bizonyult, s mint előzőleg, ismét a Hanza hajózását kellett igénybe venniük. Az 1381-es újítást mégis úgy kell tekintenünk, mint az állam gazdasági beavatkozását jelző új irányzat kezdetét. V. F. R. Salter, *The economic history Review*, 1931. 93. o.

részt a mediterrán kereskedelemben, s a XIII. század során tevékenyen foglalkoznak a flandriai posztó kivitelével, illetve a fűszerek behozatalával. Szent Lajos király keresztes hadjáratainak kudarca, de főképp a genovai konkurrencia a század vége körül nagymértékben fékezi azt a gazdasági fellendülést, amely majd csak a XVII. században mutatkozik meg újra. Ettől kezdve Marseille hatósugara alig terjed túl Dél-Franciaországon. Hanyatlása nagyjából egybeesik a champagne-i vásárok hanyatlásával, amelyek — mint láttuk — a XII. század kezdetétől Európa nagy üzletközpontjai voltak. Párizsnak busás haszna származott e hanyatlásból. Bruggével együtt ekkor az Alpoktól északra fekvő területekkel üzletelő itáliai cégek fő székhelyévé vált. Az olaszok a városban meghonosították a selyemipart, de mindenekelőtt bankügyletekkel foglalkoztak. Párizs azonban nagyon távol állt attól, hogy a középkor gazdaságtörténetében olyan szerepet töltsön be, amely arányban lett volna Franciaország civilizációjának tekintélyével és Fülöp Ágost uralkodásától kezdve játszott politikai vezető szerepével. Egyeteme révén nemzetközi város, de sem a kereskedelménél, sem az iparánál fogva nem volt az. Nem vonzott magához más külföldieket, csak olaszokat és németalföldi posztókereskedőket, s ha lakosainak száma gyorsan gyarapodott, ezt elsősorban az udvar jelenlétének és a politikai központosítás fejlődésének köszönhette. A XIII. század végén a Párizsban nyilvántartott 282 szakmát[1] csak kézművesek gyakorolták, s kis műhelyeik fedezték a nagy város számos szükségletét, anélkül hogy termékeiket a váro-

[1] Ez a 282 különböző szakma a G. Fagniez, *Études sur l'industrie et la classe industrielle à Paris au XIIIe et au XIVe siècle*, Paris, 1877. 7. és köv. o. által közölt jegyzékből derül ki, ha leszámítjuk belőle a rokon értelmű szavakat, továbbá a nők és lakájok megemlítését.

son kívül is igyekeztek volna értékesíteni. Ipari szempontból nézve Franciaország nem volt exportáló ország, mint Itália vagy Németalföld. Jóllehet építészei és szobrászai Európa-szerte elterjesztették művészetét, a nemzetközi kereskedelemben legfeljebb csak természeti kincseinek bősége miatt vett részt.

Franciaország bora és sója

E kincsek között az első helyet vitathatatlanul a bor foglalja el. Éppolyan meglepő, mint amilyen sajnálatos, hogy e bor termelésének módozatait és a kereskedelmet, amelynek tárgya volt, még nem tanulmányozták jelentőségéhez méltó alapossággal.[1]* A bortermő vidékeket nélkülöző országok élelmezésében játszott szerepe, úgy tűnik, sokkal jelentősebb volt a középkorban, mint napjainkban. Angliában, Németországban, de főképp Németalföldön a francia bor a gazdag osztályok mindennapi itala volt. Gentben egy XIII. századbeli *keure* szembeállítja a közemberrel a polgárt *qui in hospitio suo vinum bibere solet.*[2] [°] Az itáliai borok nem voltak alkalmasak a kivitelre, a Rajna meg a Mosel völgyének bortermelése pedig nagyon kevés volt ahhoz, hogy lehetővé váljék széles körű elterjedése — a francia borok tehát a XIII. szá-

[1] Francia művek híján lásd A. L. Simon, *The history of the wine trade in England,* London, 1906.; Z. W. Sneller, Wijnvaart en Wijnhandel tusschen Frankrijk en de Noordelijke Nederlanden in the tweede helft der XVe eeuw, *Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis,* 1924.

[2] Warnkoenig-Gheldolf, *Histoire de la Flandre* stb., III. köt. 284. o.

[°] Aki otthonában bort szokott inni. *(A szerk.)*

zadtól kezdve vitathatatlan elsőbbséget élveztek az északi országok nemzetközi kereskedelmében. Úgy tűnik, hogy a Szajna-völgyi és a burgundiai borok nemigen terjedtek el, legfeljebb csak a roueni hajók révén. De bőségük, kiváló minőségük és szállításuk könnyűsége miatt — az utóbbit a tenger közelsége biztosította — a bordeaux-i borok egyre közkedveltebbekké váltak. Oléron és La Rochelle kikötőjéből (innen ered a kereskedelemben használatos la rochelle-i bor elnevezés) gascogne-i, breton, angol hajók, a XIV. század közepétől pedig elsősorban a Hanza hajói szállították e borokat az Északi-tenger felé, egészen a Baltikum széléig.* A szárazföld belsejébe folyami hajókon jutottak el. Liège-be a XIV. század kezdetén olyan mennyiségben érkeztek, hogy a távolság ellenére olcsóbban keltek el, mint a német borok.[1] Anglia, amelynek Gascogne — amint tudjuk — a XV. század közepéig alá volt rendelve, mindig nyitott piacot kínált a bordeaux-i boroknak. A borkereskedelem Angliában tekintélyes vagyonokat hozott létre, s a brit főnemesség között még napjainkban is akadnak családok, amelyek társadalmi felemelkedésük eredetét e kereskedelemnek köszönhetik.[2]

A bordeaux-i borok kivitele révén fellendült hajózás anynyira jelentős volt, hogy jogszokásaiból keletkezett Észak-Európa tengeri joga. Tudjuk, hogy az „Oléroni tekercseket", amelyekben a XII. század vége körül írásba foglalták a borszállító hajókra vonatkozó „bírói ítéleteket", már korán le-

[1] HOCSEM, *Gesta episcoporum leodiensium*, kiadta G. KURTH, 252. o.

[2] Például a bedfordi hercegek családja. L. G. SCOTT-THOMSON, *Two centuries of family history*, London, 1930.

fordították flamand nyelvre Damméban, s onnan elterjedtek Angliában és a Baltikumban *(Wisbysches Seerecht)*.[1]

A földrajzi körülmények szerencsés találkozása révén Bourgneuf sótelepei egészen közel vannak La Rochelle-hez, így a hajók egyszerre rakodhattak meg borral és sóval. A XIV. században a Hanza-városok hajózása egyre nagyobb mennyiségű „öbölsót" importált, mivel a Schonen partvidékén egyre erőteljesebben fejlődött a heringhalászat. A francia só még Németországban is diadalmas vetélytársa lett a lüneburgi és a salzburgi sónak.[2] *

Franciaország a bor meg a só mellett még gabonaféléket is exportált Artois-ból és Normandiából. A középkor indigójának nevezett pasztellt Picardiában termesztették — ahol kereskedelme Amiens-ben összpontosult —, továbbá Languedocban, ahol nagymértékben hozzájárult Toulouse gazdasági föllendüléséhez. Egyrészt a flamand, másrészt az itáliai posztóipar állandó keresletet biztosított számára.

Egészében tekintve a középkori Franciaország gazdasági karaktere tehát nagyjából hasonló a mai Franciaországéhoz. Ipara fedezi szükségleteit, és néhány luxusterméket kivéve — mint amilyenek a limoges-i zománcmunkák — csak korlátozott mértékben vesz részt az európai kereskedelemben. Igaz, hogy északi városainak posztógyártása eléggé élénk volt addig, amíg a champagne-i vásárok népszerűsége tartott. A vásárok hanyatlása után e városok a nagykereskedelemben átengedik az elsőséget Flandria és Brabant posztóiparának.

[1] Th. Kiesselbach, Der Ursprung der rôles d'Oléron und des Seerechts van Damme, *Hansische Geschichtsblätter*, 1906. 1. és köv. o.

[2] A. Agats, *Der hansische Baienhandel*, Heidelberg, 1908. Vö. H. Hauser, Le sel dans l'histoire, *Revue économique internationale*, 1927.

Az is igaz, hogy a királyság legészakibb pontján Tournai, valamint Valenciennes — amely egyébként a német-római császársághoz tartozik — elsőrendű textilközpont marad, de termelésük Brugge felé irányul, és e városok Németalföld gazdasági szférájához tartoznak. Franciaországot mindenekelőtt földje termékeinek bősége, változatossága és kiválósága tette gazdaggá. Főleg bora révén, amely minden valamirevaló asztalon ott szerepelt a fűszerek mellett, Franciaország volt — Itáliával együtt — Európa luxusélelmiszer-szállítója. Meg kell még jegyeznünk, hogy Itáliától eltérően ő maga alig exportálta azokat a javakat, amelyeket a kereskedelemnek szállított. Marseille és a provence-i kikötők hajóinak kivételével, amelyek tevékeny részt vállaltak a mediterrán kereskedelemben, Franciaországnak tulajdonképpen nem volt kereskedelmi hajóhada. A gascogne-i öböl, a La Manche-csatorna és az Északi-tenger partján a hajózást csaknem teljesen átengedte a külföldieknek: baszkoknak, bretonoknak, spanyoloknak és a Hanza-városoknak. De ha Franciaország nem is ismert sem nagy kereskedelmi, sem ipari karriereket, a százéves háború katasztrófájáig olyan jólétben, s ha lehet mondani, olyan gazdasági egyensúlyban élt, amelyet másutt hiába keresnénk, ez pedig minden bizonnyal hozzájárult XIII. századbeli civilizációjának ragyogásához.[1]

[1] F. Lot, L'état des paroisses et des feux de 1328, *Bibliothèque de l'École des Chartes*, XC. 1929. 405. o. szerint Franciaország lakossága a mai határok között 1328-ban elérte a viszonylag tekintélyes 23—24 milliós lélekszámot.

A spanyol királyságok egyre nagyobb helyet foglaltak el a gazdaságtörténetben, annak megfelelően, ahogy egyre inkább visszaszorították területeikről arab hódítóikat. Aragóniában Barcelona már a XII. században ismert tengerészeinek vállalkozó szelleméről és bátorságáról. A *reconquista* után a város az ottmaradt zsidók jóvoltából elegendő mennyiségű tőkével rendelkezik a hajózáshoz, és gyorsan elsajátítja Itália kereskedelmi módszereit. Mint kezdetben Velence, eleinte Barcelona is rabszolga-kereskedelemmel foglalkozott: az iszlám ellen folytatott háború bőségesen ellátta mór foglyokkal.* Aragónia királyainak szicíliai intervenciója természetesen újabb ösztönzést adott kapcsolatainak ezzel az országgal.[1] Valamivel később a katalánok kalandos expedíciói Görögországban és az Égei-tenger szigetein szintén fellendítették a spanyolok hajózását kelet felé, ahol a barcelonaiak egyszerre háborúznak és kereskednek. A XIV. század kezdetén hajóik túlmerészkednek a Gibraltári-szoroson. Bruggében találkoztak az Atlanti-óceán mentén part menti hajózást folytató galíciai és portugál hajókkal. Ezeknek rakománya zömmel fémekből és abból a spanyol gyapjúból áll, amely majd a középkor végén Németalföld posztóiparában az angol gyapjút helyettesíti.*

A NYERSTERMÉKEK TÚLSÚLYA A KERESKEDELEMBEN

Ha egészében tekintjük a középkori nagykereskedelem árucikkeit, feltűnik, hogy az ipari termékek messze elmaradnak

[1] Lásd 188. és köv. o. 1. lábj. A.-E. SAYOUS id. műve.

a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek: a fűszerek, borok, gabonafélék, a só, a hal és a gyapjú mögött. Csupán a posztóipar — elsősorban a németalföldi, később pedig a firenzei — adott lehetőséget a nagyobb szabású exportra. Az Itáliában gyártott selyemszöveteknek és luxuskelméknek végső soron eléggé korlátozott volt a piacuk. Az iparnak csaknem valamennyi ága — a fazekasság, a bútorok, cipők, ruhák, háztartási eszközök és különféle szerszámok készítése — a városok falain belül maradt a kézművesek által monopolizálva, s termékeik egyáltalán nem jutottak túl a helyi piacok által meghatározott, szűkre szabott határokon.

A FÉMFELDOLGOZÁS ÉS A BÁNYÁK

Néhány kivételt természetesen meg kell említenünk. Németországban Hildesheimben, Nürnbergben, a Meuse völgyében Huyben és elsősorban Dinant-ban a fémmegmunkálás annyira kifejlődött, hogy hozzájárult az általános kereskedelemhez. Főképp a *dinanderie* néven ismert dinant-i sárgaréz áru tett szert európai hírnévre. De ettől eltekintve tény az, hogy a középkori fémművesség egészen kezdetleges fokon állt, s talán éppen itt mutatkozik a legfeltűnőbb ellentét a középkori gazdaság és a modern gazdaság között. Tirol, Csehország és Karintia bányászai tulajdonképpen parasztok, akik a legprimitívebb eljárásokat alkalmazva közösen vállalkoznak egy „hegy” kivájására. A XV. századig kell várni, hogy a szomszédos városok tőkéseinek befolyására intenzívebbé váljék a termelés, de még akkor is jelentéktelen marad. A fémipar ezen alacsony szintjének megfelel a szénbányászat még alacsonyabb szintje. A kőszenet azonban a XII. század végétől mégis használták Liège külvárosában, és a liège-i bányá-

szok a következő évszázadban figyelemreméltó ügyességre tesznek szert a föld alatti folyosók és aknák készítésében, valamint a szénbányák víztelenítésében. A *terra nigrát* azonban évszázadokon át csak a háztartásokban használták azokon a területeken, ahol sok volt belőle.[1] A szén csak a XVIII. században nyit majd új korszakot a gazdaságtörténetben, amikor a vasolvasztásnál alkalmazzák.

A kereskedelmi módszerek fölénye Itáliában

A XII. század folyamán egész Európa, a Földközi-tengertől a Balti-tengerig és az Atlanti-óceántól Oroszországig, nyitva áll a nagykereskedelemnek. Két fő gócából, északon Németalföldről, délen Itáliából kiindulva elérte a tengerpartokat, s onnan fokozatosan terjedt a kontinens belseje felé. Ha arra gondolunk, milyen nehézségeket kellett legyőznie — a közlekedés nyomorúságos körülményeit, a szállítóeszközök elégtelenségét, a közbiztonság általános hiányát, a pénzrendszer tökéletlen szervezettségét —, csak csodálhatjuk az elért eredmények nagyságát. Ezek az eredmények annál is inkább figyelemre méltóbbak, mert a közhatalom semmivel sem járult hozzá, hacsak nem a kereskedők — pénzügyi meggondolásból fakadó — védelmével. A nemzetközi kereskedelem területén elért fejlődés tehát kizárólag a kereskedők szívósságával, vállalkozó szellemével és leleményességével magyarázható. Az itáliaiak, akik e téren kezdeményezők voltak Európában, kétségtelenül sokat tanultak a bizánciaktól

[1] A középkori szénbányászat kezdeteiről szóló munka híján lásd J. A. Nef adatait, *The rise of the British coal industry,* London, 1932. 2 köt.

és a mohamedánoktól, akiknek fejlettebb civilizációja ugyanolyan hatást gyakorolt rájuk, mint Egyiptomé és Perzsiáé az ókori Görögországra. De a görögökhöz hasonlóan — akikre még belharcaik hevessége révén is hasonlítanak — az olaszok is hamarosan magukévá tették, és spontán módon továbbfejlesztették azt, amit átvettek. Ők alapították meg a kereskedelmi társaságokat, ők teremtették meg a hitelt, ők állították vissza jogaiba a pénzt. Gazdasági módszereik elterjedése Észak-Európában éppolyan nyilvánvaló, mint a XV. és a XVI. században a humanizmusé.

A KÖZÉPKORI KERESKEDELEM VOLUMENE

Befejezésül szeretnénk hozzávetőleges pontossággal érzékeltetni annak a nemzetközi kereskedelemnek a volumenét, amelynek főbb vonásait igyekeztünk felvázolni.[1] Adataink szűkössége miatt azonban sajnos ennek minden reményét fel kell adnunk. Ha összehasonlítási alapul a jelenkort vennénk, már eleve képtelenségre volnánk kárhoztatva. Korunk világkereskedelme és a középkori kereskedelem között semmiféle egybevetés nem lehetséges. Míg az előbbi tömérdek forrással rendelkezik, amelynek számát a tudományos felfedezések szüntelenül gyarapítják, az utóbbi kizárólag Nyugat-Európára korlátozódik, és cselekvési lehetőségei roppant szegényesek. A világkereskedelem ügyfeleinek köre száz meg száz millió ember, a középkori kereskedelemé csak néhány tízmilliót számlált, és egyetlen XX. századbeli hajó űrtartalma felér a XIII. századbeli Velence vagy Genova teljes hajóhadának űrtartalmával. Még az sem fogadható el, ha a középkori ke-

[1] Lásd KULISCHER megjegyzéseit, *i. m.* I. köt. 263. és köv. o.

reskedelem jelentőségét a XV. század utáni időszak kereskedelméhez viszonyítva próbáljuk felbecsülni. Bár az eltérés csekély, mégis jelentőségteljes, már csak azért is, mert közben felfedezték Indiát és Amerikát. Feltételezték, hogy a középkori kereskedelem úgy aránylik a XVI. vagy a XVII. század kereskedelméhez, mint egy az öthöz. Pontos számadatok hiányában ez a megállapítás csupán üres formula. Mindenekelőtt ismernünk kellene a középkori kereskedelem statisztikáját. Márpedig e statisztika felállítása még hozzávetőleges becslés alapján is lehetetlen vállalkozás. Elégedjünk meg annak kijelentésével, hogy a középkori kereskedelem olyan méretű gazdasági tevékenység volt, amelynek nagyságát kellőképpen bizonyítják Velence, Genova és Brugge kikötői, Levante itáliai települései, a Hanza-városok hajózása és a champagne-i vásárok hallatlan felvirágzása.*

2. A NAGYKERESKEDELEM KAPITALISTA JELLEGE[1]

A KÖZÉPKORI KAPITALIZMUS LÉTEZÉSÉVEL KAPCSOLATOS ELLENVETÉSEK

[1] *Bibliográfia:* G. VON BELOW, Grosshändler und Kleinhändler im deutschen Mittelalter, *Probleme der Wirtschaftsgeschichte,* Tübingen, 2. kiad., 1926.; F. KEUTGEN, Der Grosshandel im Mittelalter, *Hansische Geschichtsblätter,* 1901.; H. SIEVEKING, Die kapitalistische Entwickelung in den italienischen Städten des Mittelalters, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* VII. 1909.; J. STRIEDER, *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen,* München, 2. kiad., 1925.; G. LUZZATO, Piccoli e grandi mercanti nelle città italiane del Rinascimento, *Volume commemorativo in onore del prof. Giuseppe Prato,* Torino, 1930.; W. SOMBART, Kapitalismus, lásd ált. bibliográfia; H. PIRENNE Lés étapes de l'histoire sociale du capitalisme, *Bulletin de la classe des Lettres de l'Académie royale de Belgique,* 1914.

A középkori kereskedelem jelentéktelenségét hangsúlyozó közgazdászok e kereskedelmet kicsinyítő szemüvegen keresztül, vagyis a XX. századból nézték, s elméletük alátámasztására a kapitalista kereskedő osztály hiányára hivatkoztak a reneszánsz előtti Európában. Merevségükből legfeljebb néhány itáliai cég esetében engedtek, de ezeket is csak az általános szabályt erősítő kivételeknek tartották.* Következtetéseikben odáig mentek, hogy a középkori kereskedő típusát a csupán saját létfenntartásáról gondoskodó, a nyereség gondolatától, vagy ha úgy tetszik, a meggazdagodás vágyától távol álló kiskereskedőben látták. És valóban, a városi kispolgárok között minden bizonnyal számos ilyen kiskereskedő található. De az ő szintjükre szállítani le az exportőröket és a bankárokat, akiknek tevékenységét fentebb ábrázoltuk, ez őszintén szólva nem lenne egyéb, mint ha torzképet festenénk róluk. Aki a gazdasági újjáéledés kezdetén tagadja a kereskedelmi kapitalizmus jelentőségét és hatását, azt annyira elvakítja egy előítélet, hogy nem veszi figyelembe a valóságot.

Egyébként bizonyos, hogy a kapitalizmus és a nagykereskedelem, amely egyszerre volt ok és okozat, nem egy időben jelentkezett minden országban, és nem mindenütt fejlődött azonos mértékben. E tekintetben a Rajnán túli Németország bizonyára késésben van Nyugat-Európával és különösen Itáliával szemben. És kétségkívül azért, mert ezt nem vette figyelembe, oly sok német tudós meggondolatlanul minden népre nézve általánosította azokat a következtetéseket, amelyekre — legalább is részben — feljogosította őket mindaz, amit saját népük múltjában megfigyeltek. Műveik jelentősége miatt mindaddig elfogadták ezeket a következtetéseket, amíg észre nem vették, hogy túlzásaik helyesbítésére elegendő, ha a módszereket olyan országokra alkalmazzák,

ahol a haladás gyorsabb volt, mint Németországban, s ahol a középkori gazdaság tökéletesebb formában nyilvánult meg.

A TŐKE, A HOSSZÚ TÁVÚ KERESKEDELEM EREDMÉNYE

Forrásaink elégtelensége ellenére sem kételkedhetünk abban, hogy a kapitalizmus már a XII. századtól kezdve határozottan jelen van.[1] Vitathatatlan, hogy a hosszú távú kereskedelem ettől fogva tekintélyes vagyonokat hozott létre. Fentebb idéztük Godrik példáját. Az őt lelkesítő szellem a szó szoros értelmében minden idők kapitalistáinak éltető szelleme. Mérlegel, számítgat, de egyetlen kitűzött célja a nyereségfelhalmozás.[2] És vajon nem ugyanezek-e a jellegzetes vonásai an-

[1] Lásd fentebb, 97. és köv. o.

[2] A 97. o. 1. lábj.-ben idézett *Libellus* következő részei ezt nyilvánvalóan bizonyítják: „Sic puerilibus annis simpliciter domi transactis, coepit adolescentior prudentiores vitae vias excolere et documenta saecularis providentiae sollicite et exercitate perdiscere. Unde non agriculturae delegit exercitia colere, sed potius quae sagacioris animi sunt rudimenta studuit arripiendo exercere. Hinc est quod mercatoris aemulatus studium coepit mercimonii frequentare negotium et primitus in minoribus rebus quidem et rebus pretii inferioris coepit lucrandi officia discere; postmodum vero paulatim ad majoris pretii emolumenta adolescentiae suae ingenia promovere (25. o.) ... Unde et mercandi gratia frequenter in Daciam ibat et aliquoties in Flandriam navigii remige pervolabat; et dum oportunitas juvabat, littora marina circuiens, multoties ad Scotorum fines deveniebat. In quibus singulis terrarum finibus aliqua rara et ideo pretiosiora reperiens, ad alias secum regiones transtulit, in quibus ea maxime ignota fuisse persensit, quae apud indigenas *desiderabiliora super aurum existiterant;* et ideo pro his quaeque alia, aliis terrarum incolis concupiscibilia, libentius et studiosissime commutando comparabat. De quibus singulis negotiando plurimum profecerat et maximas opum divitias in sudore vultus sui sibi perquisierat, quia hic multo venundabat quod alibi ex parvi pretii sumptibus congregaverat" (29—30. o.).

nak a kapitalizmusnak, amelyből némely iskola oly nagy rejtélyt csinál, de amely alapjában véve azonos formában minden korban fellelhető, noha fejlődési foka szerint mégis különbözőképpen, ám mindenképp megfelel az ember gazdagságára törekvő természetes hajlamának? Godrik bizonyára nem kivétel. A véletlen, amely megőrizte számunkra e skót férfi történetét, éppúgy megőrizhette volna egy velencei vagy egy genovai ember történetét is, hogy egy fejlődésüknek sokkal kedvezőbb környezetben mutassa be az általa kifejtett képességek alkalmazását. Godrik jelentősége lelki alkatában rejlik, mely minden korabeli kalandor kereskedő sajátja (ahogy Godrik életrajza is megállapítja). Godrik annak az újgazdagnak a típusát állítja elénk, akit a kereskedelem termelt ki először a tenger-

---

Miután gyermeki éveit otthon egyszerűségben töltötte, serdültebb korban az élet értelmesebb útjait kezdte művelni, és a világi gondoskodás tudományát kezdte gondosan és a gyakorlatban megtanulni. Ezért nem a mezőgazdasággal törekedett foglalkozni, hanem inkább azokat az ismereteket igyekezett mohón elsajátítani, amelyek a fogékonyabb szellem számára szükségesek. Ezért a kereskedő tudományát megirigyelve árukereskedelemmel kezdett foglalkozni, és eleinte kisebb és csekélyebb árú dolgokban kezdte megtanulni, hogy hogyan lehet haszonra szert tenni, később pedig a nagyobb értékű árukon való nyereség felé irányította ifjúi tehetségét (25. o.). ... Ezért kereskedés céljából gyakran ment Daciába és néhányszor Flandriát is hajóban evezve keresztül utazta, és amíg a kedvező körülmények segítségére voltak, a tengerpartokat körüljárva sokszor eljutott Skócia távoli vidékeire is. Ezeken a távoli vidékeken némely ritka és ezért értékesebb árukat szerezve azokat elvitte magával más vidékekre, mert észrevette, hogy azok ott teljesen ismeretlenek, s a bennszülöttek számára *az aranynál is kívánatosabbak* voltak; és ezért ezekért az árukért cserében ott olyan árukat szerzett, amelyek viszont más vidékek lakói számára voltak kívánatosak. Ezekkel az árukkal kereskedve nagy hasznot húzott és arca verejtékével igen nagy vagyont szerzett magának, mivel itt sokkal drágábban eladta azt, amit másutt sokkal olcsóbban összevásárolt (29—30. o.).]

partokon, majd elterjesztette, ahogy behatolt a kontinens belsejébe. A XII. század vége előtt sok ilyen példát említhetnénk Itáliában csakúgy, mint Flandriában,[1] s ahhoz, hogy felmérjük, milyen jelentőségre tettek szert ettől kezdve a kereskedelmi kapitalizmus révén, elegendő, ha arra gondolunk, hogy képviselőiknek csak *rari nantes*eit ismerjük.°

A KERESKEDELMI NYERESÉGEK JELENTŐSÉGE

Már említettük, hogy ezek a kapitalisták zömmel a gyökértelenek és a csavargók közül kerültek ki, s a kereskedelem megélénkülésekor itt igyekeztek karriert csinálni szívósságuk, eszességük, kalandvágyuk és minden bizonnyal gátlástalanságuk révén. Sokan a szerencse támogatásával szereztek vagyont, mint ahogy később annyi XVI. és XVII. századbeli gyarmatosító vagy szélhámos. E kalandorok semmiben sem hasonlítanak a helyi piacok kiskereskedőihez. A korai középkor gildéinek és hanzáinak, amelyekben tömörültek, egyetlen céljuk a hosszú távú kereskedelem szükségleteinek kielégítése. Vitathatatlan, hogy e kereskedelem nyereségei már kezdetben roppant nagyok voltak. Emlékezzünk vissza az általa szállított, fentebb említett javakra. Néhány száz kiló fűszer, néhány tucatnyi vég finom posztó biztosította a jutányos értékesítést, annál is inkább, mert semmiféle konkurrencia nem fenyegetett, s mert akkor még nem létezett piaci ár. Ráadásul a kezdeti időszakban a kínálat bizonyára nem haladta meg a keresletet. Ilyen körülmények között sem a szállítási költ-

[1] Lásd fentebb, 98. és 192. o.
° Vagyis csak keveset ismerünk közülük név szerint. *(A szerk.)*

ségek, sem a kereskedőket terhelő — s a feltételezések szerint magas — vámilletékek nem szabnak gátat a tetemes haszon megszerzésének.* A meggazdagodáshoz tehát elegendő volt vakmerő társakkal szövetkezni, velük együtt keresni olyan területeket, ahol olcsón lehetett beszerezni az exportra szánt termékeket, s végül azokat az értékesítés helyére szállítani. Az állandóan, de mindig más területen jelentkező éhínségek biztosítékot jelentettek arra, hogy csekély befektetéssel sokat nyerhetnek.[1] Az éhhalál szélén állók nem vitatkoznak egy zsák búza árán, a kereskedők pedig nem csinálnak lelkiismereti kérdést abból, hogy szorultságukat kihasználva üzérkedjenek.[2] A XII. század kezdetétől fennmaradt források alapján nem kételkedhetünk abban, hogy éhínség idején a kalmárok felvásárolták a gabonát.

A kereskedők első tőkeberuházásainak eredete

A korabeli kereskedelem kínálta alkalmak kihasználására végső soron elegendő volt a szívóssággal és intelligenciával párosult akarat. Semmi nem hatalmaz fel bennünket annak feltételezésére, hogy a középkori nagykereskedők előfutárai pályafutásukat személyes vagyonnal kezdték volna. Le kell mondanunk arról, hogy földbirtokosokat lássunk bennük, akik jövedelmeiket a kereskedelembe fektetve kockáztatják vagy eladják földjeiket, hogy az értük kapott pénzt induló-tőke gyanánt használják fel. Többnyire tengerészeknek, ra-

[1] F. Curschmann, *Hungersnöte im Mittelalter*, Leipzig, 1900. 132 és köv. o.

[2] Lásd a 244. o. 2. lábj. szövegében a *desiderabiliora super aurum* [az aranynál kívánatosabb] élelmiszerekre vonatkozó részt.

kodómunkásoknak vagy kereskedőkaravánok kisegítőjének elszegődve kellett összekuporgatniuk első dénárjaikat. Mások hitelhez folyamodtak, és némi pénzt kértek kölcsön valamelyik monostortól vagy környékbeli feudális úrtól. Megint mások zsoldosként kezdték, s később a zsákmányból vagy fosztogatásból származó pénzt a kereskedelembe fektették. A modern nagy vagyonok története túl sok példával szolgál arra, hogy a szerencse milyen szerepet játszott keletkezésükben, s ezért jogos a feltételezés, hogy ugyanez volt a helyzet abban a korban, amikor a társadalmi élet még több alkalmat nyújtott a véletlenek beavatkozására. Gondoljunk például arra, hogy a sikeres kalózvállalkozások milyen forrásokat biztosítottak a pisai és a genovai hajózási vállalkozók őseinek. A kereskedők indulótőkéjének kimunkálásában végül mindenképp tekintetbe kell venni a társulást. A gildékben és a hanzákban a vásárlásokat közösen bonyolították le, s a kikötőkben a hajók bérleti szerződését több részestárs (*parçonnier*) vállalta. Ha le kell is mondanunk az első hivatásos kereskedők eredetének pontos ismeretéről, azt legalább határozottan tudjuk, hogy igen gyorsan gazdagodtak meg.*

A XI. században többen már elég busás nyereségre tettek szert ahhoz, hogy tetemes összegeket kölcsönözzenek az uralkodóknak, hogy saját költségükön templomokat emeltessenek városukban, s hogy útvámokat váltsanak meg a feudális uraktól. Számos községben saját dénárjaikból fedezik a születő polgárság megtelepülésének és berendezkedésének költségeit. Testületük valamiképp hivatalos városi hatóságként gyökeresedik meg e helységekben. Saint-Omerban a gilde a várúr (1072—1083) beleegyezésével magára vállalja az utcák kikövezésével és a városfal építésével járó kiadások egy ré-

szét.[1] Másutt — mint például Lille-ben, Audenarde-ban, Tournai-ban, Bruggében — a gilde részt vesz a városi pénzügyek megszervezésében.[2]

A kereskedők egyébként korántsem mind használják fel összes nyereségüket az árukereskedelemben. Sokan közülük pénzkereskedelemmel is foglalkoznak. Szükségtelen itt visszatérni a fentebb ismertetett pénzügyi műveletekre, amelyekkel a XII. századtól kezdve mind Itáliában, mind Németalföldön a legvagyonosabb kalmárok foglalkoznak. E kereskedők — jelentős kedvezmények fejében — a feudális királyok és fejedelmek hitelezői.

Kereskedelmi nyereségek földbefektetései

A kereskedők ezenkívül fölös pénzkészleteiket, a legbiztosabb befektetés, földek vásárlására fordítják. A XII. és XIII. század folyamán megszerezték a városok területének legnagyobb részét.[3] A lakosság számának állandó növekedése, melynek során földjeik beépítendő telkekké, házhelyekké válnak, a földből származó jövedelmeiket annyira megnöveli, hogy többen közülük a XIII. század második felétől kezdve abbahagyják a kereskedelem gyakorlatát, és földjáradékosok *(otiosi, huiseux, lediggangers)* lesznek. Tehát nemhogy nem a föld volt az ingó tőke eredete, épp ellen-

[1] G. Espinas és H. Pirenne, Les coutumes de la gilde marchande de Saint-Omer, *Le Moyen Age*, 1901.

[2] H. Pirenne, *Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme*, 282 és köv. o.

[3] Lásd fentebb 147. o., továbbá H. Pirenne, *Les villes du Moyen Age*, 168. és köv. o.

kezőleg: az ingó tőke volt a polgárság számára az első földvagyonok megalapozásának eszköze.[1]

Nagykereskedelem és kiskereskedelem

Az újgazdagok, mint minden alkalommal, hamarosan zárt csoportokat alkotnak. A londoni flamand hanza alapszabályzata (1187 előtt) megtiltotta a társaságba való belépést minden kiskereskedőnek, továbbá a „kékkörműeknek", vagyis a posztógyártó ipar munkásainak.[2] A nagykereskedelembe való belépés most azoktól a csoportoktól függ, akik megszerezték annak monopóliumát. A városokban ez a kiváltság egy gazdag és gőgös patríciusosztály kezében összpontosult, amely arra törekszik, hogy kizárja köreiből a kézművességben és a kiskereskedelemben megrekedt „közembereket". A gazdasági haladásban élen járó vidékeken feltűnő ellentét tapasztalható a kis- és a nagykereskedelem között.

Az utóbbi kapitalista jellege vitathatatlan.[3] Nem kapitalisták-e a flamand vagy brabanti városokat nyersanyaggal ellátó gyapjúimportőrök, az egyszerre száz meg száz vég posztót értékesítő posztókereskedők, a levantei kikötőkben üzletelő velencei, genovai vagy pisai hajózási vállalkozók vagy azok a lombard és firenzei kereskedőházak, amelyeknek fiókjai be-

[1] G. des Marez, *La propriété foncière dans les villes du Moyen Age,* 11. és köv. o., 44. és köv. o. A két posztógyártó, Jehans de France és Jakemes li Blons Douai-ban szerzett házainak jegyzékét lásd G. Espinas, *La vie urbaine de Douai,* III. köt. 578. o. és IV. köt. 4. o.

[2] H. Pirenne, *La hanse flamande de Londres,* 81. o.

[3] A XIII. századbeli itáliai szövegekben a *capitale* (tőke) szót rendszeresen az üzletekbe fektetett pénz jelölésére használják.

hálózzák egész Európát, és egyidejűleg foglalkoznak kereskedelemmel és bankügyletekkel?[1] Kétségtelen, hogy a nagy- és a kiskereskedelmet nem mindig lehet tökéletesen megkülönböztetni egymástól. Sok kereskedő mindkét fajta kereskedelmet űzte. Különösen Németországban a *Gewandschneider*ek, akik Flandriából posztót importálnak, és rőfszámra el is adják azt boltjaikban.[2] Firenzében az *arte di Calimala* sok alkalmazottja szánja rá magát az ilyen „foglalkozáshalmozásra".[3] Kétségtelen, hogy a kereskedelmi szakosodás még nem eléggé előrehaladott. A kereskedő az alkalomtól függően importálja az éppen kínálkozó árucikket, feltéve, ha elég hasznot remélhet az üzlettől. Mindez azonban csak azt bizonyítja, hogy a kereskedelmi kapitalizmus alkalmazkodott a piacok és a kor társadalmi állapota által rákényszerített körülményekhez.

[1] A genovai Zaccariák káprázatos vagyonáról a XIII. században lásd BRATIANU, *i. m.* 138. és köv. o.

[2] Lásd a 195—196. o.-on idézett számadáskönyveket.

[3] A. SAPORI, *Una compagnia di Calimala.*

VI. fejezet

A VÁROSI GAZDÁLKODÁS ÉS AZ IPAR SZABÁLYOZÁSA

1. A VÁROSOK MINT GAZDASÁGI KÖZPONTOK

A VÁROSI ÉLELMEZÉS[1]

A középkori városok gazdasági jellege

A városok a XV. századig a kereskedelem és az ipar kizárólagos központjai voltak, s e két tevékenységből semmit nem engedtek kiszivárogni a vidékre. A városok és a falvak között szigorú munkamegosztás van: az utóbbiak csak földműveléssel, az előbbiek csak kereskedelemmel és kézművességgel foglalkoznak.

A városok jelentősége tehát arányban állt gazdasági kisugárzásuk kiterjedtségével. E szabály alól nagyon ritka a kivétel: talán csak Rómát, Párizst és Londont említhetnénk.

[1] *Bibliográfia:* lásd 88. o. 1. lábj.; G. Espinas, *La vie urbaine à Douai,* Paris, 1913. 4 köt.; W. S. Unger, *De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden in de middeleeuwen,* Amsterdam, 1916.; J. G. van Dillen, *Het economisch karakter der middeleeuwsche stad,* Amsterdam, 1914.; P. Sander, *Die reichsstädtische Haushaltung Nürnbergs, 1431—1440,* Leipzig, 1902. 2 köt.; K. Bücher, *Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im XIV. und XV. Jahrhundert,* Tübingen, 1886.; J. Jastrow, *Die Volkszahl deutscher Städte zu Ende des Mittelalters,* Berlin, 1886.; H. Pirenne, Les dénombrements de la population d'Ypres au XVe siècle, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* I. 1903.; J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant, XIVe—XVIe siècle,* Bruxelles, 1912.; G. Pardi, Disegno della storia demografica di Firenze, *Archivio storico italiano,* 1915.; továbbá Kulischer bibliográfiája, *i. m.* I. köt. 164—165. o.*

Róma az egyház fejének, Párizs és London a nagy monarchiák uralkodóinak székhelye, s ezért sokkal nagyobb befolyásra tettek szert, mint amilyet az említett körülmény nélkül élvezhettek volna. Az állam még nagyon kevéssé volt centralizált, a kormányzat és a közigazgatás pedig túlságosan szétszórt volt ahhoz, hogy a középkor a modern fővárosok vagy az ókori városállamok típusának megfelelő városi településeket ismerhetett volna. Legfeljebb egyes püspöki városok — mint egyházmegyék székhelyei — rendelkeztek olyan előnnyel, amely megnövelte, de nem előidézte tevékenységüket. Egy egyházi létesítmény önmagában sehol sem volt elegendő a városi élet kibontakoztatásához. Azok a helységek, amelyekben a polgárság csak egy székesegyház vagy egy monostor szállítójaként szerepelt, másodrendű kisvárosok maradnak. E tekintetben elegendő megemlíteni a németországi Fulda vagy Corbie, a németalföldi Stavelot vagy Thérouanne, az angliai Ely, továbbá Luxeuil, Vézelay és oly sok kis délfranciaországi *cité* példáját.

A papság és a nemesség a városokban

Különben meglehetősen sok adatunk van arról, hogy a középkori városban a papság idegen elemet alkot. Sajátos kiváltságai kizárják a városi kiváltságokban való részesedésből. Szerepe a körülötte levő, kereskedelemmel és iparral foglalkozó lakosság között gazdasági szempontból csupán a fogyasztóé.

Ami a nemeseket illeti, egy részük csak a mediterrán vidékeken Itáliában, Dél-Franciaországban és Ibériában lakik a városokban. Ezt a tényt kétségtelenül a hagyományoknak és bizonyos mértékig a római városi élet hatásának kell tulajdonítani. E vidékek nemessége soha, még a biroda-

lom hanyatlásának mélypontján sem hagyta el teljesen az ókori városok területét, és akkor is ottmaradt, amikor a városi élet ismét felélénkült. Felépítette a polgárházak fölé magasló tornyokat, amelyek révén sok régi toszkán város még napjainkban is oly festői látványt nyújt. Ez a nemesség gyakran még a kereskedők üzleti ügyei iránt is érdeklődött, és jövedelmei egy részét kereskedelmi vállalkozásokba fektette.

Velencében és Genovában a nemesek nagymértékben részt vettek a tengeri kereskedelemben. Felesleges emlékeztetni arra, hogy milyen döntő szerepük volt a félsziget városainak politikai és társadalmi küzdelmeiben. Ezzel szemben Észak-Európában a nemesek csaknem mind elhagyták a városokat, hogy vidéki váraikban telepedjenek meg. Rendkívüli eset, ha itt-ott elszigetelten, s mintegy eltévedve a polgári társadalomban találkozunk egy lovagi családdal. A középkor végéig kell várni, hogy a harciasságra mind kevesebbet és a kényelemre mind többet adó arisztokrácia fényűző palotákat kezdjen építeni a városokban.

A VÁROSOK NÉPSŰRŰSÉGE

A középkori város tehát lényegében a polgároké. Csak értük és csak általuk létezik. Az ő érdekük, és csak az ő érdekük, hogy ott megteremtsék az intézményeket, és megszervezzék a gazdálkodást. Márpedig magától értetődik, hogy e gazdálkodás fejlettsége attól függött, hogy a lakosság, amelynek javára működött, hány emberből állt, illetve milyen tevékenységet vállalt a kereskedelemben és az iparban. Túl gyakran hibáznak, akik ezt a gazdálkodást úgy ábrázolják, mintha mindenütt egyforma lett volna, vagyis teljes egészében egyfajta típusra vezetik vissza, mintha egy félfalusi városka, sőt, egy olyan másodrendű város is, mint a Majna mel-

letti Frankfurt szervezettsége azonos lehetett volna a Velence-, Firenze- vagy Brugge-féle hatalmas nagyvárosok gazdasági szervezettségével. A *Stadtwirtschaft,* melyet egy német iskola oly sok elmeéllel és tudással munkált ki, bizonyos elemeiben ugyan megfelel a valóságnak, de oly sok más szempontot hanyagol el, hogy igen jelentős javítások nélkül nem fogadható el. Az elmélet megalkotói ez alkalommal is túlságosan támaszkodtak Németország adataira, s úgy vélték, hogy eredményeiket önkényesen kiterjeszthetik egész Európára, holott azok csak a Rajnától keletre elterülő vidékek egy részére érvényesek. Ha a városi gazdálkodásról megfelelő elképzelést kívánunk alkotni, akkor a fentiekkel ellentétben azt a környezetet kell tanulmányoznunk, ahol az a legerőteljesebben bontakozott ki.

Az első szükséglet, amelyet e gazdálkodásnak ki kellett elégítenie, nyilvánvalóan a lakosság élelmezése volt. E lakosság számának akár csak megközelítő becsléséről sajnos le kell mondanunk. A XV. század előtti időkből semmiféle statisztikai adattal nem rendelkezünk, s még az is, ami e századból fennmaradt, túl kevés, és távolról sem alkalmas arra, hogy kellőképp megvilágítsa a helyzetet. Aprólékos és beható kutatások azonban arra engednek következtetni, hogy a középkori városok igen gyéren lakottak voltak.*

Bármily furcsának tűnik is, megállapították, hogy 1450-ben Nürnbergnek csak 20 165, Frankfurtnak 1440-ben csak 8719, Bázelnak 1450 körül csak mintegy 8000, a svájci Freiburgnak 1444-ben csak 5200, Strassburgnak 1475 körül csak 26 198, Louvainnek és Brüsszelnek a XV. század közepén csak körülbelül 25 ezer, illetve 40 ezer lakosa volt.

Ezek szerint meg sem közelítjük az oly hosszú ideig minden valószínűség ellenére elfogadott hihetetlen számokat. Mert hacsak nem állítjuk azt, hogy Európa a XII—XV. szá-

zadban ugyanannyi embert tudott táplálni, mint a XX. századbeli Európa, minden további nélkül elfogadhatjuk, hogy az akkori városi lakosság és napjaink városi lakossága között nem lehet párhuzamot vonni. A régiségük miatt tiszteletben tartott és túlságosan gyakran megadott, de minden számszerű pontosságot nélkülöző adatok nem állják ki a kritikát. Tizenegy évnyi időközben (1247—1258) két hivatalos írás tulajdonít Iepernek 200 ezer, illetve 40 ezer főnyi lakosságot! Márpedig lakosainak száma alig érte el az utóbbi szám felét. Teljesen megbízható számítások alapján tudjuk, hogy a város 1412-ben 10 736 lelket számlált. Ieper ebben az időszakban oly mélyre süllyedt, hogy jogosan tételezzük fel, miszerint ipari fellendülése teljében, a XIII. század végén körülbelül 20 ezer főnyi lakossága lehetett. Az még elfogadható, hogy Gentnek, ahol 1346-ban mintegy 4000 takács dolgozott, hozzávetőlegesen 50 ezer lakosa volt, ha elfogadjuk — ami valószínű —, hogy a takácsok családtagjaikkal együtt az ottani lakosság negyedrészét alkották.[1]* Brugge jelentősége bizonyára nem volt kisebb. Itáliában Velencének, amely kétségtelenül a Nyugat legnagyobb városa, aligha lehetett kevesebb mint 100 ezer lakosa, s e tekintetben valószínűleg nem sokkal múlta felül az olyan városokat, mint Firenze, Milánó vagy Genova.[2] Mindent összevetve eléggé valószínű, hogy a leg-

[1] G. Espinas és H. Pirenne, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*, II. köt. 637. o.

[2] Davidsohn, *Forschungen zur Geschichte von Florenz*, II. köt. 2. rész, 171. o. szerint Firenze 1280-ban állítólag körülbelül 45 ezer és 1339-ben körülbelül 90 ezer lakost számlált. F. Lot, *L'état des paroisses et des feux*, id. hely, 300. o. szerint a XIV. század kezdetén Párizst kivéve, Franciaország egyetlen városának sem volt 100 ezer lakosa. Párizst illetően el kell fogadni a körülbelül 200 ezerre tehető lélekszámot, amenyiben a városnak tulajdonított 61 ezer család számadata pontos.*

nagyobb városi települések lakosságának száma a XIV. század kezdetén átlagosan véve csak ritkán érte el az 50—100 ezer főt, hogy egy 20 ezer lakosú várost már jelentősnek tartottak, s hogy az esetek többségében a városok lakossága 5 ezer és 10 ezer között ingadozott.

A VÁROSI LAKOSSÁG SZÁMÁNAK NÖVEKEDÉSE A XIV. SZÁZAD KEZDETÉIG

Ha itt a XIV. század kezdetét tekintjük végpontnak, azért tesszük, mert úgy tűnik, hogy ez az időpont a városi demográfiában csaknem mindenütt megtorpanást jelez. A lakosság száma mindaddig folyamatosan emelkedett. A polgári lét első központjainak benépesedése vitathatatlanul roppant gyors volt. Erre nem kell egyéb bizonyíték, mint a városfalak szüntelen bővítése. Gent városfala például 1163 körül, 1213-ban, 1254-ben, 1269-ben és 1299-ben fokozatosan terjeszkedett, hogy magába foglalhassa a körülötte növekvő külvárosokat. Minden bizonnyal számítottak a későbbi fejlődésre, mert az utoljára emelt falak meglehetősen tágas területet vesznek körül, hogy hosszú időre elegendő helyet biztosítsanak újabb negyedek létesítésére. Ezek az új negyedek azonban nem épültek fel... A demográfiai helyzet stabilizálódott. A XVI. századig kell várni, amíg ismét megindul a városi lakosság számának növekedése.*

A városoknak, hogy lakóikat táplálhassák, igénybe kellett venniük a környező falvakat és a nagykereskedelmet. Ők maguk valójában csak elhanyagolhatóan csekély mértékben tudtak hozzájárulni az élelmiszer-ellátáshoz. Csupán a középkor második felének városi kiváltságokkal felruházott kis helységei — mivel többségük mindvégig megőrizte félfalusi jelle-

gét — élhettek meg külső segítség nélkül. De semmi sem lenne helytelenebb, mint ha e helységeket a kereskedőtelepülésekhez, a polgárság bölcsőihez hasonlítanánk. Ezek már kezdetben kénytelenek voltak importálni létfenntartásuk eszközeit. E nagyon is nyilvánvaló igazság vitatására hiába említenénk azt a tényt, hogy a városokban még legnagyobb fejlődésük időszakában is marhaistállókat és sertésólakat találunk. Ilyen gazdasági építményekről valójában minden városban tudunk a XVIII. század végéig, sőt még napjainkban sem tűntek el teljesen. Rendeltetésük csupán az volt, hogy tulajdonosaik élelmezését kiegészítsék, és korántsem a közélelmezést óhajtották szolgálni.

A polgárság szállítói mindenekelőtt a környékbeli parasztok voltak. Amint az első városi közösségek megalakulása piacot kínált a mindaddig csak a püspöki városokban és a várak kis helyi piacain értékesíthető termékeinek, véget ért a falvak gazdasági pangása. Közöttük és a születő városok között szükségszerű kapcsolatok jöttek létre, amelyek egyidejűleg szolgálták a városok és a falvak érdekeit. A vidék lett a középpontjában fekvő város szállítója, s a város — növekedése arányában — mind többet kér tőle. A falu pedig módját ejtette, hogy kielégítse és többlettermeléssel fedezze az egyre erőteljesebben jelentkező fogyasztási igényeket.

A polgárok élelmezési politikája

A városi hatóságok azonnal szabályozták az élelmiszerbehozatalt. Nemcsak az élelmiszerek beérkezéséről kellett gondoskodni, hanem el kellett hárítani a harácsolás és az önkényes áremelés veszélyeit is. Hogy a polgárok bőséges élelmiszer-ellátását a lehető legolcsóbban biztosítsák, két

fontos eszközt alkalmaztak: az ügyletek nyilvánosságát és a közvetítők kihagyását, akiknek kezén át jutnak el az élelmiszerek a termelőtől a fogyasztóig. A hatóságok mindenki ellenőrzése mellett, közvetlenül akarták szembesíteni a falusi eladót meg a városi vevőt. A XII. századtól hivatalos hirdetményeket és rendeleteket bocsátottak ki, ezek közül azonban sajnos csak nagyon kevés maradt fenn. A XIII. századtól viszont már bőven akadnak szövegeink — aprólékos kikötéseik lehetővé teszik, hogy megértsük a cél elérése végett alkalmazott eljárások lényegét: az élelmiszerek „eltérítésének" tilalmát, vagyis hogy ne vásárolják fel azokat a parasztoktól, mielőtt a városba érnének; azt a kötelezettséget, hogy minden élelmiszert közvetlenül a piacra vigyenek, s ott egy meghatározott ideig közszemlére tegyenek, anélkül hogy eladhatnák őket más személyeknek, mint polgároknak. Ugyanakkor megtiltották a henteseknek, hogy pincében tartsák a húst, a pékeknek, hogy több gabonát szerezzenek, mint amennyi „saját sütésükhöz" szükséges, végül minden polgárnak, hogy a saját és a családja szükségleteit meghaladó mennyiségű élelmiszert vásároljon. Az élelmiszerárak minden mesterséges emelésének megakadályozására a legkörültekintőbb óvintézkedéseket hozták. Gyakran maximálták az árakat; a kenyér súlyát összefüggésbe hozták a gabona értékével; a piacok rendjének ellenőrzését egyre több tisztviselőre bízták. A polgárt egyaránt védelmezik az üzérkedés és a harácsolás visszaélései, valamint a csalások és becsapások ellen. Minden élelmiszert tüzetesen megvizsgálnak, s ha minőségük kifogásolható — vagy a szövegek szép kifejezését használva: nem „lojális" —, elkobozzák vagy megsemmisítik, nem is beszélve a gyakran száműzetésig terjedő büntetésekről.

Az ilyen kikötések számát akár a végtelenségig sorolhat-

nánk, s amint látjuk, valamennyit a fogyasztó javát szolgáló ellenőrzésnek és a közvetlen csere elvének szelleme hatja át.[1] Ez az elv oly gyakran és oly sok formában nyilatkozik meg, hogy voltak, akik — némi túlzással — ezzel akarták jellemezni a városi gazdálkodást. Annyi bizonyos, hogy ezt az elvet nagymértékben felhasználták a polgárok „közjavának" megvalósítására. Az eszmény, amely felé a gazdálkodás törekszik, és amelynek érdekében a legszigorúbb intézkedésekhez folyamodik, kérlelhetetlen korlátozója az egyéni szabadságnak, egyszóval az élelmezés területén csaknem olyan zsarnoki és könyörtelen rendszabályokat vezet be, mint amilyeneket — amint később látni fogjuk — a kisiparra alkalmaz.

A városok élelmezése és a kereskedelem

Ne higgyük, hogy a városok élelmezése csak a környékbeli falvakat vette igénybe. Az imént vázolt kép tökéletlen volna, ha nem vennénk számba a kereskedelmet. A nagy városokba — és egy 20 ezer lelket számláló települést már nagy városnak kell tekintenünk — az élelmiszerek tekintélyes része valójában a kereskedelem útján érkezett. Bizonyára erre gondolt Gui de Dampierre, amikor 1297-ben megállapította, hogy „Flandria nem élhet meg, ha máshonnan nem kap".[2]

[1] A kiskereskedelemben természetesen megmaradt több vagy kevesebb viszonteladó, mind az élelmiszerek, mind a kereskedelem által forgalmazott fogyasztási cikkek értékesítésére. A közvetlen csere az alapelv, de alkalmazásakor számos kivétel érvényesül. Lásd pl. B. Mendl kutatásait, Breslau zu Beginn des XV. Jahrhunderts, *Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Schlesiens,* 1929.

[2] H. Pirenne, *Histoire de Belgique,* I. köt. 5. kiad. 263. o.

Egyébként igen sok élelmiszert kellett külföldről importálni, például fűszereket vagy a belső vidékeken tengeri halakat, az északi területeken pedig bort. Itt nem lehettek meg kereskedők nélkül, akik nagy mennyiségű élelmiszert szereznek be a vásárokon vagy a termelői helyeken. Élelmiszerhiány vagy éhínség idején a környékbeli forrásokat nélkülöző városok csak az ő behozataluk segítségével tudták táplálni lakosságukat.

Az ilyen behozatali ügyletekre nem alkalmazhatták az imént vázolt szabályozást, tehát abba nem lehetett bevonni az egész városi gazdálkodást. A szabályzat képes volt a városi piac irányítására, ott érvényesíthette befolyását, de a nagykereskedelem kisiklott uralma alól. A szabályzat megakadályozhatta, hogy valamelyik pék a magtárában titokban felhalmozzon néhány zsák gabonát, amit aztán továbbadna az első áremeléskor, nyomára bukkanhatott az „eltérítőknek", vagy meghiúsíthatta a némelyik paraszttal összejátszó közvetítők mesterkedéseit, de tehetetlen volt a nagykereskedővel szemben, aki a város rakpartjain rakatta ki a rozzsal, búzával és boroshordókkal terhelt hajók szállítmányait. Milyen hatást gyakorolhatott volna ebben az esetben a szabályzat az áremelkedésekre, és hogyan kezdett volna hozzá, hogy a nagybani értékesítést alávesse a kiskereskedelem számára készült rendeleteknek?

A közvetítők

A szabályozás itt szemmel láthatóan egy olyan gazdasági jelenséggel találja magát szemközt, amellyel nem tud mit kezdeni. A tőke tevékenysége megzavarja, mert kívül esik hatókörén. Mindössze annyit tehet, hogy a polgárságot bizo-

nyos mértékben részelteti az importőrök nyereségeiből, és megfizetteti velük a nekik tett szolgálatokat. A kereskedőnek, mivel idegen, valóban a helyi lakossághoz kell folyamodnia. El kell fogadnia a közvetítést, hogy kereskedhessen az általa nem ismert emberekkel.

Kezdetben minden bizonnyal a szállásadóját vette igénybe mint idegenvezetőt és segítőtársat. Kétségtelen, hogy ehhez a szokáshoz kötődik a közvetítők intézménye. Ami a körülmények hatására alakult ki, törvényes kötelezettséggé vált. A kereskedő rákényszerült, hogy csakis egy hivatalos közvetítő kíséretében érintkezzék a polgársággal. Úgy tűnik, hogy Velence ebben is, mint oly sok másban, példát mutatott. A XII. századtól — a Bizánctól átvett *sensal* néven — igazi közvetítőkkel találkozunk. A XIII. században ezek a közvetítők mindenütt felbukkannak — Flandriában *makelaeren,* Németországban *Unterkäufer,* Angliában *brokers* néven.[1] Olykor megőrizték eredeti elnevezésüket, a vendéglátó *(Gasten)* szót. Valamennyi városban olyan jövedelmező előjogokat szereznek, hogy sokan közülük jelentékeny vagyont halmoznak fel, és az előkelő polgárságban elfoglalják az őket megillető első helyet.*

A nem polgárok kizárása a kiskereskedelemből

A külföldi kapitalisták beözönlése ellen egy másik biztosítékot is létrehoztak: kizárták őket a kiskereskedelemből. Ez a polgárság érinthetetlen kiváltsága maradt, az a terület, amelyet magának tartott fenn, és ahol minden konkurenciá-

[1] Lásd Goldschmidt, *Universalgeschichte des Handelsrechts,* 230 és köv. o.

tól védve volt. A városi jogszabályozás ily módon rákényszerítette a nagykereskedelemre a kiskereskedelemtől megtagadott közvetítőket. Ez a szemmel látható ellentmondás a polgárság érdekének szem előtt tartásával magyarázható. Noha a rendelkezés következményeként a külföldről hozott áruknak emelkedett az ára, de legalább kedvezett a helyi kereskedelemnek. Egyébként aligha szükséges megemlíteni, hogy a közvetítők szerepét és a kicsiben való árusítás tilalmát csakis a „nem helybeliekre" alkalmazták. A város nagykereskedői e tilalom alól mentesültek.

2. A VÁROSI IPAR[1]

[1] *Bibliográfia.* L. M. HARTMANN, Zur Geschichte der Zünfte im frühen Mittelalter, *Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* III. 1895.; R. EBERSTADT, *Der Ursprung des Zunftwesens,* Leipzig, 2. kiad. 1915.; G. VON BELOW, Handwerk und Hofrecht, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* XII. 1914.; F. KEUTGEN, *Aemter und Zünfte,* Jena, 1903.; G. SEELIGER, Handwerk und Hofrecht, *Historische Vierteljahrschrift,* XVI. 1913.; a német bibliográfiát illetően vö. KULISCHER, *i. m.* I. köt. 165. o.; G. DES MAREZ, La première étape de la formation corporative. L'entraide, *Bull. de la Classe des Lettres de l'Acad. royale de Belgique,* 1921.; G. FAGNIEZ, *Études sur l'industrie et la classe industrielle à Paris, au XIII*[e] *et au XIV*[e] *siècle,* Paris, 1877.; P. BOISSONNADE, *Étude sur l'organisation du travail en Poitou,* Paris, 1899.; G. DES MAREZ, *L'organisation du travail à Bruxelles au XV*[e] *siècle,* Bruxelles, 1904. (Mém. Acad. de Belgique); LIPSON, *i. m.*, ált. bibl.; A. DOREN, *Das Florentiner Zunftwesen vom XIV. bis zum XVI. Jahrhundert,* Stuttgart—Berlin, 1908.; Uő, *Die Florentiner Wollentuchindustrie,* Stuttgart, 1901.; E. RODOCANACHI, *Les corporations ouvrières à Rome,* Paris, 1894. 2 köt.; H. PIRENNE, *Les anc. démocr. des Pays-Bas,* 53. o. 1. lábj.; G. ESPINAS—H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de industrie drapière en Flandre,* Bruxelles, 1906—1924. 4 köt.; G. ESPINAS, Jehan Boine Broke, bourgeois et drapier douaisien, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftgeschichte,* II. 1904.; *L'industrie drapière dans la Flandre française au Moyen Age,* Paris, 1926.; E. COORNAERT, *Un centre industriel d'autrefois. La dra-*

A városi élelmezés területén imént megállapított jellegzetességek jóval nagyobb változatban és leleményesebb formában találhatók meg az ipari szervezetben. A szabályzat itt is aszerint változik, hogy nagy- vagy kisiparról van-e szó. Más a helyzet a helyi piacnak szállító kézművesek és megint más a kivitelre dolgozók esetében. Először a kézművesekkel foglalkozunk.

Minden város, akár nagy, akár kicsi, jelentőségével arányos számban és változatosságban rendelkezik kézművesekkel, mert egyetlen polgár sem lehet meg a szükségleteinek kielégítésére szolgáló iparcikkek nélkül. Bár luxusszakmák csak jelentékenyebb településeken léteznek, ezzel szemben mindenütt találkozunk a mindennapi életben nélkülözhetetlen kézművesekkel: pékekkel, mészárosokkal, szabókkal, kovácsokkal, asztalosokkal, fazekasokkal, ónművesekkel stb. Mint ahogy a középkor mezőgazdasági időszakában a nagybirtok igyekezett megtermelni a gabonafélék minden fajtáját, ugyanúgy minden város gondoskodik saját és a környező vidék lakóinak általános szükségleteiről. Termékeit azon a területen értékesíti, ahonnan az élelmét szerzi. A parasztok, akik a várost ellátják élelmiszerrel, ott cserében ipari termé-

---

perie-sayetterie d'Hondschoote, XIVe—XVIIIe siècles, Paris, 1930.; Uő. *L'industrie de la laine à Bergues-Saint-Winoc*, Paris, 1930.; N. W. POSTHUMUS, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, I. köt. 'sGravenhage, 1908.; BROGLIO D'AJANO, *Die Venetianer Seidenindustrie und ihre Organisation bis zum Ausgang des Mittelalters*, Stuttgart, 1893.; E. WEGE, *Die Zünfte als Träger wirtschaftlicher Kollektivmassnahmen*, Stuttgart, 1932.; F. RÖRIG, *Mittelalterliche Weltwirtschaft*, Jena, 1933.

keket szereznek be. A városi kis műhelyek vevőköre tehát egyrészt a helyi polgárság tagjaiból, másrészt a szomszédos falvak lakosságából áll.

Az ipari jogszabályalkotás szükségszerűen bonyolultabb, mint az élelmezésre vonatkozó. Az utóbbi csak fogyasztónak tekintette a polgárt, az előbbinek ugyanakkor termelőként is tekintetbe kell vennie. Ezért tehát olyan szabályzatot kell bevezetni, amely egyidejűleg védi a gyártó és értékesítő kézművest, illetve a vásárló ügyfelet. Ezt a célt valamennyi országban egy azonos elveken alapuló, bár számtalan részletben különböző szervezet, a kézművescéhek révén érték el.

A céheket jelölő elnevezések változatosak: latinul *officium* vagy *ministerium,* franciául *métier* vagy *jurande,* olaszul *arte,* hollandul *ambach* vagy *nering,* németül *Amt, Innung, Zunft* vagy *Handwerk,* angolul *craftgild* vagy *mistery,* de ami az intézmény lényegét illeti, az alapjában véve mindenütt azonos, mert mindenütt ugyanazoknak az alapvető szükségleteknek felel meg. A városi gazdaság ebben találta meg legáltalánosabb és legjellegzetesebb kifejeződését.*

A céhek eredete

Sokat vitatkoztak és vitatkoznak ma is a céhek eredetéről. A XIX. század kezdetén érvényesülő tudományos irányzatnak megfelelően eredetüket eleinte azokban a testületekben *(collegia, artes)* keresték, amelyek a római császárság idején tömörítették a városok kézműveseit. Feltételezték, hogy ezek a szervezetek túlélték a germán népvándorlást, s a XII. század gazdasági újjászületése során ismét virágzásnak indultak. E túlélésnek azonban semmiféle bizonyítéka nincs az Alpoktól északra elterülő vidékeken, s amit a IX. század-

tól kezdve a városi élet teljes megszűnéséről tudunk, nem teszi lehetővé ennek az elméletnek az elfogadását. Csupán Itáliának a korai középkorban bizánci fennhatóság alatt maradt részeiben őrződtek meg az ókori *collegia* bizonyos nyomai. Ez a jelenség azonban túlságosan helyi jellegű, és roppant csekély jelentőségű, ezért nem származtathatunk belőle egy olyan általános intézményt, mint amilyen a céhrendszer volt.

Az a kísérlet, hogy az uradalmi jogban *(Hofrecht)* fedezzék fel az eredetet, sem sikerült jobban. Igaz, ugyan, hogy a Karoling-korszak alatt és után a nagybirtokok központjában a jobbágyok közül toborzott különféle kézműveseket találunk, akik a felügyeletükkel megbízott vezetők irányításával a földesúr szolgálatában dolgoznak.[1] Sajnos hasztalan igyekeztek bizonyítani, hogy ezek a házi kézművesek a városok kialakulásának időszakában engedélyt kaptak a lakosság számára végzett munkára, hogy szabad emberek csatlakoztak hozzájuk, s hogy a kezdetben jobbágyokból álló csoportok lassan autonóm testületekké váltak.

Újabban a kutatók többsége joggal tekinti a kérdés valószínűbb megoldásának a szabad társulást. A XI. század végétől a városi dolgozók valóban testületeket *(fraternitates, caritates)* alkotnak, s ezekben mesterségek szerint csoportosulnak. Ehhez mintául a kereskedőgildéket és a templomok meg a monostorok körül alakult vallásos társulatokat vették. A kézművesek első csoportosulásai valóban vallásos és jótékonysági jellegűek voltak. Ugyanakkor azonban meg kellett felelniük a gazdasági védelem szükségletének is. Már az ipari élet kezdetén megmutatkozott az egymással való össze-

[1] Lásd fentebb, 117. o.

fogás sürgető szüksége, hogy ellenálljanak az új jövevények konkurrenciájának.

Bármilyen jelentős volt is, a társulás önmagában még nem volt elegendő a céhek létrehozásához. Ebben a közhatóságnak vagy a közhatóságoknak is igen nagy szerepet kellett játszaniuk. A római császárság egész gazdasági törvényhozásában uralkodó szabályozási törekvés nem tűnt el a birodalom bukásával. Még a középkor mezőgazdasági időszakában is igen tisztán felismerhető abban az ellenőrzésben, amelyet a királyok és a feudális hatalmak gyakoroltak a súlyok, a mértékek, a pénzek, a vámok és a piacok felett. Amikor a kézművesek megindultak a születő városok felé, az ott megtelepült várurak *(castellani)* vagy elöljárók *(maiores)* természetesen a fennhatóságuk alá akarták vonni őket. Eleget tudunk erről, hogy észrevegyük, miszerint a XI. század első felétől bizonyos felügyeleti jogokkal rendelkeznek az élelmiszerek értékesítése és a különböző mesterségek gyakorlása fölött. A püspöki városokban ezenkívül a püspökök gondoskodtak arról, hogy ott a katolikus erkölcs elvei uralkodjanak, amelyek *justum pretium*ot (igazságos árat) írnak elő az eladók számára, amit nem hághatnak át anélkül, hogy ne vétkeznének.

Elkerülhetetlen volt, hogy a városi alkotmányok kialakulása idején ezt az ipari szabályozást növekvő mértékben át ne vegye, majd tovább ne fejlessze a községi hatóság. Flandriában a XII. század második felétől a városi tanácsosok rendeleteket adnak ki, amelyek nemcsak az élelmiszereket érintik, hanem minden más árucikket *(in pane et vino et caeteris mercibus)*,° következésképp az ipari termékeket is.

° Kenyérre és borra és egyéb árucikkekre vonatkozóan. *(A szerk.)*

Márpedig nyilvánvaló, hogy nem lehetett törvényt hozni a termékekre anélkül, hogy ne hozzanak törvényt a termelőkre is. A termékek jó minőségének biztosítására nem volt egyéb lehetőség, mint a termelők felügyelete. E tekintetben mi sem hatékonyabb, mint mesterségek szerint csoportokba tömörítve alávetni őket a városi hatóság ellenőrzésének. A kézműveseket a testület felé terelő ösztönös hajlamhoz ily módon rendészeti és közigazgatási érdekek is járultak. Állíthatjuk, hogy a XII. század közepén a városi kézműveseknek a helyi hatóságok által elismert vagy szervezett szakmai testületekben való csoportosulása már igen sok városban befejezett tény volt. Ahhoz, hogy ettől az időszaktól kezdve a céhrendszert olyan jelentéktelen helységben is megtaláljuk, mint Pontoise (1162), Hagenau (1164), Hochfelden és Swindratzheim (1164 előtt),[1] az kell, hogy előbb a jelentékenyebb településeken jelenjék meg. Különben elég sok dokumentummal rendelkezünk, amely határozottan megállapítja a céhek nagyon korai létezését: 1099-ben a mainzi takácsok, 1106-ban a wormsi halárusok, 1128-ban a würzburgi vargák, 1149-ben a kölni takarószövők hivatalos csoportosulásokat alkottak. A XII. század kezdetén Rouenban a tímárok céhet alapítottak, s ehhez mindazoknak, akik gyakorolni kívánták mesterségüket, csatlakozniuk kellett. Angliában a *craftgilds* intézményét I. Henrik uralkodása alatt (1100—1135) Oxfordban, Huntingtonban, Winchesterben, Londonban, Lincolnban említik meg, és hamarosan minden városban elterjed.*

[1] F. Keutgen, *Urkunden zur städtischen Verfassungsgeschichte,* Berlin, 1899. 136. o. 23. §.

Mindebből arra következtethetünk, hogy a közhatóságok a XI. századtól kezdve úgy szabályozták a városok iparűzését, hogy a kézműveseket annyi csoportba osztották, ahány felügyeletet igénylő, különféle szakma volt. Közülük mindegyik megkapta a jogot, hogy a szóban forgó mesterség gyakorlását tagjai számára tartsa fenn. E csoportok tehát lényegében kiváltságos testületek, amelyek oly távol állnak az ipari szabadságtól, amennyire csak lehetséges. A kizárólagosságon és a protekcionizmuson alapulnak. A birtokukban levő monopóliumot Angliában a *gild,* Németországban a *Zunftzwang* vagy az *Innung* szóval jelölik.

Kétségtelen, hogy a kézművesek e kötelező csoportokba való osztása mindenekelőtt maguknak a kézműveseknek az érdekét szolgálta. Hogy a fogyasztót megvédjék a csalások és hamisítások ellen, elegendőnek bizonyult az ipari eljárások szabályozása és az értékesítés felügyelete. A céheknek biztosított szakmai monopólium inkább veszélyt jelentett a vásárlók számára, mert kiszolgáltatta őket a kézműveseknek. A termelők számára azonban felbecsülhetetlen előnyt nyújtott, mivel megszabadította őket minden konkurrenciától, s ezt nyilván olyan engedménynek kell tekinteni, amelyet az ő kérelmükre tettek a törvényes hatóságok.

A kézművesekből a XI. század végétől alakult önkéntes társulások valójában semmiféle jogcímmel nem rendelkeztek, amely lehetővé tette volna számukra, hogy kívülállóknak megtiltsák az ipar gyakorlását. A nem tagokkal szemben csak a bojkotthoz, vagyis a nyers erőszakhoz folyamodhattak, ez pedig kétélű és elégtelen fegyver. Tehát valószínűleg már korán kérték azt a jogot, hogy minden kézművest arra kényszeríthessenek, hogy lépjen be közéjük, vagy pedig zárja

be a műhelyét. A hatóságok minden további nélkül teljesítették óhajukat. Ez a közbékének is javára volt, és az ipari ellenőrzés is könnyebbé vált általa. A céheket a nekik tett értékes engedmények viszonzásaképp gyakran ellenszolgáltatásokra kötelezték. Angliában a *craftgild*ek az élvezett monopóliumért évi adót fizettek a koronának, s kétségtelen, hogy ugyanez az oka a különböző céhekre kivetett adóknak Franciaország, Németország és Németalföld városaiban is.

A céhek eredete ily módon két tényezőre vezethető vissza: a törvényes hatalomra és az önkéntes társulásra. Az előbbi a köz, vagyis a fogyasztók érdekét védi, az utóbbi a kézművesek, vagyis a termelők szabad kezdeményezéséből ered. Kezdetben tehát törekvéseik teljesen eltérők egymástól. Attól kezdve fonódnak össze, amikor a hatóságok hivatalosan elismerik, hogy a dolgozók társulásai kötelező testület jellegével bírnak.[1] A középkori céhet — lényegét illetően — a következőképp határozhatjuk meg: olyan testület, amely egy meghatározott mesterség kizárólagos gyakorlásának kiváltságát élvezi a hatóság által jóváhagyott szabályzatok szerint.

[1] Étienne Boileau a következőképp jelzi az okokat, amelyek a párizsi céhek szabályzatainak összegyűjtésére ösztönözték: „Pour ce que nous avons veu à Paris en nostre tans mout de plais, de contens par la delloial envie qui est mère de plais et defferenée convoitise qui gaste soy même et par le non sens as jones et as poi sachrans, entre les estranges gens et ceus de la vile, qui aucun mestier usent et hantent, pour la raison de ce qu'il avoient vendu as estranges aucunes choses qui n'estrient pas si bonnes ne si loiaus que elles deussent..." [„Azért, mert Párizsban mostanában sok perceskedést és vitát láttunk, amelyeket a becstelen irigység — amely a pereskedés szülőanyja —, a féktelen bírvágy — amely önmagát emészti el — és az ifjú és kevésbé jártas emberek ostobasága váltott ki a külföldiek és a város lakói között, akik semmiféle mesterséget nem űznek és gyakorolnak s ezért nem adtak el az idegeneknek semmit, ami oly jó és kifogástalan minőségű lett volna, mint kellene."] Étienne BOILEAU, *Le livre des Métiers*, kiadta S. DEPPING, 1. o. Paris, 1837.

Az önigazgatás jogát alapvető hiba lenne úgy tekinteni, mintha az a céhek természetéhez tartozna. Számos városban soha nem rázták le a városi hatóság gyámságát, s annak ellenőrzése alatt működő egyszerű szervezetek maradtak.[1] Ilyen értelemben a „funkciót" jelentő német *Amt* szó igen jól megfelel jellegüknek. Olyan eleven központban, mint Nürnberg, például mindig szorosan alá voltak vetve a városi tanácsnak *(Rath)*, s az még azt a jogot is megtagadta tőlük, hogy az engedélye nélkül összegyűljenek, sőt, odáig ment, hogy az idegen városok kézműveseivel való levelezésüket is a tanács elé kellett terjeszteniük.

A CÉHEK ÖNKORMÁNYZATRA VALÓ TÖREKVÉSE

A testületi irányzat ezzel szemben nagyon erőteljesen jelentkezik Nyugat-Európa városainak többségében. Németalföldön, Észak-Franciaországban, a Rajna mellékén, Itáliában — vagyis azokon a területeken, ahol a városi élet a legkorábban és a legtökéletesebben fejlődött ki — a kézművestársulatok önállóságot követelnek, s ez gyakran szembeállítja őket nemcsak a hatalommal, hanem egymással is. A XIII. század első felétől követelik az önigazgatás jogát, a gyülekezés jogát, hogy tanácskozhassanak érdekeikről, továbbá azt, hogy harangjuk és pecsétjük legyen, s hogy még a gazdag kereskedők kezében összpontosuló városi kormányzatba is beleszólhassanak. Próbálkozásaik oly félelmetesek-nek tűnnek, hogy 1189-ben Rouenban már betiltják a kéz-

[1] Lásd pl. J. BILLIOUD, *De la confrérie à la corporation: les classes industrielles en Provence aux XIVe, XVe et XVIe siècles*, Marseille, 1929. A városi „konzulok" ugyanígy felügyeltek az iparra.

művestestületeket, s hogy még néhány példát említsünk, ugyanez történik 1255-ben Dinant-ban, 1280-ban a flamand városok többségében és Tournai-ban, 1290-ben Brüsszelben stb. Az ellenállás azonban nem törte meg a céheket. A XIV. században, ha nem is mindenütt, de sikerült elnyerniük a jogot, hogy maguk nevezzék ki vezetőiket *(decani)* és esküdteiket *(jurati)*, hogy politikai testületként ismerjék el őket, s hogy a nagypolgársággal együtt részesedjenek a hatalomból.

A termelő védelme

Noha belső önkormányzat és politikai befolyás tekintetében a céhek vidékek és városok szerint jelentősen különböznek, gazdasági szervezetük révén viszont Európa-szerte hasonlítanak egymáshoz. Ez a szervezet alapvető vonásait tekintve mindenütt egyforma. Benne nyilvánul meg a legerőteljesebben a középkori városi gazdasággal együtt járó protekcionizmus szelleme. Fő célja a kézműves védelme, nemcsak a külső konkurrencia, hanem saját szaktársai konkurrenciája ellen is. Kizárólagosan neki tartja fenn a városi piacot, elzárva azt a külföldi termékek előtt, s ugyanakkor ügyel arra, hogy a szakma egyetlen tagja se gazdagodhasson meg a többiek kárára. Ezért a szabályzatok mindinkább fokozódó aprólékossággal egy szigorúan azonos technika eljárásait írják elő mindenki számára, rögzítik a munkaidőt, megszabják az árakat és a béreket, megtiltanak mindenféle hírverést, meghatározzák a műhelyekben a szerszámok és a dolgozók számát, a legalaposabb és legszigorúbb ellenőrzéssel megbízott felügyelőket neveznek ki, egyszóval mindenki védelmének biztosítására s egyben a lehető legtökéletesebb egyenlőségre törekednek. Így eljutnak odáig, hogy mindnyájuk szi-

gorú alárendeltsége révén őrzik meg valamennyiük függetlenségét. A céh előjogának és monopóliumának fejében elfojtanak minden kezdeményezést. Senki nem engedheti meg magának, hogy olyan szakmai eljárásokkal ártson a többieknek, amelyek alkalmazásával gyorsabban és olcsóbban termelhetne. A technikai haladás tisztességtelenségnek számít. Az eszmény a feltételek állandósága az ipar állandóságában.

A fogyasztó védelme

A kézművesre nézve kötelező fegyelem természetesen a gyártott termékek feddhetetlen minőségének biztosítását célozza, és ilyen értelemben a fogyasztó javát szolgálja. A városok mindent szabályozó gazdasága a hamisítást éppolyan lehetetlenné — vagy legalábbis éppolyan nehézzé és veszélyessé — teszi az iparban, mint az élelmiszer-ellátás területén. Megdöbbentő a csalásokat vagy akár csak az egyszerű hanyagságokat sújtó büntetések szigora. A kézműves nemcsak a városi felügyelők állandó ellenőrzésének van kitéve, akiknek éjjel-nappal joga van belépni a műhelyébe, hanem a lakosság is figyelemmel kíséri munkáját, mivel megkövetelik tőle, hogy mindenki szeme láttára dolgozzék az ablakában.

A kézművesek hierarchiája

Minden testület tagjai egymásnak alárendelt kategóriákra oszlanak: a mesterek, az inasok *(Lehrlingen)* és a mesterlegények *(Knechten, servingmen)* csoportjára. Az uralkodó osztályt a mesterek alkotják, tőlük függenek a többiek. A mesterek a kis műhelyek vezetői, a nyersanyag és a szer-

számok tulajdonosai. A gyártott termék tehát az ő tulajdonuk, s az értékesítéséből származó minden nyereség az ő kezükben marad. Az inasok mellettük, az ő irányításukkal tanulják meg a mesterséget, mert senkinek nem engedhetik meg a szakma gyakorlását az alkalmasság biztosítéka nélkül. Végül a mesterlegények a tanulóidejüket letöltött bérmunkások, akik azonban még nem emelkedhettek mesteri rangra. A mesterek száma valójában korlátozott, mivel arányban áll a helyi piac követelményeivel, s a mesteri cím megszerzése bizonyos feltételektől függ (adófizetés, törvényes születés, a polgársághoz való tartozás), s ezek eléggé megnehezítik e rang elérését. Minden műhely vevőköre a város és a külső városrészek lakóira korlátozódik. És minden műhely egyben bolt is, ahol a vásárló közvetlenül érintkezik a termelővel. A közvetítés itt is, akárcsak az élelmiszer-kiskereskedelemben, a legszükségesebb minimumra korlátozódik.

A kézműves mester tehát a szó legszorosabb értelmében véve független kisvállalkozó. Tőkéje csupán a háza, valamint a mesterségéhez nélkülözhetetlen szerszámok. A szabályzatok alapján szigorúan megszabott számú személyzete egy-két inasból és mesterlegényből áll, s csak igen ritkán haladja meg ezt a létszámot. Ha valamelyik mester a véletlen folytán — házasság vagy örökség révén — a hozzá hasonlók vagyonánál nagyobb vagyonra tesz szert, üzleti forgalmát nem növelheti a többiek hátrányára, mivel az ipari szabályzat nem hagy teret a konkurrenciának. A vagyonkülönbségek azonban nagyon ritkák lehettek a kispolgárok között. A gazdasági szervezet csaknem mindegyiküknél ugyanazt az életformát, a jövedelmi forrásoknak ugyanazt a szerénységét vonja maga után. Biztosítja társadalmi helyzetüket, de megakadályozza a társadalmi felemelkedést. Mindent összevetve ezt a gazdasági szervezetet az „akapitalista" kifejezéssel lehetne minősíteni.

A városi ipar azonban nem mindenütt olyan, amilyennek az imént ábrázoltuk. Sok városban — s éppen a legfejlettebbekben — a helyi piacból élő kézműves-vállalkozók mellett egy teljesen másféle csoportot kell megkülönböztetnünk: az exportra dolgozók csoportját. Ezek ahelyett hogy csak a városban és közvetlen környékén lakó szűk vevőkör számára termelnének, valójában a nemzetközi kereskedelemmel foglalkozó nagykereskedők szállítói. Tőlük kapják a nyersanyagot, azt számukra dolgozzák fel, és nekik adják vissza ipari késztermék formájában. Alkalmazóikkal szemben tehát egyszerű bérmunkásoknak tűnnek. Ilyen a selyemmunkások helyzete Luccában,[1]* a rézverőké Dinant-ban, a takácsoké, ványolóké és kelmefestőké Gentben, Ieperben, Douai-ban, Brüsszelben, Leuvenben (Louvain), Firenzében, egyszóval annak a posztóiparnak valamennyi központjában, amely a középkor igazi nagyipara volt. Kétségtelen, hogy ezek a dolgozók is, akárcsak a többi kézműves, testületekben tömörülnek. S bár e csoportosulások formája mindkét részről azonos, ez ne tévesszen meg bennünket tagjaik jellegét illetően. A helyi ipar céheiben, a pékeknél, kovácsoknál, foltozóvargáknál stb. a szerszámok, a műhely, a nyersanyag a dolgozóé, akárcsak a termék, amelyet közvetlenül ad el vevőinek. Ezzel szemben a nagyiparban a tőke és a munka különválik. A piactól elszakított munkás csak az őt fizető

[1] A luccai ipar kapitalista jellegéről F. L. M. EDLER könyvet készül írni, amelynek tartalmi kivonata „for private circulation" megjelent a chicagói egyetem *Abstracts of theses* c. kiadványában: *Humanistic series*, VIII. 1929—1930.; a dinant-i iparral kapcsolatban lásd H. PIRENNE, Les marchands-batteurs de Dinant au XIVe et au XVe siècle, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, II. 1904. 442. és köv. o.

vállalkozót ismeri, és munkájának gyümölcsei, miután kézről kézre vándoroltak, e vállalkozó közvetítésével kelnek el végül a levantei kikötőkben vagy a novgorodi vásárokon. A közvetlen csere, amelyet oly gyakran és oly szívesen tekintünk a városi gazdaság lényeges jellemvonásának, itt tehát teljesen hiányzik.

Az exportra dolgozó munkások tömegüknél fogva is ellentétben állnak a városi kis céhekkel. A nemzetközi kereskedelem egyre növekvő piaca egyre nagyobb számú dolgozót igényel. A XIV. század közepén Gentben több mint 4000 takács és jóval több mint 1200 ványoló dolgozott. Hatalmas számok ezek, ha arra gondolunk, hogy a város akkor biztosan nem számlált többet 50 ezer lakosnál.* A tipikusnak számító középkori városokban a különböző mesterségek között mutatkozó egyensúly itt teljesen felborul az egyik javára, s hasonló helyzet alakul ki, mint korunk gyáripari központjaiban. Ezt kellőképpen bizonyítja a következő adat. Ieperben 1431-ben, vagyis abban az időszakban, amikor a posztóipar teljesen hanyatlóban van, ezen iparág még mindig az összes szakmában dolgozók 51,6 százalékát foglalkoztatja, ugyanakkor a Majna menti Frankfurtban, e helyi ipari városban a posztóipar részesedési aránya csak 16 százalék.

Az exportra termelő munkások társadalmi helyzete

A nagy iparvárosok munkásainak sokasága válságokkal és munkanélküliséggel fenyegető életet élt. Ha a nyersanyag egy háború vagy valamely behozatali tilalom következtében nem érkezett meg, a szövőgépek leálltak, és a munkanélküliek csoportjai ellepték az utcákat, vagy kenyeret koldulva a falvakat özönlötték el. A kényszerű nyomorúság ilyen idő-

szakaitól eltekintve a mesterek, műhelytulajdonosok vagy bérlők helyzete kielégítő volt, de nem így az általuk foglalkoztatott mesterlegényeké. Ezeknek többsége sikátorokban hétről hétre bérelt szobákban lakott, s aligha volt egyéb tulajdona a rajta levő ruhánál. Városról városra vándoroltak, hogy elszegődjenek valamelyik mesterhez. Hétfő reggel ott ácsorogtak a tereken, a templomok körül, és szorongva várták, hogy valaki egy hétre felfogadja őket. A munkanap hajnalban kezdődött, és az éjszaka beálltával ért véget. A bért szombat este fizették ki, s bár a városi rendszabályok előírták, hogy a kifizetés pénzben történjék, igen gyakoriak voltak a természetbeni bérezés *(trucksystem)* visszaélései. A nagyipar munkásai tehát különálló osztályt alkottak a többi kézműves között, és meglehetősen hasonlítottak a modern proletárokhoz. Felismerhetők „kék körmükről", ruházatukról, nyers erkölcseikről. Nem féltek keményen bánni velük, mert tudták, hogy azoknak a helye, akiket elbocsátanának, nem sokáig maradna betöltetlen. Ezért nem meglepő, hogy a XIII. század közepétől ezek a munkások sztrájkokat szerveznek. A legrégebbi sztrájkot, amelyről tudunk, 1245-ben, Douai-ban jegyezték fel, *takehan* néven.[1] 1274-ben Gent takácsai és ványolói tömegesen hagyják el a várost, hogy Brabantba menjenek — ahol egyébként az ipari „plebs" e kivonulásáról idejekorán értesített városi tanácsok nem hajlandók befogadni őket.[2] Németalföldön 1242 óta városi ligák alakulnak, amelyek tagjai kötelezettséget vállalnak az összeesküvéssel gyanúsított vagy vádolt szökevény munkások ki-

[1] G. Espinas—H. Pirenne, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre,* II. köt. 22. o.
[2] Uo. 379. és köv. o.

adatására. Minden felkelési kísérlet száműzetést vagy halálbüntetést von maga után.

A NAGYVÁLLALKOZÓK

Az exportra dolgozó iparágak munkásai egy lényeges pontban különböznek napjaink bérmunkásaitól. Ahelyett hogy nagy üzemekben tömörülnének, egy sor kis műhelyben oszlanak meg. A takács- vagy a ványolómester, az általa használt szerszámok tulajdonosa, de gyakrabban bérlője, végső soron otthon dolgozó házimunkás volt, aki egy kapitalista nagykereskedő számára termelt. A városi hatóság ellenőrzése a mesterségek fölött, amíg a hatalom a nagypolgárság kezében volt, csak nagyon gyatra biztosítékot nyújtott a munkásoknak, mivel a városi hatóságok tagjai éppen a kapitalisták közül kerültek ki. Elegendő átlapozni a gazdag douai-i posztógyáros, Jehan Boine Broke[1] (meghalt 1285—1286 körül) hagyatékára vonatkozó iratokat, hogy megállapítsuk, milyen mértékű volt a nagyipar kézműveseinek kizsákmányolása a XIV. század kezdetén. A munkaadóik által sanyargatott mesterek maguk is kénytelenek voltak sanyargatni az inasokat és a mesterlegényeket. A tőke uralma, amelytől a városi gazdaság mentesíteni tudta a kis céheket, teljes súlyával azokra nehezedett, akik a tőle függő nagykereskedelemnek termeltek.

[1] G. ESPINAS-nak erről a személyről írt s a 207. o. 1. lábj.-ben idézett cikkén kívül lásd még G. ESPINAS és H. PIRENNE, Additions au recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre, *Bull. de la Comm. royale d'histoire de Belgique,* XCIII. 1929. 55. és köv. o.

VII. fejezet

A XIV. ÉS XV. SZÁZAD ÁTALAKULÁSAI

1. KATASZTRÓFÁK ÉS TÁRSADALMI ZAVARGÁSOK[1]

A XIV. ÉS XV. SZÁZAD GAZDASÁGI JELLEGZETESSÉGEI

A XIV. század kezdetét úgy tekinthetjük, mint a középkori gazdaság expanziós időszakának végét.* A fejlődés addig minden téren folyamatos volt. A falusi osztályok fokozatos felszabadulása párhuzamosan folyt az addig meg nem művelt mocsaras vagy puszta vidékek feltörésével, lecsapolásával és benépesítésével és az Elbán túli területek német kolonizációjával. Az ipar és a kereskedelem fejlődése alapvetően átformálta a társadalom arculatát, sőt az életét is. Miközben egy-

[1] *Bibliográfia:* H. S. LUCAS, The great European famine of 1315, 1316 and 1317, *Speculum, Medieval Academy of America,* 1930.; F. A. GASQUET, *The Black Death of 1348 and 1349,* London, 1908. H. PIRENNE, *Le soulèvement de la Flandre maritime de 1323—1328,* Bruxelles, 1900.; A. RÉVILLE, *Le soulévement des travailleurs d'Angleterre en 1381,* Paris, 1898.; CH. OMAN, *The great revolt of 1381,* Oxford, 1906.; E. POWELL, *The rising in East Anglia in 1381,* Cambridge, 1896.; G. M. TREVELYAN, *England in the age of Wycliffe,* London, 3. kiad., 1900'; S. LUCE, *Histoire de la Jacquerie,* Paris, 1859.; G. FRANZ, *Die agrarischen Unruhen des ausgehenden Mittelalters,* Marburg, 1930.; H. DENIFLE, *La désolation des églises, monastères et hôpitaux en France pendant la guerre de Cent Ans,* Paris, 1898—1899. 2 köt.; G. SCHANZ, *Zur Geschichte der deutschen Gesellenverbände,* Leipzig, 1877.; É. MARTIN SAINT-LÉON, *Le compagnonnage,* Paris, 1901.; H. PIRENNE, *Histoire de Belgique,* II. köt., Bruxelles, 3. kiad., 1922.; S. SALVEMINI, *Magnati e popolani in Firenze dal 1280 al 1295,* Firenze, 1899.; C. FALLETTI-FOSSATI, *Il tumulto dei Ciompi,* Firenze, 1882.; L. MIROT, *Les insurrections urbaines au début du règne de Charles VI, 1380—1383,* Paris, 1906.

felől a Földközi-, illetve a Fekete-tenger, másfelől az Északi-, illetve a Balti-tenger egy erőteljes áruforgalom közvetítője lett, s miközben partjaik mentén és szigeteiken megsokasodtak a kikötők és a kereskedelmi települések, addig az európai szárazföldet városok borították el, s ezekből minden irányba kisugárzott a polgárság lelkes tevékenysége. Az új élet hatására a pénzforgalom tökéletesebbé vált, a hitel a legkülönbözőbb formákat fejlesztette ki, és kibontakozása kedvezett a tőke fejlődésének. Végül a népesség számának növekedése a társadalom egészségének és életerejének cáfolhatatlan jele volt.[1]

[1] A középkor gazdaságtörténetének józan megértéséhez semmi nem lenne fontosabb, mint az akkori Európa népsűrűségének ismerete. A rendelkezésünkre álló adatok, sajnos, nagyon hozzávetőleges eredményeket adnak, s ezért nem használhatók. F. Lot legutóbbi munkája, L'état des paroisses et des feux de 1328, *Bibliothèque de l'École des Chartes* XC. 1929., amely szerint Franciaország lakosságának száma — a jelenlegi határokon belül — az említett évben 23 vagy 24 millió főre rúgott volna, mind a családok számát, mind a rájuk alkalmazott szorzószámot illetően túl sok hipotézisen alapul, semhogy meggyőző legyen. Csupán a XV. századtól kezdve rendelkezünk olyan dokumentumokkal, amelyekből néhány többé-kevésbé pontos statisztikai adat vehető át. Igazi népszámlálás akkor még csak néhány városban volt (lásd 252. o. 1. lábj.). A nagyon kisszámú lakosság, amelyről az e városokra vonatkozó népszámlálási adatok tanúskodnak, napjaink városi népességének számával összevetve valószínűvé teszi a falvak alacsony népsűrűségét. A brabanti hercegség egészére vonatkozóan J. Cuvelier a terület „tűzhelyeinek" jegyzékeire vonatkozóan fennmaradt nagyon pontos utalások alapján nagy valószínűséggel tételezte fel, hogy 1437-ben a teljes lakosság száma körülbelül 450 ezer fő volt. Napjainkban ugyanezen a vidéken a szám közel két és fél millió, vagyis az előbbi ötszöröse (J. Cuvelier, *Les dénombrements des foyers en Brabant,* CCCXXVII. o.). Mégis habozunk általánosítani és tényként elfogadni, hogy Európa összlakosságának száma a középkor végén ötször kevesebb lett volna, mint a mai Európáé. A magam részéről inkább azt hinném, hogy az összlakosság száma még ezt a szintet sem érte el.

Márpedig mindez a XIV. század első éveiben — ha kétségkívül még nem hanyatlik is, de megtorpan. Visszaesésről ugyan nincs szó, de az előrehaladás megszűnik. Európa úgyszólván a megszerzett pozíciókból él: a gazdasági front megszilárdul. Igaz, hogy az általános haladástól távol maradt országok, mint például Lengyelország, de főképp Csehország, épp akkor kezdenek tevékenyebben részt venni a gazdasági életben. Kései ébredésük azonban nem járt olyan fontos következményekkel, amelyek a nyugati világ egészét érezhetően érinthették volna. Nyugat-Európa most egészen nyilvánvalóan olyan időszakba lép, amikor inkább őrzik a meglevőt, semmint újat alkotnak, s amikor a társadalmi elégedetlenség mintha egyidejűleg tanúskodna az emberek szükségleteinek már nem teljesen megfelelő helyzet javításának óhajáról s az ennek megvalósítására való képtelenségről.

A gazdasági fellendülés e félbeszakadását mindenekelőtt az a tény bizonyítja, hogy a külkereskedelem nem bővíti tovább terjeszkedésének területét. A XV. század közepén kezdődő nagy földrajzi felfedezések előtt nem jut túl azokon a végpontokon, amelyeket déli irányban az itáliai hajózás, északi irányban pedig a Hanza révén ért el, vagyis egyrészt az Égei- és a Fekete-tenger kikötőin, másrészt a novgorodi orosz vásáron. E területeken a gazdasági tevékenység kétségtelenül élénk marad. Még azt is állíthatjuk, hogy bizonyos szempontból növekedett. Genova és Velence a Gibraltári-szoroson keresztül tulajdonképpen 1314-ben létesített tengeri kapcsolatot Bruggével és Londonnal, a Hanza pedig 1370-ben a dániai Waldemár fölött aratott győzelmével, úgy tűnik, végérvényesen biztosította uralmát a Balti-tengeren. Ennek ellenére mégis igaz, hogy a múltból élnek, anélkül hogy igye-

keznének még tovább *(plus oultre)* nyomulni. A szárazföldön hasonló a helyzet. A német gyarmatosítás mintegy kimerülten megtorpan Litvánia és Lettország határainál. De nem halad előre már sem Csehországban, sem Lengyelországban, sem Magyarországon. Flandriában és Brabantban a posztóipar körülbelül a század közepéig még őrzi, de nem növeli hagyományos prosperitását, s azután gyorsan hanyatlásnak indul. Itáliában nagy port ver fel a pénzkereskedelemben oly sokáig uralkodó nagy bankok többségének sorozatos csődje: 1327-ben a Scalik, 1341-ben a Bonnaccorcik, az Usani-bankház, a Corsinik és sokan mások, 1343-ban a Bardik, a Peruzzik és az Acciaiuolik mennek tönkre. A champagne-i vásárok hanyatlása a század első éveire esik.[1] Ez az az időszak, amikor a népesség növekedése megáll, s ez a legkifejezőbb tünete annak, hogy egy társadalom stabilizálódott, és egy fejlődés elérte tetőpontját.[2]

Az 1315. évi éhínség és a „fekete" pestis

Egyébként meg kell jegyeznünk, hogy ha a XIV. században a fejlődés nem folytatódik, abban nagy része van a társadalmat sújtó katasztrófáknak. Az 1315-től 1317-ig tartó,

[1] A. Sapori, *La crisi delle compagnie mercantili dei Bardi e dei Peruzzi*, Firenze, 1926.; E. Jordan, La faillite des Buonsignori, *Mélanges P. Fabre*, Paris, 1902.

[2] Mivel a középkori demográfiáról kevés és nem elég pontos munkával rendelkezünk, meg kell elégednünk azzal, hogy csupán általános benyomást adjunk róla. Világos, hogy ez csak nagyon hozzávetőleges pontosságú lehet. A pestis általában úgy tekinthető, hogy a népesség növekedésében nemcsak megtorpanást, hanem visszacsést jelez. A népesség növekedése azonban már e katasztrófa előtt csaknem mindenütt holtpontra jutott egész Nyugat-Európában. Ezzel szemben a XIV. század első felében nagyon észrevehető fejlődés mutatkozik Kelet-Európa szlávlakta vidékeinek, főképp Csehországnak a népmozgalmában.

egész Európára kiterjedő szörnyű éhínség, úgy tűnik, minden korábbinál nagyobb pusztítást okozott. A véletlen folytán fennmaradt és Ieperre (Ypres) vonatkozó számadatok lehetővé teszik, hogy felbecsüljük nagyságát. Tudjuk, hogy Ieperben 1316-ban május elejétől október közepéig a községi hatóság 2794 holttestet temettetett el. Hatalmas szám, ha arra gondolunk, hogy a lakosság száma e városban valószínűleg nem haladta meg a 20 ezer főt.* Harminc évvel később egy újabb és még borzalmasabb szerencsétlenség, a pestis sújtott le az előbbi megrázkódtatásból még alig magához tért világra. A történelem folyamán ismert valamennyi járvány közül vitathatatlanul ez volt a legrettenetesebb. A becslések szerint 1347-től 1350-ig az európai lakosságnak valószínűleg egyharmadát ragadta el a fekete halál.* Ezt a csapást a drágaság hosszú időszaka követte — ennek hatásait később ismertetjük.[1]

E természeti csapásokhoz járultak azok az éppoly kegyetlen csapások, amelyeket a politika okozott. Itáliát az egész század során polgárháborúk dúlják. Németország állandó politikai zűrzavarok martaléka. Végül és főképp a százéves háború tönkreteszi Franciaországot, és legyengíti Angliát. A körülmények tehát súlyos nyomást gyakoroltak a gazdasági életre. A fogyasztók száma csökkent, a piac elvesztette felszívóképessége egy részét.

Ezek a szerencsétlenségek vitathatatlanul hozzájárultak a XIV. századot a XIII. századtól oly élesen megkülönböztető társadalmi viszályok elmérgesítéséhez. Ennek fő okát azon-

[1] Emiatt jelenik meg 1350-ben Angliában a *Statute of labourers* és Franciaországban az 1351. évi királyi rendelet; mindkettő a béreket szabályozza azzal a célkitűzéssel, hogy lenyomja az árakat. R. Vivier, La grande ordonnance de février 1351: les mesures anticorporatives et la liberté du travail, *Revue historique*, CXXXVIII. 1921. 201. és köv. o.

ban magában a gazdasági szervezetben kell keresni. Odáig jutottak, hogy e szervezet működése a városi és a falusi lakosság között egyaránt megnyilvánuló elégedetlenséget vált ki.

A parasztok felszabadulása ellenére, bármilyen általános volt is az az előző időszak folyamán, a jobbágyság nyomai többé-kevésbé súlyos formában mégis fellelhetők. Sok vidéken a robotszolgáltatások továbbra is súlyosan terhelik a parasztokat, és az uradalmi rendszer eltűnése még nehezebben elviselhetővé teszi azokat. Mert a földesúr már nem tekinti magát a földjén élő emberek védelmezőjének. Helyzete a telkes parasztokkal szemben már nem az örökös tulajdonosé, akinek tekintélyét patriarchális jellegénél fogva elfogadták — egyszerűen a földjéből élő járadékosnak és a szolgáltatások beszedőjének tekintik.[1] Az uradalmak valaha megműveletlen földjeit már elfoglalták, „új városokat" nem alapítottak többé, a földesurat tehát semmi nem ösztönözte, hogy jobbágyait olyan szabadsággal ruházza fel, amely ahelyett hogy hasznot hajtana neki, megfosztaná őt a járandóságoktól és szolgáltatásoktól, amelyeket továbbra is behajtott rajtuk. Kétségtelen, megesett, hogy a pénzhiány arra késztette a földesurakat, hogy jó áron felszabadító leveleket árusítsanak, vagy pedig egy egész falut felszabadítsanak a községi földek egy részének átengedése fejében. Ennek ellenére az is igaz, hogy — a műveletlen földek feltörésének időszaka lezárulván — a parasztnak nem maradt reménye arra, hogy szűzföldekre vándorolva javítson helyzetén. Mindenütt, ahol a jobbágyság fennmaradt, annál is gyűlöletesebbé vált, mert kivétel lévén,

[1] Minderről lásd M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 112. és köv. o.

a társadalmi süllyedés látszatát öltötte fel. A szabad földművelők a maguk részéről türelmetlenül viselték el az úriszékek bíráskodását, amelyektől telkeik függtek, mert ezek révén továbbra is alávetettjei maradtak a földesurak gazdasági hatalmának, akiknek valaha a jobbágyaik voltak. Amióta a szerzetesek a XIII. század során elvesztették kezdetben tanúsított buzgalmukat s ezzel együtt tekintélyüket is, a parasztok csak kelletlenül fizették meg a nekik járó tizedet. A földesúr saját kezelésben tartott földjén kialakított nagy gazdaságok felsőségüket rákényszerítették a falusiakra: nyájaik legeltetésére igénybe vették a községi földek túlnyomó részét, a kikerítések során a parasztok kárára növelték a majorság területét, és a parasztok egy részét arra kényszerítették, hogy lépjen szolgálatukba mint mezőgazdasági munkás, s ezek a majorsági gazdaságok különösen akkor terjeszkedtek erőszakosan, ha — ami gyakran megtörtént — a földesúri tisztviselők — a *bailli* vagy a *maire* — kezében voltak. A társadalmi nyugtalanság mindezen okaihoz járultak még a gyakori háborúk okozta bajok is. Főképp a százéves háború — amelynek folyamán az elbocsátott zsoldosok továbbra is az országon élősködtek — tette Franciaország számos vidékét valóságos pusztasággá, „ahol nem hallatszott többé sem kakaskukorékolás, sem tyúkkárálás".[1]*

Ez a pusztulás elsősorban Franciaországra jellemző jelenség. Nyilván helytelen lenne azt hinni, hogy a XIV. században a parasztok helyzete Európa többi részében is súlyosbodott. A társadalmi elégedetlenség, amelynek a parasztok oly sok bizonyítékát adták, nem mindenütt egyformán magyarázható. Épp úgy fakadhatott a túlzott nyomorból, mint abból

[1] M. Bloch, *i. m.* 118. o.

az akaratból, hogy végét vessék a dolgok olyan állapotának, amely annál is inkább nyomasztotta őket, mert azt hitték, hogy megvan az erejük hozzá, hogy megváltoztassák. Bár az Ile-de-France-ban 1357-ben kitört *Jacquerie* a nyomor és az amiatt felelőssé tett nemesek gyűlölete miatt a végletekig felbőszült lakosság felkelése volt, úgy tűnik, egészen más okok idézték elő az 1323-tól 1328-ig tartó nyugat-flandriai vagy az 1381-ben kirobbant angliai felkelést.*

A tengermelléki Flandria lázadása

Ez a felkelés hosszú ideig tartott, s már önmagában ez is elegendő lenne annak bizonyítására, hogy nem lehetett egy nyomorult és gyenge „plebs" műve. Valójában egy igazi társadalmi forradalom kísérlete volt, amely a nemesség ellen irányult, azzal a céllal, hogy elragadja tőle a bíráskodási és pénzügyi hatalmat. Hogy Flandria megfizethesse a francia királynak azokat a súlyos pénzbírságokat, amelyeket a courtrai-i csatával kezdődött háború után rá kiróttak, a nemesek oly könyörtelen szigorral hajtották be az e célra kivetett adókat, hogy zavargások törtek ki, amelyek hamarosan a fennálló rend elleni nyílt felkeléssé alakultak át. Ekkor már nem csak a hatalom visszaéléseinek megszüntetéséről van szó. E vidék tagbaszakadt parasztjainak — a mocsaras területeket a XII. és XIII. században megművelhető földekké alakító „vendégek" (*hospes*ek) ivadékainak — függetlenségre törekvő szelleme lángol fel e harcban, olyannyira, hogy minden gazdagot és magát az egyházat is természetes ellenségüknek tekintik. Elegendő volt, ha valaki földjáradékból élt,

hogy gyanúsnak tűnjék.[1] A falusiak megtagadták a papi tized fizetését, és követelték, hogy a monostorok gabonáját osszák szét a nép között. A tömegeket felkelésre ösztönző osztálygyűlölet a papokat sem kímélte. A mozgalom egyik vezére kijelentette, hogy akasztófán akarja látni az utolsó papot is. Válogatott kegyetlenséggel kényszerítették a nemeseket és a gazdagokat, hogy a tömeg szeme láttára öljék meg hozzátartozóikat. Sem a *Jacquerie*, sem az 1381. évi angol felkelés alatt nem fordultak elő olyan erőszakos cselekmények, mint amilyenek akkor elborzasztották Nyugat-Flandriát. „A felkelés pestise olyan volt — írja egy kortárs —, hogy az emberek megcsömörlöttek az élettől." Hogy végezzenek a lázadókkal, akik „mint az észtől és értelemtől megfosztott vadállatok" a társadalmi rend megdöntésével fenyegettek, magának a francia királynak kellett hadba szállnia. A parasztok vakmerően elébe mentek, és önbizalommal telve harcba bocsátkoztak vele a Cassel-hegy lejtőin (1328. augusztus 23.). A csata rövid, de véres volt. A lovagság könyörtelenül lemészárolta a vele dacolni merészelő csőcseléket, amely törvényen kívül helyezte magát. A király nem volt hajlandó engedni bárói kérésének, akik arra unszolták, hogy égesse fel a tengermelléki Flandriát, és koncoltasson ott fel mindenkit, nem kímélve a nőket és a gyermekeket sem, hanem beérte azzal, hogy elkobozta az ellene harcoló felkelők javait. A rövid ideig győzedelmeskedő társadalmi felkelést elnyomták. Tö-

[1] „Dicebant enim alicui diviti: Tu plus diligis dominos quam *communitates de quibus vivis;* et nulla alia causa in eo reperta, talem exponebant morti" [„Azt mondták ugyanis egy bizonyos gazdagnak: te jobban szereted az urakat, mint a *közösségeket, amelyekből élsz;* és semmi egyéb vétséget nem találva benne, halálra adták őt"]. Chronicon comitum Flandrensium, *Corpus Chron. Fland.*, I. köt. 202. o.

rekvéseinek radikalizmusát egyébként csak a körülmények által végsőkig fokozott elégedetlenség átmeneti elkeseredettségének tudhatjuk be. A lázadás makacsságának és hosszú időtartamának megértéséhez azt is tudnunk kell, hogy azt az ieperi és bruggei céhek emberei is támogatták és gerjesztették, s közösséget vállalva az üggyel, a falusi osztályokat pillanatnyilag átitatták a város forradalmi szellemével.

Az 1381. évi angol felkelés

Az 1381. évi angol felkelés, akárcsak a nyugat-flandriai, a városok és falvak népének közös műve volt. Még abban is hasonlít hozzá, hogy szintén egy olyan érzelem heves és átmeneti kifejeződésének tekinthető, amely a dolgozót szembeállítja azzal, aki az ő munkájából él. Eredetét szintúgy nem a falusi osztályok nyomorában kell keresni. Semmi köze nem volt a *Jacquerie*-hoz. Az angol paraszt helyzete a XIII. század során egyre javult, mivel az egykori robot helyét egyre növekvő mértékben a pénzbeli census foglalta el.* Mégis valamennyi „uradalomban” *(manor, manoir, manerium)* fennmaradtak a jobbágyság többé-kevésbé szembetűnő csökevényei. Ezt az állapotot a falusiak annál is nehezebben viselték el, mert a pestist követő ár- és béremelkedés következtében még kedvezőbbé vált a helyzetük. Semmi nem bizonyítja, hogy felkelésük oka a *landlord*oknak a szolgáltatások és a robot növelésére tett kísérlete lett volna. Inkább úgy tűnik, hogy a nép megkísérelte lerázni mindazt, ami még fennmaradt a földesúri rendszerből. A *lollard*ok miszticizmusa is bizonyára hozzájárult, hogy a lelkekben felkeltse az elnyomó *gentlemen* iránti gyűlöletet, akik nem léteztek abban a korban, „amikor Éva szőtt, és Ádám kévét hordott”. Épp-

úgy, mint Flandriában ötven évvel korábban, homályos kommunisztikus törekvések jelentkeztek a felkelők között, s a fennálló társadalom ellen irányuló mozgalom látszatát kölcsönözték a válságnak. A felkelés okozta rémület egyébként csak rövid ideig tartott. Túl nagy volt az aránytalanság a konzervatív erők és a parasztok között, akik a haragtól és reményeik ábrándképeitől felizgatva teljesen átengedték magukat egy igazságon és egyenlőségen alapuló világ örök illúziójának. Néhány hónap múltán ismét helyreállt a rend. Elegendő volt, hogy a király megmutatkozzék, hogy a lovagság fegyvert ragadjon, és máris leküzdötték a veszélyt, amely több lármával járt, mint fenyegetéssel.*

A XIV. századbeli agrárfelkelések alapjában véve a parasztok brutalitása miatt tűnnek oly súlyosnak. A parasztok azonban önmagukban nem boldogulhattak. Noha a földművelő osztályok a társadalom túlnyomó többségét alkották, képtelenek voltak egy közös akcióban egyesülni, s még képtelenebbek arra, hogy egy új világ megalkotására gondoljanak. Mindent összevévo a felkelések csak helyi és átmeneti megrázkódtatásoknak, a harag következmények nélküli fellobbanásainak bizonyultak.

A földet művelő paraszt és a földet birtokló nemesség közötti gazdasági ellentét, bár éppoly reális, mint a munkás meg a városi kapitalista közötti, a falusi élet körülményei következtében kevésbé volt érzékelhető. Ez az életforma ezernyi szállal köti az embert az általa megművelt földhöz, s egy bizonyos fokú személyi függetlenséget biztosít számára, amely jóval felülmúlja a nagyipar bérmunkásának függetlenségét. Így hát nem meglepő, hogy a XIV. századbeli városi zavargások hevességüknél, tartósságuknál és eredményeiknél fogva ellentétben álltak a falusi nép mozgalmaival.

Egész Nyugat-Európában közös jelenség, hogy a városok közigazgatását a nagypolgárság már kezdetben magához ragadta. Nem is történhetett másként, ha arra gondolunk, hogy a városi élet lényegében a kereskedelmen és az iparon alapult, tehát elkerülhetetlen, hogy ne azok vegyék át a városok irányítását, akik az említett két tevékenységet fellendítették.

A XII. és a XIII. században tehát mindenütt a legtekintélyesebb kereskedők közül toborzott patríciusság kormányozta a városokat. Ez a kormányzat a szó legszorosabb értelmében osztálykormányzat volt, és hosszú ideig annak minden érdemével dicsekedhetett: eréllyel, tisztánlátással, a rábízott közérdekek odaadó szolgálatával, hiszen e közérdekek összekeveredtek az általuk garantált magánérdekekkel. A mű, amelyet elvégzett, fényesen tanúsítja e kormányzat érdemeit. A városi civilizáció e kormányzat során öltötte fel az őt mindvégig megkülönböztető vonásokat. Ez a kormányzat teremtette meg teljes egészében a városi közigazgatást, megszervezte annak különböző szolgálatait, megalapozta a városi pénzügyeket és a hitelt, árucsarnokokat épített, piacokat létesített, megtalálta a szükséges jövedelmi forrásokat, hogy tartós városfalakat emeljen, iskolákat nyisson, egyszóval kielégítse a polgárság valamennyi szükségletét. De lassanként kiütköztek annak a rendszernek a hibái, amely a nagyipar gazdasági szabályozását épp azoknak engedte át, akik annak nyereségeiből élve természetesen arra törekedtek, hogy a legkisebbre csökkentsék a dolgozóknak jutó részt.*

Fentebb már láttuk, hogy a középkori világ legiparosodottabb városaiban, vagyis a flamand városokban a posztóipari munkások olyan ellenséges érzületet kezdtek táplálni a

patrícius városi tanácsosokkal szemben, amelynek cáfolhatatlan jele a sztrájkok megjelenése.[1] A munkások elégedetlenségéhez járult még a jómódú polgárság mind tekintélyesebb részének elégedetlensége is. Mert időközben a patríciusi rendszer végül is sok városban plutokrata oligarchiává alakult át, és féltékenyen elzárta a hatalomhoz vezető utat mindazok előtt, akik nem tartoztak ahhoz a néhány családhoz, amely ezt a hatalmat egyre nyilvánvalóbban a saját érdekében használta fel. A „magisztrátussal" szemben egy politikai ellenzékiséggel párosult társadalmi oppozíció bontakozott ki. A nyilvánvalóan hevesebb politikai ellenzék adott jelt a harcra, amely véres bonyodalmakon keresztül egészen a XV. század végéig elhúzódott.

A DEMOKRATIKUS FORRADALOM

A céhek felkelésének a patríciusi rendszer ellen gyakran a demokratikus forradalom nevet adják. A kifejezés nem egészen szabatos, ha a demokrácián azt a fogalmat értjük, amelyet napjainkban jelöl. Az elégedetlenkedők soha nem gondoltak népi kormányok alakítására. Látóhatáruk nem terjedt túl a város falán, csupán saját céhükre korlátozódott. Minden egyes céh, noha a hatalom egy részét követelte, vajmi keveset törődött szomszédaival. A partikularizmus szigorúan körülhatárolta tevékenységét. Kétségtelenül előfordult, hogy egyazon város valamennyi céhe egyesült a közös ellenséggel, az oligarchikus városi tanáccsal szemben. De az is megesett, hogy a győzelem után ismét egymás ellen fordultak. Végül

[1] Lásd fentebb, 277. o.

arról sem szabad megfeledkezni, hogy ezek az úgynevezett demokraták valamennyien a monopólium hallatlan kiváltságával rendelkező ipari csoportok tagjai voltak. A demokrácia az ő értelmezésük szerint csak a kiváltságosak demokráciája volt.

A társadalmi nyugtalanság kiterjedési területe

Nem minden várost nyugtalanítottak a céhek követelései. Sem Velencében, sem a Hanza-városokban, sem az angol városokban nem tapasztalhatók ilyen zavargások nyomai. Ennek oka nyilván az, hogy a nagypolgárság kormányzata e helyeken nem fajult zárt és önző oligarchiává. A kereskedelem révén meggazdagodott új emberek e városokban állandóan megújították, megfiatalították az uralkodó osztályt. Ezzel magyarázható, hogy a patríciusok itt megőrizték hatalmukat, s ezt a hatalmat az üzleti ügyekben és a városi közigazgatásban való jártasságuk miatt mindenki elfogadta. A velencei arisztokrácia századokon keresztül a patriotizmus, az erély és az ügyesség legfennköltebb erényeinek példáját szolgáltatta, s mivel az a gazdagság, amelyet a köztársaságnak szerzett, mindenkire visszasugárzott, a népnek eszébe sem jutott, hogy lerázza magáról a rákényszerített igát. Úgy tűnik, hogy hasonló okok biztosították a patríciusság elsőségét a Hanza-városokban is. Angliában a királyi hatalom gyámsága a városi kommunák fölött eléggé erős volt, hogy szükség esetén ellenálljon a közemberek törekvéseinek. Ugyanez mondható el a francia városokról is, amelyek a XIII. század végétől egyre inkább a korona hivatalnokainak, a *bailli*knak és a *sénéchal*oknak a hatósága alá kerültek.

Másutt — mint például Brabantban — a területi uralkodó önmagát tette meg a nagypolgárok védnökévé.

Elsősorban Németalföld, a Rajna-mellék és Itália nagy ipari városaiban zajlottak le városi forradalmak. Ezeknek itt csupán főbb vonásait vázolhatjuk fel, elhanyagolva a körülmények, érdekek és a milió különbözőségéből adódó számtalan változatot.*

A „KICSIK" ÉS A „NAGYOK" VISZÁLYA

Az összeütközés fő okát az oligarchikus közigazgatás visszaéléseiben kell keresni. Mindenütt, ahol az uralkodói hatalom túl gyenge volt ahhoz, hogy ezt a közigazgatást megvédje, vagy ellenőrzése alá rendelje, nem maradt más lehetőség, mint hogy megdöntsék vagy legalábbis rákényszerítsék annak a hatalomnak a megosztására, amelynek monopóliumát magának kívánta megtartani. Ebben mindenki — gazdag és szegény — egyetértett, a városi ügyektől távol tartott kereskedők csakúgy, mint a céhek kézművesei és a nagyipar bérmunkásai.

A XIII. század második felében kirobbant mozgalom a következő század folyamán ért véget. A csaknem mindig fegyveres harcokká fajuló zendülések következtében a „nagyok" kénytelenek voltak átengedni a „kicsiknek" a városi közigazgatás kisebb vagy nagyobb részét. Mivel a lakosság zöme céhekben szerveződött, a reform szükségszerűen abból állt, hogy a céhek bekapcsolódtak a kormányzásba. Hol megkapták a jogot, hogy néhány hellyel rendelkezzenek az esküdtek testületében *(échevinage)* vagy a városi tanácsban, hol az általuk választott tisztviselőkből egy új testületet hoztak létre a régi mellett, hol pedig a küldötteikből megalakult

közgyűlés elé kellett terjeszteni jóváhagyás végett valamenynyi, a közösség politikai szervezetére vagy pénzügyeire vonatkozó intézkedést. Még az is előfordult, hogy teljesen magukhoz ragadták azt a hatalmat, amelyből a patríciusság oly sokáig kizárta őket. Liège-ben például 1384-ben a „nagyok”, mivel úgy érezték, hogy képtelenek folytatni a több mint egy évszázad óta tartó ellenállást, végül is feladták a harcot. Attól kezdve kizárólag a céhek uralkodtak a városban. Csak azok élveztek politikai jogokat, akik beiratkoztak valamelyik céhbe. A tanács, amelynek esküdtjeit évente a céhek nevezték ki, és „kormányzóik” *(gubernatores)* útján ellenőrizték, nem volt egyéb, mint a céhek által tetszésük szerint irányított gépezet. A tanács tagjai közül választott két „mester” *(bourgmestres)* az ő akaratuk végrehajtója volt, mert minden fontos kérdést a harminckét céh elé kellett terjeszteni megvitatásra, és ezek mindegyike szavazattöbbséggel hozott határozattal *(recès* vagy *sieult)* döntött az ügyben. Hasonló városi alkotmányokkal — amelyek szintén a kézművesek testületeit teszik meg a városi kormányzat felülbírálóivá — találkozunk Utrechtben és Kölnben is.

Az exportra dolgozó munkások társadalmi agitációja

Ami azonban lehetséges volt az olyan városokban, ahol egyetlen iparág sem került határozottan a többi fölébe, nem történhetett meg ott, ahol az egyensúly nyilvánvalóan felbillent egyikük javára. Flandria nagy ipari városaiban a takácsok és ványolók számszerű túlsúlya, akiknek céhei több ezer tagot számláltak, nem tette lehetővé, hogy megelégedjenek azzal a szereppel, amely a csupán néhány tucatnyi emberből álló kis céheknek jutott. Annál szenvedélyesebben törekedtek

az elsőségre, minél inkább ellentétben állt bérmunkás helyzetük a helyi piacra dolgozó kézművesek helyzetével. Az ő szemükben a patríciusság bukása nemcsak politikai, hanem mindenekelőtt társadalmi kérdés volt. Ettől várták gazdasági alárendeltségük végét, s abban reménykedtek, hogy attól a naptól kezdve, amikor a munkaviszonyok és a bérek szabályozásának lehetősége az ő kezükbe kerül, megszűnik bizonytalan helyzetük, amelyre mesterségük kárhoztatta őket. Sokan közülük teljesen átengedték magukat az egyenlőség zavaros ábrándjainak, s egy olyan világról álmodoztak, ahol az egyik ember ugyanannyival fog bírni, mint a másik *(„caskuns devroit avoir autant d'avoir li uns que autres")*.[1] Ők voltak azok, akik a XIII. század végén minden nagy városban jelt adtak a lázadásra, és támogatták a nagyszabású harcot, amely a courtrai-i győzelem után biztosította pillanatnyi felemelkedésüket. Uralmuk azonban csakhamar ellenük lázította a polgárság többi tagját. Érdekeik annyira eltértek a kereskedők és a kézművesek érdekeitől — helyesebben annyira összeegyeztethetetlenek voltak azokkal —, hogy az utóbbiak nem nyugodhattak bele a gyapjúmunkásoknak való alárendeltségükbe.

A VÁROSI KORMÁNYZATOK REFORMJA

A bérmunkások és proletárok ellen a nagykereskedelem kapitalistái, a közvetítők vagy az exportőrök összefogtak a helyi ipar független kisvállalkozóival. Hogy mindenkit kielégítsenek, igyekeztek városi kormányzatokat létesíteni, és

[1] L. VERRIEST, Le registre de la Loi de Tournai de 1302, *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, LXXX. 1911. 445. o.

a népességet alkotó nagy csoportok mindegyikének megadták a közreműködés jogát: a nagypolgárságnak *(poorterie)*, a kis céhek tömegének és a posztóipari munkásoknak. A remélt egyensúly azonban soha nem lehetett és nem is volt egyéb ingatag egyensúlynál. A takácsok meg a ványolók úgy vélték, hogy rászedték őket, hiszen végső soron arra voltak ítélve, hogy örökös kisebbséget alkossanak a város többi „tagjával" szemben. Hogy követeléseiket diadalra juttassák, csakis az erőszakra számíthattak. Ezt nem is mulasztották el. Az egész XIV. század folyamán szüntelenül felkelnek, megszerzik a hatalmat, és csak akkor mondanak le róla, amikor egy blokádtól kiéheztetve vagy egy mészárlástól megtizedelve kénytelenek engedni ellenfeleik koalíciójának.

Társadalmi villongások Flandriában

Semmi nem tragikusabb a flamand városok helyzeténél, ahol dühödt szenvedéllyel lángol fel a társadalmi gyűlölet. 1320 és 1332 között az ieperi „derék emberek" *(„bonnes gens")* könyörögnek a francia királynak, hogy ne romboltassa le városuk belső falait, amelyeken belül ők laknak, mert e falak megvédik őket a „köznéptől".[1] E város története,

[1] „L'effort du commun de le ville d'Ypre demeure dehors les portes qui maint outrageus et horrible fait et conspiration ont fait sour les boins de le ville... si que se les portes fussent ostées, li boine gent de la ville seroient en péril de estre mourdri par nuit et de desrobeir leur avoir" [„Ieper város köznépének az erőlködése, amely annyi gyalázatos és szörnyű tettet követett el, és összeesküvést szőtt a város derék polgárai ellen, a kapukon kívül marad... ha a kapukat lerombolnák, akkor a város derék emberei abba a veszélybe kerülnének, hogy éjszaka meggyilkolják őket, és javaikat elrabolják"]. *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 5. sorozat, VII. 1897. 28. o.

akárcsak Genté vagy Bruggéé, bővelkedik véres harcokban, amelyek a posztóipar proletárjait szembeállítják azokkal, „akiknek van mit veszteniük". A harc egyre inkább a gazdagok és szegények közötti osztályharc látszatát ölti fel. Ez azonban csak látszat. A felkelő munkástömegek nem jutnak egyetértésre. A ványolók, akiknek a takácsok rögzíteni, azaz pontosabban csökkenteni akarják a bérét, ellenfélnek tekintik az utóbbiakat, s hogy uralmuk alól kiszabaduljanak, támogatják a „derék emberek" ügyét. Ami a kis céheket illeti, valamennyien gyűlölik a munkájukat zavaró és ügyüknek ártó „szörnyű takácsokat",[1] akiknek kommunisztikus törekvései megrémítik őket, mint ahogy megrémítik a tartományi fejedelmet meg a nemességet is. Ezeknek az örök lázadóknak az elkeseredettsége azonban annál is inkább fokozódik, mert felháborodva tapasztalják, hogy minden erőfeszítésük ellenére még akkor sem javul a helyzetük, amikor már a kezükben tartják a hatalmat. Képtelenek megérteni, hogy a nagykereskedelem és a kapitalista ipar természete végzetszerűen a bérmunkásság bizonytalanságára, a válságok és a munkanélküliség nyomorúságára ítéli őket, és a „gazdagok" áldozatainak hiszik magukat, akiknek dolgoznak. Csak midőn a posztóipar tönkrejutása miatt elvándorlásra kényszerültek, hogy másutt keressenek lehetőséget a megélhetésre, szűnt meg a harc, amelynek mindaddig elszánt előharcosai voltak.

Az a kép, amelyet Flandria nagy ipari központjaiban látunk, alapjában véve minden városban azonos, ahol az exportra termelő ipar fontosabb a helyi iparnál. Dinant-ban a rézverők olyan döntő befolyásra tettek szert, mint a taká-

[1] *Chronique rimée des troubles de Flandre en 1379—1380*, kiadta H. Pirenne, Gand, 1902. 38. o.

csok és a ványolók Gentben vagy Ieperben. Firenzében, a bankárok meg a posztósok városában a dolgozó tömegek ádáz küzdelem árán ragadták el a hatalmat a kapitalista osztálytól. A gyapjúfeldolgozó munkások *(Ciompi)* által kirobbantott és vezetett felkelés (1378—1382) pontos megfelelője azoknak a véres forradalmi mozgalmaknak, amelyek ugyanabban az időben Északon játszódnak le*. Nem lenne túlzás azt állítani, hogy a forradalmárok mind a Schelde (Escaut), mind az Arno partján proletárdiktatúrát akartak rákényszeríteni ellenfeleikre.

A mesterlegények társulatai

A proletariátus egyébként a század vége felé már a kis céheken belül is megjelenik, pedig ezeknek az egész szervezete azt a célt szolgálja, hogy megóvja tagjai gazdasági függetlenségét. A kézművesmesterek és az általuk foglalkoztatott inasok vagy legények között addig tartott a jó viszony, amíg az utóbbiak könnyen megszerezhették a mesteri címet. De attól kezdve, hogy a népesség növekedésének megszűntével a céhek kénytelenek voltak — hogy úgy mondjuk — rögzíteni termelésüket, a mesteri cím elnyerése egyre nehezebbé vált. Az a törekvés, hogy e címet azoknak a családoknak tartsák fenn, akik azt mindaddig birtokolták, sokféle intézkedésben megmutatkozott: a tanulóidő meghosszabbításában, a mesteri cím megszerzéséért fizetett illetékek emelésében, a mesteri rangra áhítozók alkalmasságát bizonyító mestermű elkészítésének kötelezettségében. Egyszóval minden kézművestestület lassan a munkaadók önző klikkjévé alakult át, akik arra törekedtek, hogy fiaikra vagy vejeikre hagyományozzák kis műhelyeik ezentúl változatlan vevőkörét.

Ezért aztán nem meglepő, ha a XIV. század közepétől az inasok, de mindenekelőtt a helyzetük javításának minden reményétől megfosztott mesterlegények között elégedetlenséget tapasztalunk, amely sztrájkokban, béremelési kérelmekben nyilvánul meg, majd pedig abban a követelésben, hogy a mesterek mellett ők is részt vehessenek a céh irányításában. Liège-ben írja egy Jacques de Hemricourt (1333—1403): „midőn a céhek összejönnek, hogy tisztségviselőiket megválasszák, a mesterlegényeknek és az inasoknak a határozathozatalnál ugyanannyi szavazatuk van, mint a mestereknek" *[„quant... les mestiers sont ensemble por fair leur offichiens, les garchons servans et les apprendiches ont ortant de vois, en la siiet faisant, comme ilh ont les maistres et les chiefs d'hosteit"]*.[1] Nyilvánvaló, hogy a mesterlegény, aki valaha a mester segédje volt, részt vett annak életében, s gyakran arra volt kiszemelve, hogy házasság révén családtaggá váljék, és utódja legyen, lassan egyszerű bérmunkássá alakul át. A céh is megismerkedik a munka és a tőke ellentétével. A céhen belül oly sokáig uralkodó családi jelleget a munkaadó és az alkalmazott közötti viszály váltja fel.

A mesterlegények között, az érdekek és követelések azonossága révén, hamarosan megalakulnak a kölcsönös segítség és védelem céljából létrehozott társulatok, amelyek több városra kiterjeszkednek. Ezek a *compagnonages*-nak vagy *Gesellenverbändé*nek nevezett társulások valamivel korábban tűnnek fel Franciaországban és valamivel később Németországban. Célkitűzésük az, hogy tagjaiknak munkát bizto-

[1] J. de Hemricourt, Le patron de la temporalité des évêques de Liège, 56. o. *Ouvres de J. de Hemricourt*, III. köt., kiadta C. de Borman, A. Bayot és E. Poncelet, Bruxelles, 1931.

sítsanak, s megoltalmazzák őket a mesterek kizsákmányolása ellen. Ezekre a harci szervezetekre a mesterek a maguk részéről városközi védelmi intézkedésekkel válaszolnak. 1383-ban Mainz, Worms, Speyer, Frankfurt, Aschaffenburg, Bingen, Oppenheim és Kreuznach kovácsai szövetséget kötnek a saját céheik mozgolódni kezdő legényei *(Knechten)* ellen.[1]

Ily módon a városokon belül olyan gazdasági és társadalmi ellentét jelentkezik, amelynek általános volta bizonyítja, hogy mély és tartós okokból fakad. De bármily erőteljes volt is ez az ellentét, mégsem tudta lerombolni a fennálló rendet. Ez a rend túl erős volt ahhoz, hogy a kézművesek és a munkások veszélyeztethessék. A városi elégedetlenkedők csak itt-ott igyekeztek bevonni mozgalmukba a falvakat. A városi munkások és a parasztok mentalitása, szükségletei és érdekei annyira különbözőek voltak, hogy nem jöhetett létre egyetértés ezek között az emberek között, akik valójában két különböző világhoz tartoztak. A városok forradalmi kísérletei tehát biztos kudarcra voltak ítélve. A fejedelmek és a nemesek segítségére siettek mindazoknak, akiket e megmozdulások fenyegettek: a nagykereskedőknek, a nagypolgárság tőkepénzeseinek és a kézművesmestereknek. A XV. század során az előző században felcsapódó hullámnak el kellett csitulnia, és meg kellett törnie az ellene egyesült érdekek végzetes szövetkezésén.

[1] KULISCHER, *i. m.* I. köt. 214. o.

2. PROTEKCIONIZMUS, KAPITALIZMUS ÉS MERKANTILIZMUS[1]

A VÁROSI PROTEKCIONIZMUS FEJLŐDÉSE

Abban az időszakban, amikor a céhek uralkodtak a városok gazdasági rendszere fölött, vagy befolyásolták azt, érte el tetőpontját a városi protekcionizmus is. Valamennyi ipari csoportosulás — bármilyen eltérők is voltak szakmai érdekeik — egyetértett abban, hogy a legvégső határig meg kell erősíteni az általa élvezett monopóliumot, és el kell nyomni a konkurrencia minden szándékát és lehetőségét. A fogyasztó ettől kezdve teljesen ki van szolgáltatva a termelőnek. Az exportra dolgozó ipar munkásai számára a bérek növelése, a helyi piac kézművesei számára az árak emelése vagy legalábbis a rögzítése az elérendő cél. Nem látnak tovább a város falának köténél, és valamennyien azt képzelik, hogy jólétük biztosítására elegendő, ha ezt a kört minden külső behatolás elől lezárják. Partikularizmusuk egyre elkeseredettebbé válik; soha ilyen szélsőségesen nem nyilvánult meg az

[1] *Bibliográfia:* lásd 263. o. 1. lábj.; 279. o. 1. lábj.; W. SCHMIDT-RIMPLER, *Geschichte des Kommissionsgeschäfts in Deutschland,* I. köt. Halle, 1915.; A. SCHULTE, *Geschichte der grossen Ravensburger Handelsgesellschaft, 1380—1530,* Stuttgart, 1923., 3 köt.; W. STIEDA, *Briefwechsel eines deutschen Kaufmanns im XV. Jahrhundert,* Leipzig, 1921.; H. AMMANN, *Die Diesbach-Watt Gesellschaft,* Sankt-Gallen, 1928.; A. GRUNZWEIG, *Correspondance de la filiale de Bruges des Medici,* I. Bruxelles, 1931.; H. PRUTZ, *Jacques Coeur,* Berlin, 1911.; L. GUIRAUD, Recherches sur le prétendu rôle de Jacques Coeur, *Mémoires de la société archéologique de Montpellier,* 1900.; H. PIRENNE, *Les étapes de l'histoire sociale du capitalisme,* 158. o. 1. lábj.; J. STRIEDER, *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen. Monopole, Kartelle und Aktiengesellschaften im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit,* 2. kiad., München, 1925.

a felfogás, amely minden mesterséget egy kiváltságos testület kizárólagos birtokává tesz. Amit a céh emberei a „szabadság" szón értenek, az tulajdonképpen a helyzetüket biztosító kiváltság. Az ő szemükben nincs más jog, csak a szerzett jog. E csoportok mindegyike számára a „közjó" fogalmát a saját egyéni java helyettesíti.

Ennek a gondolkodásmódnak bőséges bizonyítékai vannak. A legkifejezőbben talán azokban a megszorításokban jelentkezik, amelyeket mindenütt bevezetnek a polgárjog megszerzésével kapcsolatban. Szemmel láthatóan minden város arra törekszik, hogy saját polgárainak tartsa fenn azokat az előnyöket, amelyeket a polgárjog biztosít számukra. Minél több kiváltságuk van e polgároknak, annál inkább irtóznak attól, hogy másokkal megosszák helyzetük előnyeit. Ebből ered a városi szabadságjog elnyeréséért fizetendő adó állandó növekedése, továbbá az egyre több feltétel: a törvényes születés, a származás igazolása, a tisztességes viselkedésről szóló tanúsítvány. Ha valaki méltó akar lenni a városi polgár címre, eleget kell tennie e kívánalmaknak. Ebből ered továbbá a céhek elzárkózása a „nem helybeliekkel" szemben. S végül ebből ered az a mind határozottabb törekvés, hogy úgyszólván ipari űrt teremtsenek a város falai körül, s ezzel még inkább biztosítsák a város gazdasági vezető szerepét. A kiváltság ürügyén vagy az uralkodótól felkeléssel, esetleg pénzért kicsikart előjog értelmében a falakon kívül tilos műhelyt vagy boltot nyitni. A vásár idejét kivéve ugyancsak tilos a városban nem helyben gyártott termékeket árusítani. E tekintetben annál nagyobb a szigor, minél inkább megszilárdul a „demokratikus" kormányzat. 1297-ben, Gentben még engedélyezik a másutt szőtt posztók behozatalát azzal a feltétellel, hogy a városban ványolják őket, de 1302-ben visszavonják ezt az engedményt, és 1314-től kezdve a

falak körül ötmérföldnyi körzetben határozottan megtiltják a posztókészítést. És ez nem holmi üres fenyegetődzés. Az egész XIV. század folyamán valóságos fegyveres alakulatok járják a környékbeli falvakat, és összetörnek vagy elhurcolnak minden fellelhető szövőszéket vagy ványolókádat.[1] Ezzel szemben minden nagy ipari város falusi asszonyokkal fonatja fel azt a gyapjút, amelynek további feldolgozását kizárólag a maga számára tartja fenn. Firenzében csakúgy, mint Flandriában a városi műhelyek szolgálatukba állítják a parasztasszonyokat, akik az elkészült fonalat kötelesek az e célra felállított raktárakba vinni. Az erősebb joga könyörtelenül érvényesül. A nagy városok jogot követelnek, hogy szomszédaiknak megtiltsák a legkeresettebb szövetek gyártását. Elegendő utánzással vádolni őket, hogy megszabaduljanak konkurrenciájuktól. Ieper, Gent és Brugge ellenőrzése alá vonja a grófság minden másodrendű helységének iparát olyan állítólagos „kiváltságok" alapján, amelyeket soha senki sem látott, de elegendő azt állítaniuk, hogy léteznek. A per, amelyet 1373-ban Poperinghe indított Ieper ellen, élesen megvilágítja a helyzetet. A kisváros posztósai szerint őmellettük szól „a természetjog, amely mindenki számára lehetővé teszi a megélhetést", az ieperiek viszont velük szemben a monopóliumukat igazoló „városi jogra" hivatkoznak.[2]

[1] G. Espinas és H. Pirenne, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre,* II. köt. 606. és köv. o.

[2] *Uo.* III. köt. 168. és köv. o.

A kapitalista vállalkozókkal szemben a céhek magatartását természetesen a leggyanakvóbb bizalmatlanság jellemzi. A posztóipart irányító nagykereskedők, akik kénytelenek voltak belépni a takácsok céhébe, azt tapasztalják, hogy a céhszabályzat értelmében az egyszerű műhelytulajdonosok szerepére vannak kárhoztatva. Kétségtelen, hogy éppen a nagyipar természete szab korlátokat a szabályozásnak, mert a túlzott szabályozás elkerülhetetlenül azonnali pusztulást vonna maga után. A gazdag munkáltatókat nem lehet megakadályozni abban, hogy részt vegyenek az itáliai társaságok vagy Hanza-városok kereskedőinek üzleti vállalkozásaiban, akik mint gyapjúimportőrök és posztóexportőrök minden flamand városban átvették az ő helyüket. Külföldi származásuk megvédi őket a csak a polgárokat érintő jogszabályozás ellen. Ennek ellenére a bérek szüntelen emelkedése, a dolgozók növekvő követelései, a takácsok és a ványolók állandó ellenségeskedése, a technikai eljárásokhoz való konok ragaszkodás — amely eljárások legcsekélyebb módosítása is a kiváltságok megsértésének tűnne —, mindez oda vezet, hogy az ipar hanyatlásnak indul. 1350 körül — nyilván az itáliai „faktorok" ígéreteitől csábítva — a munkások kezdenek elvándorolni Firenze, de főképp Anglia felé, ahol a királyok ügyesen kihasználják a lehetőséget, hogy országukban meghonosítsák a gyapjúszövetek gyártását.[1] A nagy sziget, amely

[1] A flamand és brabanti dolgozók Firenzébe való elvándorlásáról lásd A. DOREN, *Deutsche Handwerker und Handwerkbruderschaften im mittelalterlichen Italien*, Berlin, 1903.; M. BATTISTINI, *La confrérie de Sainte-Barbe des Flamands à Florence*, Bruxelles, 1931.; A. GRUNZWEIG, Les soi-disant statuts de la confrérie de Sainte-Barbe de Florence,

oly sokáig beérte azzal, hogy ellátta Flandriát nyersanyaggal, ettől kezdve olyan versenyt támaszt, amely a XV. század kezdetén ellenállhatatlanná válik. Hasonló okok hasonló következményekkel járnak Brabantban is. Amikor végre kezdik megérteni a helyzetet, már késő. Brüsszel 1435-ben hiába engedélyezi a nagybani gyártóknak *(grossiers)* a takácsok céhéből való kilépést.[1]

A partikularizmus ösztönzésére a városok ugyanúgy korlátozták a nagykereskedelmet is, mint a nagyipart. A vásárok hanyatlásában a XIV. század folyamán kétségkívül szerepet játszott a kézművesek ellenszenve is, amellyel egy ilyen, az ő szélsőséges protekcionista gondolkodásukkal annyira összeegyeztethetetlen intézmény iránt viseltettek. Másrészt az árumegállító jog, amelynek értelmében sok város az átutazó kereskedőket arra kötelezte, hogy bontsák szét málhájukat, és áruikat kínálják fel eladásra a polgároknak, mielőtt továbbmehetnének, olyan akadályt jelentett a helyközi átmenő forgalom számára, amelynek súlyosságát felesleges hangsúlyozni. Másutt a hajósok céhe a várost érintő folyókon minden felfelé vagy lefelé tartó bárka vontatásának kizárólagos jogát követeli, s olykor még azt is, hogy e bárkák rakományait rakják át az ő hajóikra, és azokon szállítsák tovább.[2]

Kétségtelen, hogy e szabály alól vannak kivételek. Mivel

Bulletin de la Commission royale d'histoire, XCVI. 1932. 333. és köv. o. Az Angliába való elvándorlásról: E. Lipson, *English economic history,* I. 309., 399. o.; H. de Sagher, L'immigration des tisserands flamands et brabançons en Angleterre sous Édouard III, *Mélanges Pirenne.*

[1] G. des Marez, *L'organisation du travail à Bruxelles,* 484. o.

[2] G. Bigwood, Gand et la circulation des grains en Flandre du XIVe au XVIIIe siècle, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte,* IV. 1906. 397. és köv. o.

a városok nem egyforma gyorsasággal fejlődtek, és a céhek vezető szerepe nem mindegyikben érvényesült ugyanolyan mértékben, a városi protekcionizmusnak végtelen sok árnyalata van. Sokkal kevésbé domborodik ki például Dél-Németországban, ahol a nagyipar és a nagykereskedelem csak a XIV. században kezd kibontakozni, mint az olyan vidékeken, amilyen a hosszú gazdasági múlttal rendelkező Németalföld vagy a Rajna menti Németország. Franciaországban és Angliában a királyi hatalom megakadályozta, hogy a protekcionizmus valamennyi következményével együtt kifejlődjék.[1] Végül Itáliában a tőke hatalma túl nagy volt, semhogy határokat szabhattak volna terjeszkedésének. Amit túlzás nélkül állíthatunk, az csak annyi, hogy a városi gazdaság a XIV. században, az előző századdal összehasonlítva, a végsőkig fokozta a helyi elzárkózás szellemét, amely természetével együtt járt.

A KAPITALISTA KERESKEDELEM ÚJ FORMÁI

A városi politika azonban hiába zsákmányolta ki és sarcolta a maga hasznára a nagykereskedelmet, mégsem tudta függetleníteni magát tőle, de egyébként erre nem is gondolt, hiszen minél gazdagabb, népesebb és elevenebb volt egy város, az annál nélkülözhetetlenebb volt számára. Elvégre a nagykereskedelem fedezte a polgárság élelmezésének nagy részét, és ő szállította csaknem minden nyersanyagot, amelyet a céhek feldolgoztak. A bor az ő közvetítésével jutott el a

[1] Lásd fentebb, 292. o. Franciaországban a céhek betiltására hozott 1351. évi rendeletnek az volt a célja, hogy csökkentse a céheknek a munka szabadságára gyakorolt befolyását, s ezáltal elérje az árak esését.

kocsmárosokhoz, a szárított hal meg a hering a halárusokhoz, a cukor, a bors, a fahéj, a gyömbér a fűszerkereskedőkhöz, a gyógynövények a patikusokhoz, a bőr a vargákhoz, az ólom meg az ón a fémedénykészítőkhöz, a gyapjú a takácsokhoz, a szappan a ványolókhoz, a festő csülleng, a pasztell, a timsó, a brazíliai festőfa a kelmefestőkhöz stb. És ugyancsak a nagykereskedelem segítségével valósult meg a városi ipar termékeinek kivitele a külső piacok felé. E sokféle és oly fontos tevékenységnek a városok csak a falakon belüli formáit tudták szabályozni. A kereskedelem helyközi terjeszkedése, az azt tápláló anyagi források, a forgalom, a hitel — egyszóval az egész gazdasági szervezet, amelynek működését a nagykereskedelem határozta meg — kívül maradt a városok hatáskörén. Ezen az oly jelentős területen kizárólag a kapitalizmus beavatkozása érvényesült. Ő uralkodott a nagy hajózásban csakúgy, mint a szárazföldi szállításban, minden behozatali és kiviteli ügyletben. Szétáradt egész Európában, légköre úgyszólván átitatta a városokat, s tevékenysége úgy terjedt szét közöttük, mint ahogy a tenger terjeszti ki hullámait a szigetek között.

A XIV. és a XV. század legmeglepőbb jelenségeinek egyike a „fióküzletekkel", üzlettársakkal, „faktorokkal" rendelkező nagy kereskedelmi cégek gyors növekedése a legkülönbözőbb területeken. A hatalmas itáliai társaságok előző évszázadban mutatott példája most átterjedt az Alpoktól északra fekvő vidékekre. Tőlük tanulták meg a tőke kezelését, a könyvelést, a hiteleljárásokat. Jóllehet továbbra is ezek a társaságok uralkodnak a pénzkereskedelemben, most egyre több vetélytársra lelnek az árukereskedelemben. Elegendő megemlíteni Németországban az olyan kereskedelmi vállalatokat, mint amilyen a lübecki Hildebrand Veckinchusené, akinek üzleti tevékenysége Bruggétől Velencéig és a Baltikum

széléig terjed, vagy mint a *Grosse Ravensburger Gesellschaft*, amelynek egész Közép-Európában, Itáliában és Spanyolországban vannak üzlettársai. Franciaország és Anglia — az egyiket tönkretette, a másikat teljesen lekötötte a százéves háború — nem mutat ennyi energiát a tőke terjeszkedése terén.

Itália azonban életereje révén továbbra is az első helyen áll. A XIV. század közepén a csődök miatt tönkrement nagy bankházak helyett most újabbak létesültek. A leghíresebb, a Medici-ház olyan pénzügyi hatalommá nő a XV. században, amilyet mindaddig még nem látott a világ.*

Ennek a középkor végi kapitalista áramlatnak az erejét jól jelzik bizonyos mutatók. Az általában 12—14 százalék körüli kamatláb a XV. századtól 10—5 százalékra esik. A hitel működését olyan újításokkal tökéletesítik, mint a váltók elfogadása és az óvatolás. Genovában az 1407-ben alapított *Casa di S. Giorgio* a modern idők első bankja. Részvényeinek árfolyama jelentőségénél és a pénzügyi helyzetre gyakorolt hatásánál fogva a XVII. és a XVIII. századbeli angol államkölcsönök árfolyamához hasonlítható.[1] A pénz- és árukereskedelemmel egyaránt foglalkozó más pénzintézetek, Genovában a Centurioniké, Velencében a Soranzóké, Firenzében a Medicieké — legalábbis tőkéjük és ügyleteik nagyságát illetően —, vetélkednek vele.[2]

[1] J. Kulischer, *i. m.* I. köt. 347. o.

[2] Francesco Datini kereskedő (megh. 1410) levéltára a Firenze melletti Prato menhelyén maradt fenn, és több mint százezer levelet tartalmaz. Az itáliai, spanyolországi, afrikai, franciaországi és angliai ügynökeivel *(factores)* vagy ügyfeleivel folytatott levelezés tömegénél fogva bizonyítja a korabeli itáliai cégek kiterjedt tevékenységét. G. Livi, *Dall' archivio di Francesco Datini*, Firenze, 1910.

Ezt a nagyszabású fejlődést az új emberekből álló osztály indította el. Megjelenésük egyidejű a városi gazdaságnak a céhek hatására történt átalakulásával. Az egyidejűség nyilván nem a véletlen műve. A városok régi patríciusai — a hatalomtól megfosztva, valamint a gazdasági életet ettől kezdve meghatározó új körülményektől megzavarva — kevés kivétellel járadékos osztállyá lettek, s azoknak a házaknak és földeknek a jövedelméből éltek, amelyeknek megs zerzésére fordították nyereségeik egy részét. Helyüket a felkapaszkodott újgazdagokból álló kapitalisták új csoportja foglalja el. Őket nem feszélyezi a hagyomány, tehát könnyen elfogadják a dolgok rendjének változásait. E csoport tagjai többnyire „faktorok", kereskedelmi ügynökök, néha jómódú kézművesek, akik számára a hitel, a spekuláció és az áruforgalom fejlődése megnyitja az érvényesülés lehetőségét.[1] De az uralkodók szolgálatában megtollasodottak közül is sokan üzleti vállalkozásokba fektetik vagyonukat.

A közigazgatás fejlődése, a zsoldos hadseregek felfegy-

[1] Lásd pl. G. YVER, *De Guadagnis, mercatoribus florentinis Lugduni commorantibus*, Paris, 1902.; M. JANSEN, *Studien zur Fuggergeschichte*, I. *Die Anfänge der Fugger*, Leipzig, 1907.; A. H. JOHNSON, English nouveaux riches in the XIV century, *Transactions of the Royal Historical Society*, New series, XV. 63.; E. COORNAERT, *La Draperie-Sayetterie d'Hondschoote*, 362., 411., 445. o. megfigyeli, hogy „a XV. és a XVI. században »szegény« vagy »nagyon szegény« családokból származtak olyan posztósok és kereskedők, akik a gyapjúfeldolgozó ipar élvonalában foglaltak helyet". — Németalföldön a XIV. századtól kezdve nemesek is kezdenek kereskedelmi ügyletekkel foglalkozni. A. DE CHESTRET, Renaud de Schoenau, *Mémoires de l'Académie royale de Belgique*, Bruxelles, 1892. A XV. század kezdetén Henri de Borselen, Veere ura több hajót építtet, s ezek az ő hasznára kereskednek. Z. W. SNELLER, *Walcheren in de XVe eeuw*, Utrecht, 1916.

verzése és a tűzfegyverek alkalmazása miatt egyre növekvő kiadások végül arra kényszerítették a királyokat és a nagy hűbérurakat, hogy tanácsosokból és mindenféle alkalmazottakból álló személyzettel vegyék körül magukat. Rájuk bízták azokat a tisztségeket, amelyeket a nemesség önmagához méltatlannak ítélt, vagy képtelen volt betölteni. Fő feladatuk a pénzügyek kezelése volt, s amennyiben sikerült gazdájuk kincstára számára biztosítani a szüntelenül nélkülözött bevételi forrásokat, mindenki hajlandónak mutatkozott szemet hunyni nyereségeik fölött, amelyek realizálására a pénzverés, a fegyverszállítókkal, a körülöttük sürgölődő mindenfajta bankárokkal és pénzkölcsönzőkkel kötött szerződések túl gyakran nyújtottak alkalmat. Jacques Coeur csak a legkiválóbb képviselője az újgazdagok e csoportjának.* De körülötte ott nyüzsögnek a többiek, például Guillaume de Duvenvoorde, a brabanti herceg bizalmi embere, akinek gazdagsága alapozta meg a nassaui ház vagyonát, továbbá Nicolas Rolin vagy Pierre Bladelin, akik gazdagságukat Jó Fülöp burgundi herceg mellett betöltött tisztségeiknek köszönhették,* vagy a Semblancay-k és az Orgemont-ok a francia király udvarában és még sokan mások.[1]

A fejedelmi udvarok ellátása, amelyek fényűzése párhuzamosan növekszik hatalmukkal, valamint a hadseregszállítások a legjövedelmezőbb üzletekre adnak lehetőséget. 1388-ban egy párizsi kereskedő, Nicolas Boullard, 100 ezer aranytallér átalányösszeg fejében vállalja a VI. Károly által a

[1] J. Cuvelier, Les origines de la fortune de la maison d'Orange-Nassau, *Mémoires de l'Académie royale de Belgique,* 1921.; L. Mirot, *Une grande famille parlementaire au XIVe et au XVe siècle. Les d'Orgemont, leur origine, leur fortune* stb. Paris, 1913.; A. Spont, *Semblancay, La bourgeoisie financière au début du XVIe siècle,* Paris, 1895.

gueldrei hadjáratra toborzott csapatok élelmezését.[1] A luccai Dino Rapondi a burgundiai udvar első számú pénzkölcsönzője lesz.[2] A pénzemberek helyzete a kormányfők környezetében egyre kiemelkedőbbé válik, ezért befogadja őket a legelőkelőbb arisztokrácia, ami viszont — szolgálataik viszonzásául — emeli társadalmi tekintélyüket.

Az uralkodók és a kapitalisták

A XIV. és a XV. századbeli kapitalisták, egyébként bármily vegyes is a származásuk, valamennyien kénytelenek az uralkodók kegyeit keresni. Az érdekek valóságos szolidaritása jön létre közöttük. Egyfelől az uralkodók a pénzemberek állandó közreműködése nélkül nem tudnák fedezni sem köz-, sem magánkiadásaik költségeit, másfelől viszont a nagykereskedők, a bankárok, a hajózási vállalkozók arra számítanak, hogy az uralkodók megvédelmezik őket a városi partikularizmus túlkapásaitól, elfojtják a városi felkeléseket, biztosítják pénzük és áruik forgalmát. A társadalmi zavargások és a kommunisztikus irányzatok minél inkább megfélemlítik azokat, „akiknek van mit veszteniük”, annál erőteljesebben hajtják őket egyetlen menedékük, az uralkodói hatalom felé. A „mesterlegényektől” fenyegetett kézművesek is az uralkodóban látják pártfogójukat, mivel ő a rend védelmezője.

Az uralkodók szemében politikai okok miatt gyűlöletes városi partikularizmus gazdasági okoknál fogva nem kevésbé

[1] *Chronique du religieux de Saint-Denys*, kiadta Bellaguet, I. köt. 533. o. Már 1383-ban ő szállította a királyi csapatoknak a szükséges gabonát. Uo. 265. o.

[2] L. Mirot, *Études lucquoises*, Paris, 1930.

gyűlöletes mindazok számára, akiknek üzleti vállalkozásait és érdekeit akadályozza. Flandriában a kis városok a gróf-hoz fordulnak segítségért a nagy városok zsarnoksága ellen. Még jellegzetesebb, amikor az uralkodói hatalom a nagyvárosok által mindaddig kegyetlenül üldözött falusi ipar érdekében száll síkra. Louis de Maële uralkodásától (1346—1384) kezdve egyre több falunak és uradalomnak adják meg a „posztókészítés" jogát. A nagy ipari központokban hanyatlásnak indult kiváltságos gyártás mellett így bontakozik ki az „új posztóipar" (*„la draperie nouvelle"*), amely mind technikájánál, mind munkafeltételeinél fogva különbözik az előbbitől. Itt már spanyol gyapjú pótolja az egyre ritkábban érkező angol gyapjút — mivel Anglia a nyersanyagot fokozatosan visszatartja a saját takácsai számára —, másrészt pedig vidéken nem luxuskivitelű posztót gyártanak, hanem könnyű és olcsó szöveteket. Ráadásul — és ez a legfontosabb — a munkaviszonyok terén a kiváltságot a szabadság váltja fel. Nincsenek céhek, vagy ha igen, mindenki számára nyitva állnak. Ez a fiatal vidéki ipar tehát igen tisztán mutatja egy kapitalista ipar arculatát. A városi jogszabályozás merevsége itt egy rugalmasabb rendszernek adja át helyét, amelyben az alkalmazott szerződést köt a munkaadóval, és megegyezik vele a bérét illetően. A városi gazdaságból semmi — vagy csaknem semmi — nem marad meg. Az általa akadályozott tőke a falusi ipar segítségével előkészíti a XVI. században kibontakozó hatalmát.[1]

[1] H. PIRENNE, Une crise économique au XVIe siècle. La draperie urbaine et la nouvelle draperie en Flandre, *Bull. de la Classe des Lettres de l'Acad. royale de Belgique,* 1905.; E. COORNAERT, *La Draperie-Sayetterie d'Hondschoote,* 263. o. 1. lábj. Vö. hogy Angliában a XIV. század végétől kezdve a *clothiers* gyakoroltak ellenőrzést a posztóipar felett. Lásd E. LIPSON, *i. m.* 414. és köv. o.

És ugyanez tapasztalható a XIV. században megjelenő más új iparágakban is, mint például a falikárpit-készítésben és a lenvászonszövésben, valamint az első papírgyárakban, amelyek ebben az időszakban terjednek el szinte mindenütt.[1]

Az állam beavatkozása a gazdasági életbe

A királyok és a fejedelmek nemcsak pénzügyi meggondolásokból segítették elő a kapitalizmus fejlődését. Az állam koncepciója, amely hatalmuk növekedésével párhuzamosan kezd kialakulni, arra bírja őket, hogy a „közjó" védelmezőinek tekintsék magukat. A XIV. században, amikor a városi partikularizmus elérte tetőfokát, annak is szemtanúi lehetünk, hogyan lép színre az uralkodói hatalom a gazdaságtörténetben. Mindaddig csak közvetett módon avatkozott bele, vagy pontosabban bíráskodási, pénzügyi és katonai előjogai következtében. Noha mint a közbéke őre védelmezte a kereskedőket, vámokat vetett ki a kereskedelemre, háború esetén embargó alá vetette az ellenséges hajókat, és elrendelte az áruforgalom szüneteltetését, alattvalói gazdasági tevékenységével nem törődött. E téren egyedül a városok hoztak törvényeket és szabályzatokat. Illetékességük azonban egyrészt nem terjedt túl külvárosaik határain, másrészt partikularizmusuk egyre inkább szembeállította őket egymással, és nyilvánvalóan képtelenné tette őket olyan intézkedésekre, amelyek az általános érdeknek kedvezve, magánérdekeiket sértették volna. Csupán az uralkodók tudtak felemelkedni ad-

[1] A. Blum, Les premières fabriques de papier en Occident, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions,* 1932.

dig, hogy megértsék egy olyan területi gazdaság fontosságát, amely magába foglalja és ellenőrzése alá vonja a városi gazdaságokat. A középkor vége kétségtelenül távol áll attól, hogy e tekintetben határozott orientációt és céltudatos politikát kövessen. Többnyire csak időszaki törekvésekkel találkozunk. Ezek azonban olyanok, hogy nem kételkedhetünk abban, miszerint az állam mindenütt, ahol megvan hozzá az ereje, lassan megindul a merkantilizmus útján. Ez a szó itt természetesen csak szigorú megszorításokkal alkalmazható. De bármily idegen volt is a nemzetgazdaság koncepciója a XIV. század végének és a XV. század első felének kormányaitól, mégis bizonyos, hogy magatartásuk arra mutat, hogy alattvalóik iparát és kereskedelmét meg akarták védeni a külföldiek ellen, sőt, néhol új tevékenységi formákat kívántak bevezetni országukban. E tekintetben a városok példája ösztönözte őket. Politikájuk alapjában véve nem egyéb, mint az államhatárokig kiterjesztett várospolitika. Megtaláljuk benne a várospolitika leglényegesebb jellemvonását: a protekcionizmust. Kezdetét veszi az a fejlődés, amely hosszú távon szakít a középkori internacionalizmussal, és az államokat egymással szemben épp oly exkluzív partikularizmussal hatja át, mint amilyen a városoké volt évszázadokon át.

A merkantilista politika kezdetei

E fejlődés első jelei Angliában mutatkoznak, vagyis abban az országban, ahol a kormányzati egység erősebb, mint bárhol másutt. A XIV. század első felétől II. Eduárd a külföldi posztóbehozatal betiltását tervezte, kivéve a nemességnek szánt szállítmányokat. III. Eduárd 1331-től flamand takácsokat hívott a királyságba. Még jelentősebb annak a tör-

vénynek a kihirdetése 1381-ben, amely a hazai hajózást az angol hajók számára tartja fenn. Ez az intézkedés — jóllehet abban a korban nem bizonyult végrehajthatónak — messze megelőzte Cromwell híres hajózási törvényét. A fejlődés felgyorsul, és határozott alakot ölt a XV. században. 1455-ben a hazai kézművesek javára megtiltják a selyemszövetek behozatalát, 1463-ban megtiltják a külföldieknek, hogy gyapjút vigyenek ki, s végül 1464-ben a kontinensről származó posztó behozatalának megszüntetése jelzi Anglia első modern királyának, VII. Henriknek (1485—1509) eltökélten protekcionista és merkantilista politikáját. Anglia kifejezetten olyan országgá vált, ahol ettől kezdve az ipar fontosabb, mint a mezőgazdaság.[1]

Ezek az intézkedések természetesen megtorló rendszabályokat váltanak ki Németalföldön, ahol az ipar legfontosabb ágát érintették. Jó Fülöp burgundi herceg (1419—1467) — aki nemrég egyesítette jogara alatt a különböző területeket — válaszképp megszünteti az angliai posztóbehozatalt. Az átmenő forgalom e földjén, ahol uralkodik, a gazdaságpolitika mégsem szorítkozhat a puszta protekcionizmusra. A herceg mindent elkövet, hogy fellendítse a fiatal holland tengerészetet, és képessé tegye arra, hogy a német Hanzával felvegye a versenyt, amelyből a következő században majd győztesen fog kikerülni.[2] Ugyanakkor, amikor fellendíti a holland tengerészetet és halászatot, amelynek az 1380-ban feltalált heringes hordó is előnyére vált, elősegíti az antwerpeni kikötő fel-

[1] E. LIPSON, *i. m.* 502. o. IV. Eduard (1461—1483) protekcionista politikájáról lásd F. R. SALTER, The hanse, Cologne and the crisis of 1468, *The economic history review*, 1931. 93. és köv. o.

[2] F. VOLLBEHR, *Die Holländer und die Deutsche Hanse*, Lübeck, 1930.

lendülését is, amely ettől kezdve elragadja Bruggétől az elsőséget, majd száz évvel később a világ legnagyobb kereskedővárosa lesz.*

A százéves háború során tönkretett Franciaországnak XI. Lajos uralkodásáig kell várnia, hogy maga is érezze a királyi politika hatásait. XI. Lajos — mint ismeretes — erélyesen és ügyesen dolgozott országa gazdasági felemelkedésén.* Biztosítja a lyoni vásár elsőségét a genovai vásárral szemben, ugyanakkor elzárja a királyi Burgundiát a franche-comtéi Salins sója elől, igyekszik meghonosítani a királyságban a selyemhernyót és megindítani a bányaipart Dauphinéban, s közben azon töri a fejét, hogy londoni nagykövetségén egy kiállításfélét szervez, hogy az angolok „megtudják, hogy a francia kereskedők képesek őket éppúgy ellátni, mint más nemzetek" *(„cognussent par effect que les marchands de France estoient puissans pour les fournir comme les autres nations")*.[1]*

A központi kormányt nélkülöző Németország politikai anarchiája nem teszi lehetővé, hogy nyugati szomszédjai magatartását utánozza. A kapitalista terjeszkedés, amely ettől kezdve a déli városokban, Nürnbergben és főképp Augsburgban jelentkezik, és fellendíti a tiroli és csehországi bányák termelését, semmit sem köszönhet az állam befolyásának.

Az elsőségen vitatkozó hercegek és köztársaságok között

[1] De Maulde, Un essai d'cxposition internationale en 1470, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions*, 1889. XI. Lajos gazdaságpolitikájáról lásd de la Roncière, Première guerre entre le protectionnisme et le libre-échange, *Revue des questions historiques*, LVIII. 1895.; P. Boissonnade, *Le socialisme d'État. L'industrie et les classes industrielles en France pendant les deux siècles de l'ère moderne (1453—1651)*, Paris, 1927.

megosztott Itália továbbra is független gazdasági területeket alkotott, s közülük legalább kettő, Velence és Genova, levantei és fekete-tengeri telepei jóvoltából igazi kereskedelmi hatalom volt. Egyébként az itáliai fölény a banküg yletekben és a luxusiparban olyan nyomasztó maradt, hogy azt politikai szétdaraboltsága ellenére Európa többi része fölött mindaddig megőrizte, amíg az India felé vezető új útvonalak a nagy hajózást és a nagykereskedelmet a Földközi-tenger partvidékéről el nem térítették az Atlanti-óceán partjai felé.

ÁLTALÁNOS BIBLIOGRÁFIA

Nincs olyan forrásgyűjtemény, amely kizárólag gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkozna. Mégis minden országban egyre több e tárgyra vonatkozó mindenfajta dokumentumot adtak és adnak ki: birtokösszeírásokat *(polyptycha)*, urbáriumokat *(terriers, Urbare)*, jogszokásgyűjteményeket *(records, Weistümer)*, ipari szabályrendeleteket, közigazgatási és egyéni számadáskönyveket, levelezéseket stb. Ezeket felesleges lenne megemlíteni. Az útbaigazítást az olvasó a következő oldalakon felsorolt munkákban megtalálja, vidékek és korok szerint.

Egyébként ha áttekintést kívánnánk adni ama szövegekről, amelyekhez az itt tárgyalt témával foglalkozó történész folyamodni kénytelen, e speciális forrásokhoz hozzá kellene csatolni az általános történelmi források együttesét. Főképp a középkorra vonatkozóan a történész anyagának nagy részét évkönyvekből *(annales)*, krónikákból, emlékiratokból, naplókból, valamint köz- és magánokiratokból, a különböző, főleg egyházi uradalmakra vonatkozó okmánygyűjteményekből *(cartularium, cartulaire)*, regiszterekből, szokásgyűjteményekből stb. veszi át. Ha megkísérelnénk összeállítani a gazdaság- és társadalomtörténet bibliográfiáját, az a középkor történelmi forrásainak teljes bibliográfiáját felölelné.

Beérjük hát azzal, hogy megjelöljük azokat a modern munkákat, amelyek a gazdasági és társadalmi fejlődést tárgyalják az egész középkorban vagy annak egy nagyobb részében, akár általánosan, akár egy-egy országban, továbbá azokat a műveket, amelyek e fejlődés valamely sajátos megnyilvánulásának egészével foglalkoznak. A speciális kérdésekre vonatkozó bibliográfiák az egyes fejezetekhez kapcsolódnak.

ÁLTALÁNOS MUNKÁK

K. BÜCHER, *Die Entstehung der Volkswirtschaft* (1893), Tübingen, 7. kiad. 1910.
W. CUNNINGHAM, *An essay on western civilisation in its economic aspects*, Cambridge, 1898—1900. 2 köt.
M. KOWALEWSKY, *Die ökonomische Entwickelung Europas bis zum Beginn des kapitalistischen Wirtschaftsform* (német ford.), Berlin, 1901—1914. 7 köt.
A. DOPSCH, *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen des Europäischen Kulturentwickelung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl den Grossen*, Wien, 2. kiad. 1923—1924. 2 köt.
R. KÖTZSCHKE, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*, Jena, 1924.
J. KULISCHER, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, München—Berlin, 1928—1929. 2 köt.
J. W. THOMPSON, *An economic and social history of the Middle Ages*, New York—London, 1928—1931. 2 köt.
M. KNIGHT, *Histoire économique de l'Europe jusqu'à la fin du Moyen Age* (francia ford.), Paris, 1930.

ORSZÁGOK SZERINTI FELDOLGOZÁSOK

NÉMETORSZÁG

K. T. VON INAMA-STERNEGG, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, Leipzig, 1879—1901. 4 köt.; az 1. köt. újra kiadva 1909-ben.
K. LAMPRECHT, *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Untersuchungen über die Entwickelung der materiellen Kultur des platten Landes . . . zunächst des Mosellands*, Leipzig, 1886. 4 köt.
TH. VON DER GOLTZ, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, Stuttgart, 1902—1903. 2 köt.

ANGLIA

W. J. ASHLEY, *An introduction to English economic history and theory*, London, 1888—1893. 2 köt.
W. CUNNINGHAM, *The growth of English industry and commerce*, I. köt. *Middle Ages*, Cambridge, 5. kiad. 1910.
E. LIPSON, *Economic history of England*, London, I. köt. 5. kiad. 1929.
J. E. T. ROGERS, *History of agriculture and prices in England*, I—III. köt. Oxford, 1866—1892.

L. F. Salzmann, *English industries of the Middle Ages*, London, 2. kiad. 1923.

Belgium

L. Dechesne, *Histoire économique et sociale de la Belgique*, Paris—Liège, 1932.

Franciaország

H. Pigeonneau, *Histoire du commerce de la France*, Paris, 1885—1889. 2 köt.
E. Levasseur, *Histoire du commerce de la France*, I. köt. Paris, 1911.
Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France avant 1789, Paris, 2. kiad. 1901.
H. Sée, *Esquisse d'une histoire économique et sociale de la France, des origines jusqu'à la guerre mondiale*, Paris, 1929.
Les classes rurales et le régime domanial en France au Moyen Age, Paris, 1901.
G. d'Avenel, *Histoire économique de la propriété, du salaire et des prix* (Franciaországban), Paris, 1894—1912. 6 köt.
M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Paris, 1931.

Olaszország

G. Arias, *Il sistema della constituzione economica e sociale italiana nell'età dei communi*, Torino—Roma, 1905.
G. Yver, *Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIIIe et au XIVe siècle*, Paris, 1903.

EGYES TÉMÁKRÓL SZÓLÓ ÁLTALÁNOS MUNKÁK

W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, francia kiad. Furcy—Raynaud, Leipzig, 1885—1886. 2 köt. (Új kiad. 1967.)
A. Schaube, *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge*, München—Berlin, 1906.
L. Goldschmidt, *Universalgeschichte des Handelsrechts*, I. köt. Stuttgart, 1891.
P. Huvelin, *Essai historique sur le droit des marchés et des foires*, Paris, 1897.

P. Boissonnade, *Le travail dans l'Europe chrétienne au Moyen Age*, Paris, 1921.
A. Schulte, *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien*, Leipzig, 1900. 2 köt.
W. Sombart, *Der Moderne Kapitalismus*, Leipzig, 2. kiad. 1916—1927. 4 köt.

FOLYÓIRATOK

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, szerk. H. Aubin, Leipzig (1893-tól 1900-ig *Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* címen).
Revue d'histoire économique et sociale, Paris, 1913 óta.
The Economic History Review, szerk. E. Lipson, R. H. Tawney, J. de L. Mann, London, 1927 óta.
Journal of economic and business history, szerk. E. F. Gay és N. S. B. Gras, Harvard Egyetem, 1928 óta.
Annales d'histoire économique et sociale, szerk. M. Bloch és L. Febvre, Paris, 1929 óta.

Szükségtelen megjegyezni, hogy a gazdaságtörténet egyre nagyobb helyet foglal el valamennyi történelmi folyóiratban.(*)

BIBLIOGRÁFIAI ÉS KRITIKAI FÜGGELÉK

A következő oldalakon az alábbi rövidítéseket és jelzeteket használjuk:

AESC — *Annales. Économies-Sociétés-Civilisations*
AHES — *Annales d'histoire économique et sociale*
AHS — *Annales d'histoire sociale*
EHR — *Economic History Review*
HG — *Hansische Geschichtsblätter*
JNöS — *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*
MA — *Le Moyen Age*
MHS — *Mélanges d'histoire sociale*
RBPH — *Revue belge de philologie et d'histoire*
RH — *Revue historique*
RHES — *Revue d'histoire économique et sociale*
RN — *Revue du Nord*
Settimane — *Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto*
Spec. — *Speculum*
Studien — *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtwesens,* Reichenau-Vorträge, 1955—1956., Lindau—Konstanz, 1958
VSWG — *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*

ÁLTALÁNOS MUNKÁK

H. Sieveking, *Wirtschaftsgeschichte,* Berlin, 1935.
H. Heaton, *Economic History of Europe,* New York—London, 1936.; 3. kiad. 1965. Francia fordítás: *Histoire économique de l'Europe,* I. *Des origines à 1750,* Paris, 1950.

SH. B. CLOUGH—CH. W. COLE, *Economic History of Europe*, 1941.; 3. kiad. Boston, 1952.

J. W. THOMPSON, *Economic and Social History of the Middle Ages (300—1300)*, 2 köt. 1928—1931. Új kiad. New York, 1959. — *Economic and Social History of Europe in the Later Middle Ages (1300—1530)*, 1931. Új kiad.: New York, 1960.

J. KULISCHER, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, 2 köt. 1928—1929. 3. kiad. München, 1965.

The Cambridge Economic History of Europe, I. *The Agrarian Life of the Middle Ages*, 1942.; 2. jav. kiad. 1966.; II. *Trade and Industry in the Middle Ages*, 1952.; III. *Economic Organization and Policies in the Middle Ages*, 1961.

R. LATOUCHE, *Les origines de l'économie occidentale (IVe—XIe siècle)* Paris, 1956. L'Évolution de l'Humanité.

M. POSTAN, Histoire économique, Moyen Age, IXe Congrès international des Sciences historiques, I. *Rapports*, Paris, 1950. 225—241. o. Angolul.
Die wirtschaftlichen Grundlagen der mittelalterlichen Gesellschaft (*JNöS*, 166, 1954. 180. és köv. o. — Lényegében azonos az előzővel.),

S. SAPORI, Histoire sociale, Moyen Age, IXe Congrès international des Sciences historiques, I. *Rapports*, Paris, 1950. 280—295. o.

M. MOLLAT—P. JOHANSEN—M. POSTAN—A. SAPORI—CH. VERLINDEN, L'économie européenne aux deux derniers siècles du Moyen Age, *Comitato Internazionale di Scienze Storiche, X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, Roma, 1955., Firenze 1954., VI. 803—957. o.

Città, Mercanti, Dottrine nell'Economia europea dal IV al XVIII Secolo Szerk. A. FANFANI. Milano, 1964.

ORSZÁGOK SZERINTI FELDOLGOZÁSOK

NÉMETORSZÁG

H. BECHTEL, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands*, I. München, 1951. (A kezdetektől a középkor végéig.)

FR. LÜTGE, *Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Berlin—Göttingen—Heidelberg, 1952. 3. jav. és bőv. kiad. Berlin, 1966.

H. MOTTEK, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Ein Grundriss*, I. *Von den Anfängen bis zur Zeit des Französischen Revolution*, Berlin, 1959.; 2. kiad. 1960. (Marxista szemléletű.)

FRANCIAORSZÁG

H. SÉE, *Französische Wirtschaftsgeschichte*, I. Jena, 1930. Az eredeti francia szöveg kiadása: *Historie économique de la France*, I. *Le Moyen Age et l'ancien régime*, Paris, 1958.

NAGY-BRITANNIA

J. CLAPHAM, *A concise economic History of Britain*, Cambridge, 1949.
W. STANFORD REID, *Economic History of Great Britain*, New York, 1954.

OLASZORSZÁG

A. DOREN, *Italienische Wirtschaftsgeschichte*, I. Jena, 1934. Olasz nyelvű fordítás, kibővített bibliográfiával: Padova, 1937.
G. LUZZATTO, *Storia economica d'Italia*, I. *L'antichità e il medioevo*, Roma, 1949.
Breve storia economica d'Italia dalla caduta dell'impero romano al principio del Cinquecento, Torino, 1958. Angol ford.: London, 1961.

SVÁJC

A. HAUSER, *Schweizerische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Zürich—Stuttgart, 1961.

HOLLANDIA

J. F. NIERMEYER, *De wording van onze volkshuishouding*, 's Gravenhage, 1946.
W. JAPPE ALBERTS—H. P. H. JANSEN, *Wealvaart in wording. Social-economische geschiedenis van Nederland*, 's Gravenhage, 1964.

BELGIUM

J. A. VAN HOUTTE, *Esquisse d'une histoire économique de la Belgique*, Louvain, 1943. (Főképp az új- és a legújabb korra vonatkozik.)

HOLLANDIA ÉS BELGIUM

J. A. VAN HOUTTE, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*, Zeist—Antwerpen, 1964.

EGYES TÉMÁKRÓL SZÓLÓ ÁLTALÁNOS MUNKÁK

J. LACOUR-GAYET, *Histoire du commerce*, 5 köt. S. P. I. D., 1950—1952.

R. GRAND, R. DELATOUCHE közreműködésével, *L'agriculture au Moyen Age, de le fin de l'Empire romain au XVIe siècle*, Paris, 1950. — Az *Agriculture à travers les âges* III. kötete. Em. SAVOY alapította gyűjtemény.

B. H. SLICHER VAN BATH, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500—1850)*, Utrecht—Antwerpen, 1960. Angol ford.: *The Agrarian History of Western Europe. A. D. 500—1850*, London, 1963.

G. DUBY, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IXe—XVe siècles. Essai de synthèse et perspective de recherches)*, 2 köt. Paris, 1962.

FOLYÓIRATOK

Annales d'histoire économique et sociale (Paris). 1929-ben alapított folyóirat, szerkesztette M. BLOCH (megh. 1944-ben) és L. FEBVRE (megh. 1956-ban). A folyóirat címe többször megváltozott: *Annales d'histoire sociale* (1939-től 1941-ig és 1945-ben). *Mélanges d'histoire sociale* (1942-től 1944-ig), *Annales, Économies—Sociétés—Civilisations* (1946 óta).

Rivista di storia economica, szerk. L. EINAUDI, Torino, 1936 óta, megszűnt 1943-ban.

Economia e Storia, Rivista italiana di storia economica e sociale, Milano, 1954 óta.

The Journal of Economic History, szerk. F. C. LANE, 1941 óta.

Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, szerk. G. FRANZ, Frankfurt am Main, 1953 óta.

A. A. G. Bijdragen (az agrártörténettel foglalkozó sorozatot az „afdeling Agrarische Geschiedenis de la Landbouwhogeschool Wageningen" adja ki Hollandiában, 1958 óta).

39. o. A bevezető első részében Pirenne felidézi az ókori világ végére, illetve a középkor kezdetére vonatkozó elméleteit, amelyeket 1922-től kezdve különböző cikkekben fejtett ki (újra kiadták H. Pirenne posztumusz kötetében: *Histoire économique de l'Occident médiéval*, 62—154. o.), s amelyeket továbbfejlesztett halála után megjelent híres munkájában: *Mahomet et Charlemagne* (Paris—Bruxelles, 1937.). Pirenne szerint a germán inváziók nem törték meg az ókori világ egységét, és nem semmisítették meg a római kultúra egyetlen lényeges elemét sem. A Földközi-tenger déli partvidékeit meghódító iszlám kényszerítette a nyugati keresztény világot arra, hogy észak felé húzódjék, és kontinentális jelleget öltsön. Mohamed és a mohamedán inváziók nélkül a Karoling társadalmat és államot nem lehet megérteni.

Kevés elméletnek volt ilyen figyelemreméltó visszhangja. Pirenne tanulmányának hatására közvetlenül vagy közvetve igen sok más tanulmány látott napvilágot, ezért meglehetősen gyakori időközökben szükségessé vált a helyzet mérlegelése. A „Mohamed és Nagy Károly"-kérdés irodalmának áttekintései közül idézzük a legutóbbi tíz év folyamán megjelenteket:

A. Riising, The Fate of Henri Pirenne's Theses on the Consequerces of the Islamic Expansion, *Classica et Medievalia*, XIII. 1952. 87—130. o.; R. S. Lopez, East and West in the early Middle Ages. Economic Relations, Comitato Internazionale di Scienze Storiche, X Congresso. Roma, 1955. *Relazioni*, III. 113—163. o., különösen 129—147. o.; A. F. Havighurst, *The Pirenne Thesis: Analysis, Criticism and Revision*, Boston, 1958.; Ch. Verlinden, Henri Pirenne, *Architects and Craftsmen in History. Festschrift für Abbot Payson Usher*, Tübingen, 1958. 85—100. o., különösen 96—100. o.; Br. Lyon, L'oeuvre de Henri Pirenne après vingt-cinq ans, *MA*, LXVI. 1960. 437—493. o., különösen 473—491. o.

Általában elismerik, hogy a „Mohamed és Nagy Károly"-kérdésre vonatkozó munkák többsége gyengítette Pirenne elméletét. E pontra vonatkozóan azonban mégis meg kell egyezni. Mint ahogy ezzel kapcsolatban Lopez megjegyzi: a kultúrtörténet szempontjából Pirenne-nel együtt elfogadhatjuk azt az elméletet, hogy ha a germán népvándorlás nem nyitott is új korszakot, egészen másképp áll a helyzet az arab inváziók esetében (R. S. Lopez, Mohammed and Charlemagne: a Revision, *Spec.*, XVIII. 1943. 14. o.). A kritika inkább az elmélet alátámasztására szánt érveket támadta. Pirenne valójában azt hitte, hogy tézisét gazdasági természetű megfontolásokkal nagymértékben megvédheti. Márpedig

kiderült, hogy az általa idézett adatok sok esetben különféleképpen értelmezhetők.

Mivel a „Mohamed és Nagy Károly"-kérdés kizárólag a bevezetőben merül fel, és nem vonatkozik a jelen munka egészére, megelégszünk néhány, a műben határozottan megemlített pont kiemelésével. Ezek körül csoportosítjuk majd a vita főbb eredményeit.

Érdemes megfigyelni, hogy bizonyos említett munkák távolról sem egyöntetűen gyengítik Pirenne nézeteit: sok esetben kölcsönösen ellentmondanak egymásnak következtetéseikben.

40. o. „...*amelyet nem tekinthetünk másnak, mint az ókori gazdasági élet közvetlen meghosszabbításának. Ennek bizonyítására elegendő néhány tényre utalunk: Nyugat, Egyiptom és Kisázsia kikötői között az V. századtól a VIII. századig folytatódott a szíriai hajózás tevékenysége...*"

Fentiekre vonatkozóan lásd P. LAMBRECHTS fontos cikkét: Le commerce des Syriens en Gaule, *L'Antiquité classique*, VI. 1937. 35—61. o. Galliában, a Meroving uralkodók idején többen voltak a szíriaiak, és jelentősebb volt a keleti áruk behozatala, mint a római korszakban. Ugyanez a szerző egy másik munkájában kitart Dél-Gallia virágzásának fellendülése mellett az V. században: Les thèses de Henri Pirenne, sur la fin du monde antique et les débuts du Moyen Age, *Byzantion*, XIV. 1939. 513—536. o., különösen 526. o. — PH. GRIERSON véleménye ezzel szemben az, hogy a középkor első századaiban a kereskedelem sokkal kevesebb fontossággal bírt, amint azt Pirenne és ellenfelei hitték, a javak gyakran cseréltek gazdát, de nem eladások következtében, hanem másféle ügyletek, pl. adományozások révén: Commerce in the Dark Ages: a Critique of the Evidence, *Trans. Roy. Hist. Soc.*, 5. sorozat, 9. 1959. 123—140. o.

44. o. „...*egy olyan kereskedelmi forgalom gyűjtőpontjai, amely a tenger partjaitól észak felé terjedt, legalábbis a Rajna völgyéig, odáig juttatva el a Földközi-tenger partjain kirakott papiruszt, fűszereket, keleti borokat és olajat.*"

PIRENNE *Mahomet et Charlemagne* c. munkájában (149—153. o.) különösen hangsúlyozta a papirusz, a fűszerek, a selyem és az arany eltűnését Nyugaton a mohamedán inváziók szembetűnő eredményeként. Szempontjai számos bírálatot váltottak ki. LOPEZ kifejtette (*i. m.* 15. és köv. o.), hogy az említett árucikkek eltűnése vagy ritkábbá válása nem ugyanabban a korban történt, s ez éppúgy vonatkozik a kereskedelem különféle tárgyaira, mint egyazon tárgyra Európa különböző országaiban. A papiruszt, amelynek használatát a Meroving uralkodók 692-ben megszüntették, még három évszázadon át használták a pápai kancellárián. Ezt az álláspontot átvette E. SABBE, Papyrus et parchemin au haut Moyen Age c. munkájában (*Miscellanea Leonis Van der Essen,*

I. 1947. 95—103. o.), amelyben a szerző ezenkívül külön kiemelte az importált papirusz korlátozott mennyiségét. Sabbe már előzőleg kimutatta, hogy az értékes kelmék behozatala nem szűnt meg, sőt a Karoling-korszakban bőséges volt (L'importation des tissus orientaux en Europe occidentale au haut Moyen Age, *RBPH*, XIV. 1935. 811—848., 1261—1288. o.). LAMBRECHTS (*Thèses*, 530—532. o.) vitatta az utóbbi megállapítások jelentőségét, hangsúlyozva, hogy sok esetben a beszerzés másféle módjaira kell gondolni nem pedig kereskedelmi ügyletekre.

Az arany kérdése nagy irodalmi visszhangot váltott ki. M. BLOCH még Pirenne életében nemcsak azt a véleményét nyilvánította ki (Le problème de l'or au Moyen Age, *AHES*, V. 1933. 1—34. o.), hogy viszonylag több volt az arany, mint ahogy Pirenne hitte, hanem azt is, hogy a IX. századtól a XIII. századig Nyugat-Európában (a bizánci hüperperonon és az arab *mancus*on kívül) egy bizonyos számú olyan *mancus*- és talán *hüperperon*-utánzat is forgalomban volt, amelyet a Nyugat keresztény országaiban vertek. Ez a megállapítás érvénytelenítette az aranypénz Pirenne által megvilágított eltűnését. — Még jelentősebbeknek tűnnek első pillantásra M. LOMBARD különböző megnyilatkozásai (Les bases monétaires d'une suprématie économique. L'or musulman du VIIe au XIe siècle, *AESC*, 2. 1947. 143—160. o.; Mahomet et Charlemagne. Le problème économique, *AESC*, 3. 1948. 188—199. o.; La route de la Meuse et les relations lointaines des pays mosans entre le VIIIe et le IXe siècle, *L'art mosan, Journées d'études*, Paris, 1953. 1—28. o.; L'évolution urbaine pendant le haut Moyen Age, *AESC*, 12. 1957. 7—28. o.): a mohamedán világ, miután Keleten rátette kezét a mindaddig tezaurált hatalmas aranytartalékokra, Lombard szerint kifejezett gazdasági fölényre tett szert, s ezzel egyidejűleg fellendítette a nyugati gazdaságot, amikor ennek az aranynak egy részével elárasztotta Európát. Az arab hódítások hatása a Karoling civilizációra tehát inkább pozitív, mint negatív lehetett, sőt, az iszlám közvetve hozzájárulhatott nyugaton a városi újjászületéshez. ST. BOLIN, Mohammad, Charlemagne and Ruric (*The Scandinavian Economic History Review*, I. 1953. 5—39. o.) c. munkája következtetései egyikében csatlakozik Lombard bizonyos nézeteihez, de más utakon jut el odáig. Ő is úgy véli, hogy a mohamedán világ Nyugat-Európára termékenyítő hatással volt, s ez szerinte elsősorban a skandinávok és a keletiek közötti kereskedelem révén Európába irányított fémpénzáradatnak köszönhető. — Lombard nézetei ellen erélyesen harcolt F.-I. HIMLY, Y a-t-il eu emprise musulmane sur l'économie des États européens du VIIIe az XIe siècle?, *Revue suisse d'histoire*, 5. 1955. 31—81. o. A szerző véleménye szerint a VIII. századtól a XI. századig a kereskedelem csak nagyon kis mennyiségű aranypénzt juttatott a keresztény Európába; Kelet hatása a Nyu-

gatra erősen korlátozott, oly mértékben, hogy nem tekinthető a XI. század gazdasági újjászületése fő okának. PH. GRIERSON pedig, miután kimutatta, hogy a *mancus*nak tulajdonított szerep egy sor téves magyarázaton alapul, a maga részéről azonos következtetésekre jutott: nem bizonyítható, hogy a muzulmán arany jelentős mennyiségben jutott el Nyugat-Európába (Carolingian Europe and the Arabs: The Myth of the Mancus, *RBPH*, XXXII. 1954. 1059—1074. o.). Kétségtelen, hogy ugyanez a szerző mutatta ki előzőleg, miszerint bizonyos fontosságot kell tulajdonítani a Jámbor Lajos által vert arany solidusnak: noha e pénzt részben a császári előjogok egyik megnyilvánulásának kell tekinteni, mégis igaz, hogy kereskedelmi szükségleteket elégített ki (The gold Solidus of Louis the Pious and its Imitations, *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde*, XXXVIII. 1951. 41. o.). Ez a megállapítás a hivatalosan kibocsátott solidusnál még inkább érvényes az utánzataira, amelyek mintha főképp Fríziában lettek volna forgalomban, azaz a birodalomnak azon a vidékén, ahol legvirágzóbb a kereskedelem. Merőben más a helyzet az uzès-i solidusszal: az semmiféle gazdasági szerepet nem játszott, és csak helyi jelentőségű (Ph. GRIERSON, Le sou d'Uzès, *MA*, LX. 1954. 293—309. o.). E vitákból az következik, hogy a forgalomban levő arany csökkenése a Karoling-korban teljesen elfogadható, sőt valószínű. F. VERCAUTEREN a Nyugat speciálisan általa tanulmányozott részére vonatkozóan e jelenség lehetséges magyarázataként felveti „a XI. század folyamán a normannok szerezte hadizsákmányt, s főképp a templomok által gyakorolt tezaurálást" (Monnaie et circulation monétaire en Belgique et dans le nord de la France du VIe au XIe siècle, *Settimane*, VIII. 1961. 279—311. o.). — A Karoling pénzre vonatkozóan ezenkívül irányadó: R. DOEHAERD, Les réformes monétaires carolingiennes, *AESC*, 7. 1952. 13—20. o.; Ph. GRIERSON, The monetary reforms of Abd-Al-Malik, *Journal of Economic ans Social History of the Orient*, III. 1960. 241—264. o.; továbbá Money and Coinage under Charlemagne, *Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben*, I. Düsseldorf, 1965. 501—536. o.; C. M. CIPOLLA, Sans Mahomet, Charlemagne est inconcevable *AESC*, 17. 1962. 130—136. o.; K. T. MORRISON, Numismatics and Carolingian trade: a critique of the evidence, *Spec.*, 38. 1963. 404—432. o. és H. A. MISKIMIN, Two Reforms of Charlemagne? Weighs and Mesures in the Middle Ages, *EHR*, 2. sorozat, 20. 1967. 34—52. o.

44. o. *„Amikor az iszlám terjeszkedés miatt a VII. században bezárult a Földközi-tenger, ennek szükségszerű következménye volt a kereskedelmi tevékenység nagyon gyors elsorvadása. A VIII. század folyamán a kereskedelem megszakadása maga után vonja a kereskedők eltűnését."*

Egy cezúra létezését a gazdasági tevékenységben, akár a germán népvándorlás idején, akár a mohamedán hódítások következményeképp

még Pirenne életében tagadta A. Dopsch (lásd azt a cikket is, amelyben Dopsch összegezte régebbi munkáit, szem előtt tartva az ellenvetéseket: Wirtschaft und Gesellschaft im frühen Mittelalter, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* XI. 1931. 359—434. o. kül. 425. o.). Ehhez a felfogáshoz csatlakozik P. Rolland tanulmánya (De l'économie antique au grand commerce médiéval: le problème de la continuité à Tournai et dans la Gaule du Nord, *AHES*, 7. 1935. 245—284. o.), amely őszintén szólva nem túlságosan meggyőző. D. C. Dennett szerint (Pirenne and Muhammad, *Spec.*, XXIII. 1948. 165—190. o.) ha elfogadjuk is a gazdaság megtorpanását, az nem a mohamedánok invázióinak tulajdonítható, mivel azok sem a VII., sem a VIII. században nem zárták el, ill. nem akarták elzárni a Földközi-tengert. — H. L. Adelson (Early Medieval Trade Routes, *The American Historical Review*, LXV. 1960. 271—287. o.) nem akarja tagadni e megtorpanást, de úgy véli, hogy a Kelet és a Nyugat közötti árucsere főképp a bizánciak üzlete volt, s e forgalom élénksége attól a nyomástól függött, amelyet Perzsia gyakorolt a bizánci császárság keleti határára. — Egy újabb értekezésben (Quelques aspects principaux de la vie économique dans la monarchie franque au VIIe siècle, *Settimane*, V. 1958. 73—101. o.) F. S. Ganshof, akinek kutatásai 730-ig nyúlnak, megállapítja, hogy Galliában ebben az időszakban nem észlelhető „a Földközi-tenger és az e tengeren át elérhető országok felé irányuló észak—déli kereskedelem semmiféle hanyatlása". Korábban ugyanez a szerző egy háború előtt megjelent tanulmányában — Provence, s főképp Marseille kikötőit tanulmányozva — következtethetett Nyugat és Kelet kapcsolatainak visszafejlődésére, de nem eltűnésére a VIII. századtól kezdve. Elismerte, hogy az arab invázió ennek egyik tényezője lehetett, de elsősorban nem ez volt az oka (Note sur les ports de Provence du VIIIe au Xe siècle, *RH*, CLXXXIV. 1938. 28—37. o.).

45. o. *„...a Karoling-korszak kereskedelmi szempontból valójában a hanyatlás, vagy ha úgy tetszik, a visszafejlődés időszaka."*

C. M. Cipolla (Encore Mahomet et Charlemagne. L'économie politique au secours de l'histoire, *AESC*, 4. 1949. 4—9. o.) megpróbálta megragadni annak a válságnak a lényegét, amelynek létezését megállapítja az V. századtól a XI. századig, s a közgazdaságtudománytól kölcsönzött egyik formulát, az ún. Fisher-formulát alkalmazza rá. A szerző kétli, hogy bizonyítható, miszerint az arab invázió mélyrehatóbban változtatott volna az adott tényeken.

A KERESKEDELEM ÚJJÁSZÜLETÉSE

1. A Földközi-tenger

58. o. Arra a nagyon speciális helyre vonatkozóan, amelyet Bizánc exportjában a selyem foglalt el, lásd R. S. Lopez jelentős közleményét: Silk Industry in the Byzantine Empire, *Spec.*, XX. 1945. 1—42. o. A selymet „a hatalom egyik jelképének" tekintették, s Bizánc féltékenyen őrizte e fényűző kelmék készítésének titkait.

58. o. A bizánci aranypénz szilárdságának jelentőségét és okait R. S. Lopez világította meg (The Dollar of the Middle Ages, *The Journal of Economic History*, XI. 1951. 209—234. o.). Lásd még Uő., Il dollar del alto medioevo, *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, I. Roma, 1958. 111—119. o.

60. o. Velencére vonatkozóan lásd különböző szerzők összegyűjtött előadásait a *Storia della Civiltà Veneziana* sorozatban, nevezetesen a IX. köt.-ben *(Le origini di Venezia)*, valamint a X. köt.-ben *(La Venezia del Mille)*, 1964., 1965.

2. Az Északi-tenger és a Balti-tenger

64. o. (lábjegyzethez) A tárgyhoz kapcsolódik: A. R. Lewis, *The Northern Seas: Shipping and Commerce in Northern Europe A. D. 300—1100*, Princeton, 1958.; a téma térben és időben összefoglaló áttekintése, némi hajlandósággal az egyszerűsítésre; többek között felhasználja a régészeti és numizmatikai forrásanyagot.

65. o. L. Musset, Les peuples scandinaves au Moyen Age, Paris, 1951.: a skandináv népek általános története, nélkülözhetetlen bevezető gazdasági szerepük tanulmányozásához. Továbbá: *Les invasions. Le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIe—XIe siècles)*, Paris, 1965. — J. van Klaveren, Die Wikingerzüge in ihrer Bedeutung für die Belebung der Geldwirtschaft im frühen Mittelalter, *JNÖS*, 168. 1957. 397—415. o.: védelmezi azt az elméletet, hogy a skandinávok rablásaik révén a mindaddig a korai középkor nagybirtokosainak kincseskamráiban heverő

fémeket forgalomba hozták, s így elősegítették az átmenetet a természeti gazdálkodásból a pénzgazdálkodásba.

68. o. St. BOLIN idézett tanulmánya (lásd 329. o.) olyan következtetésekre jut, amelyek meglehetősen eltérnek Pirenne következtetéseitől, és minden bizonnyal bonyolultabbak: szerinte a frank birodalom egy korábbi szakaszban átmenő kereskedelmi övezetet alkotott Európa északi, középső és keleti, rabszolgákat és prémeket szállító országai és a mediterrán világ között; a IX. században egy újabb szakaszba való átmenetnek vagyunk tanúi, amelynek során az Oroszországot hatalmukban tartó skandinávok közvetlen kapcsolatokat létesíthettek Kelettel. A szerző úgy véli, hogy az a fémpénzáradat, amelyet ez a kereskedelem hozott Keletről, részben eljutott Nyugat-Európáig. — E. PATZELT (Les relations entre les Suédois et l'Orient, *Settimane*, VIII. 1961. 531—556. o.) elfogadja e nézeteket.

69. o. Napjainkban Haithabut illetően H. JANKUHN alapvető munkáira hivatkoznak: egy monográfiára, amely előbb *Haithabu, Eine germanische Stadt der Frühzeit* címen jelent meg (Neumünster, 1937. — A javított és jelentősen bővített 3. kiadás Neumünsterben, 1956-ban jelent meg, címe: *Haithabu, ein Handelsplatz der Wikingerzeit*); az ásatások által felvetett történelmi kérdésekre vonatkozó két tanulmányára: Ergebnisse und Probleme der Haithabugrabungen, *Zeitschr. des Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 73. 1949. 1—86. o. és *Die Ausgrabungen von Haithabu im Wandel der historischen Fragenstellung, Neue Ausgrabungen in Deutschland*, Berlin, 1958. 532—541. o.; végül egy összefoglaló tanulmányára a tengeri kereskedelem észak-európai központjairól: Die frühmittelalterlichen Seehandelsplätze im Nord- und Ostseeraum, *Studien*, 451—498. o.: ezek a központok (többek között Domburg, Haithabu, Birka és Kaupang i Skiringssaal) nem voltak megerősítve, s közülük a későbbiekben többet elhagytak.

69. o. H. ARBMANN (*Schweden und das Karolingische Reich. Studien zu den Handelsverbindungen des IX. Jahrhunderts*, Stockholm, 1937.) óv bizonyos túl korai következtetésektől: nem lehet bizonyítani, hogy a Keletről Skandináviába hozott nemesfémek nyugati kereskedőket csábítottak volna oda; Észak egyáltalán nem játszott közvetítő szerepet Nyugat-Európa keleti termékekkel való ellátásában.

70. o. Lásd még G. ALBRECHT, *Das Münzwesen im niederlothringischen und friesischen Raum vom X. zum beginnenden XII. Jahrhundert*, Hamburg, 1959. 2 köt.: valójában nem csak Alsó-Lotaringia és Frízia, hanem Flandria pénzéről is szó van. J. STENNON cikke (Monnaies mosanes en Pologne au XIe siècle. Réflexions à propos de deux ouvrages récents, *RBPH*, XXXVIII. 1960. 405—411. o.) Albrecht munkáján kívül felhasználja két lengyel szerző, J. SLASKI és St. TABACZYNSKI közleményét a

Nagy-Lengyelországban talált kora középkori pénzleletekről. A lengyel nyelvű kiadvány a VII. századtól a XI. század második feléig terjedő időszakra vonatkozik (1. füzet, Warszawa—Wroclaw, 1959.).

3. A kereskedelem újjászületése

71. o. (lábjegyzethez) Lásd még R. S. Lopez, Il commercio dell'Europa postcarolingia, *Settimane*, II. 1955. 31—55. o.

71. o. (lábjegyzethez) A. Joris, Der Handel der Maasstädte im Mittelalter, *HG*. 79. 1961. 15—33. o.

77. o. A. S. Atya, *Crusade, Commerce and Culture*, Bloomington, 1962. és *Kreuzfahrer und Kaufleute*, Stuttgart, 1964. — K. H. Allmendinger, *Die Beziehungen zwischen der Kommune Pisa und Aegypten im hohen Mittelalter*, Beihefte VSWG, Wiesbaden, 1967.

79. o. Az itáliai városok által a Földközi-tenger keleti medencéjében létesített kolóniákra vonatkozóan, amelyekkel Pirenne kifejezetten nem foglalkozik, lásd R. S. Lopez, Du marché temporaire à la colonie permanente. L'évolution de la politique commerciale au Moyen Age, *AESC*, 4. 1949. 389—405. o.; Uő., *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Bologna, 1938.; Ch. Verlinden, La colonie vénetienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIVe et au début du XVe siècle, *Studi in honore di Gino Luzzatto*, Milano, 1949. 1—25. o.

81. o. Lásd F. Carli könyvét, *Storia del Commercio Italiano. Il mercato nell' alto medioevo. Il mercato nell' età del Comune* (2 köt. Padova, 1934—1936.). A „piac" *(mercato)* kifejezés itt a „csereközpont" szélesebb értelmében szerepel, s a mű valójában Itália kereskedelmének története. A szerző elfogadja, hogy ebben az országban az „ókor—középkor" folyamatosság valóságosabb volt, mint másutt.

85. o. Pirenne véleménye, miszerint a *pallia fresonica* kizárólag flamand posztó lett volna, nem talált általános elfogadásra: pl. lásd H. Jankuhn, *Haithabu. Ein Handelsplatz* (fentebb, 350. o.) 155., 157. o.; B. Rohwer, *Der friesische Handel im frühen Mittelalter*, Kiel, 1937. 20. o.; D. Jellema, Frisian Trade in the Dark Ages, *Spec.*, XXX. 1955. 15—36. o.; 32. o.; P. C. J. A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw, Zijn vóór- en vroege geschiedenis*, 2. kiad. S'Gravenhage, 1951. 416—418. o. Napjainkban elfogadják, hogy lehetett közöttük fríz és angolszász posztó is.

86. o. R. L. Reynolds 71. o. 1. lábj.-ben idézett közleményeinek, valamint a *Documenti e studi per la storia del commercio e del diritto commerciale italiano. XI. Notai liguri del sec. XII* (Torino, 1938-tól) folytatásai Belgiumra vonatkozóan a következő forráskiadványok: R. Doehaerd, *Les relations commerciales entre Gènes, la Belgique et l'Outre-*

mont d'après les archives notariales génoises aux XIIIe et XIVe siècles, 3 köt., Bruxelles—Roma, 1941. és R. DOEHAERD és Ch. KERREMANS (azonos cím, kivéve a végét: *1400—1440*), (Bruxelles—Roma, 1952.). Az első mű I. kötete bevezető, amely a genovai jegyzői levéltárakkal, valamint Genovával mint kereskedelmi központtal foglalkozik. Többek között megjegyzendő az importált szövetekre vonatkozó fejezet (187—208. o.), továbbá az ezekre vonatkozó táblázatok és mellékletek.

86. o. Flandria korai elsőbbségét a posztógyártás terén tanúsítja az a vers, amelyet 1068—1078 körül írt egy trieri iskolamester: A. Van de VYVER és Ch. VERLINDEN, L'auteur et la portée du „conflictus ovi et lini" *EBPH*, XII. 1933. 59—81. o.

87. o. Napjainkban egy nagyon értékes tanulmánnyal rendelkezünk a posztógyártás technikájára vonatkozóan: G. de POERCK, *La draperie médiévale en Flandre et en Artois. Technique et terminologie. I, La technique. II, Glossaire français. III, Glossaire flamand,* Brugge, 1951. A szójegyzékek anyagát G. ESPINAS és H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre,* 4 kötet, Bruxelles, 1906—1924., valamint néhány hasonló forráskiadvány szolgáltatta. — K. ZANGGER műve (*Contribution à la terminologie des tissus en ancien français attestés dans les textes français, provençaux, italiens, espagnols, allemands et latins,* Zürich, 1945.) főképp a szövetek *kereskedelmi* elnevezéseivel, nem pedig a gyártására vonatkozó szakkifejezésekkel foglalkozó tanulmány. A középholland szövegeket nem használták fel.

87. o. A XIII. század végéig igen jelentős flamand aktív kereskedelem tárgyában lásd H. Van WERVEKE, Der flandrische Eigenhandel im Mittelalter, *HG*, 61. 1936. 7—24. o. A körülményeket, amelyek elősegítették az átmenetet az aktív kereskedelemről a passzív kereskedelemre, elemzi: Uő., Essor et déclin de la Flandre, *Studi in onore di Gino Luzzatto,* Milano, 1949. I. 151—160. o. — A flamandok és különösen a gentiek aktív kereskedelméről az Északi- és a Balti-tenger német partjai mentén lásd H. REINCKE, Die Deutschlandfahrt der Flandrer während der hansischen Frühzeit, *HG*, 67—68. 1942—1943. 51—165. o.

A VÁROSOK

1. A VÁROSI ÉLET ÚJJÁSZÜLETÉSE

88. o. (lábjegyzethez) *Általános bibliográfia.* — H. PIRENNE-nek a várostörténetre vonatkozó írásait halála után ismét kiadták *Les villes et les institutions urbaines,* 2 köt. Paris—Bruxelles, 1939. címmel; nem túl gondos, de könnyen kezelhető kiadás. — Fr. RÖRIG a szerzője a középkori várostörténet egységes áttekintésének, figyelemreméltó szintézis, de főképp a német városokra irányul: *Die europäische Stadt im Mittelalter,* Göttingen, 1955. Egy korábban a *Propyläen-Weltgeschichté*ben (IV. Berlin, 1932. 277—329. o.) kihagyásokkal megjelent szöveg kiegészített új kiadása. — *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens,* Lindau—Konstanz, 1958.: elsőrendű fontosságú részlettanulmányok gyűjteménye, közülük többet alább megemlítünk. — E. KEYSER, *Deutsches Städtebuch,* Stuttgart—Berlin. Kiadás alatt 1939 óta: városjoggal felruházott német helységek általános repertoárja; megtalálhatók benne a napjainkig összegyűjtött adatok egységes séma szerint csoportosítva. — H. PLANITZ, *Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen,* Graz—Köln, 1954.: számos konkrét adat egy összefoglaló táblázatban csoportosítva, amelyet mégsem lehet szintézisnek minősíteni.

89. o. F. VERCAUTEREN, *Étude sur les civitates de la Belgique Seconde. Contribution à l'histoire urbaine du nord de la France de la fin du IIIe à la fin du XIe siècle,* Bruxelles, 1934.: alapvető mű, időrend szerint első egy tanulmánysorozatban, megvilágítva azt, amit a középkori városok megőriztek az ókori örökségből. Ugyanez a szerző újra visszatér a tárgyra egy szélesebb földrajzi keretben, de korlátozottabb időszakra szűkítve: La vie urbaine entre Meuse et Loire du VIe au IXe siècle, *Settimane,* VI. 1959. 453—525. o. — Azonos koncepciót követ: A. DUPONT, *Les villes de la Narbonnaise première depuis les invasions germaniques jusqu'à l'apparition du Consulat,* Nîmes, 1942.; Y. DOLLINGER-LÉONARD, De la cité romaine à la ville médiévale dans la région de la Moselle et de la haute Meuse, *Studien,* 195—226. o.; H. von PETRIKOVITS, Das Fortleben römischer Städte an Rhein und Donau, *Studien,* 63—76. o.

92. o. Angliában, ellentétben a Flandriában tapasztalt helyzettel, gyakran éppen magán a védekezési szükségletek miatt épült *burh* falain belül talált menedéket a *port,* vagyis a kereskedőtelepülés. E tárgyban lásd J. TAIT, *The mediaeval English Borough: Studies on its Origin and constitutional History,* Manchester, 1936.

92. o. Ez a magyarázat már nem teljesen kielégítő. Midőn a germán *burg* szó eljutott a római birodalomba annak bukása idején, elfogadták a nem szükségszerűen megerősített, sőt, a nem megerősített település jelölésére; ezt a jelentését megőrizte a különböző román nyelvekben, míg eredeti jelentése fennmaradt a germán nyelvekben. H. VAN WERVEKE, *„Burgus": versterking of nederzetting* (francia nyelvű tartalmi kivonattal: *„Burgus": fortification ou agglomération*, Bruxelles, 1965.).

92. o. A későbbi kutatások igyekeztek árnyalni a középkori város képét és megkülönböztetni egy sor regionális típust. Ebben az értelemben az első egységes kísérletre E. ENNEN vállalkozott *Frühgeschichte der europäischen Stadt*, Bonn, 1953. c. könyvében, és még világosabban Les differents types de formation des villes européennes c. közleményében (*MA*, LXII. 1956. 397—411. o.); a szerző három földrajzi övezetbe osztott három csoportot különböztet meg: azokat a városokat, amelyekben fennmaradt a római hatás, azokat, amelyekben csak nyomokat hagyott, végül azokat, amelyekben teljesen hiányzik.

Regionális tanulmányok: H. AMMANN, Vom Städtewesen Spaniens und Westfrankreichs im Mittelalter, *Studien*, 105—150. o.: ellentétben az általánosan elfogadott véleménnyel, úgy tűnik, hogy Spanyolország városai a nyugat-franciaországi városokhoz hasonlóan éppoly korán keletkeztek és fejlődtek, mint a Loire és a Rajna között levő városi központok. — H. BÜTTNER, Studien zum frühmittelalterlichen Städtewesen in Frankreich, vornemlich im Loire- und Rhonegebiet, *Studien*, 151—189. o.: jó összeállítás. — F. L. GANSHOF, *Étude sur le développement des villes entre Loire et Rhin au Moyen Age*, Paris—Bruxelles, 1943.: „a frank monarchia szívét" alkotó vidék városai közös területi elemeinek rendszeres vizsgálata; számos várostérkép. — A különösen Pirenne által tanulmányozott földrajzi területre vonatkozik Fr. PETRI tanulmánya, némileg eltérő nézetekkel: Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in der Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich, *Studien*, 227—295. o. — Az észak-németországi városok eredetének kutatása W. VOGEL egyik munkája nyomán éledt újjá: Wik-Orte und Wikinger. Eine Studie zu den Anfängen des germanischen Städtewesens, *HG*, 60. 1935. 5—48. o.: úgy tűnik, hogy az Észak-Németország, Anglia és némely más ország számos helysége nevében szereplő *wik* elem kereskedőtelepülést jelöl, s a *portus*hoz hasonlítható. — Németország északnyugati részére vonatkozóan lásd még: E. KEYSER, *Städtegründungen und Städtebau in Nordwestdeutschland im Mittelalter*, Remagen, 1958. 2 köt.: a várostérképnek mint történeti forrásnak módszeres feldolgozása; C. HAASE, *Die Entstehung der Westfälischen Städte*, Münster, 1960.: kiindulópontként a városok különböző kronologikus rétegeiről készült térkép magyarázatát használja, a legrégibb réteg az 1180-at megelőző időszakra vonatkozik. — W. SCHLESINGER tanulmánya (Städtische Früh-

formen zwischen Rhein und Elbe, *Studien*, 297—362. o.) igyekszik bebizonyítani, hogy a tárgyalt területen már a városok építését megelőzően fellelhetők a városok csírái. — M. BERESFORD, *New Towns of the Middle Ages. Town Plantation in England, Wales and Gascony*, London, 1967. — E. FOURNIAL, *Les villes et l'économie d'échange en Forez au XIIIe et XIVe siècles*, Paris, 1967.

2. A KERESKEDŐK ÉS A POLGÁRSÁG

3. A VÁROSI INTÉZMÉNYEK ÉS A VÁROSI JOG

102. o. Meg kell jegyeznünk, hogy Pirenne nem szándékozik kifejteni a témát tisztán jogi szempontból. Pusztán hangsúlyozza azokat a gazdasági természetű tényezőket, amelyek döntő hatást gyakoroltak az intézményekre és a jogra. Pirenne több korábbi munkájában mégis tekintetbe vette a korszak különböző társulási formáit (gildék, *conjurationes*, kommunák), amelyek alkalmasak arra, hogy kiindulópontként szolgáljanak a városi szervezet számára (többek között *L'origine des constitutions urbaines au Moyen Age, Les anciennes démocraties de Pays-Bas, Les villes du Moyen Age, La commune médiévale;* újra kiadva, a *Les villes et les institution urbaines* c. gyűjteményben, I. 57—62., 85—87., 97—99., 177—179., 401—403., 414—419. o.; II. 125—129. o.). Úgy tűnik, nem találta célszerűnek, hogy a jelen munkában hosszasabban visszatérjen a témára.

Mégis, e pontokra igen sok újabb, várostörténettel foglalkozó munka vonatkozik. Magyarázó szöveg nélkül jelezzük őket: H. PLANITZ, *Die deutsche Stadt im Mittelalter* (lásd 336. o.). — Uő., Kaufmannsgilde und städtische Eidgenossenschaft in niederfränkischen Städten im XI. und XII. Jahrhundert, *Zeitschr. f. Rechtsgesch.*, Germ. Abt., 60. 1940. 1—116. o. — Uő., Frühgeschichte der deutschen Stadt (IX—XI. Jahrhundert), uo. 63. 1943. 1—91. o. — Uő., Die deutsche Stadtgemeinde, uo. 64. 1944. 1—85. o. — H. CONRAD, Stadtgemeinde und Stadtfrieden in Koblenz während des XIII. und XIV. Jahrhunderts, uo. 58. 1938. 11—50. o. — E. ENNEN, *Frühgeschichte* (lásd 337. o.). — E. STEINBACH, Stadtgemeinde und Landgemeinde, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 13. 1948. 11—50. o. — J. TAIT, *Mediaeval English Borough* (lásd 336. o.). — Ch. PETIT-DUTAILLIS, *Les communes françaises. Caractères et évolution des origines au XVIIIe siècle*, Paris, 1947.

105. o. *Recueils de la société Jean Bodin*, VI. *La ville*, első rész: *Institutions administratives et judiciaires*, Bruxelles, 1954. Egy sor tanulmány

Franciaország, Németország, Belgium és Hollandia városaira vonatkozóan.
107. o. *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Colloque international Blankenberge 6—9. IX. 1962. Actes,* Bruxelles, 1964.

III. FEJEZET

A FÖLD ÉS A FALUSI OSZTÁLYOK

1. A NAGYBIRTOKSZERVEZET ÉS A JOBBÁGYSÁG

112. o. (lábjegyzethez) *Bibliográfia.* — M. BLOCH, *Caractères originaux* (PIRENNE már említette, 321. o. Új, bővített kiadás, Paris, 1952.; angolul London, 1966.) c. munkáján kívül még idézendő: F. L. GANSHOF—A. VERHULST, Medieval agrarian Society in its prime. France, the Low Countries and Western Germany, *Cambridge Economic History,* I. lásd fentebb 324. o.; 1966. 290—339. és 790—795. o.: a birtokszervezet és a falusi társadalom fejlődésének kiváló ismertetése különböző aspektusaiban. — A. DÉLÉAGE, *La vie rurale en Bourgogne jusqu'au début du XIe siècle,* 3 köt. Mâcon, 1941.: a falusi élet számos aspektusának mélyreható tanulmánya, korlátozott földrajzi területen, mégis egész Nyugat-Európa keretébe helyezve. — P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw in België,* 2 köt. Anvers, 1952.: jelentős tanulmány, különösen a mezőgazdaság technikájára vonatkozóan az ország flamand részében (a XV. századtól a XVIII. századig). — G. VON BELOW, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters in ihren Gründzügen,* 1937., új kiadás Stuttgart, 1966. — B. H. SLICHER VAN BATH, Yield Ratios, 810—1820, *A. A. G. Bijdragen,* 10. 1—164. o.
114. o. A *Recueils de la Société Jean Bodin,* IV. *Le domaine,* Wetteren, 1949. c. kötet öt tanulmányát kell idéznünk: CH.-E. PERRIN, Le grand domaine en Allemagne au Moyen Age, 115—147. o.; A. DUMAS, Le régime domanial et la féodalité dans le France du Moyen Age, 149—164. o.; P. S. LEICHT, L'organisation des grands domaines dans l'Italie du Nord pendant les Xe—XIe siècles, 165—176. o.; CH. VERLINDEN, Le grand domaine dans les États ibériques chrétiens au Moyen Age, 178—208. o.; F. JOÜON DES LONGRAIS, Seigneurie et Seignory, 209—298. o.; vö. J. BOUSSARS beszámolójával a *MA,* 58. 1952. 446—447. o.-án: „Úgy tűnik, hogy a nagybirtokrendszer a népek életében és fejlődésük egy időszakában elkerülhetetlen jelenség, amely általában egybeesik az anarchia időszakát követő újraszervezéssel... A nagybirtok magába olvasztja a kisbirtokot... Ez a kisbirtok különben meglehetősen gyor-

san újraalakul... a jobbágytelkek révén." — W. M. NEWMAN, *Le domaine royal sous les premiers Capétiens, 987—1180,* Paris, 1937.: a királyi uradalmat alkotó elemek részletes pontosságú jegyzéke az egyes királyok uralkodása idején. — J. W. THOMPSON, *The Dissolution of the Carolingian Fisc in the IXth Century,* Berkeley, 1935.: a könyv fő témája a kincstári birtokok szerepe a Karoling birodalom felosztásaiban, de emellett tájékoztatást ad a kincstári birtokok összetételéről is. —Ch. —E PERRIN, *Recherches sur le seigneurie rurale en Lorraine d'après les plus anciens censiers (IXe—XIIe siècles),* Paris, 1935.: a lotaringiai földesuraság több szempontból átmeneti típust képvisel Franciaország és Németország között. — E. LESNE, *Histoire de la propriété ecclésiasti que en France,* 6 köt. Paris—Lille, 1910—1943. — G. DE VALOUS, *La monachisme clunisien des origines au XVe siècle: vie interieure des monastères et organisation de l'ordre,* III. *Le temporel et la situation financière des établissements de l'ordre de Cluny du XIIe au XIIIe siècle, particulièrement dans les provinces françaises,* Ligugé—Paris, 1935.; a helyzet a XIII. században még jó volt, a fogyasztási kölcsönökkel való visszaélések miatt romlott meg. — E. MILLER, *The Abbey and Bishopric of Ely. The Social History of an Ecclesiastical Estate from the Xth Century to the early XIVth Century,* Cambridge, 1951.: egy egyházi uradalom vizsgálata valamennyi szempontból. — J. A. RAFTIS, *The Estates of Ramsey Abbey. A Study in economic Growth and Organization,* Toronto, 1957.: áttekintést nyújt a nagybirtok szervezetének különböző fejlődési szakaszairól. — M. BLOCH, *Seigneurie française et manoir anglais,* Paris, 1960.: a Franciaország és Anglia mezőgazdasági struktúrái közötti párhuzamnak szentelt előadássorozat posztumusz kiadása. — A. E. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe tot XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grootgrondbezit in Vlaanderen tijdens de middeleeuwen,* Bruxelles, 1958. — 27 oldalas francia nyelvű összefoglalással s az alábbi címmel: „La fortune foncière de l'abbaye Saint-Bavon de Gand, du VIIe au XIVe siècle. Contribution à l'étude de la structure et de l'exploitation de la grande propriété au Moyen Age, particulièrement en Flandre": tárgyalja a klasszikus szervezet hanyatlását és a gazdálkodás új módszereinek elterjedését is. — A. D'HAENENS, *L'abbaye Saint-Martin de Tournai de 1290 à 1350. Origines, évolution et dénoument d'une crise,* Louvain, 1961. (összefoglalás a szerzőtől: La crise des abbayes bénédictines au bas Moyen Age: Saint-Martin de Tournai de 1290 à 1350, *MA,* LXV. 1959. 75—95. o.): a válságért a háború, a királyi és a pápai adórendszerek voltak felelősek; az „életre szóló járadékok" és a kölcsönök, amelyekhez a szerzetesek folyamodtak, csak súlyosbították a helyzetet.
115. o. F. L. GANSHOF, Manorial Organization in the Low Countries in the VIIth, VIIIth and IXth Centuries, *Trans. Roy. Hist. Soc.,* 4. sorozat.

XXXI. 1949. 29—59. o.; Uő., Le domaine gantois de l'abbaye de Saint-Pierre-au-Mont-Blandin à l'époque carolingienne, *RBPH*, XXVI. 1948. 1021—1041. o.: az első cikk a probléma általános ismertetését adja, a második egy sajátos esetet mutat be. — R. H. HILTON, *The economic Development of some Leicestershire Estates in the XIVth and XVth Centuries*, London, 1947.; E. KOSMINSKY, *Studies in the Agrarian History of England in the XIIIth Century*, Oxford, 1956. (Egy 1947-ben orosz nyelven megjelent munka fordítása): e két mű a nagybirtok szerkezetének problémáin kívül érinti a bérmunka kérdését, amely tulajdonképpeni tárgya M. POSTAN, The Famulus. The Estate Labourer in the XIIth and the XIIIth Centuries c. tanulmányának (*EHR*, Supplement no 2., Cambridge, 1954.). — H. DUBLED, Les grandes tendances de l'exploitation au sein de la seigneurie rurale en Alsace du XIIIe au XVe siècle. Tradition et évolution, *VSWG*, 49. 1962. 41—121. o. — F. LÜTGE, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart, 1963. 2., bőv. kiad. 1967.

116. o. Több szerző foglalkozott a telekre vonatkozó problémákkal (több család zsúfolódása egyazon telken; a szó jelentésének fejlődése: 1. jobbágytelek *(tenure)*; 2. területmérték *(mesure de superficie)*; 3. adókivetési egység *(unité d'imposition)*: F. LÜTGE, Hufe und Mansus in den mitteldeutschen Quellen der Karolingerzeit, im besonderen in dem Breviarium Sti. Lulli, *VSWG*, 30. 1937. 105—128. o.; lásd E. SCHMIEDER megfigyeléseit, Hufe und Mansus. Eine quellenkritische Untersuchung, *VSWG*, 31. 1938. 348—356. o.). — CH.-E. PERRIN, Observations sur le manse dans la région parisienne au début du IXe siècle, *AHS*, 1945. 39—52. o. — H. DUBLED, Encore la question du manse, *Revue du Moyen Age latin*, V. 1949. 203—210. o. — C. CIPOLLA, Per la storia della crisi del sistemo curtense in Italia. Lo sfaldamento del manso nell' Appenino bobbiese, *Bollettino dell' Istituto storico Italiano per il Medio Evo*, 62. 1950. 283—304. o. — R. GRAND, Note d'économie agraire médiévale. „Mansus vestitus" et „mansus absus", *Études d'histoire du droit privé offertes à P. Petot*, 1959. 251—256. o. — D. HERLIHY, The Carolingian Mansus *EHR*, 2. sorozat, XIII. 1960. 79—89. o. — CH.-E. PERRIN, Le manse dans le polyptyque de l'abbaye de Prüm à la fin du IXe siècle, *Études d'histoire à la mémoire de N. Didier*, Paris, 1960. 245—258. o.

116. o. A *Markgenossenschaft* elméletét, amelyre Pirenne itt céloz, és amely egy kezdeti fejlődési szakaszban feltételezi a kollektív tulajdon létezését, újabban támadták: A. DOPSCH, *Die freien Marken in Deutschland. Ein Beitrag zur Agrar- und Sozialgeschichte des Mittelalters*, Wien, 1933. — F. LÜTGE, *Die Agrarverfassung des frühen Mittelalters im mitteldeutschen Raum vornemlich in der Karolingerzeit*, Jena, 1937. — B. H. SLICHER VAN BATH, *Mensch en land in de middeleeuwen. Bijdrage*

tot een geschiedenis der nederzettingen in oostelijk Nederland, 2 köt. Assen, 1944. — Angol összefoglalás a szerzőtől: Manor, Mark and Village in the eastern Netherlands, *Spec.*, XXI. 1946. 115—128. o.

117. o. A jobbágyság kérdésének széles körű áttekintését megtalálhatjuk a *Recueils de la Société Jean Bodin,* II. *Le servage* (Bruxelles, 1937.) c. gyűjteményben közzétett különböző közleményekben, a középkort illetően lásd többek közt: P. PETOT, L'évolution du servage dans la France coutumière du XIe au XIVe siècle, 155—164. o.; CH. VERLINDEN, La condition des populations rurales dans l'Espagne médiévale, 165—198. o.; F. JOÜON DES LONGRAIS, Le vilainage anglais et le sercive réel et personel. Quelques remarques sur la période 1066—1485, 199—242. o. — A jobbágyságról alkotott nézetek fejlődése tárgyában, különösen Franciaországban CH.-E. PERRIN közleményére hivatkozunk, Le servage en France et en Allemagne, Comitato Internazionale di Scienze Storiche. X Congresso Internazionale di Scienze Storiche. *Relazioni,* III. Firenze, 1955. 213—245. o.: M. BLOCH bizonyos nézetei, amelyeket a Les „colliberti". Étude sur la formation de la classe servile (*RH,* CLVII. 1928. 1—48., 225—263. o.) és Liberté et servitude personelle au Moyen Age, particulièrement en France (*Anuario del derecho Español,* 1933. 101. o.) c. tanulmányaiban fejtett ki, nem tarthatók fenn L. VERRIEST, *Institutions médiévales. Introduction au Corpus des Records de coutumes et des lois de chef-lieux de l'ancien comté de Hainaut,* Mons-Frameries, 1946. és J. BOUSSARD, Serfs et „colliberti" (XIe—XIIe siècles), *Bibl. École des Chartes,* CVII. 1947—1948. 205—234. o. c. munkáinak megjelenése óta; úgy tűnik, hogy a fejadót *(chevage),* a házasságkötési adót *(formariage)* és a holtkezet *(mainmorte)* nem lehet sajátosan jobbágyi terheknek tekinteni. Ehhez csatlakozik: L. VERRIEST, Le servage en Flandre, particulièrement au pays d'Alost, *Revue historique de droit français et étranger,* 4. sorozat, 28. 1950. 35—66. o., amely az Alost vidéki jobbágyság jelentőségét mutatja, de következtetéseit helytelenül terjeszti ki egész Flandriára. — H. DUBLED, Servitude et liberté en Alsace au Moyen Age. Le condition des personnes au sein de la seigneurie rurale du XIIIe au XVe siècle, *VSWG,* 50. 1963. 164—203., 289—328. o.

117. o. A *Recueuils de la Société Jean Bodin,* III. *La tenure,* Bruxelles, 1938. c. gyűjteményben főképp CH.-E. PERRIN, Esquisse d'une histoire de la tenure rurale en Lorraine au Moyen Age, (137—163. o.) és JOÜON DES LONGRAIS, La tenure en Angleterre au Moyen Age (165—210. o.) c. tanulmányaira hívjuk fel a figyelmet.

118. o. P. C. BOEREN, *Étude sur les tributaires d'église dans le comté de Flandre du IXe au XIVe siècle,* Amsterdam, 1936.: a szerző szerint „az egyházi adófizetők fejadója nem egyéb, mint az azonos elnevezésű közadó földesúri kisajátítása".

118. o. A falusi lakosság helyzete összességében néhány mű témája, főképp Németországra és Angliára vonatkozóan. A. DOPSCH, *Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit. Untersuchungen zur Agrar- und Sozialgeschichte des hohen Mittelalters mit besonderer Berücksichtigung des südostdeutschen Raumes*, Jena, 1939. — PH. DOLLINGER, *L'évolution des classes rurales en Bavière depuis la fin de l'époque carolingienne jusqu'au milieu du XIIIe siècle*, Paris, 1949.: Bajorországban a falusi lakosság struktúrája, ha összehasonlítjuk a Karoling birodalomból származó más országokéval, konzervatív. — W. FRESACHER, *Der Bauer in Kärnten*, 3 köt. Klagenfurt, 1950—1955.: fontos a telekformák tanulmányozásához. — I. BOG, *Dorfgemeinde, Freiheit und Unfreiheit in Franken*, Stuttgart, 1956.: nagyrészt az újkorra vonatkozik. — K. S. BADER, *Das mittelalterliche Dorf als Friedens- und Rechtsbereich*, Weimar, 1957; — H. S. BENNETT, *Life on the English Manor. A Study of Peasant Conditions 1150—1400*, London, 1937.; 7. kiad. Cambridge, 1965.: felvázolja az angol paraszt életét, főképp az 1200-tól 1350-ig terjedő években. — G. C. HOMANS, *English Villagers of the XIIIth Century*, Cambridge, Mass., 1942.: az anyag négy könyvre van felosztva: „Fields", „Families", „Manors", „Feasts". — R. LENNARD, *Rural England. 1086—1135. A Study of Social and Agrarian Conditions*, Oxford, 1959.: főképp az intézményes vonatkozásokat tanulmányozza. — G. DUBY, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, Paris, 1953.: a földművelő népesség és a feudális világ életviszonyait egyaránt tárgyalja.
121. o. A Pirenne felvázolta kép azonban nem érvényes a középkor végére; lásd az uradalmak számadásainak elemzéseit N. DENHOLM-YOUNG, *Seignorial Administration in England* c. művében, Oxford, 1937.
122. o. A. MEYNIER, *Les paysages agraires*, Paris, 1958.: általános érvényű munka, csak mellékesen beszél a nyugati középkorról. — E. JUILLARD, A. MEYNIER és mások: Structures agraires et paysages ruraux. Un quart de siècle de recherches françaises, *Annales de l'Est*, Mémoire no. 17. Nancy, 1957. — A. HÖMBERG, *Die Entstehung der westdeutschen Flurformen. Blockgemengflur, Streifenflur, Gewannflur*, Berlin, 1935.: állást foglal Meitzen elméleteivel szemben. — A. VERHULST, En Basse et Moyenne Belgique pendant le haut Moyen Age: différents types de structure domaniale et agraire. Un essai d'explication, *AESC*, 11. 1956., 61—70. o.: a szerző tanulságos összehasonlításokat tesz DÉLÉAGE bizonyos megállapításaival (lásd fentebb 339. o.). — W. O. AULT, *Open-Field Husbandry and the Village Community: A Study of Agrarian By-Laws in Medieval England*, Philadelphia, 1965.
124. o. Hasznos lehet megemlíteni néhány munkát, amely egy olyan témával foglalkozik, amelyet Pirenne nem látott szükségesnek bővebben kifejteni, ti. a földesurak gazdasági és társadalmi helyzetével: M. BLOCH, *La société féodale*, 2 köt. Paris, 1939—1940.; R. BOUTRUCHE, Aux ori-

gines d'une crise nobiliaire: donations pieuses et pratiques successorales en Bordelais du XIIIe au XIVe siècle, *AHS*, I. 1939. 161—177., 257—277. o.; uő: *Une société provinciale en lutte contre le régime féodal: l'alleu en Bordelais et en Bazadais, du XIe au XVIIIe siècle*, Strassbourg 1943.; Uő, *Seigneurie et féodalité*, I. *Le premier âge des liens d'homme à homme*, Paris, 1959.; P. FEUCHÈRE, Un obstacle au réseau de subordination: alleux et alleutiers en Artois, Boulonnais et Flandre wallone, *Anciens pays et assemblées d'État*, IX. 1955., 1—32. o.

2. A MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA A XII. SZÁZADTÓL KEZDVE

124. o. Több munka világítja meg a mezőgazdaság fejlődésének egyik vagy másik aspektusát. — G. DUBY (La révolution agricole médiévale, *Revue de géographie de Lyon*, XXIX. 1954. 361—368. o.) hangsúlyozza a „kisegítő mozgatóerők felhasználásának..., a szerszámok tökéletesedésének, a hármas vetésforgó elterjedésének" hatásait. — M. BLOCH (Avènement et conquètes du moulin à eau, *AHES*, 7. 1935. 538—563. o.) e kérdések egyikét fejti ki bővebben. — D. HERLIHY, Agrarian Revolution in France and Italy, 801—1150, *Spec.*, XXIII. 1958. 23—37. o.; érdekes adatok, merész következtetések. — R. H. HILTON, Y eut-il une crise générale de la féodalité?, *AESC*, 6. 1951 23—30. o.: 29. o.: „a feudális társadalom válságának eredendő oka a középkor utolsó századai alatt a termelékenység pangása volt, továbbá az, hogy képtelen volt elviselni a vezető osztályok nem produktív kiadásainak növekvő költségeit." — G. VON BELOW, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters in ihren Grundzügen*, Jena, 1937.: posztumusz mű, figyelemreméltó összefoglaló áttekintés; többek között felvázolja a birtokszervezet átalakulásait. — PH. DOLLINGER, *Les transformation du régime domanial en Bavière depuis la fin de l'époque carolingienne jusqu'au milieu du XIIIe siècle*, Strassbourg, 1949. — Összefoglalás a szerzőtől: Les transformations du régime domanial en Bavière en XIIIe siècle, *MA* 56., 1950. 279—306. o.: Bamberg két úrbéri összeírása alapján — 1205-ből és 1245-ből — a szerző megállapítja, hogy „számos átalakulás történt e rövid időszak során", uradalmi szempontból nevezetesen „a *villication*-nak nevezett rendszer felbomlásának utolsó szakasza". — L. GÉNICOT, *L'économie rurale namuroise au bas Moyen Age (1199—1429)*, I. *La seigneurie foncière*, II. *Les hommes. La noblesse*, 2 kötet., Louvain, 1943—1960.: a bennünket érdeklő első kötet nagyrészt a földesuraság átalakulásával foglalkozik. — C. CIPOLLA, Une crise ignorée. Comment s'est perdue la propriété ecclésiastique dans l'Italie du Nord entre le XIe et le XVIe siècle, *AESC*, 2. 1947. 317—327. o.: ez az egyházi

létesítmények csődjéhez vezető válság a XIV. század kezdete és a XV. század közepe között ment végbe.
124. o. L. Génicot, Sur les témoignages d'accroissement de la population en Occident, du XIe au XIIIe siècle, *Cahiers d'histoire mondiale,* I. 1953. 446—462. o.: a növekedés valóságos volt, de csak pontatlan adatokat eredményező utalások sorozatával bizonyítható. — J. C. Russel, Late ancient and medieval population, *Trans. of the Amer. Philos. Soc.*, New Series, 48. köt. 3. rész, Philadelphia, 1958.: óvatosan használandó; vö. H. van Werveke beszámolójával a *MA*-ban, LXVI. 1960. 199—204. o. — Uő, *British Medieval Population,* Albuquerque, 1948.: néhány fontos eredmény: Anglia lakossága a *Domesday Book* korában 1 millió 100 ezerre becsülhető, és 1377-ben 2 millió 330 ezer főre.
126. o. Noha Angliában a ciszterciták valóban termősítettek földeket, tevékenységük nem tűnik jelentősnek: R. A. Donkin, The Marshland Holdings of the English Cistercians before c. 1350, *Citeaux,* IX. 1958. 262—275. o.; Uő, The Cistercian Settlement and the English Royal Forests, *Citaux,* XI. 1960. 38—55., 117—132. o. — Arról a válságról, amely Franciaországban és másutt a XIII. század közepétől kezdve sújtotta a ciszterciták mezőgazdasági üzemrendszerét, lásd Ch. Higounet, Cisterciens et bastides, *MA,* LVI. 1950. 68—84. o. és Uő, Les types d'exploitations cisterciennes et prémontrées du XIIIe siècle et leur rôle dans la formation de l'habitat et des paysages ruraux, Géographie et histoire agraire. Actes du colloque international, *Annales de l'Est,* Mémoire no. 21., Nancy, 1959. 260—271. o. — Lásd még G. Fournier, La création de la Grange de Gergovie par les Prémontrés de Saint-André et sa transformation en seigneurie (XIIe—XVIe siècles). Contribution à l'étude de la seigneurie, *MA,* LVI. 1960. 307—366. o. és D. van Derveeghde, *Le domaine du Val-Saint-Lambert de 1202 à 1387. Contribution à l'histoire rurale et industrielle du Pays de Liège,* Paris, 1955.: a válság itt 1280 körül jelentkezik, a saját kezelésű gazdálkodás feladásával, a bérleti rendszer bevezetésével és a szénipar felé való orientálódás segítségével lábaltak ki belőle. — Ch. Higounet, *La Grange de Vaulerent. Structure et exploitation d'un terroir cistercien de la plaine de France, XIIe—XVe siècle,* Paris, 1965.
128. o. Három regionális jelentőségű munkára hívjuk fel a figyelmet: R. Latouche, Défrichement et peuplement rural dans le Maine, du IXe au XIIIe siècle, *MA,* LIV. 1948. 77—87. o.: egy sor szakkifejezés magyarázata; P. Feuchère, Le défrichement des forêts en Artois du IXe au XIIIe siècle, *Bull. Soc. acad. des antiquaires de la Morinie,* XVIII; 333. füzet, 1952. 33—45. o.: a föld termősítése itt főképp a XII. század kezdete és a XIII. század közepe között volt jelentős. — R. Fossier, Les défrichements en Picardie, *Bull. philol. et hist.,* 1963. 75—91. o.
133. o. Ch.-E. Perrin, Chartes de franchise et rapports de droit en

Lorraine, *MA*, LII. 1946. 11—42. o.: a Franciaországban használatos szabadságlevéllel Németországban szemben áll a *Weistum*, a földesúri jog kodifikációja. A szerző meghatározza elterjedésük területét, és meghatározza a közöttük levő lényeges különbségeket. — W. MAAS, „Loi de Beaumont" und Jus Theutonicum, *VSWG*, 32. 1939. 209—227. o., ezzel szemben hangsúlyozza a hasonlóságokat a szabadságlevelek és a kolonizált országok német joga között. — Maine tartományban egy *bourg* (nem megerősített piac) létesítése általában éppolyan jelentős volt, mint egy „új város" megalapítása: R. LATOUCHE, Un aspect de la vie rurale dans la Maine au XIe et XIIe siècle. L'établissement des bourgs, *MA*, LXVI. 1937. 44—64. o.

134. o. Németalföld északi részére vonatkozó általános jelentőségű tanulmány: S. J. FOCKEMA ANDREAE, *Studiën over waterschapsgeschiedenis*, I—VII. Leyden, 1950., amelynek lényege ugyanennek a szerzőnek Embanking and Drainage Authorities in the Netherlands during the Middle Ages, *Spec.*, XXVII. 1952., 158—167. o. c. cikkében található; egy másik, elhatárolt földrajzi területre vonatkozó mű: M. K. E. GOTTSCHALK, *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen*, 2 köt. Assen, 1955—1958.

Angliára vonatkozóan két tanulmány számol be a „Fenland" gyakorlati lecsapolásáról a XI. század végétől a XIII. század második feléig, a korszak demográfiai terjeszkedésének keretében: H. C. DARBY, *The Draining of the Fens*, Cambridge, 1940. és H. E. HALLAM, *The new Lands of Elloe. A Study of early Reclamation in Lincolnshire*, Department of English local History, Occassional Papers, 6. sz., Leicester, 1959. 42. o.

137. o. A tárggyal kapcsolatos legújabb tanulmány: J. M. VAN WINTER, Vlaams en Hollands recht bij de kolonisatie van Duitsland in de XIIe en XIIIe eeuw, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis — Revue d'histoire du droit*, XXI. 1953. 205—224. o.: a *jus flamingicum* és *jus hollandicum* kifejezések az új telepek szervezési módszereit jelölték alapításuk idején, nem pedig általában a telepesek jogát.

138. o. Az Európán belüli kolonizációról: R. KOEBNER, The Settlement and Colonization of Europe, *The Cambridge Economic History*, I. 1966. 1—91. o. — Németországra vonatkozóan: K. QUIRIN, *Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter*, Göttingen—Frankfurt—Berlin, 1954.: szöveggyűjtemény, amelynek bevezetése rövid áttekintést ad a témáról; R. KOEBNER, Dans les terres de colonisation: marchés slaves et villes allemandes, *AHES*, 9., 1937., 547—569. o.: a csehországi, sziléziai, lengyelországi szláv fejedelmek által létesített piac, amely „összejövetelek időszakos szervezésére" volt szánva, „ahová idegenek és az ország lakosai jönnek", szemben áll a nyugati típusú német várossal, amelynek fokozatosan átadja a helyét; R. KÖTZSCHKE és W. EBERT, *Geschichte*

der ostdeutschen Kolonisation, Leipzig, év nélkül; R. KÖTZSCHKE, *Ländliche Siedlung und Agrarwesen in Sachsen*, Remagen, év nélkül: posztumusz munka, Kötzschke kutatásainak összefoglalása, amelynek eredményeit részben megsemmisítette a háború; a szerző arra törekszik, hogy bebizonyítsa: a településformák és az agrárstruktúra alapján hogyan ismerhetők fel a német kolonizációs falvak; K. KASISKE, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410*, Königsberg, 1934.: a kolonizáció két módszere: falvak alapítása és a pusztaságok termővé tétele a katonai biztonság céljából. — A kivándorlás okaival kapcsolatban lásd S. EPPERLEIN, *Bauernbedrückung und Bauernwiderstand im hohen Mittelalter. Zur Erforschung der Ursachen bäuerlicher Abwanderung nach Osten im 12. und 13. Jahrhundert*, Berlin, 1960.

144. o. M. POSTAN, The Chronology of Labour Services, *Trans. Roy. Hist. Soc.*, 4. sorozat, XX., 1937. c. tanulmányában megállapítja, hogy a robot pénzjáradékkal való helyettesítésére irányuló tendenciát olykor megszakította a földesúr saját kezelésében levő majorságok s következésképp a robot időszakos megnövekedése.

145. o. A középkor végéről származó új szerződésekre vonatkozóan lásd H. P. H. JANSEN, *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en de vijftiende eeuw*, Assen, 1955. — H. VAN DER LINDEN, *De Cope, Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging des Hollands-Utrechtse laagvlakte*, Assen, 1955.: fontos a településtörténet, valamint a szűzföldek feltörése technikájának és szociális vonatkozásainak szempontjából; a tények jogi értelmezése vitatható. — G. SICARD, *Le métayage dans le Midi toulousain à la fin du Moyen Age*, Mém. Acad. de législation, II. Toulouse, 1957.

A KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE A XIII. SZÁZAD VÉGÉIG

1. A FORGALOM

150. o. O. STOLZ (Zur Entwicklungsgeschichte des Zollwesens innerhalb des alten Deutschen Reiches, *VSWG*, 41., 1954, 1—41. o.) általános áttekintést ad a belső vámok történetéről Németországban (bibliográfia, terminológia, intézménytörténet, közigazgatás, cél és alapelv, földrajzi megoszlás, illetékek, vámtípusok).
152. o. LEFEBVRE DES NOËTTES — Pirenne által lábjegyzetben idézett — művét kiegészítette és helyesbítette A.-G. HAUDRICOURT (De l'origine de l'attelage moderne, *AHES*, 8. 1936. 515—522. o.), aki hangsúlyozza az állati erővel való vontatás tökéletesedésének keleti eredetét.
153. o. R. LOPEZ (L'evoluzione dei transporti terrestri nel medio evo, *Bollettino Civico Instituto Columbiano*, I. 1953.) kimutatja, hogy bár a folyami szállítás a középkor legnagyobb részében uralkodó szerepet játszott, a szárazföldi utak e korszak vége felé ismét fontossá váltak.
154. o. Általánosságban: Le navire et l'économie maritime du Moyen Age au XVIIe siècle, principalement en Méditerranée, *Travaux du Deuxième Colloque international d'histoire maritime*, sous la direction de M. MOLLAT, Paris, 1958. és különösen az alábbi tanulmányok: M. LOMBARD, Arsenaux et bois de marine dans la Méditerranée musulmane (VIIe—XIe siècle); abbé GARNIER, Galères et galéasses; J. HEERS, Types de navires et spécialisations des trafics; commandant TEIXEIRA DA MOTA, L'art de naviguer en Méditerranée du XIVe au XVIIIe siècle; — F. C. LANE, Tonnages, Medieval and Modern, *EHR*, 2. sorozat, 1964. 213—233. o.
154. o. G. LA ROËRIE, Les transformations du gouvernail, *AHES*, 7. 1935. 564—583. o.: a XIII. század körül a laterális (oldalsó) kormányt a hajó leghátsó részének tengelyébe behelyezett kormánnyal helyettesítették.
154. o. R. DOEHAERD, Les galères génoises dans la Manche et la mer du Nord à la fin du XIIIe et au début du XIVe siècle, *Bull. Inst. Hist. belge de Rome*, XIX. 1938. 5—76. o.: az első ismert adatokat idézi a genovai gályák kereskedelmi utazásairól Flandriában (1277) és Angliában (1278).
154. o. P. HEINSIUS (*Das Schiff der hansischen Frühzeit*, Weimar, 1956.) leszögezi, hogy a Hanza hajótípusát, a *koggé*t a XII. század vége körül alakították ki, és vezető szerepét körülbelül 1400-ig megőrizte. — H.

WINTER, *Das Hanseschiff im ausgehenden 15. Jahrhundert. (Die letzte Hansekogge)*, Rostock, 1961.

154. o. A *koggét* megelőző skandináv hajótípusok tárgyában lásd A. W. BRØGGER és H. SHETELIG terjedelmes és világos beszámolóját: *The Viking Ships: their Ancestry and Evolution*, Oslo, 1951. (Norvég nyelvről fordítva.)

158. o. Több szerző e pontban eltér Pirenne-től, s egyfelől a kereskedőgildék, másfelől a hanzák sajátos jellegét hangsúlyozza: E. COORNAERT (Des confréries carolingiennes aux gildes marchandes, *MHS*, II. 1942. 5—21. o. és Les ghildes médiévales. V^{e}—XIVe siècles. Définition. Évolution, *RH*, CIC. 1948. 22—55. és 208—243. o.) kimutatja, hogy a városi kereskedőgildék bizonyos szokásokat átvettek a frank korszak óta őket megelőző gildéktől, azonban ezeket „speciálisan gazdasági feladatokra" használták fel. — H. VAN WERVEKE (Das Wesen des flandrischen Hansen, *HG*, 76. 1958., 7—20. o.) kideríti, hogy volt egy *hansa* nevű adó, amelyet behajtottak, s voltak *hansa* elnevezésű társulások, amelyeket a XIV. századot megelőzően azzal a céllal alapítottak, hogy a külkereskedelmet egy kisszámú kiváltságot élvező polgár számára tartsák fenn.

160. o. A londoni flamand Hanza tárgyában lásd H. VAN WERVEKE, „Hansa" in Vlaanderen en aangrenzende gebieden, *Annales Émulation Bruges*, XC. 1953. 5—42. o. és C. WYFFELS, De Vlaamse Hanze van Londen op het einde van de XIIIe eeuw, uo., XCVII. 1960. 5—30. o. Ezt a hanzát valószínűleg 1212 és 1241 között alapították. Ez tulajdonképpen nem a „városi gildék társulása" volt, de tagjait ezekből a gildékből toborozta. A XIII. század két utolsó évtizedében, legalábbis Bruggében, elveszítette zárt jellegét. — C. WYFFELS, *Hanse: grands marchands et patriciens de Saint-Omer*, Saint-Omer, év nélkül = 1962.: a belépési díj igen magas összege ellenére 1240-től igen sok kereskedő volt a tagja.

160. o. A mediterrán országok kereskedőinek bizonyos — a gildékhez hasonló — társaságaira vonatkozóan lásd A. GRUNZWEIG, Les origines de la Mercanzia de Florence, *Studi in onore di Gino Luzzato*, I. Milano, 1950. 220—253. o. és R. S. SMITH, *The Spanish Guild Merchant: a History of the Consulado, 1250—1700*, Durham, N. C., 1940. A spanyol Consulado főképp a tengerentúli kereskedelemmel foglalkozó nagykereskedőkből állt.

2. A VÁSÁROK

Általános bibliográfia. — A *La foire. Recueils de la Société Jean Bodin*, V. Bruxelles, 1953. c. kötet egy sorozat monográfiát tartalmaz, s könyvünk témája szempontjából közülük négy fontos: R.-H. BAUTIER, Les foires de Champagne. Recherches sur une évolution historique,

97—147. o.; H. AMMANN, Die deutschen und schweizerischen Messen des Mittelalters, 149—173. o.; J. A. VAN HOUTTE, Les foires dans la Belgique ancienne, 175—207. o.; R. FEENSTRA, LES, foires aux Pays-Bas septentrionaux, 209—239. o. A kötet következtetései közül jegyezzük meg azokat, amelyek a vásárok fejlődésének kedvező vagy kedvezőtlen feltételeire vonatkoznak: szerepük a nagy centralizált birodalmakban elenyésző, ezzel szemben virágzóak azokban a társadalmakban, ahol gyenge a közhatalom, feltéve hogy különleges védelmet élveznek. — E. COORNAERT, Caractères et mouvement des foires internationales au Moyen Age et au XVIe siècle, *Studi in onore di Armando Sapori*, I. Milano, 1957. 355—371. o. c. közleménye főképp az általa megvilágított kérdések szempontjából fontos, nevezetesen a champagne-i és a flandriai vásárokkal kapcsolatban.

163. o. Valójában ismerjük néhány nyomát egy genti vásárnak a középkorban. Utoljára 1199-ben említik.

164. o. E. CHAPIN, *Les villes de foire de Champagne des origines au début du XIVe siècle*, Paris, 1937, megerősíti Pirenne nézeteit, miszerint a vásárok *nem idézték elő* azoknak a városoknak a fejlődését, ahol tartották őket. A szerző mégis kimutatja, hogy a vásárok *kedveztek* ennek a fejlődésnek.

165. o. A champagne-i vásárokra vonatkozóan lásd R.-H. BAUTIER fentebb idézett roppant fontos közleményét. A szerző következtetéseit e vásárok mint nemzetközi kereskedelmi központok viszonylag kései fejlődését illetően vitatja R. D. FACE, Techniques of Business in the Trade between the Fairs of Champagne and the South of Europe in the XIIth and XIIIth Centuries, *EHR*, 2. sorozat, X. 1958., 427—438. o. Face úgy véli, hogy ezek a vásárok már 1180 körül tökéletesen betöltötték azt a nemzetközi szerepet, amelyet egy későbbi időszakban tulajdonítanak nekik, s hogy a kereskedelmi technika e vásárokon már elérte az e szerepnek megfelelő szintet.

166. o. A flandriai vásárok tárgyában lásd. S. POIGNANT, *La foire de Lille. Contribution à l'étude des foires flamandes au Moyen Age*, Lille, 1932.

Egyéb vásárcsoportok: J. COMBES, Les foires en Languedoc au Moyen Age, *AESC*, 13. 1958. 231—259. o.: vásárcsoport, amelynek jelentősége a champagne-i vásárok hanyatlása után, még a XV. században is növekszik; fontosak a posztókereskedelem és a váltólevelek útján történő fizetések szempontjából; A. TOURNAFOND, *Les marchés et les foires de Limoges au Moyen Age et à la Renaissance*, Limoges, 1941. — W. KOPPE, Die Hansen und Frankfurt-am-Main im XIV. Jahrhundert, *HG*, 71., 1952., 30—49. o.: Frankfurt kb. 1320-tól kb. 1390-ig fontos piaca a Lübecken keresztül Oroszországból hozott szőrmének és viasznak; H. AMMANN, Die Friedberger Messen, *Rheinische Vierteljahrs-*

blätter, XV/XVI. 1950/1951. 192—225. o.: virágzásuk korszaka a XIV. században nagyjából megegyezik a frankfurti vásáréval.
169. o. R. de ROOVER, *RBPH,* XXXIII. 1955. 144. o. R.-H. BAUTIER fentebb említett közleményével egyetértve a következőképp határozza meg ezeket az okokat: „a körülmények összejátszása, nevezetesen... változás a nagykereskedelem szerkezetében, amelyet a kereskedelmi áramlatok átalakulása és a nemzetközi elszámolások egyensúlyában történt mélyreható módosulás kísér", valamint „a firenzei posztóipar fejlődése és a flamand ipar piacai egy részének elvesztése".

3. A PÉNZ

Általános bibliográfia. — PH. GRIERSON, *Bibliographie numismatique,* Bruxelles, 1966. — M. BLOCH, *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe,* Paris, 1954.: a pénztörténet minden tekintetben figyelemreméltó összefoglaló leírása a problémákra vonatkozó észrevételekkel. Posztumusz mű; bizonyos fenntartásokat illetően lásd ismertetését: *RBPH,* XXXIII. 1955., 716—722. o. — C. M. CIPOLLA, *Money, Prices and Civilization in the Mediterranean World. XVth to XVIIth Century,* Princeton, 1956.: öt előadásból álló sorozat a pénztörténet jelentős kérdéseiről. — W. TÄUBER, *Geld und Kredit im Mittelalter,* Berlin, 1933.: egy közgazdász műve, aki a középkor történetéből kölcsönzött adatok segítségével harcol az ellentétes elméletekkel, de a középkor története szempontjából nem sok eredménnyel. — J. D. A. THOMPSON, *Inventory of British Coin Hoards. A. D. 600—1500,* Royal Numismatic Society, 1956. — A. BLANCHET és A. DIEUDONNÉ, *Manuel de numismatique française,* IV. *Monnaies féodales françaises,* Paris, 1936. — A. SUHLE, *Deutsche Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum XV. Jahrhundert,* 2. jav. kiad., Berlin, 1964.: Németországra vonatkozóan megfelel BLANCHET és DIEUDONNÉ *Manuel*jének; ezenkívül gazdaságtörténeti adatokat is tartalmaz.
171. o. E tárgyban lásd még M. BLOCH, Économie-nature ou économie-argent. Un pseudo-dilemme, *AHS,* I. 1939. 7—16. o.: a korai középkorban a pénz olykor más feladatot töltött be, mint korunkban: „értékmérő" volt, de „nagyon tökéletlen fizetőeszköz". Gyakran a természetbeninek nevezett fizetés fejében adott tárgyakat is előzőleg pénzért vásárolta meg az adós. — H. VAN WERVEKE (Monnaies, lingots ou marchandises? Les instruments d'échange aux XIe et XIIe siècles, *AHES,* 4. 1932. 452—468. o.) kimutatja, hogy körülbelül 1000-től 1200-ig, amikor a kereskedelmi ügyletek száma és nagysága fokozatosan növekedett, e cserék eszköze, a dénár lényegében nem változott; lehetséges, hogy a természetgazdálkodás némileg ismét előtérbe került. — Ezzel szemben G. DUBY, Économie domaniale et économie monétaire: le

budget de l'abbaye de Cluny entre 1080 et 1155, *AESC*, 7. 1952. 155—171. o. c. munkájában a XI. század vége felé megállapítja a pénzjövedelmek növekedését, amelyet 1125 körül mégis a pénz értékcsökkenése követett, valamint az uradalmi gazdálkodáshoz való visszatérés, a földesúri majorság kihasználásával.

176. o. A számolópénz kérdésével, amelyre Pirenne csupán céloz, több tanulmány foglalkozott. H. VAN WERVEKE, Monnaie de compte et monnaie réelle, *RBPH*, XIII. 1934. 123—152. o. szerint a számolópénz sorsa mindig egyik vagy másik forgalomban levő, akár állandó, akár változó értékű pénz létéhez kötődött; ez a forgalomban levő alappénz számolópénzként továbbra is megtartotta azt az értéket, amelyet a hatalom megszabott számára. — L. EINAUDI (Teoria della moneta immaginaria nel tempo da Carlomagno alla rivoluzione francese, *Rivista di storia economica*, I. 1936. 1—35. o.) az ellenkező elmélet védelmezője. — M. BLOCH, *AHES*, 10. 1938. 358. o. szerint Einaudi nézetei csak a „XIII. század nagy pénzforradalmától" kezdődően fogadhatók el. BLOCH saját szempontjait *Esquisse*-ében fejleszti tovább, 45—46. o. — T. ZERBI, *Moneta effettiva e moneta di conto nelle fonti contabili di storia economica*, Milano, 1955.: Milánóval kapcsolatban, a XIV. században hasonló álláspontot foglal el, mint Van Werveke.

176. o. R. DOEHAERD (Les réformes monétaires carolingiennes, *AESC*, 7. 1952. 13—20. o.) szerint a mohamedán Földközi-tengerrel való kereskedelmi kapcsolatokkal magyarázhatók a Karoling dénár belső értékének változásai, ezzel az elmélettel találkozunk ST. BOLIN idézett tanulmányában (lásd 329. o.); DOEHAERD asszony közleménye nagyrészt a *mancus* nyugati jelenlétén alapszik, amit PH. GRIERSON „mítosznak" minősít (lásd a 330. oldalon idézett közleményt).

181. o. PH. GRIERSON, Sterling, *Anglo-Saxon Coins*, 1961. 265—283. o.: a szó etimológiájával és értelmezésével foglalkozó tanulmány; állítólag azt jelenti, hogy „szilárd", és az angol—normand időszak pennyjét nevezték így; e penny belső értékének állandósága ellentétben állt a hódítás előtti pénzek ingadozásával.

185. o. R. S. LOPEZ, Settecento anni fa: il ritorno all'oro nell'occidente duecentesco, *Quaderni della Rivista storica italiana*, 4. Napoli, 1955.; uő, Back to Gold, 1252, *EHR*, 2. sorozat, IX. 1956. 219—240. o.: a szerző védi azt az eléggé hihető elméletet, hogy Genova néhány hónappal megelőzte volna Firenzét az aranypénzverés újrakezdésében. Lopez elfogadja Bloch nézeteit az aranypénz forgalmának intenzitásáról a korábbi időszakban; az aranypénzverés újrakezdése szerinte reform volt, és nem forradalom; Genova aranypénzei belső értékének meghatározásánál állítólag a szicíliai *tari*hoz alkalmazkodott. GRIERSON kétségbe vonja ezt a nézetet (*EHR*, 2. sorozat, IX. 1956. 371. o.).

185. o. PH. GRIERSON, La moneta veneziana nell' economia mediterranea del Trecento e Quattrocento, *La Civiltà del Quattrocento,* 1957., 77—97. o.: vázlat a dukát növekvő tekintélyéről — szemben a forinttal — előbb a Földközi-tenger keleti részén, majd egész Európában. — H. E. IVES, *The Venetian Gold Ducat and its Imitations,* kiadta és jegyzetekkel ellátta PH. GRIERSON, New York, 1954.: különböző szempontokból illusztrálja az előző tanulmányt.

187. o. A. GIRARD, La guerre monétaire (XIVe—XVe siècles), *AHES,* II. 1940. 207—218. o.: a XIV. század változásait meghatározó feltételek vitatható áttekintése; részletesen, országok szerint tanulmányozza a két pénz forgalmát. — H. A. MISKIMIN, *Money, Prices and Foreign Exchange in Fourteenth Century France,* New York—London, 1963. — A. GRUNZWEIG, Les incidences internationales des mutations monétaires de Philippe le Bel, *MA,* LIX. 1953. 117—173. o.: Szép Fülöp uralmának első meggyengülését (1295) az ezüstfém hiányának tulajdonítja, amelynek oka az, hogy a király segélyeket nyújtott különböző fejedelmeknek, elsősorban a német-római császárságban. — H. VAN WERVEKE, Currency Manipulation in the Middle Ages. The Case of Louis de Male, Count of Flanders, *Trans. Roy. Hist. Soc.,* 4. sorozat, XXXI. 1949. 115—127. o.: egy különösen jellemző esetet megvilágítva ábrázolja, hogy a pénzverési jogból származó nyereség csábítása milyen mértékben ösztönözhette az uralkodókat arra, hogy pénzváltozásokhoz folyamodjanak. — H. LAURENT, *La loi de Gresham au Moyen Age. Essai sur la circulation monétaire entre la Flandre et le Brabant à la fin du XIVe siècle,* Bruxelles, 1933.: hangsúlyozza a két szomszédos fejedelemség vetélkedését mint magyarázó tényezőt. A szerző ezenkívül úgy véli — szerintünk helytelenül —, hogy a „közvélemény kérte a pénznemek szaporítását, s ez vezetett a pénzváltozásokhoz". — R. CESSI, *Problemi monetari veneziani (fino a tutto il secolo XIV),* Padova, 1937.: bevezetéssel ellátott dokumentumgyűjtemény, többek között a pénzváltozások tanulmányozása szempontjából fontos. — A. D'HAENENS, Les mutations monétaires du XIVe siècle et leur incidence sur les finances des abbayes bénédictines. Le budget de Saint-Martin de Tournai de 1331 à 1348, *RBPH,* XXXVII. 1959. 317—342. o.: az apátságok jövedelmeit nem érintették a változások; részben természetben, részben pénzben voltak fizetendők, de az utóbbi esetben alkalmazkodtak az árfolyam-ingadozásokhoz a mezőgazdasági szerződésekben szereplő különleges záradékok révén. — C. N. CIPOLLA, *Studi di storia della moneta,* I. *I Movimenti dei cambi in Italia dal secolo XIII al XV,* Pavia, 1948. E könyvben belső változásokról, azaz az arany- és az ezüstpénzek közötti értékviszonylatokról van szó: 1250-től 1320-ig az aranypénz árfolyama jelentősen emelkedik, 1320-tól 1400-ig szilárdan tartja magát, 1400-tól 1450-ig

ismét és nagymértékben emelkedik. A szerző e változásokat a fizetőeszközök növekvő szükségletének tulajdonítja a gazdasági terjeszkedés szakaszaiban.

4. A HITEL ÉS A PÉNZKERESKEDELEM

187. o. (lábjegyzethez) Továbbá: F. VERCAUTEREN, Note sur l'origine et l'évolution du contrat de mort-gage en Lotharingie, du XIe au XIIIe siècle, *Miscellanea L. Van der Essen,* 1947. 217—227. o.: „a holtzálog gyakorlata régebben terjedt el a Mosel vidékén, mint Flandriában", de jelentős szerepe ott korábban megszűnt.
193. o. Itt meg kell különböztetnünk a *commendát*, azt a szerződést, amely szerint a teljes tőkét a tőkéstárs *(stans)* előlegzi, valamint a *vera societast* vagy *societas marist*, amelyben a vállalkozó *(tractator)*, aki a pénzt kapta, bizonyos mértékben maga is hozzájárul a tőkéhez. E szerződésformák megtalálhatók a Hanza-városokban is: A. E. SAYOUS, Le „Sendevegeschäft" et la „Widerlegung" pendants germaniques de la commande et de la „societas maris" du bassin de la Méditerranée, au Moyen Age, Acad. Inscr. et Belles-Lettres, *C. R. des séances* de l'année 1936. 189—200. o. Velencében a *commendát colleganzának* nevezték; a XIV. században átadta helyét a *societasnak*: G. LUZZATTO, La commenda nella vita economica dei secoli XIII e XIV (a Venezia), *Atti del Congresso Internazionale di studi storici del diritto marittimo ad Amalfi,* Napoli, 1934. 26. o. A *commenda* esetleges keleti eredetéről lásd A. L. UDOVITCH, At the Origins of the western *Commenda:* Islam, Israel, Byzantium?, *Spec.,* 37. 1962. 198—207. o.
194. o. G. STEFANI, *L'assicurazione a Venezia dalle origini alla fine della Serenissima. Documenti pubblicati in occasione del 125e annuale della compagnia,* Trieste—Venezia, 1956. 2 köt.: a velencei állami levéltárból származó számos okirat közzététele; ikonográfiai szempontból fontos illusztrációs anyag, a bevezető a Velencében összpontosult tengeri biztosítás általános történetét nyújtja. — F. EDLER DE ROOVER, Early Examples of marine Insurance, *The Journal of Economic History,* V. 1945. 172—200. o.: kitűnő útmutató a tengeri biztosítás eredetére vonatkozóan. E biztosítás első formái a XII. század vége körül jelentek meg, száz évvel később pedig biztosítási kölcsönök formájában (Palermo). — R. DOEHAERD, Chiffres d'assurances à Gènes en 1427—1428, *RBPH,* XXVII. 1949. 736—756. o. szintén a tengeri biztosítás első formáit ismerteti a XII. századtól kezdve, ez alkalommal Genovában, valamint átalakulásait a XIII. század végén. A biztosítási díj ebben a városban a XIV. század közepén jelenik meg. A szerző az 1427—1428-as évekre kiszámítja a biztosított tőkék összegét. — A. E. SAYOUS, Les transferts de risques, les associations commerciales et la lettre de

change à Marseille pendant le XIVe siècle, *Rev. hist. de droit franç. et étrang.*, 4. sorozat, 14. 1935. 469—494. o. megjegyzi, hogy Marseille-ban ebben az évszázadban a csekély forgalom miatt a biztosítási formák alig fejlődtek ki.

194. o. F. Edler, *Glossary of mediaeval Terms of Business. Italian Series. 1200—1600*, Cambridge, Mass., 1934.

195. o. Pirenne 188. o. 1. lábj.-ben idézett tanulmányához több újabb tanulmány kapcsolódik, többek között Itáliára vonatkozóan: A. Fanfani, La préparation intellectuelle et professionnelle à l'activité économique en Italie du XIVe au XVIe siècle, *MA*, LVII. 1951. 327—346. o.; A. Sapori, La cultura del mercante medievale italiano, *Rivista di storia economica.* Újra kiadva: A. Sapori, *Studi di storia economica medievale*, 2. kiad., 53—93. o. Németországra vonatkozóan: H. Kelbert, *Die Berufsbildung der deutschen Kaufleute im Mittelalter*, Berlin, 1956. inkább a szakmai képzést hangsúlyozza, mint az oktatást.

195. o. A könyvelés történetére vonatkozó bibliográfia 1933 óta jelentősen bővült: R. de Roover, The Development of Accounting prior to Luca Pacioli according to the Account Books of medieval Merchants, *Studies in the History of Accounting*, London, 114—174. o. — F. Melis, *Storia della ragioneria. Contributo alla conoscenza e interpretazione della fonti più significative della storia economica*, Bologna, 1950. — R. de Roover, Le livre de compte de Guillaume Ruyelle, changeur à Bruges (1369), *Annales Émulation Bruges*, LXXVII. 1934. 15—95. o. — T. Zerbi, *Il mastro a partita doppia di una azienda mercantile del Trecento*, Como, 1936. — R. de Roover, Aux origines d'une technique intellectuelle. La formation et l'expansion de la comptabilité à partie double, *AHES*, 9. 1937. 171—193. o. — T. Zerbi, *Le origini della partita doppia, gestioni aziendali e situazioni di mercato nei secoli XIV e XV*, Milano. — 1952. B. S. Yamey, Scientific Bookkeeping and the Rise of Capitalism, *EHR*, 2. sorozat I. 1949. 99—113. o.

A kettős könyvelés legrégibb példájának sokáig a genovai *massari*k (városi adószedők) könyveit tartották 1340-ből. Napjainkban úgy tartják, hogy a kettős könyvvitel Toscanában jött létre a XIII. század vége körül.

196. o. A jelenleg ismert legrégibb számadáskönyvet Németországban A. von Brandt tanulmányozta: Ein Stück kaufmännische Buchführung aus dem letzten Viertel des 13. Jh., *Zeitschr. des Vereins für Lübeckische Geschichte*, 44. 1964. 5—34. o.

198. o. Itt ismét bőséges az irodalom, különösen Európa déli részére vonatkozóan. A. E. Sayous, L'activité des banquiers italiens en Italie et aux foires de Champagne pendant le XIIIe siècle, *RH*, CLXX. 1932. 1—31. o. — A. P. Usher, The Origin of Banking: the primitive Bank of Deposit, 1200—1600, *EHR*, IV. 1932—1933. 399—428. o. — T. Zer-

BI, *La banca nell'ordinamento finanziario visconteo, dai mastri del banco Guissano, gestore della Tesoreria di Piacenza, 1356—58*, Como, 1935. — A. P. USHER, *The early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, I. Cambridge, Mass., 1943. — R. DE ROOVER, New Interpretations of the History of Banking, *Cahiers d'Histoire mondiale*, II. 1. sz. 38—77. o. — F. MELIS, *Note di storia della banca pisana nel trecento*, Pisa, 1955. — R. S. LOPEZ, *La prima crisi della Banca di Genova (1250—1259.*, Milano, 1956. — Uő., I primi cento anni di storia documentata della banca a Genova, *Studi in onore di Armando Sapori*, I. Milano, 1957. 215—253. o.

E tanulmányok megvilágítják, hogy a bank eredeti jelentésében mint letéti bank, pénzváltó ügyletekből (manuális és külföldi pénzváltás) született. Genovában a XII. század közepén a *bancherik* (hivatalos pénzváltók) manuális pénzváltó „padokat" *(banchi)* béreltek. A XIII. század első felében már elfogadtak letéteket, és igazi bankügyletekkel kezdtek foglalkozni. Ezek a bankárok gyakran idegenek voltak: különösen a piacenzaiak játszottak sokáig kiemelkedő szerepet. A számláról számlára történő elszámolások eredetileg szóban adott utasítás folytán történtek, s ez a gyakorlat — főképp Velencében — hosszú ideig érvényben maradt. Mégis jól megalapozottnak tűnik az a feltevés, hogy legkésőbb 1374-től kezdve, legalábbis Pisában, igazi bankutalványokat használtak (Melis).

202. o. T. ZERBI, *Studi e problemi di storia economica: credito ed interesse in Lombardia nei secoli XIV e XV*, (Milano, 1955.: a milánói kereskedők üzleti könyveikben nem titkolták el a kamatot, míg kartársaik más városokban, még Toscanában is, aggályosabbak voltak.

203. o. Számos tanulmány a váltókkal kapcsolatban. Némi haszonnal olvashatjuk még: A.-E. SAYOUS, L'origine de la lettre de change: les procédés de crédit et de paiement dans les pays chrétiens de la Méditerranée occidentale entre la milieu du XIIe siècle et celui du XIIIe siècle, *Rev. hist. de droit fr. et étrang.*, 4. sorozat, 12. 1933. 60—112. o. Azóta mégis nagy fejlődés ment végbe. A váltó mechanizmusának rendkívül pontos ismertetését lásd R. DE ROOVER, Le contrat de change depuis la fin du XIIIe siècle jusqu'au début du XVIIe, *RBPH*, XXV. 1946—1947. 111—128. o.; és Uő., Appunti sulla storia della cambiale e del contratto di cambio, *Studi in onore di Gino Luzzatto*, I. Milano, 1950. 193—219. o. A szerző a témát ismét tárgyalja *L'évolution de la lettre de change, XIVe—XVIIIe siècles* c. munkájában (Paris, 1953.), amelynek tárgya általánosabb. De ROOVER a váltót az *instrumentum ex causa cambii*ból származtatja, ami nem volt egyéb, mint a jegyző előtt megkötött ügylet, egy tartozásról szóló elismervény, amely egy váltózáradékot tartalmazott, azaz olyan kikötést, hogy a visszafizetés egy idegen pénzben történik. — A középkorban még szó sem volt a szó

szoros értelmében vett váltóleszámítolásról. Másrészt a legutóbbi évekig úgy vélték, hogy a váltóforgatmányt — azaz a váltónak a hátlapjára vezetett nyilatkozat útján történő átruházását — sem gyakorolták ebben az időszakban, sőt a XVII. század kezdete előtt sem alkalmazták. H. Lapeyre és F. Melis kutatásai jóvoltából most fokozatosan vissza tudjuk vezetni ezt a gyakorlatot 1410-ig. Erre nézve lásd legutóbb: H. Lapeyre, Une lettre de change endossé en 1430, *AESC*, 13. 1958. 260—264. o. és F. Melis, Una girata cambiaria del 1410 nell'archivio Datini di Prato, *Economia e Storia*, 1958. 412—421. o.
204. o. A. Sapori, Le Compagnie mercantili toscane del Dugento e dei primi del Trecento: la responsabilità dei Compagni verso i terzi, *Studi di storia in onore di Enrico Besta*, II. Milano, 1938. Újra kiadva: A. Sapori, *Studi*, 765—808. o. A társaságok finanszírozását előbb a családi tőke biztosította, majd ez a tőke folyamatosan gyarapodott a részesedések és letétek hozzájárulása révén. E fejlődés ellenére a felelősség korlátlan és egyetemleges maradt — egyes átmeneti kivételektől eltekintve, mint például Sienában az utolsó pontot illetően.

A pénzügyi technikáról általában lásd még: A.-E. Sayous, Le capitalisme commercial et financier dans les pays chrétiens de la Méditerranée occidentale, depuis la première croisade jusqu'à la fin du Moyen Age, *VSWG*, 29. 1936. 270—295. o.
204. o. A bruggei pénzügyi tevékenységre vonatkozóan, amelyben az itáliaiak uralkodó szerepet játszottak, most már rendelkezésünkre áll R. de Roover alapvető könyve (*Money, Banking and Credit in mediaeval Bruges. Italian Merchant-Bankers, Lombards and Money-Changers. A Study in the Origins of Banking*, Cambridge, Mass., 1948.), amelyet helyesbít és kiegészít, de csupán helyi szempontból J. Maréchal, *Bijdrage tot de geschiedenis van het bankwezen te Brugge*, Brugge, 1955. Az utóbbi szerzőtől lásd még *Geschiedenis van de Brugse beurs*, Brugge, 1949.: bebizonyítja, hogy a bruggei „tőzsdét", azt a közteret, amelyet egy helyi „fogadósról" neveztek el (Van der Burse — börze), Ehrenberg véleményével ellentétben nemcsak itáliaiak látogatták, hanem különböző országokból származó kereskedők is.
205. o. E társaságok angliai tevékenységének egymást követő szakaszait tanulmányozó munkák sorozata. E. von Roon-Bassermann, Die ersten Florentiner Handelsgesellschaften in England, *VSWG*, 39. 1952. 97—128. o.: az 1224-től 1266-ig eltelt időszakra vonatkozik. — A. Sapori, Le compagnie italiane in Inghilterra, *Moneta e credito*, 12. sz., 1950. Újra kiadva Uő., *Studi*, 1955. 1039—1070. o. — Uő., Le compagnie dei Frescobaldi in Inghilterra (előszó a *Liber tercius Friscumbaldorum* kiadásához), Firenze, 1947. Újra kiadva Uő., *Studi*, 1955. 579—646. o.: a XIII. század vége és a XIV. század kezdete. — E. B. Fryde, The Deposits of Hugh Despenser the Younger with Italian

Bankers, *EHR*, 2. sorozat, III. 1951. 344—362. o.: letétek a Bardiknál és a Peruzziknál (kb. 1321—1326). — A. SAPORI, Storia interna della compagnia mercantile dei Peruzzi, *Archivio Storico Italiano*, VII. sorozat, XXII. 1934. Újra kiadva: Uő., *Studi*, 1955. 243—284. o.: az 1343. évi katasztrófáig. — G. MURÉ, *Struttura e funzionamento della Compagnia mercantile dei Peruzzi*, Roma, 1950.: különösen a londoni fiókvállalatot tanulmányozza. — G. BIGWOOD—A. GRUNZWEIG, *Les livres des comptes des Gallerani*, 2 köt. Bruxelles, 1961—1962. E sienai társaság londoni és párizsi tevékenységével foglalkozik. A II. kötet tartalmazza a bevezetést.

205. o. A pápaság jövedelmeinek tárgyában lásd W. E. LUNT, *Papal Revenues in the Middle Ages*, 2 köt. New York, 1934.: dokumentumok közzététele, előtte hosszú bevezetés írja le a pápaság pénzügyigazgatási rendszerét, és elemzi a pápai jövedelmeket. — V. PFAFF, Die Einnahmen der römischen Kurie am Ende des XII. Jahrhunderts, *VSWG*, 40. 1953. 97—118. o.: CENCIUS 1192-ből való *Liber Censuum*jára vonatkozik; főképp a pénzzel és az árakkal kapcsolatban fontos. — W. E. LUNT, *Financial Relations of the Papacy with England to 1327*, Cambridge, Mass., 1939.: alapos tanulmány a pápai adókról és e jövedelmeknek a királyságra átruházott (s növekvő) részéről. — Uő., *Financial Relations of the Papacy with England, 1327—1534*, Cambridge, Mass., 1962. — J. FAVIER, *Les finances pontificales à l'époque du Grand Schizme d'Occident, 1378—1409*, Paris, 1966.

Az itáliai kereskedőbankárok szerepéről a kereszténység különböző országaiból az apostoli pénzügyi kamarához történő átutalásokban lásd Y. RENOUARD alapvető könyvét, *Les relations des papes d'Avignon et des compagnies commerciales et bancaires de 1316 à 1378*, Paris, 1941.

206. o. Néhány mű a középkori zsidók történetével foglalkozik általában, vagy speciálisan jogi és társadalmi helyzetükkel: E. SCHOPEN, *Geschichte des Judentums im Abendland*, Bern, 1961. — *The World History of the Jewish People*, 2. sorozat, *Medieval Period*, II. köt. *The Dark Age: Jews in Christian Europe, 711—1096*, kiadta C. ROTH, Rutgers University Press, 1966. — H. G. RICHARDSON, *The English Jewry under Angevin Kings*, London, 1960. — G. KISCH, *The Jews in medieval Germany. A study of their legal and social status*, Chicago, 1949. — Uő., *Forschungen zur Rechts- und Sozialgeschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters*, Zürich, 1955. — A. MILANO, *Storia degli ebrei in Italia*, Torino, 1963. — Y. BAER, *A History of the Jews in Christian Spain*, I. *From the Age of Reconquest to the Fourteenth Century*, Philadelphia, 1961. — B. BLUMENKRANZ, *Juifs et Chrétiens dans le monde occidental, 430—1096*, Paris—La Haye, 1960. és *Les auteurs chrétiens du Moyen Age sur les juifs et le judaïsme*, Paris—La Haye, 1963. — L. DAS-

BERG, *Untersuchungen über die Entwertung des Judenstatus im 11. Jahrhundert*, Paris—La Haye, 1965.

208. o. A zsidók gazdasági tevékenységéről: J. BRUTZKUS, Trade with Eastern Europe, 800—1200, *EHR*, XIII. 1943. 31—41. o.: főképp a „rhodanita" zsidók tevékenységét tárgyalja, akik nagymértékben hozzájárultak a Nyugat és a Kelet közötti kapcsolatok fenntartásához. — L. I. RABINOWITZ, *The Herem Hayyishub. A Contribution to the Medieval Economic History of the Jews*, London, 1945.: kiadatlan források alapján felfedi a kereskedőgildéknek megfelelő zsidó társulásféle létezését. — R. W. EMERY, *The Jews of Perpignan in the XIIIth Century; an Economic Study based on notarial records*, New York, 1959.: érdekes a kölcsönök technikájának és a kölcsönkérők társadalmi helyzetének szempontjából. — P. ELMAN, The economic Causes of the Expulsion of the Jews in 1290, *EHR*, VII. 1937. 145—154. o.: amikor a zsidókat 1290-ben kiutasították Angliából, már minden hasznosságukat elvesztették a király számára; a lombardok készen álltak, hogy helyükbe lépjenek. — L. POLIAKOV, *Les banchieri juifs et le Saint-Siège du XIII*[e] *au XVII*[e] *siècle*, Paris, 1965.

211. o. J. PIQUET könyve (*Des banquiers au Moyen Age, Les Templiers. Étude de leurs opérations financières*, Paris, év nélkül=1939.) haladást jelent L. DELISLE 188. o. 1. lábj.-ben idézett művéhez képest, mivel közelebbről elemzi a pénzügyi műveleteket; a szerző felfedezni véli náluk a kettős könyvvitel csíráját és a csekk kezdetleges formáját.

216. o. B. N. NELSON, *The Idea of Usury; from Tribal Brotherhood to Universal Otherhood*, Princeton, 1949.: a teológusoknak az uzsorára vonatkozóan kifejtett nézeteit egy olyan eszmefejlődésben helyezi el, amelynek kiindulópontja az uzsora fogalma az Ótestamentumban. — A. SAPORI, Economia e morale alle fine del Trecento. Francesco di Marco Datini e Ser Lapo Mazzei, *Studi senesi*, s. III. 1. szám, 1952. 44—76. o. Újra kiadva a *Studi*ban, 1955. 155—179. o. — L. DELLA NOLLE, *Il contratto di cambio nei moralisti dal secolo XIII alla metà del secolo XVII*, Roma, 1954.

BEHOZATAL ÉS KIVITEL A XIII. SZÁZAD VÉGÉIG

1. A NAGYKERESKEDELEM ÁRUCIKKEI ÉS IRÁNYAI

217. o. (lábjegyzethez) — *Bibliográfia.* — FR. RÖRIG, *Mittelalterliche Weltwirtschaft. Blüte und Ende einer Weltwirtschaftperiode,* Jena, 1933.: a nemzetközi kereskedelem jelentőségét illetően teljesen osztja Pirenne véleményét; hangsúlyozza a tényt, hogy nemcsak luxustermékekről van szó, hanem általános fogyasztási cikkekről is. — A. SAPORI, *Il commercio internazionale nel medioevo,* Archivio di Studi corporativi, 1938. III. füzet. Újra kiadva: *Studi di storia economica,* 1955. 495—533. o.: a téma általános vázlata, számos ösztönzéssel a kutatásra. — J. LACOUR-GAYET, *Histoire du commerce,* II. *Le commerce de l'ancien monde jusqu'à la fin du XVe siècle,* II. könyv: MARGUERITE BOULET, *Le commerce médiéval européen,* S. P. I. D., 1950. 189—357. o.: jó népszerűsítő feldolgozás. — R. S. LOPEZ és R. IRVING, *Medieval Trade in the Mediterranean World,* New York, 1955.: a mediterrán kereskedelem legkülönbözőbb aspektusaira vonatkozó 200 dokumentum fordítása, bevezető és egyéb jegyzetekkel. — R.-H. BAUTIER, Les grands problèmes politiques et économiques de la Méditerranée médiévale, *RH,* CCXXXIV. 1965. 1—28. o. — S. Y. LABIB, *Handelsgeschichte Aegyptens im Spätmittelalter (1171—1517),* Wiesbaden, 1965. — V. CHOMEL és J. EBERSOLT, *Cinq siècles de circulation internationale vue de Jougne. Un péage jurassien du XIIIe au XVIIIe siècle,* Paris, 1951.: Jougne az Itáliát az észak-európai országokkal összekötő fő útvonalakon volt, legalábbis a XIII. század közepétől a XV. század közepéig.
218. o. H. C. KRUEGER, The Wares of Exchange in the Genoese-African Traffic of the XIIth Century, *Spec.,* XIII. 1937. 51—71. o.: az Afrikában értékesített számos árucikk között megemlítendő az északi posztó.
221. o. A posztóiparban a timsót a gyapjúfonalak zsírtalanítására és a színek rögzítésére használták. A timsókereskedelmet fő elosztó központja (M. L. HEERS, Les Génois et le commerce de l'alun à la fin du Moyen Age, *EHES,* XXXII. 1954. 31—53. o.), illetve a legjelentősebb timsófogyasztó ország alapján tanulmányozták (L. LIAGRE, Le commerce de l'alun en Flandre au Moyen Age, *MA,* LXI. 1955. 177—206. o.).
222. o. H. LAURENT, *Un grand commerce d'exportation au Moyen Age. La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens (XIIe—XVe siècle),* Paris, 1935. c. könyve megjelenésekor jelentős lépés

volt, a román nyelvű országok piacainak, többek között a párizsi piacnak, módszeres és részletes tanulmányozása révén. — CH. VERLINDEN javításokkal járult a képhez az Ibériai-félszigetre vonatkozóan: Contribution à l'étude de l'expansion commerciale de la draperie flamande dans la péninsule Ibérique au XIIIe siècle, *RN*, XXII. 1936. 5—20. o. és Draps des Pays-Bas et du Nord de la France en Espagne au XIV. siècle, *MA*, XLVI. 1937. 21—36. o. — H. AMMANN nemrég jelentékenyen módosította a posztókereskedelemmel kapcsolatos perspektívát, s az északnyugat-európai posztó elterjedésének kezdeteit a Földközi-tenger medencéjében visszavezette egészen az 1100 és 1150 közötti időszakra: Die Anfänge des Aktivhandels und der Tucheinfuhr aus Nordwesteuropa nach dem Mittelmeergebiet, *Studi in onore di Armando Sapori*, Milano 1957. I. 273—308. o. — Egy második publikációjában (Deutschland und die Tuchindustrie Nordwesteuropas im Mittelalter, *HG*, 72. 1954. 1—63. o.) Ammann bebizonyítja, hogy Laurent alábecsülte az északnyugat-európai (németalföldi és angliai) posztó németországi kivitelének jelentőségét; a flandriai posztó Észak-Németországban megőrizte fontosságát a kései XV. századig. Továbbá: CH. VERLINDEN, *Brabantsch en Vlaamsch laken te Krakau op het einde der XIVe eeuw*, Antwerpen—Utrecht, 1943. — A G. ESPINAS és H. PIRENNE kiadásában megjelent és fentebb, a 263. o.-on említett *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre* c. műnek, amely nem tartalmaz 1400 utáni adatokat, folytatása a burgundiai időszaktól H.-E. DE SAGHER ugyanazon főcímmel kiadott publikációja (3 köt., Bruxelles, 1951—1966.). — Az utóbbi gyűjteményben található dokumentumok közül két helységre vonatkozókat már felhasznált E. COORNAERT kimerítő monográfiáiban: *Une industrie urbaine du XIVe au XVIIe siècle. L'industrie de la laine à Bergues-Saint-Winoc*, Paris, 1930. és *Un centre industriel d'autrefois. La draperie-sayetterie à d'Hondschoote (XIVe—XVIIIe siècle)*, Paris 1930. — Ugyanettől a szerzőtől egy roppant gondolatébresztő közlemény, amelyben óva int attól, hogy túlságosan hangsúlyozzuk az ellentétet a középkori városi posztóipar és a XVI. századbeli falusi ipar között: Draperies rurales, draperies urbaines. L'évolution de l'industrie flamande au Moyen Age et au XVIe siècle, *RBPH*, XXVIII. 1950. 59—96. o.

A középkori angol posztóipar tanulmányozását megújították E. M. CARUS-WILSON munkái: The English Cloth-Industry in the late XIIth and early XIIIth Centuries, *EHR*, XIV. 1944. 32—50. o. Új kiadás: *Medieval Merchant Venturers*, London, 1954. 211—238. o.; An Industrial Revolution in the XIIth and XIIIth Centuries, *EHR*, XI. 1941. 39—60. o. Új kiadás: *Essays in Economic History*, London, 1945. és *Med. Merch. Vent.*, 182—210. o.; Trends in the Export of English Woollens in the XIVth Century, *EHR*, 2. sorozat, III. 1950. 162—

179. o. Új kiadás: *Med. Merch. Vent.*, 239—264. o. Kutatásainak néhány eredménye: Anglia 1200 körül virágzó városi posztóiparának struktúrája hasonló volt a flamand városokéhoz, attól eltekintve, hogy a vállalkozó szerepét nem a gyapjút, hanem az európai indigót importáló kereskedő töltötte be. A falusi források tanulmányozásának hiányában azt hitték, hogy a XIII. században visszaesett az angol posztóipar. Pedig ebben az időszakban inkább egy ipari forradalmon ment keresztül, ami abban állt, hogy a vízimalom felhasználásával gépesítették a kallózást. Az eredmény az ipar áttelepítése volt Észak és Nyugat hegyes-völgyes vidékei felé.

A posztóipar mellett különböző munkák jelezték a vele rokon lenipar fontosságát. H. AMMANN (Die Anfänge der Leinenindustrie des Bodenseegebiets, *Alemannisches Jahrbuch*, 1953. 253—313. o.) jelzi, hogy a lenszövetek exportjának első nyomai 1205-ig nyúlnak vissza, nem pedig 1289-ig, mint ahogy addig vélték. — E. SABBE, *De Belgische vlasnijverheid*, I. *De Zuidnederlandsche vlasnijverheid tot het verdrag van Utrecht (1713)*, Brugge, 1943. — Francia nyelven létezik egy 1900-ig folytatódó, tömörebb változat: E. SABBE, *Histoire de l'industrie linière en Belgique*, Bruxelles, 1945.: bemutatja, hogyan fejlődött Dél-Németalföld lenipara a champagne-i ipar rovására a százéves háború után; virágzó falusi ipar volt Hainaut, Cambrésis és Nivellois tartományban, s csak később vált azzá Flandriában.

224. o. Brugge mint kereskedőváros eredetéről lásd A. E. VERHULST, Les origines et l'histoire ancienne de Bruges (IXe—XIIe siècles), *MA*, LXVI. 1960. 37—63. o.: újabb kutatások bebizonyították, hogy bármilyen szerepet töltött is be Brugge a IX. században, tengeri jelentősége csak a XI. században domborodott ki, amikor egy csatornát ástak, amely a várost összekötötte a Zwijn időközben kialakult torkolatával. — J. A. VAN HOUTTE, Bruges et Anvers: marchés „nationaux” ou „internationaux” du XIVe au XVIe siècle, *RN*, 1952. 89—108. o. c. munkájában úgy véli, hogy míg Brugge egy „magasabb érdekű, de csupán »nemzeti« piac”, addig Antwerpen a XVI. században „valójában »nemzetközi« piac volt”. — Ugyanazon szerző (La genèse du grand marché international d'Anvers à la fin du Moyen Age, *RBPH*, XIX. 1940. 87—126. o.) szerint Antwerpen felemelkedése különböző tényezőknek köszönhető, amelyek közül időrendben az első az angol posztó importja volt, elsősorban a német vásárlók számára. — Ugyanettől a szerzőtől: The Rise and Decline of the Market of Bruges, *EHR*, 2. sorozat, 19. 1966—1967. 29—47. o. és *Bruges, Essai d'histoire urbaine*, Bruxelles, 1967.

224. o. A két különböző nemzethez tartozó bruggei kolóniákat behatóan tanulmányozták: R. DE ROOVER, La communauté des marchands lucquois à Bruges de 1371 à 1404, *Annales de la Société d'Émulation de*

Bruges, LXXXVI. 1949. 23—89. o. és J. MARÉCHAL, La colonie espagnole de Bruges du XIVe au XVIe siècle, *RN*, XXXV. 1953. 5—40. o. A luccaiak 1369-ben alakultak „nemzetté" *(natio);* elsősorban selyemszöveteket és arannyal és ezüsttel átszőtt kelméket hoztak a bruggei piacra. A spanyolok nem egy, hanem öt különböző kolóniát alkottak, s ezek összesen négy konzulátusnak voltak alárendelve.
224. o. R. DOEHAERD munkái óta (lásd fentebb, 348. o.) tudjuk, hogy a genovai gályák első kereskedelmi utazásaira Flandriába és Angliába nem a XIV. század első felében került sor, hanem legkésőbb 1277-ben, illetve 1278-ban. — A velencei gályák használatára vonatkozóan lásd A. TENENTI—C. VIVANTI, Le film d'un grand système de navigation. Les galères marchandes vénitiennes. XIVe—XVIe siècles, *AESC*, 16. 1961. 83—86. o.: egy, a velencei kereskedelmi gályákról készülőben levő tanulmányból vett térkép magyarázata, amely bemutatja a hajózás fő útvonalainak fejlődését. F. C. LANE, Venetian Merchant Galleys, 1300—1334., *Spec.*, 38. 1963. 179—205. o. — Firenzére vonatkozóan: W. B. WATSON, The structure of the Florentine Galley Trade with Flanders and England in the Fifteenth Century, *RBPH*, XXXIX. 1961. 1073—1091. és XL. 1962. 317—347. o.
225. o. A német kereskedelmi tengerészetről különböző korszakokban lásd W. VOGEL, *Die Deutschen als Seefahrer*, Hamburg, 1949., amelyben a szerző saját kutatásai alapján tárgyalja a középkort.
226. o. J. H. BEUKEN, *De Hanze en Vlaanderen*, Maastrich, év nélkül, c. könyve nem túl eredeti összefoglaló áttekintés. — W. FRICCIUS, Der Wirtschaftskrieg als Mittel hansischer Politik im XIV. und XV. Jahrhundert, *HG*, 57. 1932. 38—77. o.; 58. 1933. 52—121. o. a bojkottintézkedéseket tanulmányozza, amelyek által a Hanza több alkalommal kedvezőbb feltételeket igyekezett kicsikarni Brugge városától az ott kereskedő német kalmárok számára.
226. o. G. HOLLIHN, Die Stapel- und Gästepolitik Rigas in der Ordenszeit (1201—1562). Ein Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte Rigas in der Hansezeit, *HG*, 60. 1935. 89—207. o.: a tárgyalt pontok közül felhívjuk a figyelmet a *Gasthandelverbot*ra, vagyis arra a bizonyos városokban elrendelt tilalomra, amelynek alapján külföldi kereskedők nem tarthattak fenn egymással kereskedelmi kapcsolatokat.
226. o. P. JOHANSEN, *Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Eastland*, Stockholm, 1951. c. könyve kimutatja egy skandináv kereskedelmi központ létezését Revalban már a Hanza-orientációjú német várost megelőzően.
227. o. Főképp a német lovagrend és a Hanza Poroszországban megnyilvánuló és a XV. századbeli politikai nézeteltéréseiket megelőző együttműködésével foglalkozik H. G. VON RUNDSTEDT, *Die Hanse und*

der Deutsche Orden in Preuszen bis zur Schlacht bei Tannenberg (1410), Weimar, 1937.
227. o. A Hanza-városok kereskedőinek svédországi tevékenységéhez helyénvaló hozzáfűzni azt, amelyet Norvégiában fejtettek ki. Szerepüket ebben az országban és befolyásukat az ottani gazdasági fejlődésre különbözőképpen értékelik a német, illetve a norvég történészek. Vö. M. Wetki, Studien zum Hanse-Norwegen Problem, *HG*, 70. 1951. 34—83. o. és J. Schreiner, Bemerkungen zum Hanse-Norwegen Problem, *HG*, 72. 1954. 64—78. o. J. A. Gade, *The Hanseatic Control of Norwegian Commerce during the Late Middle Ages*, Leyden, 1951. c. könyve nem hoz semmi lényegesen újat. Lásd még A. von Brandt, *Die Hanse und die nordischen Mächte im Mittelalter*, Köln—Opladen, 1962.
227. o. A Hanza kialakulási időszakának tanulmányozása a stralsundi béke (1370) előtt, amely megszilárdította vezető szerepét az Északi-tenger és a Baltikum közötti kapcsolatokban, a megelőző generáció során új lendületet vett Fr. Rörig ösztönzésére. E szerző Pirenne által a 217. oldalon már idézett tanulmányain kívül említsük meg: Die Gestaltung des Ostseeraums, *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, 2. 1938—1939. és Unternehmerkräfte im flandrisch-hansischen Raum, *HZ*, 159. 1939. Ezeket módosításokkal újra kiadta a *Vom Werden und Wesen der Hanse* c. kötetben, Leipzig, 1940. 11—54. és 83—114. o. Fentieken kívül ugyanettől a szerzőtől olvashatjuk a *Hansische Beiträge zur deutschen Wirtschaftsgeschichte*, Breslau, 1928. és a *Wirtschaftskräfte im Mittelalter. Abhandlungen zur Stadt- und Hansegeschichte*, Köln—Graz, 1959. címen megjelent cikkgyűjteményt. — Új kutatási irányokat jelölt ki H. Sproemberg két azonos című (Die Hanse in europäischer Sicht) és azonos törekvésű közleményben, melyeknek a szerkesztése azonban jelentékenyen különbözik egymástól. Megjelenési helyük: *XXXVIIe Congrès de la Fédération archéologique et historique de Belgique, Bruxelles, 1958. Annales*, Bruxelles, 1961. 211—224. o. és *Dancwerc. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. D. Th. Enklaar*, Groningen, 1959. 126—151. o. A szerző hangsúlyozza a Kelet—Nyugat közötti árucsere tanulmányozásának szükségességét, nemcsak a Hanza, hanem azoknak az országoknak a szemszögéből is, amelyekkel gazdasági kapcsolatokat tartott fenn. — K. Pagel munkája, *Die Hanse* 2. kiad., Brunswick, 1952. népszerűsítő mű, vannak érdemei, de nem eléggé tartja számon az újabb kutatásokat. — Ezzel szemben Ph. Dollinger, *La Hanse (XIIe—XVIIe siècle)*, Paris, 1964. c. könyve kiváló összefoglalás. Német fordítása: *Die Hanse*, Stuttgart, 1966. — E. G. Krüger, Die Bevölkerungsverschiebung aus den altdeutschen Städten über Lübeck in die Städte des Ostseegebietes bis zum Stralsunder Frieden, *Zeitschr. d. Ver. f. Lübeckische Gesch. u. Altertumsk.*, 27. 1935. 101—158., 263—313. o.: részletes tanulmány a nyugat-németországi

származású városlakók elvándorlásáról a keleti városok felé Lübecken keresztül. — K. Fr. Olechnowitz, *Handel und Seeschiffahrt der späten Hanse*, Weimar, 1965. — R. Volland, *Die Rolle Bordeaux's im Handel zwischen den Hansestädten und Westfrankreich im Mittelalter, besonders im 15. Jahrhundert*, Hamburg, 1962. — Fr. Bruns—H. Weczerka, *Hansische Handelsstrassen*, 2 köt. Weimar, 1962—1967.

227. o. Nem felesleges megjegyezni, hogy a Hanza-városok politikájában a nézetek egysége korántsem volt állandó és általános. Lübeck és a porosz városok közötti egyetértés a Flandriával szemben tanúsított magatartást illetően egyre több kívánnivalót hagyott hátra. Másrészt bizonyos városok kedvező földrajzi helyzetüket használták ki egyéni céljaik érdekében: az Odera torkolata mellett levő Stettin a pomerániai nagyhercegektől kapott jelentős kiváltságok birtokában diadalmasan ellen tudott állni mind Lübeck, mind az Odera mentén feljebb fekvő városok konkurrenciájának: E. Assmann, *Stettins Seehandel und Seeschiffahrt im Mittelalter*, Kitzingen/Main, 1950.

228. o. Amióta Pirenne leírta e sorokat, több értékes tanulmány bizonyította a Brugge—Lübeck—Novgorod kereskedelmi tengely elsőrendű fontosságát, amelyhez — főképp a keleti felén — több másodrendű útvonal kapcsolódott. Reval (=Tallinn) kereskedelmét például elsősorban a flamand piac vonzása határozta meg: W. Koppe, Revals Schiffsverkehr und Seehandel in den Jahren 1378/1384, *HG*, 64. 1940. 111—152. o. — V. Niitema, *Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter*, Helsinki, 1952. c. munkája a legkeletibb elágazásokig követi a német kolonizációjú városok (Riga, Dorpat, Reval stb.) kereskedelmét Livóniában kb. 1250 és 1550 között. — M. Lesnikov, Die livländische Kaufmannschaft und die Handelsbeziehungen zu Flandern am Anfang des XV. Jahrhunderts, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, Berlin, VI. 1958. 285—303. o. c. tanulmányában épp ellenkezőleg, a fenti városokból kiinduló és Lübecken keresztül Brugge felé irányuló szállítmányokkal foglalkozik. Az orosz történész hangsúlyozza, hogy ezeket a kapcsolatokat nem lehet kizárólag a Hanza szempontjából tanulmányozni, s ezzel csatlakozik Sproemberg látásmódjához, amelyre fentebb utaltunk. Szerinte szó sem lehet „gyarmati" kereskedelemről, tekintve a nagyon szűkös haszonkulcsot. — Ugyanettől a szerzőtől: Beiträge zur Baltisch-Niederlädischen Handelsgeschichte am Ausgang des XIV. und zu Beginn des XV. Jahrhunderts, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität*, Leipzig, 7. 1957—1958. 613—626. o.: Lesznyikov szerint 1400 körül a Balti-tenger medencéjének gabonaexportja Németalföldre még nem volt túl jelentős. — B. Zientara, Einige Bemerkungen über die Bedeutung des pommerschen Exports im Rahmen des Ostsee-Getreidehandels im XIII. und XIV. Jahrhundert, *Hansische Studien Heinrich Sproemberg zum 70. Geburtstag*, Berlin,

1961. 422—431. o. szerint Pomeránia gabonaexportja 1250-től 1350-ig valóban jelentős volt, jelentősebb, mint a következő században, de inkább Norvégia, mint Flandria felé irányult. — M. Lesznyikov két tanulmánya Lübeck szerepét vázolja fel mint közvetítőét Kelet és Nyugat között (mivel a város tulajdonképpeni gazdasági tevékenységét, különös módon, mindeddig nem tanulmányozták behatóbban): Lübeck als Handelsplatz für Osteuropawaren im XIV. Jahrhundert, *Hans. Stud.*, 273—292. o. és Lübeck als Handelsplatz für osteuropäische Waren im XV. Jahrhundert, *HG*, 78. 1960. 67—86. o. Az előbbi a Wittenborgok, az utóbbi a Veckinchusenek könyvelésének tanulmányozásán alapul (a XV. század kezdetén). Az első azt a benyomást kelti, hogy a Livóniában és Oroszországban vásárolt árukat a lübecki kereskedők szülővárosukban értékesítették: Bruggében nem vehették volna fel a versenyt a Baltikumból közvetlenül hozott termékekkel. A Veckinchusen-cég dokumentációja viszont a lübecki kereskedők kezében levő kelet—nyugati kereskedelemmel ismertet meg bennünket, ahol az árukat ebből a városból irányították Bruggébe, vagy a tengeren, vagy szárazföldi úton Kölnön keresztül. Végül Lesznyikov a szerzője a szőrmék termeléséről és kereskedelméről szóló beható tanulmánynak, amely szintén a Veckinchusen-cég irattárán alapul: Der Hansische Pelzhandel zu Beginn des XV. Jahrhunderts, *Hans. Stud.*, 219—272. o. Egy 1948-ban megjelent orosz nyelvű közlemény fordítása. — Flandria elsőrendű fontossága a Hanza kereskedelme számára kiderül Fr. Renken munkájából is, *Der Handel der Königsberger Grosschäfferei des Deutschen Ordens mit Flandern um 1400*, Weimar, 1937.: a német lovagrend Bruggébe borostyánkövet, Magyarországról és a Harz-hegységből származó rezet, viaszt és szőrméket szállított, de a lovagok veresége Tannenbergnél (1410) halálos csapást mért e tevékenységre. — A Novgorod—Brugge útvonalhoz kapcsolódott a Stockholm—Lübeck kereskedelmi áramlat: W. Koppe, *Lübeck—Stockholmer Handelgeschichte im XIV. Jahrhundert*, Neumünster, 1933.: a termékeket általában Lübeckből továbbszállították Flandria irányába, többnyire teljes mennyiségükben (réz).

230. o. H. Klein, Zur älteren Geschichte der Salinen Hallein und Reichenhall, *VSWG*, 38. 19. 306—333. o.

231. o. J. de Sturler, Le port de Londres au XIIe siècle, *Rev. de l'Univ. de Bruxelles*, 1936. 61—77. o.

231. o. Az angol posztóiparra vonatkozó munkákat lásd 361—362. o.

231. o. E. Power, *The Wool Trade in English Mediaeval History*, Oxford, 1941.: a hat előadásból álló sorozat csodálatos szintézist alkot, első megfogalmazásaként egy műnek, amelynek megvalósulását a korai halál megakadályozta. — G. Bigwood, La politique de la laine en France sous les règnes de Philippe le Bel et de ses fils, *RBPH*, XVI. 1936. 79—102. o.; 429—457. o.; XVII. 1937. 95—129. o.: elsősorban az angol

gyapjúról van szó, amelynek az itáliai városok nagy fogyasztói voltak; a francia politika igyekezett megtiltani a továbbszállítását, de Szép Fülöp pénzügyi okoknál fogva számos kivételre adott felhatalmazást. — Az angol ciszterecita apátságok termelésére vonatkozóan lásd R. A. DONKIN, The Disposal of Cistercial Wool in England and Wales during the XIIth and XIIIth Centuries, *Citeaux*, VIII. 1957. 109—131., 181—202. o. — E. M. CARUS-WILSON—O. COLEMAN, *Englands Export Trade. 1275—1547*, Oxford, 1963. — M. VEALE, *The English Fur Trade in the Later Middle Ages*, New York—Oxford, 1966.

232. o. G. A. HOLMES, Florentine Merchants in England, 1346—1436, *EHR*, 2. sorozat, XIII. 1960. 193—208. o. különösen hangsúlyozza a firenzei Alberti-ház szerepét. — Különböző újabb munkák élesen megvilágítják, hogy az itáliai gályák forgalma számára milyen fontos volt Southampton kikötője, különösen 1378-tól a XVI. század kezdetéig, lásd többek között: A. A. RUDDOCK, *Italian Merchants and Shipping in Southampton (1270—1600)*, Southampton, 1951.

Megjegyzendő még: J. DE STURLER, *Les relations politiques et les échanges commerciaux entre le duché de Brabant et l'Angleterre au Moyen Age*, Paris, 1936. l. a gyapjú útjára vonatkozó oldalakat, továbbá azokat, amelyek megvilágítják Anglia jelentőségét a XIV. századbeli antwerpeni kereskedelem számára és M. R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre. Relations politiques et économiques entre les Pays-Bas bourguignons et l'Angleterre*, Bruxelles, 1966. — N. J. M. KERLING, *Commercial relations of Holland and Zeeland with England from the late XIIIth century to the close of the Middle Ages*, Leyden, 1954. (nem egészen kielégítő). — *Studies in English Trade in the XVth Century*, London, 1933. Kiadta E. POWER és M. M. POSTAN. Különböző szerzők tanulmányainak gyűjteménye; különösen megjegyzendő: M. M. POSTAN, The economic and political Relations of England and the Hanse from 1400 to 1475; E. M. CARUS-WILSON, The Iceland Trade; Uő., The Overseas Trade of Bristol (a két utóbbi tanulmány újra közölve E. M. CARUS-WILSON, *Medieval Merchant Venturers*, London, 1954. c. kötetében).

234. o. Miután Pirenne papírra vetette e sorokat, számos tanulmányt szenteltek e tárgynak. E tanulmányok kiindulópontja részben éppen H. PIRENNE egyik közleménye: Un grand commerce d'exportation au Moyen Age: les vins de France, *AHES*, 5. 1933. 225—243. o. — Újra kiadva: *Histoire économique de l'Occident médiéval*, 588—609. o. A szerző főképp a La Rochelle-i borra fordítja a figyelmét, amelyet a XII. század közepétől exportálnak mind Angliába, mind Flandriába. (Angliára vonatkozóan lásd M. K. JAMES, The Fluctuations of the Anglo-Gascon Wine Trade during the XIVth Century, *EHR*, 2. sorozat, 1951. 170—196. o. A kérdést Y. RENOUARD vetette fel újra Le grand commerce du vin au Moyen Age c. munkájában (*Revue historique de Bordeaux et du*

département de la Gironde, 1952. 5—18. o.), ahol megtalálható a francia szőlőtermő vidékek földrajzi megoszlásának vázlata. A kérdést szintén újra felvetette, de csupán Németalföldre vonatkozóan, ám rendkívül beható módon J. Craeybeckx, *Un grand commerce d'importation Les vins de France aux anciens Pays-Bas (XIIIe—XVIe siècle)*, Paris, 1958 A szerző hangsúlyozza a németalföldi fogyasztás jelentőségét. Rámutat a borkereskedelemben alkalmazott kezdetleges módszerekre. A borkereskedelem kívül maradt az itáliai kereskedők tevékenységi szféráján. — Időközben R. Dion a szőlőtermelésről és a bor történetéről egy sor megbízható tanulmányt tett közzé, amelyeket ezentúl nem nélkülözhetünk: Grand traits d'une géographie vinicole de la France: la viticulture médiévale, *Publ. de la Soc. de Géogr. de Lille*, 1948—1949. 6—45. o.; Viticulture ecclésiastique et viticulture princière au Moyen Age, *RH*, 212. 1954. 1—22. o., a cikk megvilágítja a bor „presztízsét" a középkori társadalomban; *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*, Paris, 1959.: a szerző bemutatja az emberi erőfeszítést mint a lokalizáció és a specializáció tényezőjét. — Továbbá: R. Doehaerd, Un paradoxe géographique: Laon, capitale du vin au XIIe siècle, *AESC*, 5. 1950. 145—165. o. és e cikk közlését követő vita: J. de Sturler, A propos de commerce de vin au Moyen Age. Questions de fait et de méthode, *MA*, LVII. 1951. 93—128. o. és R. Doehaerd és J. de Sturler, Correspondance, *MA*, LVII. 1951. 359—381. o.

235. o. Y. Renouard, Le grand commerce des vins de Gascogne au Moyen Age, *RH*, CCXXI. 1959. 261—304. o. c. közleményében másodízben eleveníti fel, jelentősen kibővítve a témát, és felhívja a figyelmet, hogy Pirenne összetévesztette a bordeaux-i borokat és a La Rochelle-inek mondott borokat: valójában „az aunis-i és a poitou-i borokat exportálta La Rochelle, a gascogne-i borokat... Bordeaux" (Renouard, 270. o.).

236. o. Hozzátehetjük, hogy a középkor vége felé Anglia, amely mindaddig maga termelte a fogyasztásához szükséges sót, egyre inkább a külföldi só behozatalától függött, s ez a só többek között a bourgneuf-i öbölből érkezett (A. R. Bridbury, *England and the Salt Trade in the Later Middle Ages*, Oxford, 1955.).

238. o. E tárgyban lásd Ch. Verlinden igen fontos könyvét: *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, I. Brugge, 1955. Csak az első kötet jelent meg, s ennek 632 lapja kifejezetten az Ibériai-félszigettel foglalkozik.

238. o. Mindeddig nem túl sok figyelmet szenteltünk a középkori keresztény Spanyolország kereskedelmi terjeszkedésének. Ch. Verlinden, The Rise of Spanish Trade in the Middle Ages, *EHR*, X. 1940. 44—59. o. kitűnő vázlatot ad a tárgyról. A Pirenne által szolgáltatott adatokon kívül, amelyeket Verlinden kibővít, kimutatja, hogy a katalánok 1250 körül hogyan jutottak el szárazföldi úton a champagne-i vásárokra, valamint Flandriába. — Uő., Le problème de l'expansion commerciale

portugaise au Moyen Age, *Biblos*, XXIII. Coïmbre, 1948. 15. o.: kijelöli az elvégzendő kutatások sorát, elsősorban a Portugáliát Németalfölddel összekötő tengeri út mentén elterülő országokkal kapcsolatban. — R. S. LOPEZ, Majorcans and Genoese on the North Sea Route in the XIIIth century, *RBPH*, XXIX. 1951. 1163—1179. o. megemlíti, hogy egy mallorcai hajót jeleztek Londonban 1281-ben, vagyis csupán három esztendővel az első genovai gálya érkezése után.

242. o. Bár lehetetlen a középkori kereskedelem volumenét abszolút számokban felbecsülni, bizonyos mértékben mégis meghatározhatjuk a különböző országok közötti kereskedelmi mérleg irányát. R. DE ROOVER legalábbis megkísérelte ezt megtenni bizonyos sikerrel a La balance commerciale entre les Pays-Bas et l'Italie au XVe siècle, *RBPH*, XXXVII. 1959. 374—386. o. c. közleményében.

2. A NAGYKERESKEDELEM KAPITALISTA JELLEGE

243. o. M. POSTAN, Medieval Capitalism, *EHR*, IV. 1932—1933. 212—227. o. c. munkájában rövid áttekintést találunk a kérdés irodalmáról abból az időből, amikor Pirenne írt róla. Azóta az itáliai kapitalista kereskedőkre vonatkozóan jó néhány tanulmány jelent meg. Ezek közül kettő figyelemreméltó összefoglaló áttekintést ad az egész osztályról: Y. RENOUARD, *Les hommes d'affaires italiens au Moyen Age*, Paris, 1949. és A. SAPORI, *Le marchand italien au Moyen Age*, Paris, 1952. (négy előadás szövege, valamint egy fontos bibliográfia). Mások a kereskedelmi kapitalizmust egy-egy meghatározott várossal kapcsolatban tárgyalták: Genovára vonatkozóan: R. LOPEZ, Aux origines du capitalisme génois, *AHES*, 9. 1937. 429—454. o. (az indulótőke nagy részét a földbirtokos nemesek a szaracénok ellen folytatott háborúkban szerezték, és ők bízták rá hivatásos kereskedőkre); Uő., Le marchand génois. Un profit collectif, *AESC*, 13. 1958. 501—515. o.: „. . .a gályák, a *commenda*, valamennyi osztály részvétele a kereskedelmi tevékenységekben, mindezek nem csupán Genova sajátosságai; de Genovát más itáliai városoktól az az intenzitás különbözteti meg, amellyel ezek a tevékenységek kibontakoznak, és abszolút túlsúlyra tesznek szert a városi élet minden más formájával szemben" (505. o.). Velencére vonatkozóan: A. E. SAYOUS, Le rôle du capital dans la vie sociale et le commerce extérieur de Venise entre 1050 et 1150, *RBPH*, XIII. 1934. 657—696. o.: a *collegantiá*nak nevezett szerződésben a tőkét rendelkezésre bocsátó csendestárs csak nagyon közvetett formában szólt bele a kereskedelmi műveletekbe; ez egy „valódi és tökéletes kapitalista"; továbbá: G. PADOVAN, Capitale e lavoro nel commercio veneziano dei secoli XI e XII, *Rivista di storia economica*, VI. 1941. — Végül egyéb munkák különálló személyekkel foglalkoznak: R. S. LOPEZ, *Genova marinaria*

nel Ducento: Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante, Messina, 1933.: Zaccaria politikai szerepet játszott Genovában, tengernagyként szolgálta hazáját és alkalmilag más hatalmakat, időközben kereskedelmi vállalkozásokba kezdett, s ezek az ügyletek nagyszabású kapitalistát csináltak belőle. Kisázsiában timsóbányák tulajdonosa lett. — I. Origo, *The Merchant of Prato: Francesco di Marco Datini*, London, 1957. — Olasz nyelvű ford.: *Il mercante di Prato*, Milano, 1958.: a híres toszkán kereskedő életrajza (1335—1410), akinek az iratait gondosan megőrizték; ennek révén a személyiség tanulmányozása érdekes, jóllehet nem volt olyan kivételesen nagystílű egyéniség, mint Pirenne vélte (lásd 308. o. 2. jegyz.). A könyvet nagyon óvatosan kell kezelni; lásd a F. Melis avatott tollából származó 27 oldalnyi, szigorú és tanulságos ismertetést: A proposito di un nuovo volume „Il Mercante di Prato”, *Economia e Storia*, 1959.; azóta rendelkezésünkre áll F. Melis alapvető művének első kötete, *Aspetti della vita economica medievale (Studi nell' archivio Datini di Prato)*, Siena, 1962.; A. Fanfani, *Un mercante del Trecento*, Milano, 1935.: Giubileo Carsidoni, Borgo San Sepolcró-i kereskedőről van szó (1368—1396), ez a nagy- és kiskereskedő a kereskedelemből származó nyereségeit fokozatosan földjövedelmeket biztosító forrásokba fektette; F. C. Lane, *Andrea Barbarigo, Merchant of Venice, 1418—1449*, Baltimore, 1944.: ez a csekély kezdőtőkével induló kereskedő örököseire részben földbirtokokból álló vagyont hagyott. Továbbá: R. Delory, Un aspect du commerce vénitien au XVe siècle: Andrea Barbarigo et le commerce des fourrures, *MA*, 71. 1965. 29—70., 247—273. o.

G. Espinas a flamand kapitalisták néhány típusát tanulmányozta: *Les origines du capitalisme*, I. *Sire Jehan Boinebroke. Patricien et drapier douaisien (?—1286 environ)*, Lille, 1933.; II. *Sire Jean de France, patricien et rentier douaisien. Sire Jacques Le Blond, patricien et drapier douaisien (seconde moitié du XIIIe siècle)*, Lille, 1936. Boinebroke és Le Blond képviseli a posztós kereskedő és vállalkozó típusát, míg Jean de France a fejlődés előrehaladottabb szakaszához tartozik, az üzlettől visszavonult és földjövedelmeiből élő patrícius típusa. — Angliára vonatkozóan: E. M. Carus-Wilson, *Medieval Merchant Venturers*, London, 1954.; 2. kiadás: 1967.

247. o. E meggondolásokhoz kapcsolódnak az „igazságos árra” vonatkozó tanulmányok: A. Fanfani, *Le origini dello spirito capitalistico*, Milano, 1932. c. munkájában úgy véli — úgy tűnik, tévesen —, hogy a XIII. században a világiak gazdasági vonatkozásban még alkalmazkodtak az egyház felfogásához, s hogy csak a XIV. században diadalmaskodott bennük a „kapitalista szellem”. — A. Sapori (Il „giusto prezzo” nella dottrina di San Tommaso e nella pratica del suo tempo, *Archivio Storico Italiano*, VII. sorozat, XIX. köt. 1932. Új kiadása: *Studi di storia economica medievale*, 1955. 265—303. o.) kifejti, hogy Szent

Tamás már elfogadott egy igazságos árat, amely a nyersanyag és a munkaerő költségein alapul, de ugyanakkor a piac helyzetétől, vagyis a kínálattól és a kereslettől is függ. — Úgy tűnik, hogy a történészek mindeddig túl sok hitelt adtak egy másodrangú skolasztikusnak, Heinrich von Langensteinnek, aki valóban csak a nyersanyag és a munkabér költségét vette tekintetbe. Ezt mutatja ki R. DE ROOVER, The Concept of the Just Price. Theory and Economic Policy, *Journal of Economic History*, 1958. 418—434. o. c. munkájában. A szerző abban, ami Szent Tamásra vonatkozik, csatlakozik Saporihoz. — Ez J. W. BALDWIN álláspontja is (The Medieval Theories of the Just Price. Romanists, Canonists and Theologians in the XIIth and XIIIth Centuries, *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, 49. köt. 4. rész. 1959. július), aki nyomon követi a doktrínák fejlődését.
248. o. A Pirenne által kifejtett nézet vitát keltett, amelyben részt vett J. LESTOCQUOY (ellene) és G. ESPINAS (mellette): Les origines du patriciat urbain. Henri Pirenne s'est-il trompé?, *AESC*, 1. 1946. 139—152. o. Lestocquoy kétségtelen érdeme, hogy felhasználta a „saint-vaasti emberektől" származó arras-i patríciusok esetét; mégis úgy tűnik, hogy alábecsülte azoknak a forrásoknak a jelentőségét, amelyekre Pirenne támaszkodott (vö. az utóbbitól: Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme; újra kiadva az *Histoire économique de l'Occident médiéval* c. kötetben, 26. és köv. o.).

A VÁROSI GAZDÁLKODÁS ÉS AZ IPAR SZABÁLYOZÁSA

1. A VÁROSOK MINT GAZDASÁGI KÖZPONTOK. A VÁROSI ÉLELMEZÉS

252. o. (lábjegyzethez) *Bibliográfia.* — Cuvelier — Pirenne által idézett — publikációjához csatlakozik M.-A. ARNOULD mindenben hasonló kiadványa: *Les dénombrements de foyers dans le comté de Hainaut (XIVe—XVIe siècles)*, Bruxelles, 1956.

A Pirenne által megadott bibliográfiát kiegészíthetjük azoknak a munkáknak szükségszerűen korlátozott választékával, amelyek gazdasági szempontból tanulmányozzák egy-egy város sorsát. G. LUZZATTO, *Studi di storia economica veneziana*, Padova, 1954.: 1924-től 1952-ig megjelent tizenhat cikk újrakiadása, közöttük: Les activités économiques du patriciat vénitien (Xe—XVIe siècle), *AHES*, 9. 1937. 25—27. o.; Uő., *Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo*, Venezia, 1961. — G. P. BOGNETTI—E. BESTA—E. ARSLAN—G. ROSA, *Storia di Milano*, II. *Dall' invasione dei barbari al governo vescovile. 493—1002*, Milano, 1954.: az ókor és a középkor közötti kontinuitást illetően némi nézeteltérés fedezhető fel Besta (mellette) és Bognetti (ellene) fejezetei között; a X. század gazdasági ébredésére vonatkozóan egyetértés van közöttük. — C. VIOLANTE, *La società milanese nel età precomunale*, Bari, 1953. G. BARBIERI, *Economia e politica nel ducato di Milano (1386—1535)*, Milano, 1938.: hangsúlyozza az állam beavatkozását a gazdasági életbe és a gazdasági kapcsolatokat a főváros és az alárendelt helységek között. — *La cité de Gênes au XIIe siècle*, Copenhague, 1953. — E. ROSSI-SABATANI, *L'espansione di Pisa nel Mediterraneo*, Firenze, 1935. — F. SCHEVILL, *History of Florence*, átdolg. kiad., London, 1961. — J. HEERS, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961. — R. PERNOUD, *Essai sur l'histoire du port de Marseille des origines à la fin du XIIIe siècle*, Marseille, 1935.: egyszerű feldolgozás. — *Histoire du commerce de Marseille*, szerk. G. RAMBERT; I. köt. (a kezdetektől 1291-ig), szerzői R. BUSQUET és R. PERNOUD, II. köt. (1291-től 1480-ig), szerzői E. BARATIER és F. RAYNAUD, Paris, 1949., 1952.: a második kötet több újat hoz, mint az első, jóllehet egy hanyatló időszakot tárgyal. — PH. WOLFF, *Commerces et marchands de Toulouse (1350 körül—1450 körül)*, Paris, 1954.: kétségtelenül kereskedőváros (jelentős posztókereskedelem), de a nemesek és a „polgárok” (= akik birtokaik termékeiből élnek) foglalják el az első helyet. — J. SCHNEIDER

La ville de Metz aux XIIIe et XIVe siècles, Nancy, 1950.: a korlátozott gazdasági körzetű város típusa, többé-kevésbé megfelel a *Stadtwirtschaft* elméletének, amelyre PIRENNE a 255. o.-on céloz. — *Augusta. 955—1955. Forschungen und Studien zur Kultur- und Wirtschaftsgeschichte Augsburgs*, szerk. H. RINN, München, 1955. Huszonkilenc munkatárs közös műve. — F. KETNER, *Handel en scheepvaart van Amsterdam in de vijftiende eeuw*, Leyden, 1946. E két utóbbi mű azokkal a városokkal foglalkozik, amelyek nagy fellendülése csak a középkor legvégén, sőt az újkorban következett be.

Országok szerint csoportosított városok gazdasági és társadalmi szervezetének áttekintéseit gyűjtötték össze a *Recueils de la Société Jean Bodin* egyik kötetében, éspedig: VII. *La Ville*. Deuxième partie. Institutions économiques et sociales, Bruxelles, 1955. Ebben Németország, Anglia, Belgium és Franciaország városaira vonatkozó közlemények találhatók.

255. o. Emlékeztetőül idézzük C. CIPOLLA—J. DHONDT—M. POSTAN—PH. WOLFF közös beszámolóját (Anthropologie et démographie. Moyen Age, IXe Congrès international des Sciences Historiques, I. *Rapports*, Paris, 1950. 55—80. o.), a városi demográfiát illetően ma már túlhaladja R. MOLS jelentős műve, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, 3 köt. Gembloux—Louvain, 1954—1956, elengedhetetlen segédeszköz minden e téren végzett kutatáshoz. — J. BELOCH, *Bevölkerungsgeschichte Italiens*, 3 köt. Berlin, 1937—1961. — F. LOT, *Recherches sur la population et la superficie des cités remontant à la période gallo-romaine*, 3 rész, 4 köt. Paris, 1945—1946., 1954.: értékes munka; inkább szerényebb számadatok elfogadására hajlamos. — H. REINCKE, *Bevölkerungsprobleme der Hansestädte*, *HG*, 70. 1951. 1—33. o.

256. o. H. VAN WERVEKE, Het bevolkingscijfer van de stad Gent in de veertiende eeuw, *Miscellanea Leonis Van der Essen*, I. Bruxelles—Paris, 1947. 345—354. o.: a lakosság számát minimálisan 56 ezerre teszi.

256. o. (lábjegyzethez). Pirenne szkepticizmusa igazolódott. Napjainkban úgy vélik, hogy Párizsban a 61 ezer család valószínűleg téves szám. Úgy tűnik, a francia főváros ebben az időszakban csak körülbelül 80 ezer lakost számlált: PH. DOLLINGER, Le Chiffre de population de Paris au XIVe siècle. 210 000 ou 80 000 habitants?, *RH*, CCXVI. 1956. 35—44. o. Vö. R. MOLS, i. m. I. 323—324. o.; II. 512—514. o. — Toulouse-ban, amely ebben az időszakban Párizs után kétségtelenül Franciaország legnépesebb városa, 32 ezerre tehetjük a lakosság számát (a fekete halál, a pestis előtt): PH. WOLFF, *Les estimes toulousaines des XIVe et XVe siècles*, Toulouse, 1956.

257. o. Ezzel kapcsolatban lásd F. L. GANSHOF-nak a 337. o.-on idézett művét. Gent esetében helyesebb lenne a városi tanács hatáskörébe tar-

tozó terület megnagyobbodásáról beszélni. Ilyen bővítések 1241-, 1254-, 1274- és 1300-ban történtek.
262. o. Általános ismertetést találunk J. A. VAN HOUTTE, Les courtiers du Moyen Age c. művében, *Rev. hist. de droit fr. et étrang.*, XV. 1936. 105—141. o.; helyi vagy regionális keretben tanulmányozta a kérdést: J. A. VAN HOUTTE, Makelaars en waarden te Brugge van de XIIIe tot de XVIe eeuw, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, V. 1950—1951. 1—30. és 177—197. o.; E. SCHMIEDER, Unterkäufer im Mittelalter, *VSWG*, 30. 1937. 229—260. o. (Dél-Németországra vonatkozik).

3. A VÁROSI IPAR

265. o. Két értekezés látott napvilágot a franciaországi testületek történetére vonatkozóan a forradalomig: F. OLIVIER-MARTIN, *L'organisation corporative de la France d'ancien régime*, Paris, 1938. (nemcsak a céhekre vonatkozik, hanem *valamennyi* laikus „testületre") és E. COORNAERT, *Les corporations en France avant 1789*, Paris, 1940.
268. o. A céhek eredete számos mű témája volt. P. S. LEICHT e tárgyú munkái: L'origine delle arti nell'Europa occidentale, *Rivista di storia del diritto italiano*, VI. 1933.; Ministeria et officia, *Rivista italiana per le scienze giuridiche*, N. S., IX. 1934. és *Corporazioni romane e arti medievali*, Torino, 1937. A szerző úgy véli, hogy a céhek néhány formáját a Rajna-vidéken és Észak-Franciaországban visszavezetheti a Karolingok politikájára. A római hagyományok befolyását csak Itáliában feltételezi. — M. G. MONTI, *Le corporazioni nell' evo antico e nell' alto medio evo; lineamenti e ricerche*, Bari, 1943. c. könyvének első részét alkotó összefoglaló tájékoztatójában minden kontinuitást elvet a római *collegia* és a középkori céhek között, még Itáliában is. — A. GOURON ugyanezt a nézetet vallja Languedocra vonatkozóan *La réglementation des métiers en Languedoc au Moyen Age* c. munkájában, Genève—Paris, 1958. — G. MICKWITZ könyve (*Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens*, Helsinki, 1936.) a céhek eredetét egész Európában egyetlen tényező — vagy legalábbis egyetlen döntő tényező — alapján próbálja magyarázni: a céhek szerinte a kézművesek mozgalmából jöttek létre, amely — a modern kartellekhez hasonlóan — arra törekedett, hogy alkalmas intézkedésekkel kiküszöbölje a kölcsönös konkurrenciát. — G. ESPINAS, *Les origines de l'association. I. Les origines du droit d'association dans les villes de l'Artois et de la Flandre française jusqu'au début du XVIe siècle*, 2 köt. Lille 1941—1942. c. munkájában egy meghatározott terület igen részletes vizsgálatát nyújtja; arra a végeredményre jut, hogy az egyetlen tényező, amely e jelenséget érthetővé teszi, a vallási tényező. — C. WYFFELS főképp a flamand Flandria adataira alapozza fejtegetéseit: *De oorsprong*

der ambachten in Vlaanderen en Brabant, Bruxelles, 1951. — Rövid francia nyelvű összefoglalással: „L'origine des corporations de métiers en Flandre et en Brabant." A szerző arra az eredményre jut, hogy „négy tényezőt kell megkülönböztetni, s ezek közül kettő alapvetően fontos: a városi hatóság által ipari és kereskedelmi téren gyakorolt szervező felügyelet, valamint a kézművesek testületi mozgalma a hatóság által létrehozott keretben; továbbá két másodlagos jelentőségű tényező: a céhek katonai szervezete és a céh vallási társulás (confraternitas) jellege". Érdekes megfigyelni, hogy ezek a megállapítások milyen érezhetően közel állnak Gouron észrevételeihez Languedockal kapcsolatban.
275. o. A selyemiparra vonatkozóan általában: W. F. LEGGETT, *The Story of Silk,* Lifetime Editions, 1949.; külön Luccára vonatkozóan: F. PARDI és E. LAZZARESCHI, *Lucca nella storia, nell' arte e nell' industria,* Lucca, 1941. és F. EDLER-DE ROOVER, Lucchese Silks, *Ciba Review,* Basel, 1950. 2902—2930. o.
276. o. Gent város lakóinak számát a XIV. század közepén minimálisan 56 ezer főre kell becsülni. De a posztóipari munkások számát is emelni kell; több mint hétezren voltak, s így az összlakosság még tekintélyesebb hányadát képviselték, mint ahogy Pirenne jelezte (lásd fentebb, 373. o. VAN WERVEKE, i. m.).

VII. FEJEZET

A XIV. ÉS A XV. SZÁZAD ÁTALAKULÁSAI

1. KATASZTRÓFÁK ÉS TÁRSADALMI ZAVARGÁSOK

279. o. *„A XIV. század kezdetét úgy tekinthetjük, mint a középkori gazdasági espanzió időszakának végét."*

Pirenne itt kifejtett gondolata rendkívül termékenynek bizonyult. M. POSTAN egyike azoknak, akik ezt az elméletet a legerőteljesebben kibontakoztatták. Rövid közleményében (The XVth Century, *EHR,* IX. 1939. 160—167. o.) már szembeszállt az Angliában akkor általános nézetekkel, amelyek szerint a XV. század egyszerű átmenet lett volna a XIV. és a XVI. század között. Postan szerint a középkor végét a recesszió, a gazdasági fejlődés megtorpanása és a nemzeti jövedelem csökkenése időszakának kell tekinteni. — Ugyanettől a szerzőtől: Some economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages, *EHR,* 2. sorozat, II. 1950. 221—246. o.; a figyelem ez alkalommal a demográfiai visszaesésre irányul mint a recesszió tünetére s egyben okára. Kétségtelen, hogy Angliában ezt csak közvetett módon, nevezetesen

a bérek emelkedése alapján lehet bizonyítani. Ebben az új áttekintésben Postan a hanyatlás időszakának kezdetét az 1320 körüli évekre teszi, s ezen a ponton csatlakozik Pirenne véleményéhez. — Végül az angol történész az Észak-Európa középkori kereskedelmének szentelt kitűnő fejezetében, a *The Cambridge Economic History* második kötetében az anyagot két elkülönülő kronológiai alfejezetre osztja: „The Age of Expansion" és „The Age of Contraction". — E. PITZ, Die Wirtschaftskrise des Spätmittelalters, *VSWG*, 52. 1965. 347—367. o. — J. Heers, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Aspects économiques et sociaux*, Paris, 1963. — R. DELATOUCHE, *La crise du XIVe siècle en Europe Occidentale*, *Études sociales*, 1959. 1—19. o.

Jóllehet tehát úgy tűnik, hogy a visszaesés a XIV. század közepénél korábban elkezdődött, mégis az 1347—1352. évi szörnyű járvány adott neki katasztrofális jelleget. Indokolt volt hát közelebbről megvizsgálni a pestis következményeit gazdasági és társadalmi síkon. Ezért CH. VERLINDEN, La Grande Peste de 1348 en Espagne. Contribution à l'étude de ses conséquences économiques et sociales, *RBPH*, XVII. 1938. 103—146. o. c. munkájában a pestis nyomán kibocsátott rendeleteket tanulmányozza, amelyek célja a járvány bizonyos következményeinek, nevezetesen az árak és bérek emelkedésének leküzdése volt. — J. SCHREINER műve, *Pest og Prisfall i Senmiddelalderen*, Oslo, 1948., anélkül hogy szem elől tévesztené a probléma európai aspektusát, új adatokat ismertet Skandináviával kapcsolatban; úgy tűnik, hogy a pestis okozta elhalálozásoknak csak átmeneti hatásuk volt; a hosszú ideig elhúzódó depresszió itt valószínűleg Svédország és Norvégia sajátos körülményeinek eredménye volt. — Több szerző felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy bár az 1347—1352-es évek pestisének mélységes hatásai voltak, nem szabad alábecsülni a későbbi járványokat: J. SALTMARSH, Plague and economic Decline in England in the later Middle Ages, *The Cambridge Historical Journal*, VII. 1911., valamint E. KELTER, Das deutsche Wirtschaftsleben im XIV. und XV. Jahrhundert im Schatten der Pestepidemien, *JNöS*, 165. 1953. 161—208. o. — Elzászban a falvak pestis utáni elnéptelenedését súlyosbította a városok felé történő elvándorlás: H. DUBLED, Conséquences économiques et sociales des „mortalités" du XIVe siècle, essentiellement en Alsace, *RHES*, XXXVII. 1959. 273—294. o. — J. M. W. BEAN (Population and Economic Decline in England in the Later Middle Ages, *EHR*, 2. sorozat, 15. 1962—1963. 423—437. o.) vitatja a népesség folyamatos csökkenését. Véleményét elfogadja A. R. BRIDBURY, *Economic Growth: England in the Later Middle Ages*, London, 1962. — Lásd még G. A. HOLMES, *The Later Middle Ages, 1272—1485*, Edinburgh, 1962.

Az elnéptelenedéssel kapcsolatban több speciális tanulmány látott napvilágot. W. ABEL, miután általánosan ismertette a gabonafélék ára-

nak a lakosság számának alakulására gyakorolt visszahatását (*Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, bővített kiad., Hamburg, 1966.), figyelmét a középkor végén elhagyott falvakra (*Wünstungen*) összpontosította: *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, Jena, 1943. — Alaposan átdolg. 2. kiadása 1955.: az elnéptelenedést kapcsolatba hozza a XIV. századbeli szerencsétlenségekkel, beleértve a pestist megelőző bajokat is. Ugyanettől a szerzőtől: Wüstungen und Preisfall im spätmittelalterlichen Europa, *JNöS*, 165. 1953. 380—427. o.: a demográfiai tényező befolyását tanulmányozza az árak alakulására, valamint az árak befolyását a mezőgazdasági termelésre. — Lásd még K. F. HELLEINER két közleményét: Population Movements and agrarian Depression in the later Middle Ages, *Canadian Journal of Economic and Political Science*, XV. 1949. 368—377. o. és Europas Bevölkerung und Wirtschaft im späteren Mittelalter, *Mitt. des Instit. f. Oest. Geschichtsforschung*, LXII. 1954. 254—269. o. — Észak-Németalföldre vonatkozóan jó *status quaestionist*, továbbá új adatokat találunk T. S. JANSMA, De „Wüstungen" der late middeleeuwen c. munkájában (*Landbouwgeschiedenis*, 123—138. o.). — A holland Mezőgazdasági és Halászati Minisztérium kiadása. Azóta jelent meg: *Villages désertés et histoire économique. XIe—XVIIIe siècle*, Paris, 1965. — Németországra vonatkozóan: H. POHLENDT, Die Verbreitung der mittelalterlichen Wüstungen in Deutschland, *Göttinger geographische Abhandlungen*, 3. füzet, 1950. 86. o. Angliára vonatkozóan: M. W. BERESFORD, *The lost Villages of England*, New York, 1954.; 4. kiad., London, 1963. és ami az „elveszett falvak" felkutatásának eszközeit illeti: M. W. BERESFORD és J. K. S. ST.-JOSEPH, *Medieval England. An aerial Survey*, Cambridge, 1958. Beresforddal együtt azonban mégis fontos megjegyezni, hogy e falvak eltűnéséért nem egyedül a pestis felelős. Legalábbis Angliában ehhez nagymértékben hozzájárult az is, hogy felváltotta a földművelést a juhtenyésztés. A fentieken kívül lásd még: G. FOURQUIN, *Les campagnes de la région parisienne à la fin du Moyen Age (du milieu du XIIIe au début du XVIe siècle)*, Paris, 1964.

Több kutató különös figyelmet szentelt az árak és bérek fejlődésének: I. BOG, Geistliche Herrschaft und Bauer in Bayern und die spätmittelalterliche Agrarkrise, *VSWG*, 45. 1958. 62—75. o.; R. és L. FOSSIER, Aspects de la crise frumentaire en Artois et en Flandre gallicante au XVe siècle, *Recueil de travaux offerts à Cl. Brunel*, I. Paris, 1955. 436—447. o.; E. J. HAMILTON, *Money, Prices and Wages in Valencia, Aragon and Navarre, 1351—1500*, Cambridge Mass., 1936.; F. LÜTGE, Das XIV—XV. Jahrhundert in der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, *JNöS*, 162. 1950. 161—213. o. Általában a munkaerő ritkulása a bérek növekedését idézte elő, miközben a gabonafélék ára változatlan maradt

vagy csökkent. — E. PERROY, A l'origine d'une économie contractée: les crises du XIVe siècle, *AESC*, 4. 1949. 167—182. o. c. nagyon gondolatébresztő közleményében megkülönböztet egy sor „egymást rövid időközökben követő válságot — gabonaválságot 1315—20-ban, pénzügyi és pénzválságot 1333—45-ben, demográfiai válságot 1348—50-ben", — amelyek „bénító hatást gyakoroltak a gazdaságra, és azt egy századon át a tartós depresszió állapotában tartották" (168. o.). — A középkor végére vonatkozó problémák kitűnő összefoglaló előadása: L. GÉNICOT, Crisis. From the Middle Ages to Modern Times, *Cambridge Economic History*, I. 1966. 660—741. és 834—845. o. Elsősorban a pénzválsággal foglalkozik a csehszlovák történész, F. GRAUS, La crise monétaire du XIVe siècle, *RBPH*, XXIX. 1951. 445—454. o.; s ennek magyarázatát — úgy véljük, tévesen — a „különösen megnövekedett" pénzkeresletben véli megtalálni. Lásd még W. C. ROBINSON, Money, Population and Economic Change in Late Medieval Europe, *EHR*, 2. sorozat, XII. 1959. 63—76. o.; megjegyzendők M. POSTAN e közleménnyel kapcsolatos helytálló megfigyelései, 77—82. o.

283. o. H. VAN WERVEKE, La famine de l'an 1316 en Flandre et dans les régions voisines, *RN*, XLI. 1959. 5—14. o.: Bruggével kapcsolatban hasonló számadatokkal szolgál: az éhínség következtében a mintegy 35 ezer főnyi lakosságból 1938 személy halt meg.

283. o. P. GRAS, Le registre paroissial de Givry et la Peste noire en Bourgogne, *Bibliothèque de l'École des Chartes*, C. 1939. 295—308. o.: Givry kis mezővárosában a pestis alatt a halálozási arányszám hússzor magasabb volt a normálisnál. — H. REINCKE, Bevölkerungsprobleme der Hansestädte, *HG*, 70. 1951. 1—33. o. és *Uő*, Bevölkerungsverluste der Hansestädte durch den Schwarzen Tod 1349/1350, *HG*, 72. 1954. 88—90. o.: a szerző becslése szerint a német és főképp a Hanza-városokban a pestis áldozatainak száma 1350-ben meghaladta — gyakran jóval — az ottani lakosság számának felét. — H. VAN WERVEKE kutatásai szerint (*De Zwarte Dood in de Zuidelijke Nederlanden*, Bruxelles, 1954. — Francia nyelvű összefoglalással) egész más volt a helyzet Németalföld déli részén: Ieper és Tournai kivételével a pestis itt alig pusztított; Németalföld északi vidékén csupán Deventert és Fríziát érintette komolyabban. — Összefoglaló áttekintések: E. CARPENTIER, Autour de la Peste noir: famines et épidémies dans l'histoire du XIVe siècle, *AESC*, 17. 1962. 1062—1092. o. és J. VAN KLAVEREN, Die wirtschaftlichen Auswirkungen des Schwarzen Todes, *VSWG*, 54. 1967. 187—202. o. — J. SALTMARSH, i. m. 217. o. és J. C. RUSSELL, i. m. 197. o. hangsúlyozza a pestisjárványok pusztító hatásait, amelyek viszonylag gyakori időközökben követték a fekete halált.

285. o. A százéves háború társadalmi következményeit tárgyalja egy mélyenszántó tanulmány: R. BOUTRUCHE, *La crise d'une société:*

seigneures et paysans du Bordelais pendant la guerre de Cent Ans, Paris, 1947. — A szerző összefoglalása *AESC*, 2. 1947. 336—348. o.: a válság éppúgy érintette a földesurakat, mint a parasztokat; egyik következménye többek között az, hogy a természetben megállapított szolgáltatásokat felváltották a pénzben megszabott szolgáltatások.

286. o. F. W. N. HUGENHOLTZ, *Drie boerenopstanden uit de veertiende eeuw*, Haarlem, 1949. c. munkájának tárgya pontosan a Pirenne által említett három felkelés összehasonlítása. Úgy tűnik, hogy az 1323-tól 1328-ig tartó flamand felkelésben a forradalmi tudatosság tisztábban jelentkezett, mint a *Jacquerie*-ban, és még tisztábban az 1381. évi angol felkelésben.

288. o. R. H. HILTON, Peasant Movements in England before 1381, *EHR*, 2. sorozat, II. 1949. 117—136. o. úgy véli, hogy a XIII. század kezdetét a parasztok kizsákmányolásának jelentős és talán váratlan fellángolása jellemezte a földesurak részéről.

289. o. R. H. HILTON és H. FAGAN, *The English Rising of 1381*, London, 1950. A felkelés magyarázatának kísérlete marxista—leninista szemszögből. — P. LINDSAY és R. GROVER, *The Peasants Revolt 1381*, Hutchinson, 1950.: a szerzők szerint a földesuraik által kizsákmányolt parasztok előre kitervelt felkeléséről van szó.

290. o. Jóllehet Pirenne csak röviden foglalkozik a patríciussággal, hasznosnak tűnik, ha felsoroljuk a patríciusi osztályt tanulmányozó főbb munkákat, amely osztálynak a nagykereskedők is tagjai voltak: J. LESTOCQUOY, *Les villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens (XIe—XVe siècles)*, Paris, 1952.: méltánylandó, de talán korai kísérlet ennek az osztálynak az általános áttekintésére. — Uő., *Patriciens du Moyen Age. Les dynasties bourgeoises d'Arras du XIe au XVe siècle* Arras, 1945.: bizonyos családok grófi vagy apátsági tisztviselők leszármazottjai. — FR. BLOCKMANS, *Het Gentsche stadtspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen — 's Gravenhage, 1938. — A szerzőtől származó hatoldalnyi francia nyelvű összefoglalás: *RN*, XXIV. 1938.: gazdagon dokumentálva; osztja Pirenne véleményét. — G. LUZZATTO, Les activités économiques de patriciat vénétien (X^{e}—XIVe siècles), *AHES*, IX. 1937. 25—37. o.: „a velencei patríciusság mindenekelőtt kereskedő maradt." — A. E. SAYOUS, Aristocratie et noblesse à Gènes, *AHES*, IX. 1937. 366—381. o.: kettősség a nemesekből és nagykereskedőkből álló patríciusságban. — S. L. THRUPP, *The merchant Class of Mediaeval London (1300—1500)*, Chicago, 1948.: annak a „kereskedő"-osztálynak a szó tágas értelmében vett társadalom-, de nem gazdaságtörténeti vizsgálata, amelynek tevékenysége valójában rendkívül összetett volt. — PH. DOLLINGER, Patriciat noble et patriciat bourgeois à Strasbourg au XIVe siècle, *Revue d'Alsace*, 99. 1950—1951. 52—82. o.; Uő., Le patriciat des villes du Rhin supérieur et ses dissensions internes dans la pre-

mière moitié du XIVe siècle, *Revue suisse d'histoire*, III. 1953. 248—258. o.: kettősség és széthúzás az egyrészt nemesekből (gyakran nemesi rangra emelt kereskedőkből), másrészt „polgárokból" (főképp nagykereskedőkből) álló patríciusságban.
293. o. PH. WOLFF, France du Nord, France du Midi. Les luttes sociales dans les villes du Midi français, *AESC*, 2. 1947. 443—454. o. E cikk fő érdekessége abban a tényben rejlik, hogy a tekintetbe vett városok csoportját Pirenne nem tanulmányozta; olyan városokról van szó, amelyeknek népi osztálya főképp kis kézművesekből állt; másrészt „a városi lakosság nagyon jelentős része földműveléssel foglalkozott". (445. o.); mégis a viszály bizonyos körülményei és bizonyos okai hasonló helyzetre engednek következtetni, mint amilyet Németalföld egyes városaiban tapasztalunk.
298. o. A Ciompi-felkeléssel kapcsolatban ma már N. RODOLICO alapvető könyvét kell tanulmányoznunk: *I Ciompi. Une pagina di storia del proletariato operaio*, Firenze, 1945. — A felkeléssel kapcsolatos marxista—leninista nézetekre lásd E. WERNER: Der Florentiner Frühkapitalismus in marxistischer Sicht, *Studi Medievali*, Spoleto, 3. sorozat, I. 1960. 661—686. o. — Az itáliai népi mozgalmakról általában: P. S. LEICHT, *Operai, artigiani, agricoltori in Italia dal secolo VI al XVI*, Milano, 1946.

2. PROTEKCIONIZMUS, KAPITALIZMUS ÉS MERKANTILIZMUS

308. o. R. DE ROOVER, *The Medici Bank. Its Organization. Management. Operations and Decline*, New York—London, 1948. és sokkal alaposabban a *The Rise and Decline of the Medici Bank*, Cambridge, Mass., 1963. c. művében rámutat a szerkezeti különbségekre a Medici-bankház és az azt megelőző itáliai cégek között: igaz, hogy fiókvállalatai és egyéb másodlagos vállalatai tőkéjének legnagyobb részét birtokában tartotta, de jogilag nem volt felelős ügyvezetésükért. — H. M. A. FITZLER, Portugiesische Handelsgesellschaften des XV. und beginnenden XVI. Jahrhunderts, *VSWG*, 25. 1932. 209—250. o. egy sor kereskedelmi társaság megalakulását jelzi kevéssel 1450 előtt vagy után, általában Tengerész Henrik herceg ösztönzésére. Ezek a társaságok hol archaikus, hol pedig új időket jelző vonásokat mutatnak. Mindazonáltal lásd V. RAU és B. W. DIFFIE, Alleged XVth century portuguese Joint-stock Companies and the Articles of Dr. Fitzler, *Bull. of the Inst. of Hist. Research*, XXVI. 74. 1953. 181—199. o.
310. o. Jacques Coeurre vonatkozóan lásd H. DE MAN, *Jacques Coeur, der königliche Kaufmann*, Bern, 1950. — Francia nyelvű ford. Bourges 1951.: a mű szerkesztésének idején rendelkezésre álló ismeretek *status quaestionisa*. Azóta megjelent egy fontos forráspublikáció: *Les affaires*

de Jacques Coeur. Journal du Procureur Dauvet, 2 köt., Paris, 1950—1953. M. MOLLAT kiadásában, aki maga szintén egy kitűnő vázlat szerzője e személy tevékenységéről: Les opérations financières de Jacques Coeur, *Revue de la Banque,* Bruxelles, 18. 1954. 125—142. o. — M. REY, *Le domaine du roi et les finances extraordinaires sous Charles VI. 1388—1413,* es *Les finances royales sous Charles VI. Causes du déficit, 1388—1413,* 2 köt., Paris, 1965.

310. o. Más példa J. BARTIER, L'ascension d'un marchand bourguignon au XVe siècle. Odot Molain, *Annales de Bourgogne,* XV. 1943. 187—206. o. c. munkájában. Ezenkívül lásd ugyanennek a szerzőnek a könyvét: *Légistes et gens de finances au XVe siècle. Les conseillers des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire,* Bruxelles, 1955—57. 2 fasc., amelynek témája rokon az előző tanulmány tárgyával.

316. o. M. YANS, *Histoire économique du duché de Limbourg sous la Maison de Bourgogne. Les forêts et les mines,* Bruxelles, 1938.: bebizonyítja, hogy Jó Fülöp bányapolitikája révén is modern uralkodó volt.

316. o. XI. Lajosra vonatkozóan lásd R. GANDILHON, *Politique économique de Louis XI,* Paris, 1941.

316. o. Normandia egyike volt azoknak a francia tartományoknak, amelyek a legtöbbet szenvedtek a százéves háború utolsó szakaszában. M. MOLLAT, *Le commerce maritime normand à la fin du Moyen Age. Étude d'histoire économique et sociale,* Paris, 1952.: bevezetésként írja le ezt a válságot a kereskedelem helyreállításáról szóló tanulmányhoz, amely tulajdonképpen a könyv témája.

BIBLIOGRÁFIAI KIEGÉSZÍTÉS

A bibliográfiai és kritikai függelék 1967-ig kíséri figyelemmel a középkori gazdaság- és társadalomtörténet irodalmát. Ezért célszerűnek láttuk, hogy a magyar olvasót tájékoztassuk az azóta megjelent fontosabb munkákról, valamint a Pirenne könyvében tárgyalt kérdések magyar szakirodalmáról. Olyan részletes tartalmi és kritikai ismertetésre, mint Werveke professzor tette, nem vállalkozhatunk, ezért csupán az egyes fejezetek témakörébe vágó jelentősebb könyvek és tanulmányok címszerinti felsorolására szorítkozunk.

ÁLTALÁNOS BIBLIOGRÁFIA

Általános és összefoglaló munkák: J. ADAMS, *Patterns of medieva society*, London, 1969; — G. ANTONETTI, *L'économie médiévale* Paris, 1975; — R. H. BAUTIER, *The economic development of medieval Europe*, London, 1971; — A. BORST, *Lebensformen im Mittelalter*, Berlin, 1973; — C. R. BRÜHL, *Fodrum, gistum, servitium regis. Studien zu den wirtschaftlichen Grundlagen des Königtums im Frankreich und in den frankischen Nachfolgestaaten Deutschland, Frankreich und Italien vom 6. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*. 2 köt. Köln — Graz, 1968; — C. M. CIPOLLA, *Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000—1700*, New York, 1976; — R. DOEHAERD, *Le haut Moyen-Age occidental: économies et sociétés*, Paris, 1971 (Nouvelle Clio 14. Részletes bibliográfiával); — G. DUBY, *Guerriers et paysans, VII*^{e}*—XII*^{e} *siècle: premier essor de l'économie européenne*, Paris, 1969 (új kiad. 1978); — *The Fontana economic history of Europe. 1. The Middle Ages*. Ed. C. M. CIPOLLA, London — Glasgow, 1972 (Német kiadása: *Europäische Wirtschaftsgeschichte. 1. Mittelalter*, Stuttgart — New York, 1978); — R. FOSSIER, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Paris, 1970 (Coll. U); — Uő, *Enfance de l'Europe. Aspects économiques et sociaux. 1. L'homme et son espace. 2. Structures et prob-

lèmes, Paris, 1982 (Nouvelle Clio 17. Igen részletes bibliográfiával); — G. FOURQUIN, *Histoire économique de l'Occident médiéval,* Paris, 1969 (3. kiad. 1979, Coll. U); — L. GÉNICOT, *Le XIIIe siècle européen,* Paris, 1968 (Nouvelle Clio 18. Részletes bibliográfiával); — D. HERLIHY, *Medieval culture and society,* London, 1968; — Uő, *The history of feudalism,* London, 1971; — G. HODGETT, *A social and economic history of medieval Europe,* London, 1972 (Bibliográfiával); — MAKKAI L., Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában, *Történelmi Szemle,* 1976; — Uő, Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen-Age, *Acta Historica,* 16, 1970; — M. MAŁOWIST, *Wschód a zachód Europy w XIII—XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych,* Warszawa, 1973; — N. J. G. POUNDS, *An economic history of medieval Europe,* London—New York, 1974 (Részletes bibliográfiával); — Uő, *An historical geography of Europe, 450 B. C. — A. D. 1350,* Cambridge, 1973; — L. SUAREZ-FERNÁNDEZ, *Historia social y económica de la edad media europea,* Madrid, 1969.

Tanulmánygyűjtemények: *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters. Festschrift für H. Helbig. Hrsg. v.* K. SCHULZ, Köln—Wien, 1976; — G. DUBY, *Hommes et structures du Moyen-Age,* Paris—La Haye, 1973 (A kötet 24 tanulmányából 5 magyarul is megjelent: *Emberek és struktúrák a középkorban,* Budapest, 1978); — M. BLOCH, *A történelem védelmében. Válogatott művek,* Budapest, 1974; — D. HERLIHY, *The social history of Italy and Western Europe, 700—1500,* London, 1978; — J. LE GOFF, *Pour un autre Moyen-Age. Temps, travail et culture en Occident. 18 essais,* Paris, 1977; — M. M. POSTAN, *Essays on medieval agriculture and general problems of the medieval economy,* Cambridge, 1973; — Y. RENOUARD, *Études d'histoire médiévale.* 2 köt. Paris, 1968; — H. VAN WERVEKE, *Miscellanea mediaevalia,* Ghent, 1968.

Országok szerinti áttekintések: G. DUBY és J. LE GOFF, A középkori Franciaország gazdasági növekedése, *Világtörténet,* 16, 1968; — J. F. LEMARIGNIER, *La France médiévale, institutions et société,* Paris, 1971 (Coll. U); — G. DEVALLY, *La Berry du Xe siècle au milieu du XIIIe,* Paris—Le Haye, 1973; — J. P. POLY, *La Provence et la société féodale (897—1166),* Paris, 1976; — *Les structures sociales de l'Aquitaine, du Languedoc et de l'Espagne au premier âge féodal,* Paris, 1968; — T. EVERGATES, *Feudal society in the bailliage of Troyes under the counts of Champagne, 1152—1284,* Baltimore—London, 1975; — J. A. VAN HOUTTE, *An economic history of the Low Countries, 800—1800,* New York, 1977; — *La Wallonie. Le pays et les hommes. Histoire — économies — sociétés.* Dir. scientif. H. HASQUIN. *T. I. des origines à 1830,* Bruxelles, 1975; — M. M. POSTAN, *The medieval economy and society.*

An economic history of Britain, 1100—1500, Berkeley—London, 1972; — R. A. BROWN, *The origins of British feudalism,* London, 1973; — *Peasants, knights and heretics. Studies in medieval English social history. Ed.* R. H. HILTON, Cambridge—London, 1976 — J. B. BOLTON, *The medieval English economy, 1150—1500,* London, 1980; — *H. C, Darby, Domesday England,* Cambridge, 1977; — R. W. FINN, *The norman conquest and its effects on the economy, 1066—1086,* Hamden, Conn.—London, 1971; — K. BOSL, Staat, Gesellschaft, Wirtschaft im deutschen Mittelalter. In: *Handbuch der deutschen Geschichte. Hrsg. v.* H. GRUNDMANN. Bd. I. Stuttgart, 1970; — Uő, *Die Grundlagen der modernen Gesellschaft im Mittelalter. Eine deutsche Gesellschaftsgeschichte des Mittelalters,* T. 1. Stuttgart, 1972; — *Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Hrsg. v.* H. AUBIN *und* W. ZORN. *Bd. 1. Von der Frühzeit bis zum Ende des 18. Jahrhunderts,* Stuttgart, 1971; — E. PITZ, *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Deutschlands im Mittelalter,* Wiesbaden, 1979; — W. METZ, *Das Servitium regis. Zur Erforschung der wirtschaftlichen Grundlagen des hochmittelalterlichen deutschen Königtums,* Darmstadt, 1978; — H. HELBIG, *Gesellschaft und Wirtschaft der Mark Brandenburg im Mittelalter,* Berlin—New York, 1973; — W. RÖLLIN, *Siedlungs- und wirtschaftsgeschichtliche Aspekte der mittelalterlichen Urschweiz bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts,* Zürich, 1969; — M. MITTERAUER, *Zollfreiheit und Marktbereich. Studien zur mittelalterlichen Wirtschaftsverfassung am Beispiel einer niederösterreichischen Altsiedellandschaft,* Wien, 1968; — *Economy, society and government in early medieval Italy. Essays in memory of R. L. Reynolds.* Ed. D. HERLIHY, R. S. LOPEZ, V. SLESSAREV, Univ. of Wisconsin, 1969; — I. PERI, *Uomini, città e campagne in Sicilia dall'XI al XIII secolo,* Roma—Bari, 1978; — F. THIRIET, *La Romanie vénitienne au Moyen-Age,* Paris, 1975; — P. TOUBERT, *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional à la fin du XII*[e] *siècle,* Rome, 1973, 2 köt.; — CH. E. DUFOURCQ *és* J. GAUTIER-DALCHÉ, *Histoire économique et sociale de l'Espagne chrétienne au Moyen-Age,* Paris, 1976; — J. L. MARTIN-RODRIQUEZ, *Evolución económica de peninsula ibérica: siglos VI—XIII,* Barcelona, 1976; — J. VICENS-VIVÈS, *An economic history of Spain,* London, 1969; — P. BONNASSIE, *La Catalogne du milieu de X*[e] *à la fin du XI*[e] *siècle. Croissance et mutations d' une société.* 2 köt. Toulouse, 1975—76; — E. ASHTOR, *Social and economic history of the Near East in the Middle Ages,* London, 1976.

Tematikus áttekintések: E. LE ROY LADURIE, *Histoire du climat depuis l'an mil,* Paris, 1967; — L. WHITE, *Technologie médiévale et transformations sociales,* Paris, 1972; — J. GRIMPEL, *La révolution industrielle au Moyen-Age,* Paris, 1975; — ENDREI W., *A középkor technikai forradalma,* Budapest, 1978; — *Famille et parenté dans l'Occident*

médiéval. Prés. par G. DUBY *et* J. LE GOFF, Rome, 1977; — R. FOSSIER, Les structures de la famille en Occident au Moyen-Age. *XVe Congrès international des sciences historiques, Rapports II.* Bucarest, 1980; — M. MOLLAT, *Les pauvres au Moyen-Age,* Paris, 1978; — E. POWER, *Medieval women,* Cambridge, 1975.

BEVEZETŐ

Az ókorból a középkorba való gazdasági átmenetre vonatkozó Pirenne-tézissel újabban E. ASHTOR foglalkozott: Quelques observations d'un orientaliste sur la thèse de Pirenne, *Journal of Economic and Social History of the Orient,* 13, 1970, és Nouvelles refléxions sur la thèse de Pirenne, *Revue suisse d'histoire,* 20, 1970; mindkettő újra kiadva: *Studies on the Levantine trade in the Middle Ages,* London, 1978. A kora középkori pénz- és nemesfémforgalomra l. M. LOMBARD, *Études d'économie médiévale. 1. Monnaie et l'histoire, d'Alexandre à Mahomet. 2. Les métaux dans l'ancien monde du Ve au XIe siècle,* Paris—La Haye, 1971, 1975.

A Karoling-kor gazdagságára és társadalmára l. P. RICHÉ, *La vie quotidienne dans l'Empire carolingien,* Paris, 1973; — A. TEUTSCHER, Betriebsführung und Buchhaltung in den karolingischen Königsgütern nach dem Capitulare de villis, *VSWG* 61, 1974; — F. STAAB, *Untersuchungen zur Gesellschaft am Mittelrhein in der Karolingerzeit,* Wiesbaden, 1975; — H. MÜLLER-KEHLEN, *Die Ardennen im Frühmittelalter. Untersuchungen zum Königsgut in einem karolingischen Kernland,* Göttingen, 1973; — M. ROUCHE, La faim à l'époque carolingienne, *RH* 250, 1973; — G. ROTH, Handel und Gewerbe vom 6. bis 8. Jahrhundert östlich des Rheins, *VSWG* 58, 1971; — E. POGNON, *La vie quotidienne en l' an mil,* Paris, 1981. — A zsidó kereskedőkre: E. ASHTOR, Aperçus sur les Rhadanites, *Revue suisse d'histoire,* 27, 1977 (új kiad.: *Studies on the Levantine trade*). — Az egyház és a gazdasági élet kapcsolatáról: J. GILCHRIST, *The Church and economic activity in the Middle Ages,* London, 1969; — R. DE ROOVER, *La pensée économique des scholastiques,* Montréal—Paris, 1971; — J. KIRSHNER, Les travaux de Raymond de Roover sur la pensée économique des scolastiques, *AESC* 30, 1975.

I. A KERESKEDELEM ÚJJÁSZÜLETÉSE

Általános munkák: J. és F. GIES, *Merchants and moneymen. The commercial revolution, 1000—1500,* New York, 1972; — R. S. LOPEZ,

The commercial revolution of the Middle Ages, 950—1350, London, 1976; — *Occident et Orient au Xᵉ siècle,* Dijon, 1979.

A Földközi tenger: M. TANGHERONI, L. DI NERO, *Commercio e navigazione nel Mediterraneo medioevale,* Roma, 1978; — GY. SZÉKELY, L'Italie du Sud et Byzance aux Xᵉ—XIᵉ siècles, *Acta Antiqua* XV, 1967; — F. LANE, *Venice, a maritime republic,* John Hopkins Univ. 1973; — J. C. HOCQUET, *Le sel et la fortune de Venise.* 2. köt. Lille, 1978—79; — *Venezia e il Levante fino al secolo XV.* A cura di A. PERTUSI. *Vol. I. Storia — Diritto — Economia.* 2 köt. Firenze, 1973; — A. O. CITARELLA, Patterns in medieval trade: the commerce of Amalfi before the Crusades, *Journal of Economic History,* 28, 1968; — D. ABULAFIA, *The two Italies: economic relations besween the norman kingdom of Sicily and the northern communes,* London—New York, 1977.

Az Északi és a Balti tenger: *I normanni e la loro espansione in Europa nell'alto medioevo. Settimane XVI.* Spoleto, 1969; — H. JAHNKUHN, *Typen und Funktionen vor- und frühwikingerzeitlicher Handelsplätze im Ostseegebiet,* Wien—Köln—Graz, 1971; — Der Handel zwischen Ostsee, arabischen Ländern und Byzanz als Urbanisierungsfaktor im frühen Mittelalter (7—12. Jahrhundert), *Zeitschrift für Archäologie,* 12, 1978; — J. SUOLAHTI és E. KUUJO, Byzance et les pays scandinaves. *XVᵉ Congrès internat. des sciences historiques, Rapports II,* Bucarest, 1980; — G. HATZ, *Handel und Verkehr zwischen dem deutschen Reich und Schweden in der späten Wikingerzeit,* Lund, 1974.

A flamand posztóipar fejlődésére l. VÁCZY P., A szövőipar technikai és szervezeti átalakulása Flandriában a XI—XIII. században, *Acta Universitatis Scient. Budapestinensis, Sectio historica,* 1957, 1.

II. A VÁROSOK

A középkori városról általában: Y. BAREL, *La ville médiévale. Système social, système urbain,* Grenoble, 1977; — E. ENNEN, *Die europäische Stadt des Mittelalters,* Göttingen, 1972; — *The medieval city. Ed.* H. A. MISKIMIN, D. HERLIHY, A. L. UDOVITCH, New Haven—London, 1977; — F. RÖRIG, *The medieval town,* Univ. of. California, 1967; — *Die Stadt des Mittelalters.* Hrsg. v. C. HAASE. *I. Begriff, Entstehung und Ausbreitung. 2. Recht und Verfassung. 3. Wirtschaft und Gesellschaft.* Darmstadt, 1969—73; — *Die Stadt des Mittelalters. Festschrift Schultzer,* Weimar, 1972; — *Festschrift Ennen,* Bonn, 1972; — *Settimane XXI.* 1973, Spoleto, 1974.

Az egyes országok középkori városaira ld. *Histoire de la France urbaine. Sous la dir. de* G. DUBY. *1. La ville antique des origines au IXᵉ siècle. 2. La ville médiévale des Carolingiens à la Renaissance,*

Paris, 1980; — C. PLATT, *The English medieval town*, London, 1976; — S. REYNOLDS, *An Introduction to the history English medieval towns*, Oxford, 1977; — *Stadt und Städtebürgertum in der deutschen Geschichte des 13. Jahrhunderts*. Hrsg. v. B. TÖPFER, Berlin, 1976; — B. SCHWINEKÖPER, *Königtum und Städte bis zum Ende des Investiturstreits*, Sigmaringen, 1977; — J. GAUTIER-DALCHÉ, *Historia urbana de León y Castilla en la edad media (siglos IX—XIII)*, Madrid, 1979.

A városi élet újjászületése: A. LOMBARD-JOURDAN, Du problème de la continuité: y a-t-il une protohistoire urbaine en France? *AESC* 25, 1970; — Uő, Oppidum et banlieu: sur l'origine et les dimensions du territoire urbain, uo. 27, 1972; — M. MITTERAUER, La continuité des foires et la naissance des villes, uo. 28, 1973; — CH. VERLINDEN, Marchands ou tisserands? A propos des origines urbaines, uo. 27, 1972; — J. B. BENTON, *Town origins, the evidence from medieval England*, London, 1968; — D. M. NICHOLAS, Medieval urban origins in northern continental Europe: state of research and some tentative conclusions. In: *Studies on medieval and Renaissance history*, Vol. 6. Lincoln, 1970; — Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. *Abhandlungen d. Akademie d. Wissensch. in Göttingen, phil.-hist. Kl.*, 3. Folge, Nr. 83, 1973; — L. MUSSET, La renaissance urbaine de X^e^ et XIe siècles dans l'ouest de la France: problèmes et hypothèses de travail. In: *Études de civilisation médiévale. Mélanges E. R. Labande*, Poitiers, 1974.

A városi intézmények és a városi jog: *Les libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècles*, Bruxelles, 1968; — P. MICHAUD-QUANTIN, *Universitas. Expressions du mouvement communautaire dans le Moyen-Age latin*, Paris, 1970; — E. WERNER, *Stadtluft macht frei. Frühscholastik und bürgerliche Emanzipation in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts*, Berlin, 1976; — *Stadtgemeine und Stadtbürgertum im Feudalismus*, Magdeburg, 1976; — *Altständisches Bürgertum. 1. Herrschaft und Gemeinverfassung. 2. Erwerbsleben und Sozialgefüge*. HRSG. V. H. STOOB, Darmstadt, 1978; — H. KELLER, Einwohnergemeinde und Kommune: Probleme der italienischen Stadtverfassung im 11. Jahrhundert, *Historische) Zeitschrift*, 224, 1977; — Uő, *Adelsherrschaft und städtische Gesellschaft in Oberitalien, 9. bis 12. Jahrhundert*, Tübingen, 1979.

Egyes városok középkori történetének gazdag irodalmából csak néhányat említhetünk: J. BOUSSARD, *Nouvelle histoire de Paris*. T. I. Paris, 1976; — CH. BROOKE és G. KEIR, *London, 800—1266: the shaping of a city*, Los Angeles—London, 1975; — R. KOEBNER, *Die Anfänge des Gemeindewesens der Stadt Köln*, Bonn, 1972; — H. SCHWARZMAIER, *Lucca und das Reich bis zum Ende des 11. Jahrhunderts*, Tübingen, 1972; — U. SCHWARZ, *Amalfi im frühen Mittelalter (9—11. Jahrhundert)*, Tübingen, 1978.

A mezőgazdaság és az agrártársadalom történetére általában: Sz. D. SZKAZKIN, *A parasztság a középkori Nyugat-Európában*, Budapest, 1979; — G. FOURQUIN, *Le paysan d'Occident au Moyen-Age*, Paris, 1972; — R. FOSSIER, Économies et sociétés rurales: France et Angleterre (XIe—XVe siècles), *RH* 261, 1979; — *Histoire de la France rurale. Sous la dir. de* G. DUBY *et* A. WALLON. *1. La formation des campagnes français des origines au XIVe siècle. 2. L'âge classique, 1340—1789*, Paris, 1975; — A. VERHULST, Le paysage rural en Flandre intérieure: son évolution entre le IXe et le XIIIe siècle, *RN* 62, 1980; — E. MILLER és J. HATCHER, *Medieval England. Rural society and economic change, 1086—1383*, London—New York, 1978; — J. Z. TITOW, *English rural society, 1200—1350*, London, 1969; — Uő, *Winchester yields. A study in medieval agricultural productivity*, London, 1972; — *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Hrsg. v.* G. FRANZ. *Bd. 2.* W. ABEL, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft. Bd. 3.* F. LÜTGE, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung. Bd. 4.* G. FRANZ, *Geschichte des deutschen Bauernstandes*. 2. kiad. Stuttgart, 1967—74; — E. ENNEN és W. JANSSEN, *Deutsche Agrargeschichte*, Wiesbaden, 1979; — *Deutsches Bauerntum im Mittelalter. Hrsg. v.* G. FRANZ, Darmstadt, 1974; — M. FUIANO, *Economia rurale e società nel medioevo*, Napoli, 1978; — P. CAMMAROSANO, *Le campagne nell'età communale (metà sec. XI—metà sec. XIV)*, Torino, 1974.

Egyes vidékek középkori agrárviszonyaira: R. FOSSIER, *La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Paris—Louvain, 1968; — Uő, *Chartes de coutume en Picardie (XIe—XIIIe siècle)*, Paris, 1975; — V. FUMAGALLI, *Terra e società nell'Italia padana. I secoli IX e X*, Torino, 1976; — C. ROTELLI, *Una campagna medievale. Storia agraria del Piemonte fra il 1250 e il 1450*, Torino, 1973.

Település és falutörténet: *Medieval settlement. Continuity and change*. ED. P. H. SAWYER London, 1976 (tanulmányok Európa legtöbb országáról); — *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters. Siedlungsform — wirtschaftliche Funktion — soziale Struktur*. Hrsg. v. H. JAHNKUHN, R. SCHÜTZEICHEL, F. SCHWIND Göttingen 1977; — J. CHAPELOT és R. FOSSIER *Le village et la maison au Moyen-Age*, Paris 1980; — W. O. AULT *Open-field farming in medieval England. A study of village by-laws*, London—New York, 1972; — HORVÁTH P., *A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai*, Budapest, 1960.

Nagybirtokszervezet és jobbágyság: R. BOUTRUCHE, *Seigneurie et féodalité. I. Le premier âge des liens d'homme à homme. II. L'apogée*

(XIe—XIIIe siècles), Paris, 1968—70; — G. FOURQUIN, *Seigneurie et féodalité au Moyen-Age*, Paris, 1970 (2. kiad. 1977); — F. L. CHEYETTE, *Lordship and community in medieval Europe*, London, 1968; — G. DROEGE, *Landrecht und Lehnrecht im hohen Mittelalter*, Bonn, 1969; — C. VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale. T. II. L'Italie*, Gand-Bruges, 1977; — K. BOSL, *Unfreiheit im Übergang von der archaischen Epoche zur Aufbruchsperiode des mittelalterlichen Gesellschaft*, München, 1973; — P. DOCKÈS, *La libération médiévale*, Paris, 1979; — D. C. NORTH és R. P. THOMAS, The rise and fall of the manorial system: a theoretical model, *Journal of Economic History*, 31, 1971 (l. ugyanilyen címen S. FENOALTEA cikkét, *uo.* 35, 1975); — R. G. WITT, The landlord and the economic revival of the Middle Ages in northern Europe, 1000—1250, *American Historical Review*, 76, 1971; — *Herrschaft und Stand. Untersuchungen zur Sozialgeschichte im 13. Jahrhundert*. Hrsg. v. J. FLECKENSTEIN, Göttingen, 1977; — MAKKAI L., Nagybirtok és kis gazdaságok, földesúr és parasztok Európában a közép- és újkorban, *Világtörténet*, 1982, 3. sz.; — C. SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *El régimen de la tierra en el reino asturleonés hace mil años*, Buenos Aires, 1978; — A. UBIETO-ARTETA, *Los „tenentes" en Aragón y Navarra en los siglos XI y XII*, Valencia, 1973; — G. TABACCO, Fief et seigneurie dans l'Italie communale, *MA* 75, 1969.

Egyes középkori uradalmakról számos monografikus feldolgozás készült; ezek közül a legérdekesebbek: L. KUCHENBUCH, *Bäuerliche Gesellschaft und Klosterherrschaft im 9. Jahrhundert. Studien zur Sozialstruktur der Familia der Abtei Prüm*, Wiesbaden, 1978 (VSWG Beiheft 66); — E. LINCK, *Sozialer Wandel in klosterlichen Grundherrschaften des 11. bis 13. Jahrhunderts. Studien zu den familiae von Gembloux, Stablö-Malmedy und St. Trond*, Göttingen, 1978; — H. GRONEUER, *Caresana. Eine oberitalienische Grundherrschaft im Mittelalter, 987—1261*, Stuttgart, 1970; — C. DYER, *Lords and peasants in a changing society. The estates of the Bishopric of Worcester, 680—1540*, Cambridge, 1980; — D. HARVEY, *Westminster abbey and its estates in the Middle Ages*, Oxford, 1977; — E. KING, *Peterborough Abbey, 1086—1310: a study in the land market*, New York, 1973.

A középkori nemességre l. *La noblesse au Moyen-Age, XIe—XVe siècles. Essais à la mémoire de R. Boutruche*, réunis par PH. CONTAMINE, Paris, 1976; — T. REUTER, *The medieval nobility. Studies on the ruling classes of France and Germany from the sixth to twelfth century*, Amsterdam, 1979; — N. DENHOLM-YOUNG, *The country gentry in the 14th century*, London, 1969.

A népesség növekedésére l. M. R. REINHARD, A. ARMENGAUD, J. DUPAQUIER, *Histoire générale de la population mondiale*, Paris, 1968; — *La démographie médiévale. Sources et méthodes*, Monaco, 1972; —

J. B. Russel, A quantitative approach to medieval population change, *Quantitative history*, 1969.

A mezőgazdaság átalakulása a 12. századtól: Ch. Higounet, *Paysages et villages neufs du Moyen-Age. Receuil d'articles*, Paris, 1975; — R. Mariotte-Löber, *Ville et seigneurie: les chartes de franchises des comtes de Savoie, fin XIIe siècle — 1343*, Annecy—Genève, 1973; — G. Sivéry, *Structures agraires et vie rurale dans le Hainaut de la fin du XIIIe siècle au début du XVIe siècle.* Lille, 1977—79, 2 köt. — R. C. Hilton, *The decline of serfdom in medieval England*, London, 1969; — Uő, *The English peasantry in the Later Middle Ages*, London—New York, 1975; — B. Barrière, *L'abbaye cistercienne d'Obazine, Tulle, 1977;* — *Les libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècles*, Bruxelles, 1968; — J. Hatcher, *Rural economy and society in the Duchy of Cornwall, 1300—1500*, London, 1970; — H. Ott, *Studien zur spätmitteralterlichen Agrarverfassung im Oberrheingebiet*, Stuttgart, 1970; — T. F. Glick, *Irrigation and society in medieval Valencia*, Cambridge, Mass., 1970.

A középkori kolonizációs mozgalomra l. Gy. Székely, Wallons et Italiens en Europe Centrale aux XIe—XVIe siècles. *Acta Universitatis Scient. Budapestinensis, Sectio historica*, 6, 1975; — *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Hrsg. v.* W. Schlesinger, Sigmaringen, 1975; — W. Kuhn, Vergleichende *Untersuchungen zur mittelalt. Ostsiedlung* Köln — Wien, 1973; — 1974; — B. Zientara, Der Ursprung des „deutschen Rechtes" (ius Theutonicum) auf dem Hintergrung der Siedlungsbewegung in West- und Mitteleuropa während des 11. und 12. Jahrhunderts. *Jahrbücher für Geschichte des Feudalismus* 2, Berlin, 1979.

IV. A kereskedelem fejlődése a XIII. század végéig

A középkori kereskedelemről általában (Gies és Lopez idézett munkáin kívül, l. I. fejezet) l. M. M. Postan, *Medieval trade and finance*, Cambridge, 1972; — J. Le Goff, *Marchands et banquiers du Moyen Age*, 4. kiad., Paris 1969; — R. De Roover, *Business, banking and economic thought in late medieval and early modern Europe. Selected studies. Ed. by* J. Kirshner, Chicago—London, 1974; — J. W. Baldvin, *Masters, princes and merchants*, Princeton, 1970; — A. Sapori, *La mercatura medievale*, Firenze, 1972.

A forgalom: A. C. Leighton, *Transport and communication in early medieval Europe, A. D. 500—1100*, Newton Abbot, 1972; — Les transports au Moyen-Age, *Annales de Bretagne*, 85, 1978; — A. Lewis, *The see and medieval civilizations. Collected studies*, London, 1978;

— J. MERRIEN, *La vie quotidienne des marins au Moyen-Age des vikings aux galères*, Paris, 1969; — C. CRAECKER-DUSSARD, L'évolution du sauf-conduit dans les principautés de la Basse-Lotharingie du VIIIe au XIVe siècle, *MA* 80, 1974.

A vásárok: R. K. BERLOW, The development of business techniques used at the fairs of Champagne from the end of the twelfth century to the middle of the thirteenth century. In: *Studies in medieval and Renaissance history*, Vol. 8., Lincoln, 1971; — R. L. REYNOLDS, Genoese trade in the late twelfth century, particularly in cloth from the fairs of Champagne, *Journal of economic and business history*, 3. 1971; — H. DUBOIS, *Les foires de Châlon et le commerce dans la vallée de la Saône à la fin du Moyen-Age: vers 1280—vers 1430*, Paris, 1976.

A pénz: E. FOURNIAL, *Histoire monétaire de l'Occident médiéval*, Paris, 1970; — A. CHÉDEVILLE, Recherches sur la circulation de l'or en Europe occidentale du Xe à la fin du XIIe siècle, *Ma* 83, 1977; — Uő, Le rôle de la monnaie et l'apparition du crédit dans les pays de l'ouest de la France, XIe—XIIIe siècle, *Cahiers de civilisations médiévale*, 17, 1974; — R. KAISER, Münzprivilegien und bischöfliche Münzprägung in Frankreich, Deutschland und Burgund im 9—12. Jahrhundert, *VSWG* 63, 1976; — N. KLUSSENDORF, *Studien zu Währung und Wirtschaft am Niederrhein vom Ausgang der Periode des regionalen Pfennings bis zum Münzvertrag von 1357*, Bonn, 1974.

A hitel és a pénzkereskedelem: R. DE ROOVER, Le marché monétaire au Moyen-Age et au début des temps modernes: problèmes et méthodes, *RH* 241, 1970; — *The dawn of modern banking*, New Haven—London, 1979 (R. S. LOPEZ, J. LE GOFF, T. W. BLOMQUIST, stb. tanulmányai); — L. A. BOITEUX, *La fortune de mer; le besoin de sécurité et les débuts de l'assurance maritime*, Paris, 1968; — J. H. PRYOR, The origins of the commenda contract, *Spec.* 52, 1977; — R. L. BUENGER, The Venetian money market, 1150 to 1229. *Studi veneziani*, 13, 1971; — CH. M. DE LA RONCIERE, *Un changeur florentin du Trecento: Lippo di Fede del Sega, 1285 env.—1363 env.*, Paris, 1973; — T. W. BLOMQUIST, The Castracani family of thirteenth-century Lucca, *Spec.* 46, 1971; — M. BONNET, Les changeurs lyonnais au Moyen-Age (1350—1450), *RH* 249, 1973; — R. A. GOLDTHWAITE, Italian bankers in medieval England, *Journal of European Economic History*, 2, 1973; — R. W. KAEUPPER, *Bankers to the crown: the Riccardi of Lucca and Edward I.*, Princeton, 1973; — Uő, The Frescobaldi of Florence and the English crown. In: *Studies in medieval and Renaissance history*, Vol. 10., Lincoln, 1973; — I. M. PETERS, *Hanse-Kaufleute als Gläubiger der englischen Krone (1294—1350)*, Köln—Wien, 1978; — G. NAHON, Le crédit et les Juifs dans la France du XIIIe siècle, *AESC* 24, 1969; — R. C. MUELLER, Les prêteurs juifs de Venise au Moyen-Age, *AESC* 30, 1975; — S. JENKS, Juden-

verschuldung und Judenverfolgung in Franken im 14. Jahrhundert, *VSWG* 65, 1978; — H. HABERLAND, *Der Lübecker Renten- und Immobilienmarkt in der Zeit von 1285—1315*, Lübeck, 1974; — G. BORDONOVE, *La vie quotidienne des Templiers au XIIIe siècle*, Paris, 1975; — B. NELSON, *The idea of usury*, Chicago, 1969.

V. BEHOZATAL ÉS KIVITEL A XIII. SZÁZAD VÉGÉIG

Földközi-tengeri és levantei kereskedelem: D. JACOBY, *Recherches sur la Mediterranée orientale du XIIe au XVe siècle*, London, 1979; — E. ASHTOR, *Studies on the Levantine trade in the Middle Ages*, London, 1978; — H. E. MAYER, *Marseilles Levantehandel und ein akkonensisches Fälscheratelier des 13. Jahrhunderts*, Tübingen, 1972; — PACH ZS. P., A középkori Levante-kereskedelem és Magyarország, *Történelmi Szemle*, 1974; — Uő, Levantine trade and Eastern Europe in the Middle Ages, *XVe Congrès international des sciences historiques, Rapports II*, Bucarest, 1980; — J. DÉVISSE, Routes de commerce et échanges en Afrique occidentale en relation avec la Méditerranée, *RHES* 50, 1972; — M. L. CHIAPPA-MAURI, Il commercio occidentale di Genova nel XIV secolo, *Nuova Rivista storica*, 57, 1973; — R. FERRER-NAVARRO, *La exportación valenciana en el siglo XIV*, Zaragoza, 1976.

Hanza városok és Németország: *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten, 12—17. Jahrhundert*, Köln, 1973; — J. SCHILDHAUER, K. FRITZE, W. STARK, *Die Hanse*, Berlin, 1974; — M. P. LESNIKOV, *Die Handelsbücher des hansischen Kaufmanns Veckinchusen*, Berlin, 1973; — W. RENNKAMP, *Studien zum deutsch-russischen Handel bis zum Ende des 13. Jahrhunderts. Novgorod und Dünagebiet*, Bochum, 1977; — W. KEHN, *Der Handel im Oderraum im 13. und 14. Jahrhundert*, Köln—Graz, 1968; — H. SCHENK, *Nürnberg und Prag. Ein Beitrag zur Geschichte der Handelsbeziehungen im 14. und 15. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1969.

Anglia kereskedelme: C. PLATT, *Medieval Southampton, the port and trading community, A. D. 100—1600*, London, 1973; — E. PERROY, Le commerce anglo—flamand au XIIIe siècle: la Hanse flamande de Londres, *RH* 1974; — W. R. CHILDE, *Anglo-Castilian trade in the later Middle Ages*, Manchester, 1978.

A nagykereskedelem árucikkei: M. F. MAZZAONI, The cotton industry of northern Italy in the late Middle Ages, 1150—1450, *Journal of Economic History*, 32, 1972; — H. VAN DER WEE, Structural change and specialization in the industry of the southen Netherlands, 1100—1600, *EHR* 28, 1975; — J. DERVILLE, Les draperies flamandes et artésiennes vers 1250—1350, *RN* 54, 1972; — J. MUNRO, *The transformation of the Flemish woollen industries, ca. 1250—ca. 1400: the response to*

changing factor costs and market demand, Leuven, 1971; — Uő, *Wool, cloth and gold. The struggle for bullion in Anglo-Burgundian trade, 1340—1478,* Bruxelles—Toronto, 1973; — Székely Gy., A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVII. századi Közép-Európában, *Századok,* 102, 1968; — *La lana come materia prima. I fenomeni della sua produzione e circulazione nei secoli XIII—XVII. A cura di* M. Spallanzani, Firenze, 1974; — T. H. Lloyd, *The English wool trade in the Middle Ages,* London, 1977; — R. Debort, *Le commerce des fourrures en Occident à la fin du Moyen-Age (vers 1300—vers 1450),* 2 köt. Rome, 1978; — G. Sivéry, *Les comtes de Hainaut et le commerce du vin au XIVe siècle et au début du XVIe siècle,* Lille, 1969; — M. K. James, *Studies in the medieval wine trade,* London, 1971; — H. J. Schmitz, *Faktoren der Preisbildung für Getreide und Wein in der Zeit von 800 bis 1350,* Stuttgart, 1968; — Paulinyi O., *A vállalkozás kezdeti formái a feudáliskori nemesércbányászatban,* Budapest, 1966; — R. Sprandel, *Das Eisengewerbe im Mittelalter,* Stuttgart, 1968; — Uő, La production du fer au Moyen-Age, *AESC* 24, 1969.

A nagykereskedelem kapitalista jellege: R. Märtins, *Wertorientierungen und wirtschaftliches Erfolgsstreben mittelalterlicher Grosskaufleute. Das Beispiel Gent im 13. Jahrhundert,* Köln—Wien, 1976; — W. Stromer, *Oberdeutsche Hochfinanz, 1350—1450,* T.1., Wiesbaden, 1970; — L. K. Little, *Religious poverty and the profit economy in medieval Europe,* Ithaca, N. Y.—London, 1978.

VI. A városi gazdaság és az ipar szabályozása

A városok mint gazdasági központok: W. M. Bowsky, *The finance of the commune of Siena, 1287—1355,* London—New York, 1970; — F. Szmira, *Espansione urbana di Firenze del Dugento,* Firenze, 1975; — *Florentine studies.* Ed. N. Rubinstein, London, 1968; — J. P. Sosson, *Les travaux publiques de la ville de Bruges, XIVe—XVe siècles,* Bruxelles, 1977; — A. Babel, *Histoire économique de Genève des origines au début du XVIe siècle,* Genève, 1968; — H. Kraus, *Gold was the mortar. The economics of cathedral building,* London, 1979; — *Hansische Studien. Hrsg. v.* K. Fritze, E. Müller-Mertens, J. Schildhauer. *Bd. 3. Bürgetrum, Handelskapital, Städtebunde. Bd. 4. Gewerbliche Produktion und Stadt-Land Bezieaungen,* Weimar, 1975, 1979; — K. Fritze, *Bürger und Bauern zur Hansezeit. Studien zu den Stadt-Land Beziehungen an der südwestlichen Ostseeküste vom 13. bis zum 16. Jahrhundert,* Weimar, 1976; — D. Nicholas, Structures du peuplement, fonctions urbaines et formation du capital dans la Flandre médiévale, *AESC* 33, 1978.

A városok társadalmi struktúrájára l. J. Heers, *Le clan familial au*

Moyen-Age: étude des structures politiques et sociales des milieux urbains, Paris, 1974; — I. BATORI, Das Patriciat der deutschen Stadt, *Zeitschrift für Stadtgeschichte*, 2, 1975; — J. és F. GIES, *Life in a medieval city*, London, 1969 (Troyes); — K. SCHULTZ, *Ministerialität und Bürgertum in Trier. Untersuchungen zur rechtlichen und sozialen Gliederung der Trierer Bürgerschaft*, Bonn, 1968; — R. FIETER, *La cité de Besançon, de la fin du XIIe siècle au milieu du XIVe siècle. Étude d'une société urbaine*, Lille, 1978; — P. RACINE, *Plaisance du Xe à la fin du XIIIe siècle*, Lille—Paris, 1979; — P. DÉPORTES, *Reims et les Rémois aux XIIIe et XIVe siècles*, Paris, 1979; — R. BRENTANO, *Rome before Avignon. A social history of 13th century Rome*, London, 1974; — C. ESTEPIADEZ, *Estructura social de la ciudad de León (siglos XI—XIII)*, León, 1977; — G. DE VALOUS, *Le patriciat lyonnais aux XIIIe et XIVe siècles*, Paris, 1973.

A városi ipar: *Artigianato e tecnica nella societa dell' alto medioevo occidentale*, Spoleto, 1970; — R. ENNEN, *Zünfte und Wettbewerb*, Köln, 1971; — R. SPRANDEL, Die Handwerker in den nordwestdeutschen Städten des Spätmittelalters, *HG* 86, 1968; — P. EITEL, *Die oberschwäbischen Reichstädte im Zeitalter der Zunftherrschaft*, Stuttgart, 1970; — M. ZMYSLONY, *Die Bruderschaften in Lübeck bis zur Reformation*, Kiel, 1977; — B. GEREMEK, *Le salariat dans l'artisanat parisien du XIIIe au XVe siècle*, Paris, 1968; — Uő, *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1976; — *Gesellschaftliche Unterschichten in den südwestdeutschen Städten*. Hrsg. v. E. MASCHKE, J. SYDOW, Stuttgart, 1967.

VII. A XIV. ÉS XV. SZÁZAD ÁTALAKULÁSAI

A XIV—XV. századi gazdaságról és társadalomról általában: —M. BORDEAUX, *Aspects economiques de la vie de l'Église aux XIVe et XVe siécles, Paris, 1969.* — H. A. MISKIMIN, *The economy of early Renaissance Europe, 1300—1460*, London, 1969; — B. BENNASSAR és P. CHAUNU, *L'ouverture du monde, XIVe—XVIe siècle.* (Histoire économique et sociale du monde 1.) Paris, 1977; — M. MAŁOWIST, *Croissance et regression en Europe (XIVe—XVIIe siècle)*, Paris, 1972; — F. GRAUS, Das Spätmittelalter als Krisenzeit. Ein Literaturbericht als Zwischenbilanz. In: *Mediaevalia Bohemica*, Supplementum I, 1969; — *Histoire économique et sociale de la France*. Sous la dir. de F. BRAUDEL, E. LABROUSSE. T. 1, Paris, 1977; — *Pre-Reformation Germany. Ed.* G. STRAUSS, London, 1972.

A pestisjárványokra l. J. LE GOFF, J. N. BIRABEN, La peste dans le haut Moyen-Age, *AESC* 24, 1969; — J. N. BIRABEN, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens.* 2 köt. Paris—La Haye, 1975—1976; — P. ZIEGLER, *The Black Death*, Lon-

don, 1969; — N. BULST, Der schwarze Tod. Demographische, wirtschafts- und kulturgeschichtliche Aspekte der Pestkatastrophe von 1347—1352, *Saeculum*, 30, 1979. Az éhínségekre l. W. ABEL, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*, Hamburg—Berlin, 1972. — Az elhagyott falvakra: M. BERESFORD, J. G. HURST, *Deserted medieval villages*, London, 1971; — *Archéologie du village déserté*, Paris, 1970 (Cahiers d'Annales 27.); — JÓNÁS I., A középkori falvak elnéptelenedésének kérdéséhez, *Századok* 102, 1968. — A középkori agrárstruktúra válságára alapvető: G. BOIS, *Crise du féodalisme. Economie rurale et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle*, Paris, 1976.

A későközépkori városi társadalmak struktúrájára és osztályellentéteire: D. M. NICHOLAS, Town and countryside: social and economic tensions in fourteenth century Flanders, *Comparative Studies in Society and History*, 10, 1968; — W. BLOCKLANS, G. PAUWELYN, L. WYNAERT, *Studien betreffende de sociale structuren te Brugge, Gent en Kortrijk in de 14e en 15e eeuw*, Louvain, 1973; — U. DIRLMEIER, *Untersuchungen zu Einkommensverhältnissen und Lebenshaltungskosten in oberdeutschen Städten des Spätmittelalters*, Heidelberg, 1978; — C. PYTHIAM-ADAMS, *Desolation of a city: Coventry and the urban crisis of the late Middle Ages*, Cambridge, 1979; — I. JÓNÁS, Groupement de la bourgeoisie commerçante et artisanale de Paris suivant le rôle des contributions pour 1313, *Annales Univ. Scient. Budapestinensis, Sectio historica*, 5, 1963; — C. LIS, H. SOLY, *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe*, Bristol, 1979.

A XIV. századi városi és parasztfelkelésekre: M. MOLLAT, PH. WOLFF, *Ongles bleus, Jacques et Ciompi. Les révolutions populaires en Europe aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1970; — G. FOURQUIN, *Les soulèvements populaires au Moyen-Age*, Paris, 1972; — Uő, *The anatomy of popular rebellion in the Middle Ages*, Amsterdam—New York—Oxford, 1978; — R. H. HILTON, *Bond men made free. Medieval peasant movements and the English rising of 1381*, London, 1973; — R. B. DOBSON, *The Peasants' Revolt of 1381*, London, 1970; — JÓNÁS I., Párizs és a Jacquerie, *Századok*, 93, 1959; — J.—L. GOGLIN, *Les misérables dans l'Occident médieval*, Paris, 1976; — R. PASTOR DE TOGNERI, *Conflictos sociales y estancamiento economico en la España medieval*, Barcelona, 1973.

Protekcionizmus, kapitalizmus és merkantilizmus: R. BALDUCCI, Politica e speculazione finanziaria a Firenze dopo la crisi del primo Trecento (1343—1358), *Archivio storico italiano*, 137, 1979; — A. MOLHO, *Florentine public finances in the early Renaissance, 1400—1433*, Cambridge, Mass. 1971; — R. A. GOLDTHWAITE, *Private wealth in Renaissance Florence*, Priceton, 1968; — W. EIKENBERG, *Des Handelshaus der Run-*

tinger zu Regensburg, Göttingen, 1976; — H. P. BAUM, *Hochkonjunktur und Wirtschaftskrise im spätmittelalterlichen Hamburg. Hamburger Rentengeschäfte, 1371—1410*, Hamburg, 1976; — J. H. BAUCHY, *Jacques Coeur, roi sans couronne*, Paris, 1969; — W. STROMER, *Die Gründung der Baumwollindustrie in Mitteleuropa. Wirtschaftspolitik im Spätmittelalter*, Stuttgart, 1978; — P. MORAW, Deutsches Königtum und bürgerliche Geldwirtschaft um 1400, *VSWG* 55, 1968.

A borító és kötésterv Németh Zsuzsa munkája

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

Szedte és nyomta az Alföldi Nyomda
A nyomdai megrendelés törzsszáma: 368.66-19-1
Készült Debrecenben, az 1983. évben
Felelős vezető: Benkő István igazgató

Felelős szerkesztő: Szapor Judit
Műszaki vezető: Tóbi Attila
Műszaki szerkesztő: Haiman Ágnes
Megjelent 20,25 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabvány szerint

IMMANUEL WALLERSTEIN

A MODERN VILÁGGAZDASÁGI RENDSZER KIALAKULÁSA

A szerző a mai gazdaságtörténetírás egyik legeredetibb képviselője. Elsősorban szemléleti újításai tették ismertté nevét. Felhagyott az egyes nemzetgazdaságok elszigetelt vizsgálatával, s kutatásainak középpontjába az *egységes világgazdasági rendszer* fogalmát állította. Ebből a nézőpontból vizsgálja a tőkés gazdaság kialakulásának feltételrendszerét. Vizsgálódásaiban óriási mennyiségű empirikus adatot dolgoz fel, könyve mégsem egyszerűen a témára vonatkozó irodalom rendszerezett feldolgozása. Az új, globális szemlélet lehetővé teszi számára, hogy sokszor, ám külön-külön tárgyalt jelenségek között új összefüggéseket állapítson meg, gazdasági, politikai és ideológiai problémákat egységes egészként tárgyaljon. A gazdasági rendszer fogalmát dinamikusan értelmezi, olyan egyensúlyi rendszernek, amelyben a súlypontok állandó eltolódása, a centrumperiféria viszony folytonos váltakozása teremti meg a továbbfejlődés lehetőségét.

A kötethez Szentes Tamás írt, Wallerstein egész munkásságát kritikailag elemző utószót.